

AUD KORBØL med ARNFINN H. MIDTBØEN

Den kritiske fase

Innvandring til Norge
fra Pakistan 1970–1973

Den kritiske fase

Aud Korbøl med Arnfinn H. Midtbøen

Den kritiske fase

Innvandring til Norge fra Pakistan 1970–1973

Universitetsforlaget

© Aud Korbøl og Arnfinn H. Midtbøen 2022

Boken ble første gang utgitt i 2018 på Universitetsforlaget.
ISBN: 978-82-15-03021-0

Materialet i denne publikasjonen omfattes av åndsverkloven og er utgitt med åpen tilgang under Creative Commons-lisensen CC BY 4.0.

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere eller spre materialet i hvilket som helst medium eller format, og til å mikse, endre eller bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle. Disse frihetene gis med følgende forbehold: Du må oppgi korrekt kreditering, oppgi en lenke til lisensen, og indikere om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Du kan ikke gjøre bruk av juridiske betingelser eller teknologiske tiltak som lovmessig hindrer andre i å gjøre noe som lisensen tillater.

NB: Lisensen gir deg ikke nødvendigvis alle de tillatelser som er nødvendig for din tiltenkte bruk. For eksempel kan andre rettigheter, som reklame-, personvern- eller ideelle rettigheter, sette begrensninger på hvordan du kan bruke materialet.

Den komplette lisensteksten kan leses på <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legal-code.no>.

Denne digitale utgaven er utgitt med støtte fra Institutt for samfunnsforskning (ISF).

ISBN trykt utgave: 978-82-15-06573-1
ISBN elektronisk utgave: 978-82-15-06574-8
DOI: 10.18261/9788215065748-2022

Henvendelser om denne utgivelsen kan rettes til:
post@universitetsforlaget.no

www.universitetsforlaget.no

Omslagsillustrasjon: Siri Dokken
Omslag: Universitetsforlaget / Sissel Tjernstad
Sats: Tekstflyt AS

Sammenheng Aud Korbøls *Den kritiske fase. Innvandring til Norge fra Pakistan* fra 1973 er et pionerarbeid innen norsk innvandringsforskning og ble for første gang utgitt i bokform i 2018. Analysene bygger på statistisk materiale og et omfattende feltarbeid blant de første pakistanske arbeidsinnvandrerne som kom til Norge i begynnelsen av 1970-årene. Boken gir et innblikk i det Norge som møtte de pakistanske «fremmedarbeiderne», det Pakistan de forlot, kampen for å finne arbeid og bolig, og hvordan det pakistanske familie- og slektskapssystemet satte rammer for den sosiale tilpasningsprosessen i Norge. Tittelen henspiller på at perioden Korbøl beskriver, var en kritisk fase for norske myndigheter, for de pakistanske arbeidsinnvandrerne og for Korbøl selv. Men tittelen viser også til at forflytning på tvers av landegrensar har omkostninger for enkeltmenneskers personlige, sosiale og kulturelle identitet. Den kritiske fase er dermed et uløselig trekk ved selve migrasjonsprosessen og like relevant i dag.

Nøkkelord arbeidsinnvandring | integrasjon | innvandringskontroll | innvandringshistorie | Pakistan

Abstract Aud Korbøl's *The critical phase. Immigration to Norway from Pakistan* from 1973 is a pioneering work in Norwegian migration research and was published for the first time in book form in 2018. The analyses are based on statistical material and extensive fieldwork among the first Pakistani labour migrants who came to Norway in the early 1970s. The book gives an insight into the Norwegian society at the time, the Pakistani society in which the labour migrants left, the struggle to find work and housing, and how the Pakistani family and kinship system influenced the migrants' adaptation process in Norway. The title alludes to the fact that the period Korbøl describes was a critical phase for the Norwegian authorities, for the Pakistani migrant workers, and for Korbøl herself. Yet, the title also suggests that movement across national borders has costs for individuals' personal, social, and cultural identities. The critical phase is thus an inextricable feature of the migration process and just as relevant today.

Keywords labour migration | integration | immigration control | immigration history | Pakistan

Til Malika Hussain og kommende generasjoner

Innhold

Forord til den digitale utgaven	9
Forord	11
Introduksjon	14
<i>ved Arnfinn H. Midtbøen</i>	
Tema, perspektiv og form	17
Strukturelle rammebetingelser	19
Marginale posisjoner og doble referanserammer	20
De trodde det var individer, men det var kollektiver som kom	21
Fremmedarbeiderkollektivet	23
Korbøls metode	25
Norge anno 2018	28
Litteratur	31
Del I – Rammebetingelser	33
Innledning	33
Avgrensninger	35
Metode	37
Trekke ved det norske samfunn	38
Norsk innvandrings- og fremmedpolitikk	41
Arbeidsgiversiden	45
Arbeidssøkersiden	47
Noen trekk ved det pakistanske samfunn	48
Enkelte egenskaper ved de pakistanske fremmedarbeiderne i Norge	58
Fremmedlovens smidighet	62
Systemet og søkeren	82
Posisjon på det norske arbeidsmarkedet	90
Boligsituasjonen	103
Opprettholdende faktorer	110
En foreløpig syntese: et perspektiv	126
Del II – Let them talk	130
Tilfellet Ali: nr. 953	131
Tilfellet Rafiq: «I believe in justice. And I think we deserve it.»	138
Historien om et arbeidstilsagn som gikk i vasken	142
Tilfellet Khan: stabil arbeidstaker med evne til å tilpasse seg norsk arbeidsliv	144
Tilfellet Bashir: anbefales utvist	147
Tilfellet Riaz: «When I will be well set-up in Norway ...»	153
Tilfellet Sharif: om verdens guder	164

Om å oppnå og beskytte retten til arbeid i Norge. Ulike erfaringer	166
Tilfellet Abdul: «My home is my castle ...»	173
Ulike erfaringer knyttet til boligsituasjonen	177
Forfatteren har ordet: tre boligbesøk	180
Erfaringens dimensjoner og det marginale sammenligningsgrunnlag	183
Del III – Brorskapets ramme	190
Innledning	190
Slektskap	190
Enkelte aspekter ved slektskapsterminologien	191
Om kjønnsroller	195
Ekteskap og kjernefamilierelasjoner	203
Å få kone og barn til Norge	217
Del IV – Om kampen for tilværelsen	223
Innledning	223
Om forskningsmetoden	224
Å stille spørsmål: politisk og faglig sammenheng	227
Om deltagende observasjon som en mulighet	229
Etableringsfasen	231
Utvidelsesfasen	242
Ekspløsjonsfasen	244
Nedtrappingsfasen	249
Del V – Om organisert sosial virksomhet	254
Innledning	254
Arbeidsinnvandring og sosial organisasjon	255
Nasjonal gruppe og felles interesser	265
Gruppestruktur og gruppedynamikk	266
Brorskapsnettverket: struktur og funksjoner	270
Religiøst lederskap	275
Politisk lederskap	279
Økonomisk lederskap	293
Nok et samlingsforsøk	299
Den kritiske fasen: integrasjon eller tilbaketrukket isolasjon?	300
Litteratur	308
Etterord	310
<i>ved Zeshan Shakar</i>	
Epilog	314
<i>ved Aud Korbøl</i>	
Takk	319

Forord til den digitale utgaven

Mottakelsen av *Den kritiske fase*, da boken ble publisert i bokform for første gang høsten 2018, var overveldende. Ikke først og fremst fordi Aud Korbøls pionerstudie om pakistansk innvandring til Norge tidlig i 1970-årene fikk positiv medieomtale, hyggelige bokanmeldelser og anerkjennelse i fagmiljøet. Det skulle egentlig bare mangle: Dette er et verk av stor historisk betydning som faglig står fjellstøtt fremdeles, og som forskutterte innsikter og viktige debatter som har kommet langt senere, både i forskning og offentlighet. Nei, det som gjorde størst inntrykk på meg, var alle de personlige henvendelsene som kom i kjølvannet av utgivelsen. Noen hadde gjenkjent fedre og bestefedre på bilder som ble publisert i forbindelse med lanseringen, og ville dele sine familiehistorier eller gjenopprette kontakt med Aud. Andre tok kontakt fordi de arbeidet med minoritetsspørsmål i TV- og teaterproduksjoner, i fag- og skjønnlitteratur og i billedkunstprosjekter – både i og utenfor Norge – og i denne boken fant et vell av relevant historisk materiale.

Ikke minst har jeg gjennom utallige samtaler fått bekreftet verdien av å få utgitt en bok som fungerer som et korrektiv til det Zeshan Shakar i sitt etterord kaller «seierherrenes historie». Dette er historien barn og barnebarn av pakistanske innvandrere i Norge har fått overlevert – «et pent utvalg av historiske hendelser, satt sammen og formet i ettertid, etter eget forgodtbefinnende» – og som tilslører viktige aspekter ved innvandrenes erfaringer. Det har gått opp for meg at svært mange nordmenn med pakistansk bakgrunn har visst nokså lite om hva deres foreldre og besteforeldre opplevde i Norge tidlig i 70-årene. Og som Shakar selv skriver, lyktes Aud den gangen med å bryte den barrieren av taushet som han selv har stangnet mot i sine forsøk på å få sin egen far i tale: «På mange måter var disse mennene mer åpne overfor Korbøl tidlig på 70-tallet, enn det de er overfor oss, i dag. Dermed gir ikke Korbøl bare et stillbilde av livene til de utvalgte pakistanske mennene som deltok i studien, hun tegner samtidig langt mer detaljerte, levende og fargerike bilder av min fars liv, enn de jeg hadde fra før.»

Den kritiske fase ble utgitt i bokform for fire år siden og er fortsatt tilgjengelig i bokhandelen. Grunnen til at boken nå publiseres i digital form, er en snikende følelse av at mange som vil ha glede av å lese den av ulike grunner, ikke har gått til anskaffelse av boken. En digital utgave er tilgjengelig på en helt annen måte enn en bok i papirformat; den kan lastes ned gratis på nett og kan deles med familie og venner, i Norge eller andre steder. Boken blir også mer tilgjengelig for studenter,

forskere og folk med allmenn interesse for innvandrings spørsmål. Jeg håper denne tilgjengeliggjøringen vil gjøre Auds pionerarbeid enda mer synlig og kjent, og at boken slik vil befeste sin posisjon – både som et viktig stykke norgeshistorie og som selve startpunktet for norsk innvandringsforskning.

Aud arbeidet ved Institutt for samfunnsforskning (ISF) da dette forskningsprosjektet ble gjennomført mellom 1970 og 1973. ISF finansierte utgivelsen av manuskriptet i bokform tilbake i 2018 og har igjen bidratt med midler til publiseringen av denne digitale utgaven, selv om jeg ikke lenger er tilknyttet instituttet. Stor takk til direktør Tanja Storsul og ledergruppen ved ISF for denne sjenerøsiteten, og for anerkjennelsen av at boken representerer de lange linjene i instituttets forskning på innvandring og integrasjon. Tusen takk også til forlagssjef Hege Gundersen og redaktør Ida Almestad ved Universitetsforlaget for å ha hatt tro på ideen om en digital utgivelse og for støtte i publiseringsarbeidet. Og takk til redaktøren for førsteutgaven, Per Robstad (nå i Fagbokforlaget), for å ha kommet med forslaget over en av våre mange hyggelige lunsjsamtaler.

For meg personlig var utgivelsen av *Den kritiske fase* i 2018 et av de fineste og mest meningsfulle prosjektene jeg gjennomførte i mine mange år på ISF. Å utgi det gamle manuskriptet i bokform bidro til å synliggjøre en viktig del av norsk historie, men har også fått stadig nye forgreininger, ved at boken oppdages av både eldre og yngre, i Norge og i Pakistan, og har vært kilde til ny innsikt og nye vennskap, for både Aud og meg. Stor takk til alle dere som har vist interesse for boken, delt deres historier og vist meg – og oss – tillit. Den digitale utgivelsen av *Den kritiske fase* er tildelt dere.

Oslo, august 2022

Arnfinn H. Midtbøen

Forord

For meg har det alltid vært noe sagnomsust ved navnet Aud Korbøl. Det er vel kjent i det norske migrasjonsforskningsmiljøet at hun gjennomførte den første sosiologiske studien av pakistansk arbeidsinnvandring til Norge. Samtidig er dette en undersøkelse jeg og de fleste andre bare har kjent som en referanse – og som de færreste har lest. Årsaken er at deler av arbeidet har vært klausulert, og at avhandlingen kun har eksistert i et fåtall eksemplarer, stuet vekk i arkivene til Institutt for samfunnsforskning (ISF), der Korbøl arbeidet som forsker på 1970- og -80-tallet.

Da jeg høsten 2016 ble invitert av Norsk sosiologforening til å holde et foredrag om den norske migrasjonsforskningens historie, visste jeg at Korbøls avhandling måtte være utgangspunktet. Avhandlingen ble hentet frem fra arkivet, støvet ble børstet vekk – og på kontorpulten befant det seg plutselig en fem hundre sider lang avhandling om det som skulle bli et vendepunkt i norsk historie. Teksten var skrevet på en gammel skrivemaskin, ifølge Korbøl selv «et røykskadet skipseksemplar beregnet på det spanske markedet». Men innholdet var imponerende og originalt. Her fantes ikke bare en svært interessant analyse av de første pakistanske arbeidsinnvandrernes møte med og tilpasning til det norske samfunnet, men også frempek og diskusjoner som i høyeste grad er relevante for dagens opphetede debatter om innvandring og integrasjon. Dette materialet måtte gjøres tilgjengelig for en bredere offentlighet.

Foredraget ble etter hvert omarbeidet til en artikkel som jeg sendte til Korbøl i posten, vedlagt et kort brev der jeg spurte om hun ville møte meg til en prat og mimre om fortiden. Hun svarte raskt, jeg ble invitert hjem til henne, og over kaffe og kirsebær pratet vi i tre timer om innvandring og minoritetsspørsmål, om hennes egen migrasjon fra Finnskogen til Frogner – og fra forskning til skjønnlitteratur. Og vi snakket om livet og kjærligheten, tap og sorg.

Heldigvis gikk hun med på at avhandlingen skulle utgis i bokform. Jeg vil derfor starte med å takke Aud for innsatsen hun har gjort for norsk migrasjonsforskning, som nå blir synlig og tilgjengelig for allmennheten. Jeg takker også for et vennskap som betyr svært mye for meg, for tilliten til at jeg ville behandle materialet med den respekt og forståelse som det fortjener, og for motet til å utgi dette materialet 45 år etter at hun måtte sette sluttstrek. Jeg vet at det har kostet henne mye, ambivalensen er fortsatt stor og bekymringene mange. Men jeg er trygg på at boken vil

bli tatt godt imot, i fagmiljøene så vel som blant pakistanske innvandrere selv, og ikke minst blant de tusenvis av nordmenn med pakistanske foreldre og besteforeldre som her vil få ny innsikt i og forståelse for sin egen familiehistorie.

Manuskriptet gis ut mer eller mindre i sin originale form. Enkelte overflødige deler er imidlertid kuttet av plasshensyn, skrivefeil er rettet opp, avsnitt er slått sammen og tabeller og figurer er gitt en ny utforming. Alle endringer er gjort i samråd med forfatteren. Den store forskjellen er at teksten nå finnes i elektronisk format. En stor takk går derfor til Jon Haakon Hustad og Vegard Kleiven ved ISF, som – side for side – bidro med optisk skanning av det originale manuskriptet. Takk også til vitenskapelig assistent ved ISF, Simon Roland Birkvad, for å renskrive dokumentet slik at jeg kunne starte redigeringen med en fullstendig tekst.

Boken avsluttes med et etterord skrevet av forfatter og statsviter Zeshan Shakar og en epilog skrevet av Aud Korbøl selv. Etter at både Aud og jeg hadde lest romanen *Tante Ulrikkes vei* julen 2017, sto det klart for oss at Zeshan var mannen til å reflektere over hva denne bokutgivelsen kunne bety for etterkommere av pakistanske innvandrere i Norge. Vi er begge svært takknemlig for at Zeshan takket ja til invitasjonen – og jeg for at Aud lot seg lokke til å ta det siste ordet.

I arbeidet med introduksjonen til boken har jeg hatt stor glede av mange gode samtaler med personer som står meg nær. En varm takk til Tordis Borchgrevink og Grete Brochmann for interessante, lærerike og tankevekkende samtaler om utgivelsen av manuskriptet. Stor takk til Nikolai Lieblein Røsæg, Ingrid Eide, Julia Orupabo, Marjan Nadim, Jon Horgen Friberg, Monica Five Aarset, Liza Reisel, Hilde Lidén, Simon Roland Birkvad og Jan Paul Brekke for innsiktsfulle kommentarer og innspill til introduksjonsteksten. Takk også til Jørn Ljunggren, som opprinnelig inviterte meg til å holde foredraget om migrasjonsforskningens historie, og som dermed startet det hele, til Rune Slagstad, som bidro til at jeg klarte å komplettere litteraturlisten til bokmanuskriptet ved å finne frem 70-tallsutgaver av tidsskriftet *Kontrast* (han hadde dem på kontoret), og til Long Litt Woon for entusiasmen for utgivelsen av manuskriptet som bok.

Inspirasjonen til bokutgivelsen kommer også fra annet hold. Jeg har i lengre tid latt meg fascinere av arbeidet som dyktige kunstnerverner har lagt i å løfte frem historisk arkiv-materiale, synliggjøre verdien av viktig arbeid som har blitt glemt, og å gjøre dette relevant i en samtidskontekst. Takk til Signe Johannessen, Erik Rören og Art Lab Gnesta, som også ga meg arbeidsro og arbeidsrom til å skrive introduksjonen, til Franz Petter Schmidt, og til Elise Storsveen og Eline Mugaas. Felles for arkivstudiene til alle disse kunstnerne er at de berører og løfter frem viktige sider ved norsk og internasjonal kvinnehistorie.

Til slutt: Boken hadde aldri blitt noe av uten finansiering, institusjonell forankring og viktig oppmuntring. Jeg er svært takknemlig for moralsk og økonomisk støtte fra direktør Tanja Storsul og gode kolleger ved ISF. Stor takk også til Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening for et motiverende stipend, og til Universitetsforlaget og forlagsredaktør Per Robstad for entusiasme og fantastisk oppfølging. Dette *har* vært gøy, og Per har helt rett i at det er slik bokutgivelser skal være.

Oslo, september 2018

Arnfinn H. Midtbøen

Introduksjon

ved Arnfinn H. Midtbøen

Det som kjennetegner nykommerperioden, er de stadige endringer av sammenligningsgrunnlag, tidsperspektiver og oppfatninger av hva som er av verdi [...]. Den kritiske fase for enkeltmennesket ligger ikke i den aller første overgangsfasen fra ett samfunn til et annet, men etter en nykommerperiode, en overgangsperiode, hvor konkrete problemer etter hvert avløses av mer diffuse. Både den personlige, sosiale og kulturelle identitet settes på prøve.¹

Aud Korbøls *Den kritiske fase* er en tankevekkende og dypt original sosiologisk analyse av arbeidsinnvandring fra Pakistan til Norge tidlig i 1970-årene. Boken gir et innblikk i det Norge som møtte de første pakistanske «fremmedarbeiderne»² som kom til landet, det Pakistan de forlot, kampen for å finne arbeid og bolig, og hvordan det pakistanske familie- og slektskapssystemet ga rammer for sosial tilpasning i møte med et -samfunn som ikke uten videre ønsket dem velkommen. Studien handler om det Korbøl kaller «den kritiske fasen» i innvandrernes erfaring med et nytt samfunn, perioden som følger *etter* umiddelbar ankomst, der valget står mellom risikofylt tilpasning til storsamfunnet og en tilsynelatende tryggere tilværelse i tilbaketrasket isolasjon.

På mange måter er analysen ikke mindre relevant i dag, selv om innvandringsbildet selvsagt har endret seg betraktelig siden 1973, da Korbøl måtte sette punktum for sin undersøkelse. Integrasjonsutfordringene Korbøl beskriver, har gjenklang i dagens debatter. Pakistanernes sosiale tilpasning var selvsagt preget av datidens kontekst, men analysen av de menneskelige omkostningene ved forflytning over landegrensene og orientering i et nytt samfunn peker på noen universelle trekk ved innvandring som fenomen. Tittelen «Den kritiske fase» antyder denne dobbeltheten: Perioden Korbøl beskriver, var en kritisk fase både for norske myndigheter og de pakistanske arbeidsinnvandrere. Men ethvert menneske som permanent bosetter

-
- 1 Sitatet er hentet fra s. 186 i denne boken, under overskriften «Erfaringens dimensjoner og det marginale sammenligningsgrunnlag». Alle øvrige sitater hentet direkte fra Korbøls tekst henvises til med sidetall i parentes.
 - 2 Begrepet «fremmedarbeidere» oppsto i Norge på slutten av 1960-tallet, som en betegnelse på arbeidsinnvandrere fra mindre industrialiserte land sør i og utenfor Europa (Korbøl 1979). Korbøl problematiserer begrepet i innledningen til sin avhandling, men velger selv å bruke det fordi betegnelsen både hadde gått inn i norsk dagligtale, og fordi pakistannerne *selv* brukte begrepet.

seg i et nytt land, vil oppleve at ens «personlige, sosiale og kulturelle identitet settes på prøve». I den forstand oppstår kritiske faser igjen og igjen, for stadig nye enkeltindivider. Den kritiske fase er et uløselig trekk ved selve migrasjonsprosessen.

Korbøl ferdigstilte et utkast til *Den kritiske fase* sommeren 1973, men avhandlingen var i lang tid klausulert og har inntil nå kun eksistert i noen få rapporteksemplarer. Publiseringen av avhandlingen i bokform 45 år etter ferdigstilling åpner for å vurdere arbeidet fra flere vinkler, hva den var da, hva den er nå, og hvilken rolle den kan spille i fremtiden. Den politiske og samfunnsmessige konteksten den ble skrevet innenfor, og sider ved Korbøls egen biografi, antyder også viktige grunner til at avhandlingen aldri ble gjort tilgjengelig for et bredere publikum.

Sett i ettertid dokumenterer *Den kritiske fase* utvilsomt et stykke norgeshistorie: Boken gir et bilde av det norske samfunnet i en brytningstid og viser hvordan den norske staten, fagbevegelsen, arbeidslivet og mediene håndterte det som ble ansett som et massivt press på grensene. I boken dokumenteres i stor detalj selve foranledningen for innføringen av innvandringsstoppen i 1975, og dermed det historiske bakteppet for den innvandringspolitikken Norge har ført siden.

Korbøls avhandling er dessuten en pionerstudie. Det er den første sosiologiske undersøkelsen av arbeidsinnvandrere i Norge og representerer dermed starten på den norske migrasjonsforskningen, som etter tiår som marginalt forskningsfelt for spesielt interesserte i dag står i samfunnsforskningens sentrum (se Midtbøen 2017 for en beskrivelse av denne utviklingen). I den forstand er avhandlingen en faghistorisk klassiker: Den som vil studere den norske migrasjonsforskningens historie, kommer ikke utenom Korbøls studie.

Boken reflekterer også faghistorie i en bredere forstand. Korbøl skrev sin avhandling som stipendiat ved Institutt for samfunnsforskning (ISF), Norges første samfunnsvitenskapelige forskningsinstitutt, stiftet i 1950. Hun hadde sin arbeidsplass ved ISF fra 1970 til 1981, med medlemskap i den nyetablerte Arbeidsgruppen for fremmedarbeidere – som foruten Korbøl selv besto av José Ripoll og Ivar Bermann (Korbøl 2000: 177).³ I valg av teoretisk perspektiv og metodisk til-

3 I 1971 ble arbeidsgruppen omdøpt til Avdeling for arbeids sosiologi og inkluderte etter hvert også Ted Hanisch og flere tilknyttede studenter (Korbøl 2000: 177). Korbøl selv kuttet delvis forbindelsene til forskningen og ble skjønnlitterær forfatter, men vendte tilbake til ISF ved flere anledninger utover 1980- og -90-tallet. Hun har publisert en rekke artikler, bokkapitler og rapporter om norsk innvandringspolitikk (se f.eks. Korbøl 1977, 1984; Korbøl & Bendiksby 1979). På 1990-tallet var hun ansvarlig for å lage en oversikt over norsk migrasjonsforskning for Norges forskningsråd, og hun hadde en viktig rolle som rådgiver for prosjektgruppen som tidlig på 2000-tallet publiserte et trebindsverk om norsk innvandringshistorie (Kjeldstadli 2003).

nærming er Korbøl tydelig inspirert av kolleger ved ISF, som Vilhelm Aubert, Sverre Lysgaard, Yngvar Løchen og Thomas Mathiesen, og samtidens aksjonsforskningsidealer.

Etter å ha lest og bearbeidet manuskriptet, og ikke minst etter selv å ha blitt kjent med forfatteren, står det klart for meg at boken også sier noe viktig om Aud Korbøls egen biografiske historie – om oppveksten på Finnskogen og utforskning av egen bakgrunn og identitet. Allerede i magisteravhandlingen om kvinner til sjøs (Korbøl 1970) viste hun interesse for minoritetsspørsmål og hvordan skipet som mannsdominert sosialt system ikke var tilrettelagt – materielt, sosialt eller kulturelt – for et økende innslag av kvinnelige sjømenn. Ved ISF var hun dessuten del av en forskningsgruppe med personlige minoritetserfaringer: José Ripoll var spanjol i Norge, og Ivar Bermann hadde jødisk bakgrunn. Korbøl selv var del av den skogfinske minoriteten i Norge. Selv om hun i pakistanernes øyne tilhørte den norske majoritetsbefolkningen, var hun selv bærer av minoritetserfaringer – kanskje særlig tydelig i møte med den mannsdominerte akademiske eliten i Oslo. Disse ulike rollene og erfaringene var viktige i Korbøls møte med og forståelse av de pakistanske arbeidsinnvandrernes situasjon, et forhold hun selv reflekterer over i artikkelen «Grenser, eller nykommerens evige gjenkomst» (Korbøl 2005).

Kanskje ligger det i Korbøls egne minoritets- eller nykommererfaringer også en kilde til forståelse for hvorfor avhandlingen aldri ble publisert i bokform. Korbøl var kvinne i et mannsdominert miljø på ISF. Selv som datter av en skogsbestyrer på Finnskogen var hun i en klassemessig underordnet situasjon sammenlignet med den akademiske eliten på Frogner, noe som nok gjorde noe med selvtilliten. Faglig sto hun også alene: Veilederen Vilhelm Aubert hadde forlatt ISF til fordel for et professorat ved Universitetet i Oslo, det skulle ta mange år før sosiologene ble interessert i migrasjonsspørsmål, og antropologene var stort sett på feltarbeid i utlandet (Korbøl 2000).⁴ Den eneste tilgjengelige sosialantropologen hun stolte på og respekterte – amerikanske Carolyn Swetland, som på det tidspunktet var daglig leder i Fremmedarbeiderforeningen (FAF) – leste avhandlingen og ba henne skrote hele manuskriptet. I tillegg var hun bekymret for at resultatene av forskningen kunne slå ufordelaktig ut for pakistanterne, som hadde vist henne tillit og befant seg i en sårbar situasjon i Norge. Som Korbøl selv skriver i tilbakeblikk: «Toleranse og respekt for andre kulturer var det overordnede faglige budskap, og jeg var redd for å bidra til nye fordommer» (Korbøl 2000: 185).

4 Innen Korbøl hadde fullført sin avhandling, hadde José Ripoll fått en stilling ved Universitetet i Oslo, mens Ivar Bermann hadde begynt som saksbehandler i det daværende Kommunal- og arbeidsdepartementet. På leveringstidspunktet var hun med andre ord den eneste innvandringsforskeren ved ISF (Korbøl 2000: 183).

Mannlige kolleger, som Sverre Lysgaard og Yngvar Løchen, hadde nylig publisert monografier i bokform (Lysgaard 1961; Løchen 1970) – bøker som senere skulle bli ansett som klassikere fra «sosiologiens gullalder» i Norge (Mjøset 1991). At Korbøls avhandling ikke fikk samme skjebne, har en rekke årsaker, og noen av dem er nevnt ovenfor. I retrospekt kan det tenkes enda en forklaring på at avhandlingen aldri ble publisert, nemlig innvandringsfeltets lave status i fagmiljøene. På begynnelsen av 1970-tallet var ikke innvandring ansett som like interessant og viktig som studier av andre samfunnsforhold, knapt verdt på å forske på – langt mindre utgi bøker om. Feltets lave status vedvarte til midten av 1990-tallet, da migrasjonsforskningen for alvor ble institusjonalisert i Norge.

Med tanke på den grunnleggende transformasjonen av det norske samfunnet som har skjedd i kjølvannet av den «nye innvandringen»,⁵ er det imidlertid klart at Korbøls studie fortjener en plass blant de samfunnsvitenskapelige klassikere i Norge. For mer enn noe annet er avhandlingen en studie av den spede begynnelsen til nyere norsk innvandringshistorie. Den beskriver den samfunnsmessige og politiske konteksten som innvandringen fant sted innenfor, og den formidler i detalj hvordan situasjonen opplevdes for de første pakistanterne som kom til Norge. I dag har om lag 38 000 nordmenn bakgrunn fra Pakistan. Nesten halvparten av dem er barn og barnebarn av pionergenerasjonen, født og oppvokst i Norge, uten direkte erfaring med – og kanskje heller ikke så mye kjennskap til – hva den kritiske fase tidlig i 1970-årene egentlig innebar. Korbøls avhandling gir et unikt innblikk i det som også er deres historie.

TEMA, PERSPEKTIV OG FORM

Den kritiske fase handler om pakistansk arbeidsinnvandring til Norge i perioden 1970–1973. Innvandrere fra Pakistan hadde raskt blitt symbolet på den nye innvandringen til Norge. De utgjorde den mest tallrike gruppen blant de nye arbeidsinnvandrerne og fikk størst oppmerksomhet, både politisk, i fagbevegelsen og i mediene. Det første tiåret etter annen verdenskrig hadde innvandringen til Norge hovedsakelig bestått av et begrenset antall flyktninger fra Tsjekkoslovakia, Ungarn og enkelte andre land. Etter etableringen av et felles nordisk arbeidsmarked i 1954 og en revidert og liberalisert fremmedlov i 1956 startet arbeidsinnvandringen,

5 Betegnelsen «den nye innvandringen» brukes om innvandring til Norge fra land utenfor OECD-området, fra slutten av 1960-årene og fremover. Selv om innvandring til Norge har pågått til alle tider, starter på denne tiden en prosess som endret innvandrings sammensetning og omfang (Brochmann & Kjeldstadli 2014).

men da først og fremst fra de nordiske nabolandene (særlig Danmark og Finland) og fra andre industrialiserte land, som Storbritannia, Tyskland, Nederland og USA (Brochmann & Kjeldstadli 2014: kap. 7).

En mindre gruppe søreuropeere fra land som Italia, Jugoslavia, Spania og Portugal hadde riktignok også funnet veien til Norge innen 1970, men det som ble oppfattet som det dramatiske vendepunktet i nyere norsk innvandringshistorie, var da innvandrere fra Pakistan, India, Marokko og Tyrkia begynte å komme på slutten av 1960-tallet (Brochmann & Kjeldstadli 2014: 217). I løpet av få år etablerte pakistanerne seg som den største gruppen blant de nye innvandrerne: Mens det var 14 pakistanere i Norge i 1967, hadde antallet økt til 989 personer i 1971. I 1973, da Korbøl var i slutfasen av arbeidet med avhandlingen, var antallet 1439 – noe som da utgjorde 25 prosent av fremmedarbeiderne i landet (se figur 1, s. 43).

Det er de pakistanske arbeidsinnvandrernes erfaringer, tilpasningsbestrebelse og overlevelsesstrategier som er Korbøls anliggende, men bestandig sett og forstått i lys av de ytre rammebetingelsene som situasjonen i Norge og opphavet i Pakistan skapte. I dette viser hun sitt nære slektskap med sosialantropologen Fredrik Barth og hans «metodologiske situasjonisme». Barth mente, som Korbøl, at mennesket er i stand til å handle fritt, strategisk og selvstendig, men bare innenfor det strukturelle mulighetsrommet som til enhver tid foreligger (Eriksen 2013). En annen viktig inspirasjonskilde er Sverre Lysgaards teori om «de underordnedes sosiologi», slik den er utviklet i boken *Arbeiderkollektivet* (1961). Ifølge Lysgaard bindes arbeiderne i en bedrift sammen som et solidarisk og rasjonelt handlende kollektiv fordi de står overfor et system med umettelige og ensidige krav. Innenfor slike rammer skapes et behov for trygghet og fellesskap de underordnede imellom, og arbeidernes handlingsmønstre må forstås som rasjonelle uttrykk for situasjonen de befinner seg i. Korbøl finner klare paralleller mellom denne beskrivelsen av arbeiderkollektivet og de handlingsmønstre og former for sosial tilpasning som kjennetegnet de pakistanske arbeidsinnvandrerne i Norge tidlig i 1970-årene.

Korbøl artikulere aldri et overordnet teoretisk perspektiv for avhandlingen. Perspektivet reflekteres imidlertid tydelig gjennom bokens struktur: *Den kritiske fase* er bygget opp av fem deler, med titlene «Rammebetingelser», «Let them talk», «Bror-skapets ramme», «Om kampen for tilværelsen» og «Om organisert sosial virksomhet». Titlene og rekkefølgen på de ulike delene antyder hvordan boken beveger seg fra de strukturelle betingelsene for de pakistanske arbeidsinnvandrernes liv i Norge, via deres subjektive erfaringer og kapitalisering på utvidede familie- og slektskapsnettverk, til de ulike former for sosial organisering som pakistanerne utvikler i respons til situasjonen de befinner seg i.

Et slående trekk ved boken er at de ulike delene er beskrevet i et språk tilpasset temaet: For eksempel er de strukturelle rammebetingelsene beskrevet i en saklig, akademisk form, mens pakistanernes subjektive opplevelser er gjengitt enten rått og utilslørt – som ubearbeidede sitater rett fra feltnotatene – eller som nærmest skjønnlitterære gjen-givelser av enkelthendelser. Korbøls refleksjoner over forskerrollen i bokens del IV er en blanding av sylskarpe observasjoner og varme, humoristiske eksempler fra feltarbeidet.

STRUKTURELLE RAMMEBETINGELSER

Materielle, ideologiske og strukturelle forhold – i Norge og i Pakistan – skapte betingelsene for pakistanernes handlingsalternativer og tilpasningsatferd etter ankomsten. Korbøl forklarer hvordan innstrammingerne i britisk og dansk innvandringspolitikk⁶ førte til at Norge tidlig i 1970-årene fremsto som en attraktiv destinasjon for pakistanske arbeidssøkere. Et annet viktig forhold var at deler av det norske arbeidslivet, særlig industrien og servicenæringen, etterspurte «billig, villig og mobil» arbeidskraft (s. 47) – en situasjon ikke helt ulik den som kjennetegner etterspørselen etter arbeidsinnvandrere fra Øst-Europa i dagens norske arbeidsmarked (se f.eks. Friberg & Midtbøen 2017).

Imidlertid var det ingen formalisert arbeidskraftavtale som regulerte innvandringen fra Pakistan til Norge; i det hele tatt førte aldri Norge noen aktiv «gjestearbeiderpolitikk», slik for eksempel Tyskland gjorde. Det innebar at det «krevdes temmelig mange ressurser, både økonomiske, kunnskapsmessige, psykiske og sosiale, for overhodet å tenke på utvandring», som Korbøl formulerer det (s. 47). Betydelige ressurser hadde da også mange av pakistanerne som kom til Norge. Slik nyere forskning (f.eks. Feliciano & Lanuza 2017) har dokumentert at asiatiske innvandrere til USA er en positivt selektert gruppe med høyere utdanning enn gjennomsnittet i opprinnelseslandet, viser Korbøl i en oversikt over utdanningsnivået i Pakistan generelt og blant pakistanske arbeidsinnvandrere i Norge, at det samme var tilfelle her: Hun dokumenterer at i mars 1971 hadde ni av ti pakistanere i Norge minst åtte års utdanning, og at om lag 20 prosent hadde tolv års skolegang eller mer. Mange av pakistanerne i pionergenerasjonen tilhørte dermed et elitesjikt i landet de reiste fra, noe som nok er en medvirkende årsak til at også etterkommere

6 Storbritannia hadde tradisjonelt vært pakistanske utvandreres primærdestinasjon, men innførte kvoteordninger for innvandring fra en del samveldeland og tidligere kolonier. Danmark var i noen år en viktig destinasjon for pakistanere, men innførte i 1970 en rekke innstramminger. Dette førte til økt tilstrømning til Norge.

av pakistanske arbeidsinnvandrere presterer svært godt i det norske utdannings-systemet (se f.eks. Østby & Henriksen 2013).

At mange hadde gjennomført lengre skolegang, betyr selvsagt ikke at alle hadde det. Ressurser tilegnet gjennom skole og utdanning i én kontekst kan dessuten ikke uten videre omsettes i en ny. Korbøl var sterkt kritisk til hvordan det norske «systemet» – fremmedmyndighetene, arbeidsgiverne, boligvertene, fagbevegelsen og mediene – behandlet arbeidsinnvandrerne tidlig i 1970-årene. Samtidig var det nettopp problemene de møtte, som la grunnlaget for deres sosiale organisering: Pakistanernes erfaringer med utstøtning, statusfall og avmakt var avgjørende for overlevelsese- og tilpasningsstrategiene de utviklet.

MARGINALE POSISJONER OG DOBLE REFERANSERAMMER

Den detaljerte beskrivelsen av de strukturelle rammebetingelsene for pakistansk arbeidsinnvandring til Norge danner et viktig bakteppe for resten av Korbøls analyser. Ikke minst gjelder det de delene av boken der innvandrerne selv kommer til orde. Erfaringene som gjengis, gir innsikt i de utfordringene mange av de pakistanske arbeidsinnvandrerne opplevde: avslag på søknad om arbeidstillatelse og frykten for utvisning; skammen over å måtte akseptere arbeidsforhold langt under deres verdighet; kummerlige boforhold; opplevelser av rasisme og diskriminering; fattigdom og økonomisk desperasjon; frustrasjon over et regelverk i stadig endring; vanskelighetene med å få ektefelle og barn til Norge. Selv om det også er lyspunkter og variasjoner i opplevelsene som rapporteres, er det liten tvil om at Korbøl har rett når hun konkluderer med at de pakistanske arbeidsinnvandrerne systematisk var plassert i lave sosioøkonomiske posisjoner i det norske samfunnet.⁷

Det er viktig at disse subjektive opplevelsene er dokumentert og beskrevet i detalj. Beskrivelsene gir førstehånds innsikt i hvordan pakistanerne selv erfarte møtet med Norge, og erfaringene som gjengis, har nok en klangbunn også hos andre innvandrergrupper – da som nå. Virkelig original blir imidlertid Korbøl først når hun presenterer en analyse av hvordan vi kan forstå pakistanernes mest-ringsstrategier.

Korbøl skiller mellom tre ulike forhold som påvirker individers identitet og opplevelse av livssituasjonen: For det første den *sosiale* referanserammen; mennes-

7 Se for øvrig også Mahmona Khans bok *Tilbakeblikk* (2009) for interessante intervjuer med pakistanske innvandrere og betraktninger rundt deres møte med Norge.

ker opplever seg selv i forhold til andre individer, grupper og kategorier, og særlig dem som står en nær. For det andre den *kulturelle* referanserammen; selvopfatningen preges også av de normer og verdier som er sentrale i det samfunnet og den kulturen man kommer fra. Og for det tredje *tidsperspektivet*; opplevelsen av en situasjon knyttes til tidligere erfaringer, men endrer seg også over tid etter hvert som individet høster nye erfaringer.

I tiden etter forflytningen fra ett samfunn til et annet, når «konkrete problemer avløses av mer diffuse» og «den personlige, sosiale og kulturelle identitet settes på prøve», er det avgjørende for selvoppholdelsesdriften at man utvikler *marginale sammenligningsgrunnlag*, argumenterer Korbøl. Med «marginale sammenligningsgrunnlag» sikter hun til personer eller grupper som det er naturlig å sammenligne seg med – og som har det enda verre enn en selv. Eksempler kan være folk som lever i fattigdom i hjemlandet, eller mennesker som i motsetning til en selv ikke har lyktes i å få arbeidstillatelse i Europa og nå befinner seg i en utrygg tilværelse. Sammenlignet med slike skjebner kan ens egen situasjon, som objektivt sett er uholdbar og langt fra svarer til håp og forventninger om «det gode liv», fungere som en *buffer* – for eksempel mot opplevelsen av et forsmedelig statusfall. Som Korbøl formulerer det: «De marginale referanserammer ser ut til å kunne gi en trygghet og følelse av makt; de kan tjene som en støtpute mot virkeligheten» (s. 189).

Ideen om marginale sammenligningsgrunnlag er til forveksling lik det som i migrasjonsforskningen senere har blitt kjent som doble referanserammer eller «dual frames of reference», utviklet av Michael J. Piore i boken *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies* (1979) – utgitt seks år etter at Korbøl avsluttet sitt avhandlingsarbeid. Begrepet «doble referanserammer» peker nettopp på at nyankomne migranter ofte er villige til å akseptere dårligere arbeids- og boligforhold enn andre fordi de har situasjonen i hjemlandet som en viktig del av sitt sammenligningsgrunnlag.

DE TRODDE DET VAR INDIVIDER, MEN DET VAR KOLLEKTIVER SOM KOM

Den sveitsiske arkitekten og forfatteren Max Frisch uttalte en gang på 1970-tallet at «vi etterspurte arbeidskraft, men det var mennesker som kom». Bakgrunnen for uttalelsen var den voksende erkjennelsen av at arbeidsinnvandrerne som hadde kommet til Europa i 1950- og -60-årene, slett ikke reiste hjem når det ikke lenger var behov for dem på arbeidsmarkedet. Arbeidsinnvandrerne hadde knyttet bånd til sine vertsland, i en del tilfeller stiftet familie, og de hadde oppnådd sosiale ret-

tigheter som sikret dem en helt annen økonomisk trygghet i europeiske velferdsstater enn tilfellet hadde vært i hjemlandet (Brochmann 2006; Castles 1984).

En parallell til denne dynamikken beskrives i den tredje delen av Korbøls avhandling, «Brorskapets ramme», som handler om det pakistanske familie- og slektskapssystemets betydning for arbeidsinnvandrernes sosiale organisering og tilpasning i det norske samfunnet. Korbøl starter med å fastslå at slektskap kan referere til minst tre ulike forhold: For det første til mennesker som er *biologisk* knyttet til hverandre. For det andre ved at disse biologiske relasjonene reflekteres i *språket*, gjennom klassifisering av slektninger i kategorier med egne navn. Og for det tredje ved at det til hver enkelt kategori ligger en forventning om en bestemt form for *atferd*. Her er det sosialantropologen i Korbøl som kommer til syne,⁸ for som hun påpeker, er det slik at hvilke biologiske relasjoner som defineres som slekt og familie, hvordan de er klassifisert, og hva slags forventninger som knytter seg til de ulike kategoriene, varierer fra samfunn til samfunn og endres over tid.

Det tradisjonelle pakistanske slektskapssystemet har flere kategorier og er vesentlig mer differensiert enn det norske, noe som innebærer at gruppen som tilhører slekten, potensielt er svært stor. Selv de pakistanske arbeidsinnvandrerne som kom til Norge tidlig på 1970-tallet, som nesten utelukkende besto av unge menn og dermed – sett med norske øyne – ble oppfattet som selvstendige individer på jakt etter arbeid og et bedre liv, hadde store familieforpliktelser til slektninger i hjemlandet. Først og fremst gjaldt dette plikten til økonomisk forsørgelse, der forventningene ofte var svært omfattende. Men også mellom de mannlige pakistanere i Norge var det tette bånd. Dels sto mange i et biologisk slektskap med hverandre; de fleste kom fra mindre områder i Punjab-provinsen, og mange tilhørte samme klan eller gruppe. Dels har det å gjøre med at familienettverkene er basert på en form for brorskap som refererer til det viktige, patrilineære generasjonsprinsippet i det pakistanske slektskapssystemet, nemlig at barna til ens foreldres søsken anses som likeverdige med en selv.⁹

Disse kjennetegnene ved det pakistanske familie- og slektskapssystemet hadde stor innvirkning på de ulike former for sosial organisering som fant sted blant

8 Korbøl har sin magistergrad i sosiologi, men har grunnfag i etnografi og er tydelig «antropologisk» i fokuset på familie- og slektskapsforhold, på religiøse forhold og i valget av metodisk tilnærming.

9 Foruten generasjon utgjør alder og kjønn, ifølge Korbøl, de viktigste differensierende prinsipper i pakistansk slektskapsterminologi. Korbøl skriver også utfyllende om kjønnsrollemønstre, kulturelle og religiøse regler for ekteskapsinngåelse, relasjoner mellom ektefeller og foreldre/barn, og vanskelighetene med å få kone og barn til Norge. Alle disse forholdene påvirket selvsagt også tilpassningsprosessen som kjennetegnet denne første gruppen av pakistanske arbeidsinnvandrere i Norge, men det blir for omfattende å redegjøre for dette i detalj her.

pakistanere i Norge i starten av 1970-årene. Migrasjonen var i *utgangspunktet* et familieforetagende og del av en større kollektiv beslutningskjede, ikke individuelle beslutninger tatt i isolasjon. Da norske myndigheter i flere omganger skjerpet innvandringsreglene og satte inn tiltak for å få bedre kontroll på situasjonen i 1970–71, fikk slektskapsnettverkene en nøkkelrolle i å løse problemene: De garanterte for økonomisk støtte, bidro med informasjon og støtte til søknadsutfylling, og hjelp til å finne arbeid og bolig. Jo større slektskapsnettverk, desto bedre sjanser for å mobilisere og handle organisert, som Korbøl påpeker.

Også i identifiseringen av denne organiserte formen for migrasjon – det hun kaller «arbeidsmigrasjonssystemet» – var Korbøl tidlig ute: 1970-tallets migrasjonsforskere var primært opptatt av de tradisjonelle «push»- og «pull»-faktorene, som tok utgangspunkt i velstandsgapet mellom nord og sør og den sterke etterspørselen etter innvandret arbeidskraft i Europa i tiårene etter annen verdenskrig. Såkalt migrasjonssystemteori, med fokus på nettverksbånd, pionermigrantenes rolle og det kollektive kjennetegnet ved mange innvandrergupper, kom først på den faglige agendaen i slutten av 1980-årene (Massey et al. 1993).

FREMMEARBEIDERKOLLEKTIVET

Kjernes spørsmålet i Korbøls avhandling er hvordan vi kan forstå de pakistanske arbeidsinnvandrernes tilpasningsmønstre i Norge. Bokens siste og avsluttende del, «Om organisert sosial virksomhet», innledes med henvisninger til britiske studier av arbeidsmigrasjon fra Pakistan til Storbritannia. Ifølge Korbøl konkluderer disse undersøkelsene gjerne med at pakistanske innvandrere, sammenlignet med andre grupper, så ut til å være spesielt motvillige til å la seg integrere i det nye samfunnet: Pakistanerne levde sosialt segregert, var overrepresentert i dårlig betalte lavstatusyrker, og boligområdene der de var konsentrert, sto i fare for å utvikle seg til gettolignende slum. Årsaken til segregeringen ble funnet i kulturelle og religiøse forhold – *the Muslim way of life* – og antagelsen var at pakistanerne hadde små muligheter til å endre sin situasjon dersom de ikke solidariserer seg med andre samfunnsgrupper som de kunne ha felles interesser med (underforstått: den britiske arbeiderklassen).

Korbøl snur dette på hodet og spør: Kan det være slik at pakistanernes tilpasningsstrategier snarere er en reaksjon på måten storsamfunnet møter dem? Og kan tilpasningen faktisk være en betingelse for en bredere *medvirkning* i storsamfunnet? Bakgrunnen for spørsmålene er den Barth-inspirerte oppfatning at pakistanernes handlingsmønstre må forstås i lys av den konteksten de hadde blitt en del av. Her bygger Korbøl videre på en tidligere observasjon, nemlig at de sterke familie- og

slektskapsnettverkene spilte en avgjørende rolle i å løse de akutte problemene som oppsto da innvandringsregelverket ble skjerpet. Hun argumenterer for at også det videre oppholdet i Norge på mange måter var en fortsettelse av denne problem-løsende prosessen, fordi det fortsatt var helt nødvendig å skaffe ressurser som informasjon, sosialhjelp, veiledning og tolketjenester.

Det vedvarende behovet for hjelp og støtte påvirket i sin tur opplevelsen av samhold og solidaritet internt i gruppen, og ledet til en rekke mer eller mindre vellykkede forsøk på sosial organisering av både religiøs, politisk og økonomisk karakter. Disse formene for sosial organisering kan imidlertid ikke i seg selv forstås utelukkende som produkter av kulturelle faktorer, mener Korbøl, men oppstår i møtet med et fravær av nødvendig tilbud fra det norske samfunnets side. Som hun formulerer det: «Så lenge man bare tar hensyn til trekk ved innvandrerguppen selv, isolerer man derfor et fenomen fra den sosiale kontekst den er en del av, og forståelsen av situasjonen blir misvisende og ufullstendig» (s. 301).

Konsekvensene av de pakistanske arbeidsinnvandrernes sosiale tilpasning i Norge på begynnelsen av 1970-tallet, var på daværende tidspunkt et åpent spørsmål – og er det i en viss forstand fremdeles. Korbøl selv så dilemmaene ved både for mye og for lite tilpasning til det norske samfunnet. Ved full integrasjon risikerer man å miste koblingen til eget miljø og nettverk, og kan stå maktesløs tilbake. Ved å holde fast på egen kulturelle identitet risikerer man utstøtning og isolasjon fra storsamfunnet, men uten nødvendigvis selv å oppleve det som maktesløshet.

Beskyttelse mot samfunnets krav kan imidlertid finnes i en parallell til Lysgaards arbeiderkollektiv, argumenterer Korbøl – et *fremmedarbeiderkollektiv* bygget på en felles erkjennelse av at man befinner seg i en avmektig, marginalisert posisjon. Men også i en slik form for kollektiv mobilisering så hun potensielle negative konsekvenser: For i hvilken grad vil et fremmedarbeiderkollektiv kunne endre de fundamentale betingelsene for de pakistanske arbeidsinnvandrernes lave posisjon i samfunnet? Og hvordan blir betingelsene for å utvikle en følelse av solidaritet med andre grupper i samfunnet?

Korbøl forblir tvisynt hva gjelder utsikter for bredere samfunnsintegrasjon, men fastholder at det som skjer i den kritiske fasen, vil være avgjørende for den videre utvikling: Dersom arbeidsinnvandrerne benytter seg av sine doble referanserammer for å forstå og håndtere problemene de møter, og dette gir dem den trygghet og de ressurser de behøver for å leve et godt (nok) liv, vil dyrking av egenkultur og et svakt fellesskap med nordmenn være et sannsynlig resultat på lang sikt. En slik tilbaketrekking kan dessuten føre til en ytterligere avvisning fra storsamfunnet, noe som vil forsterke isolasjonen ytterligere.

På den annen side: Innvandrere gis ikke uten videre muligheten til å tre inn i et slags «samfunnets arbeiderkollektiv». Forskjeller i språk og kulturell bakgrunn er viktige hindre. Problemene innvandrerne står overfor, er dessuten gjerne mer akutte og personlige enn den øvrige arbeiderbevegelsens kollektive og langsiktige mål, noe som hindrer identifikasjon og felles problemforståelse. På toppen kommer nordmenns mer eller mindre velbegrunnede fremmedfrykt og skepsis. Alle disse forholdene taler mot sjansen for å finne felles grunn og tvinger frem alternative tilpasningsformer. Som Korbøl avslutter sin avhandling: «Eventuell dyrking av egenkultur og tilbaketrekking kan ha de samme funksjoner for den enkelte fremmedarbeiders behov som et arbeiderkollektiv har for arbeideren: Ens menneskeverd bevares og beskyttes» (s. 307).

KORBØLS METODE

Korbøls avhandlingsarbeid bygger på et langvarig, omfattende feltarbeid blant pakistanske arbeidsinnvandrere i Oslo samt det hun kunne finne av tilgjengelig statistikk. Metoderefleksjonene, og særlig refleksjonene over feltarbeidet og forskerrollen, fortjener egen omtale.¹⁰ For i Korbøls arbeid er metode, empiri og analyse tett sammenvevd, og det er ikke uten videre enkelt å skille det ene fra det andre.

For å forstå Korbøls refleksjoner over de roller hun spilte for og med de pakistanske arbeidsinnvandrerne, og de komplikasjonene og gjensidige avhengighetsforhold som oppsto i løpet av feltarbeidet, er leseren nødt til å ha i bakhodet den tidligere analysen av de strukturelle rammebetingelsene, innvandrerens subjektive opplevelser og de sterke familie- og slektskapsnettverkene som ble så viktige for å finne fotfeste i Norge. Samtidig ligger det i metodediskusjonen også empiri som peker frem mot nødvendigheten av de formene for sosial organisering som dokumenteres i avhandlingens siste del: «Selve forskningsmetoden og forskningsprosessen er således trukket inn for empirisk å belyse individuelle strategier i kampen om knappe goder», slik Korbøl formulerer det (s. 223).

Grunnleggende for å forstå Korbøls forskningsmetode er hennes sosiologiske tenkemåte, som i dag nok ligger nærmere sosialantropologien enn den gjengse sosiologi – i alle fall i Norge. Denne tenkemåten kommer klart til syne i denne passasjen fra boken, som nærmest er å regne for en programerklæring:

Sosiologiske kunnskaper er etter mitt syn kvalitativt sett de samme som de ethvert menneske tilegner seg som samfunnsmedlem. Det er bare en gradsfor-

10 Bokens del IV, «Om kampen for tilværelsen», er i sin helhet viet refleksjoner over feltarbeidet.

skjell mellom samfunnsforskning og vanlig deltagelse i sosialt liv. De opprinnelige kunnskaper om samfunnet er sosial erfaring, sosial praksis. Opplevelsen av et sosialt fenomen og den mening dette tilskrives, er et handlingsgrunnlag og danner utgangspunkt for sosial atferd. Det blir derfor viktig å finne ut hvordan andre mennesker opplever og erfarer sin virkelighet. Ettersom prosessen å leve i et samfunn *er* kunnskaps- eller informasjonsuthenting, blir deltagelse den viktigste måten å samle slik kunnskap på. (s. 229)

Dette synet på forholdet mellom sosiologisk kunnskap og allmennmenneskelig hverdagerfaring er både grunnlaget for Korbøls valg av metode – deltagende observasjon – og for hennes måte å tenke om forskerrollen på.

For de fleste sosiologer er et naturlig utgangspunkt at det er forskeren som stiller spørsmålene. Vår kunnskap om det eller dem vi studerer, dannes på grunnlag av spørsmålene vi stiller og av svarene vi får, svarene vi *ikke* får, øvrige observasjoner og foreliggende kunnskap. I Korbøls feltarbeid var imidlertid dette forholdet på mange måter snudd på hodet: Ofte foregikk det et rollebytte hvor hun selv ble mottaker av spørsmål og avkrevd svar. Dette ble en viktig kilde til kunnskap om arbeidsinnvanderens subjektive opplevelse av situasjonen i Norge fordi spørsmålene uttrykte problemer, verdier, interesser og strategiske målsettinger. Som Korbøl skriver: «Pakistanernes konkrete problemer er paralleller til forskernes problemstillinger. Å bruke de kunnskapene eller svarene spørsmålene gir, er å sette dem i sammenheng med interesser, verdier og målsettinger, for pakistaneren så vel som for forskeren» (s. 229).

Korbøl var selvsagt ikke alene om en slik sosiologisk tenkemåte. På 1960-tallet hadde aksjonsforskningen vokst frem som et nytt ideal i deler av det samfunnsvitenskapelige miljøet i Norge – institusjonelt forankret i miljøene rundt Institutt for samfunnsforskning (ISF) og det nyetablerte Arbeidspsykologisk institutt (senere Arbeidsforskningsinstituttet). På ISF sto Vilhelm Aubert, Yngvar Løchen, Sverre Lysgaard, Thomas Mathiesen og Nils Christie i spissen for denne forskningen (Thue 2000). Et grunnleggende premiss for aksjonsforskningen var at forskning som etterstrebet objektivitet og verdinøytralitet, ikke var mulig og heller ikke politisk ønskelig. Isteden skulle forskningen bidra til å endre samfunnet nedenfra ved å artikulere konfliktene mellom storsamfunnet og konkrete, menneskelige fellesskap. «I slike miljøer skulle sosiologen – den ambivalente, selvreflekterende representant for en velutdannet middelklasse – ydmykt søke den -solidariske medspillerens rolle og artikulere marginaliserte og usynliggjorte erfaringer», som historikeren Fredrik Thue (2000: 49) uttrykker det.

Korbøl var utvilsomt preget av disse nye forskningsidealene i sitt arbeid: Avhandlingen bærer sterkt preg av den ideologisk-politiske orienteringen som var

typisk for 1960- og -70-tallets radikale samfunnsforskning, der engasjementet og sympatien for «de under-ordnede» og deres kamp for rettferdighet var det dominerende hensyn. For Korbøl innebar dette at forskningen i all hovedsak var en mellommenneskelig prosess – og et bytteforhold. Som hun selv beskriver forskerrollen: «Over tid utviklet min rolle seg til å bli en mellomting mellom sosialarbeider, deltagende observatør og aksjonist: Pakistanere fikk konkret hjelp og veiledning, jeg fikk kunnskaper om deres situasjon» (s. 226).

Dette bytteforholdet skulle i sin tur få innvirkninger på datamaterialets kvalitet og omfang: På den ene side fikk hun etter hvert status som en sentral ressursperson som pakistanerne kom til med sine problemer. Dermed fikk hun også tilgang på unik informasjon. På den annen side ble antallet personer som kontaktet henne, etter hvert så stort at det ble umulig å svare til forventningene de hadde til henne: «Med flere hundre ble det litt komplisert. Pakistanere ble støtt fordi jeg ikke kom når jeg var invitert, fordi jeg avsløp presanger, fordi ikke jeg tok initiativ til å treffe dem. Og jeg hadde skyldfølelse, opplevde anger, sorg og skuffelse, takknemlighet, lykke og glede» (s. 249).

Et annet særegent kjennetegn ved feltarbeidet var det faktum at Korbøl var en norsk kvinnelig forsker på rundt 30 år, mens pakistanerne nesten uten unntak var unge menn, de fleste i 20-årene. Både alder, kjønn og status spilte inn i det som ble en komplisert relasjon: Ut fra sin alder ble hun tildelt oppmerksomhet og respekt. Som kvinne ble hun imidlertid i deres øyne oppfattet som underordnet i spørsmål om samfunn og politikk, og for mange ble det viktig å beskytte hennes ærbarhet. Samtidig ga hennes rolle som høyt utdannet forsker en viss status, selv om det for en del var vanskelig å forstå hva som egentlig lå i forskerrollen, noe som åpnet opp for mistenkeliggjøring: «Ën ting var det mistenkelige og ofte uforståelige ved at jeg kunne ta meg den frihet å arbeide når og hvor jeg ville. Hadde ikke Korbøl noen sjef? Hvem var Forskningsrådet? Var det staten som lønnet henne? Var det regjeringen som snuste? En akademiker skulle da vel tjene bra, hvorfor gikk Korbøl så lurvete kledd?»¹¹ (s. 236).

Korbøls unike tilgang til informasjon og kunnskap om de pakistanske arbeidsinnvandrernes livssituasjon, og deres overlevelses- og tilpasningsstrategier i Norge på begynnelsen av 1970-tallet, må ses som resultat av en kombinasjon av flere forhold: et aksjonsforskningsorientert utgangspunkt, sterkt personlig engasjement for pakistanernes sak samt selve situasjonen innvandrerne befant seg i – preget av stor utrygghet og en konkurranse om knappe goder. I en viss forstand var nok en

11 Korbøl ble konsekvent kalt for Korbøl. Aud var et vanskelig navn å uttale, det samme var vokalen ø. I Pakistan er dessuten fornavnet ofte plassert til sist, noe som tyder på at navnbruken er innforstått og vennskapelig.

viktig målsetting for studien, i tråd med tidens idealer, «å avsløre» statens urettferdighet og maktovergrep overfor en sårbar gruppe. På den annen side er det verdt å merke seg at dette utgangspunktet ikke begrenset Korbøls sosiologiske intuisjon eller evne til kritisk tenkning. Avslutningsvis i bokens del IV påpeker hun følgende:

Å sette seg inn i andre menneskers situasjon krever deltagelse og medmenneskelighet. Dermed er det lett å falle i den «humanitære fellen»: Negativ diskriminering og etnosentriske fordommer snus lett til et blindt forsvar, og humanisme blir lett positiv diskriminering. Ikke bare kan dette bidra til å tilsløre virkeligheten, men det forvansker også en sosiologisk analyse av den. Det tok tid før jeg kunne praktisere innholdet i følgende setning som jeg lærte i Fremmedarbeiderforeningen: You don't stop discriminating a man until you can tell him that he is a son of a bitch if he really *is* a son of a bitch. (s. 253)

NORGE ANNO 2018

I 1973, det året Aud Korbøl avsluttet sitt avhandlingsarbeid, var det 1439 pakistanske innvandrere i Norge. 45 år etter har om lag 38 000 nordmenn bakgrunn fra Pakistan. Omtrent 20 000 er selv innvandrere, 16 700 er barn av pakistanske innvandrere født i Norge, mens 1300 representerer barnebarngenerasjonen – en raskt voksende gruppe.¹²

Blant dem som selv har innvandret til Norge, er det imidlertid en stund siden pakistanerne utgjorde den dominerende gruppen. Arbeidsinnvandrere fra Polen troner i dag på en klar førsteplass med nesten 100 000 personer, etterfulgt av litauere og svensker med rundt 36 500 personer hver. Også somaliere, irakere og syrere har etter hvert passert pakistanske innvandrere i antall, noe som reflekterer at flyktningbakgrunn, sammen med arbeidsinnvandring fra EU, blir en stadig viktigere begrunnelse for migrasjon til Norge.

I det hele tatt har innvandringen foregått med en fart de færreste kunne forestille seg tidlig i 1970-årene: I 1970 var det under 60 000 innvandrere og norskfødte barn av innvandrere i Norge; ved inngangen til 2017 var det over 880 000.¹³ Om det skulle være noen tvil: Innvandringen har endret Norge på grunnleggende måter – demografisk, kulturelt, etnisk, politisk og sosialt.

12 Tallene gjelder for 1. januar 2017 og er hentet fra Statistisk sentralbyrå, 15. februar 2018: <https://www.ssb.no/befolkning/statistikker/innvbef>.

13 Egne beregninger fra SSBs statistikkbank.

Sammenlignet med dagens situasjon kan de tidlige 1970-årene fremstå nesten komiske. Da antallet pakistanere i mars 1971 hadde kommet opp i 335 personer, ble det oppfattet som en «eksplosiv økning» og fremstilt i avisene som «press på grensene» og omtalt som «pakistanerproblemet» (Korbøl 2000: 179). Harselas over fortidens forestillinger på bakgrunn av dagens situasjon er imidlertid ikke en spesielt interessant øvelse. Norge *var* i en brytningstid. Myndighetene forsøkte – den gang som nå – å få kontroll over en uavklart situasjon. Og den gang som nå har innvandringspolitikken menneskelige konsekvenser som det er viktig å dokumentere. Ikke desto mindre er innvandringsbildet langt mer sammensatt i dag enn for 45 år siden.

Et tankekors er imidlertid at dagens problemstillinger knyttet til *integrasjon* er påfallende like de spørsmål og bekymringer Korbøl berører i sin avhandling: Arrangerte ekteskap, hijab- og burkabruk, sosial kontroll, æreskultur, rasisme og diskriminering i arbeids- og boligmarked, velferdsstatsutfordringer, sosial dumping i arbeidslivet, holdninger til homofili og kjønnslikestilling, *the Muslim way of life* – alle disse temaene diskuteres mer eller mindre inngående av Korbøl, og har gjenklang i dagens integrasjonsdebatter. Dels skyldes dette den kontinuerlige veksten i antall innvandrere som har funnet sted siden Korbøl dokumenterte den nye innvandringens spede begynnelse, noe som gjør samfunnstilpasning til et spørsmål med vedvarende relevans. Men i dag diskuteres disse spørsmålene ikke bare i en kontekst av en umiddelbar nykommerfase: To sentrale integrasjonsutfordringer som ligger i kjernen av Korbøls arbeid, har klare paralleller til pågående diskusjoner om og blant etterkommere av innvandrere i Norge anno 2018. Den første handler om risikoen etniske minoriteter løper ved både for svak og for sterk tilpasning til majoritetssamfunnet. Den andre handler om representasjon.

I diskusjonen om fremmedarbeiderkollektivet reflekterer Korbøl over farene ved to ytterpunkter i integrasjonsprosessen: full tilpasning til det norske samfunnet eller bevaring av egen kulturell og religiøs identitet. I dag vil nok de fleste mene at det er mulig å kombinere bevaring av identitet med tilpasning til storsamfunnet, men tilpasningsdilemmaet Korbøl peker på, er likevel relevant. Et ønske om full tilpasning, kanskje først og fremst for muslimer, kan resultere i fortvilende opplevelser av ikke å bli akseptert som fullverdige norske medborgere; at de ikke er norske *nok* og heller aldri kan bli det. Motsatt kan unge etterkommeres ønske om full tilpasning resultere i skuffelse fra familie og slekt i foreldregenerasjonen (til og med fordømmelse og i verste fall avstraffelse) – med beskyldninger om at de har blitt *for* norske. I boken *Skamløs* (Bile, Srouf & Herz 2017: 94), peker Nancy Herz på nøyaktig denne problematikken som en kilde til utenforskap i det norske samfunnet: «Det er også folk som blir mer konservative enn sin foreldregenerasjon.

[...] Mye av årsaken til det tror jeg man finner i følelsen av utenforskap, det at man enten er for norsk eller aldri norsk nok.» Som Korbøl var inne på 45 år tidligere, kan opplevelsen av avvisning og eksklusjon i storsamfunnet resultere i at man søker beskyttelse i egne kulturelle og religiøse miljøer, med ytterligere utstøtning, isolasjon og sosial segregering som konsekvens.

Spørsmålet om representasjon diskuteres utførlig av Korbøl i den siste delen av boken, som handler om de pakistanske arbeidsinnvandrernes ulike former for sosial organisering. Særlig der hun skriver om politisk lederskap og bestrebelsene på å finne den personen som kan tale pakistanernes sak, settes saken på spissen: Hvem kan ta rollen som talsperson for en hel gruppe? Det samme spørsmålet har vært stilt mange ganger opp gjennom årene, og en rekke norsk-pakistanske menn (de har i all hovedsak vært menn) har tatt rollen som talsperson, enten i kraft av politiske verv eller som ledere av organisasjoner. Tradisjonen lever i en viss forstand videre. Det er ikke mer enn ti år siden jurist og politiker Abid Raja publiserte boken *Talsmann* (2008), om sin rolle i norsk offentlighet, og i fjor kom lege og samfunnsdebattant Bushra Ishaq med boken *Hvem snakker for oss?* (2017), som til dels er en kritikk av talspersonrollen, men der hun selv nettopp tar rollen som talsperson for norske muslimer. Mangfoldet i antallet «representanter» tilsier likevel at lærer og samfunnsdebattant Assad Nasir har rett når han i boken *Kunsten å være pakkis* (2017: 34) slår fast at det i dag er «så mange norsk-pakistanske stemmer i offentligheten, at hverken norsk-pakistanerne eller den norske majoritetsbefolkningen har behov for én talsperson som snakker på vegne av alle».

I årene som kommer, er det mer sannsynlig at representasjonsspørsmålet vil dreie seg om to andre, og tilsynelatende motstridende, forhold: På den ene side er det et voksende behov for at personer med etnisk og religiøs minoritetsbakgrunn skal *slippe* å representere en bestemt gruppes synspunkter og interesser når de deltar i offentligheten. Muligheten for å kunne ytre seg som enkeltindivid, ut fra profesjonsbakgrunn eller interesser, uten å ha et minoritetsstempel på seg, er en viktig forutsetning for deltagelse. Et opplevd fravær av slike muligheter blant etterkommere av innvandrere, og en velbegrunnet frykt for å motta hets og sjikane, er en viktig grunn til at mange i dag velger ikke å delta i den offentlige debatten (se f.eks. Midtbøen & Steen-Johnsen 2016; Nadim 2017).

På den andre siden er det et økende krav om *mer og bedre* representasjon av minoriteter på ulike samfunnsarenaer. Dette gjelder særlig i eliteposisjoner, for eksempel i politiske toppstillinger, i academia og i næringslivet. Enkelte profilerte politikere er selv etterkommere av pakistanske arbeidsinnvandrere – Hadia Tajik og Abid Raja er de mest nærliggende eksemplene – og har allerede innflytelsesrike posisjoner. Det er likevel liten tvil om at krav om bedre representasjon i samfunns-

eliten vil vokse i omfang i årene som kommer, særlig i politiske verv på Stortinget og i regjeringsapparatet, men i økende grad også på andre områder.

Forventninger om både mer og mindre representasjon på samme tid kan nok for noen fortone seg som inkonsistente krav fra en minoritetsbefolkning som aldri blir fornøyd. Og på ett vis er det riktig at disse kravene trekker i ulik retning – man vil være lik og anerkjennes for sin forskjellighet på én og samme tid. Samtidig dreier dette seg om to ulike forhold; det ene om like spilleregler for enkeltindivider, det andre om synlig representasjon på samfunnsnivå. Begge kravene reflekterer dessuten den økende deltagelsen til personer med innvandrerbakgrunn i alle deler av samfunnslivet de senere årene, og den voksende makt og innflytelse som denne deltagelsen skal og må innebære.

I dette perspektivet har det norske samfunnet beveget seg langt siden Aud Korbøl for 45 år siden dokumenterte den forsiktige begynnelsen på nyere norsk innvandringshistorie. Men som hun selv påpeker i innledningen til sin avhandling (s. 36) – og det er ikke mindre sant i dag: «De fleste undersøkelser får en langt større verdi dersom de gis et historisk perspektiv. [...] Derfor kan en si at det materiale som presenteres, er 'uferdig', vi kjenner ikke den videre utvikling, prosessen fortsetter.»

LITTERATUR

- Bile, A., Srouf, S.N. & Herz, N. (2017). *Skamløs*. Oslo: Gyldendal.
- Brochmann, G. (2006). *Hva er innvandring?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Brochmann, G. & Kjeldstadli, K. (2014). *Innvandringen til Norge 900–2010*. Oslo: Pax.
- Castles, S. (1984). *Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities*. London: Pluto.
- Eriksen, T.H. (2013). *Fredrik Barth: En intellektuell biografi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Feliciano, C. & Lanuza, Y.R. (2017). An immigrant paradox? Contextual attainment and inter-generational educational mobility. *American Sociological Review*, 82(1), 211–241. doi: <https://doi.org/10.1177/0003122416684777>.
- Friberg, J.H. & Midtbøen, A.H. (2017). Ethnicity as skill: Immigrant employment hierarchies in norwegian low-wage labour markets. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(9), 1463–1478. doi: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1388160>.
- Ishaq, B. (2017). *Hvem snakker for oss? Muslimer i dagens Norge – hvem er de og hva mener de?* Oslo: Cappelen Damm.
- Khan, M. (2009). *Tilbakeblikk: Da pakistanerne kom til Norge*. Oslo: Pax.
- Kjeldstadli, K. (red.). (2003). *Norsk innvandringshistorie*. Bind 1–3. Oslo: Pax.
- Korbøl, A. (1970). *Kvinnen ombord. En sosiologisk undersøkelse av kvinners liv og arbeid på skip i den norske handelsflåte*. Magisteravhandling i sosiologi, Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo
- Korbøl, A. (1977). Norsk innvandringspolitikk – norsk pakistanerpolitikk? *Sosiologi i dag*, 7(2), 19–33.

- Korbøl, A. (1979). Fremmedarbeider. I H.F. Dahl, J. Elster, I. Iversen, S. Nørve, T.I. Romøren, R. Slagstad & M. Vaa (red.), *Pax Leksikon* (bd. 2, s. 445–446). Oslo: Pax.
- Korbøl, A. (1984). Systemet og søkeren: Om maktanvendelse i kontrollen av fremmedarbeidere. I D. Gjestland & T. Hanisch (red.), *I virkeligheten: Ni innlegg i samfunnsdebatten*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Korbøl, A. (2000). «Verden ellers»: Glimt fra innvandringsforskningens barndom 1970–73. I F. Engelstad (red.), *Kunnskap og refleksjon: 50 års samfunnsforskning*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Korbøl, A. (2005). Grenser, eller nykommerens evige gjenkomst. I N. Ahlberg, A. Aambø & I. Gihle (red.), *Utfordringer innen helse og omsorg blant minoriteter: Tilbakeblikk og erfaringer*. NAKMIs skriftserie om minoriteter og helse, nr. 1/2005. Oslo: NAKMI.
- Korbøl, A. & Bendiksbj, H. (1979). Utlending i Norge. *Samtiden*, 88(1), 35–39.
- Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431–466.
- Midtbøen, A.H. (2017). Innvandringshistorie som faghistorie: Kontroverser i norsk migrasjonsforskning. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 34(2), 130–149. doi: <https://doi.org/10.18261/issn.1891-1781-2017-02-03>.
- Midtbøen, A.H. & Steen-Johnsen, K. (2016). Ytringsfrihetens grenser i det flerkulturelle Norge. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 33(1–2), 21–33. doi: <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2016-01-02-03>.
- Mjøset, L. (1991). *Kontroverser i norsk sosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nadim, M. (2017). Ascribed representation: Ethnic and religious minorities in the mediated public sphere. I A.H. Midtbøen, K. Steen-Johnsen & K. Thorbjørnsrud (red.), *Boundary Struggles: Contestations of Free Speech in the Norwegian Public Sphere*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Nasir, A. (2017). *Kunsten å være pakkis*. Oslo: Kolofon.
- Piore, M. (1979). *Birds of passage: Migrant labor and industrial societies*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Raja, A. (2008). *Talsmann*. Oslo: Aschehoug.
- Thue, F. (2000). Den atlantiske forbindelse: ISF i det amerikansk-europeiske forskningsamarbeid 1945–1953. I F. Engelstad (red.), *Kunnskap og refleksjon: 50 års samfunnsforskning*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Østby, L. & Henriksen, K. (2013). Innvandrere – hva vi nå vet og ikke vet. *Samfunnsspeilet*, nr. 5, 2013, 2–10.

Del I – Rammebetingelser

Pakistanske fremmedarbeideres situasjon i Norge sett i sammenheng med betingelser for atferd gitt i ytre materielle, ideologiske og sosiale strukturer

INNLEDNING

Det er etter hvert blitt utført ganske mange undersøkelser som belyser fremmedarbeidernes situasjon i Vest-Europa. Problematikken er blitt angrepet fra forskjellige faglige, teoretiske så vel som politiske synsvinkler. En nylig utkommet bok, *Immigrant workers and class structure in Western Europe* (Castles & Kosack 1973), kan ses som et samleverk. Studien tar for seg forholdene i de fire store innvandrerlandene Tyskland, Sveits, Frankrike og Storbritannia. Til sammen har disse landene vel seks millioner utenlandske arbeidstakere (NOU 1973:17, s. 31).

På grunnlag av foreliggende litteratur og studier foretar Castles og Kosack en komparativ undersøkelse og belyser de fleste aspekter ved fremmedarbeidernes liv. Hoveddelen av boken består av statistikk som bekrefter fremmedarbeidernes lave økonomiske, sosiale og politiske status. På grunnlag av dette materialet foretar forfatterne til slutt en interessant klasseanalyse. Det konkluderes med at fremmedarbeiderne (eller immigrantarbeiderne, som de kaller dem) utgjør et nedre sjikt i arbeiderklassen, med de fleste av de kjennetegn arbeiderklassen hadde i årene etter den industrielle revolusjon. Om effekten av innvandring sies det: «Immigration has brought about a split in the working class of Western Europe. The split weakens the working class and hence increases the power of the ruling class.»

Castles og Kosack (1973) foretar en objektiv klasseanalyse – *objektiv* i den forstand at en gruppe objektivt danner en klasse ut fra felles økonomiske betingelser og interesser. Fremmedarbeidernes interesser defineres ut fra deres klassemessige posisjon. Det problematiske er naturligvis at man ikke kan *handle* som klasse før man har innsett eller erfart felles interesser, og erfart at det finnes andre klasser som har motstridende interesser. Denne subjektive faktoren er utelatt i boken. Hvordan fremmedarbeiderne opplever sin situasjon, og hva de definerer som sine interesser, er i det hele tatt lite utforsket. Forfatterne er klar over det og sier blant annet:

The most serious omission concerns the development of class and political consciousness among immigrants. An examination of these matters would

obviously be highly relevant to our purposes, but it proved impossible. *Adequate data are simply not available.* (Castles & Kosack 1973: 9, min uth.)

Dette leder opp til noen av de grunnleggende problemer jeg ønsker å belyse gjennom denne undersøkelsen, nemlig forholdet mellom den *objektive*, beskrivbare virkeligheten, hvordan denne virkeligheten *oppleves*, og hva slags *handlinger* dette fører til. Utgangspunktet er normativt, i den forstand at jeg ser medbestemmelse eller innflytelse på egen livssituasjon som en fundamental menneskerett.

Vilhelm Aubert (1972) bruker begrepet «autonomi» for å betegne et slikt forhold, og definerer det som «evne til – og følelse av evne til – å innvirke på de faktorer som igjen bestemmer ens skjebne». Vi har først det forhold at faktiske muligheter til å påvirke sin situasjon (*objektive* muligheter) ikke behøver å være sammenfallende med de *subjektivt* opplevde. Mulighetene til innflytelse er sannsynligvis større når mennesket opplever det slik, noe som kan føre til aktiv handling. Et neste forhold er at mulighetene for delaktighet eller medbestemmelse er å oppfatte som en *prosess*. Situasjonen endrer seg over tid, og avgjørelser og beslutninger endrer virkeligheten. Disse prosessene foregår innenfor et sett av *strukturer*. Man handler innenfor bestemte rammer som setter grenser og gir muligheter for handlingsvalg. De materielle og sosiale strukturer må antas å være av fundamental betydning. Prosessene og strukturene må forutsettes å ha en *mening* for mennesket, som ut fra det handler rasjonelt og aktivt velgende. *Felles* mening kan gi grunnlag for sosiale mønstre.

Hvordan er de objektivt beskrivbare materielle og sosiale betingelsene for fremmedarbeidere i Norge? Hvordan opplever disse betingelsene? Hvordan spiller tidsfaktoren inn og påvirker situasjonen? Hvordan handler mennesket i denne situasjonen – individuelt og kollektivt – for å beskytte sine interesser og oppnå goder?

Når man bruker begrepet «fremmedarbeider», er det to forhold som bør avklares. For det første hva vi legger i begrepet, og dernest på hvilken måte begrepet er verdi-ladet. Jeg skal her definere fremmedarbeidere ved hjelp av to karakteristiske trekk ved den senere tids utvikling med hensyn til internasjonal arbeidsvandring. Det første kjennetegnet er vandringsretning. I økende grad går strømmen *fra* svakt utviklede, overbefolkede land (og områder) med stor arbeidsløshet, *til* rike, høyt industrialiserte land med stort behov for arbeidskraft. Blant de sistnevnte regnes Norge. Det andre kjennetegnet ved utviklingen er at lavtlønnede og ellers mindre tiltrekkende jobber i industrilandene i økende grad forlates av landets egne

innbyggere og overtas av utenlandske arbeidere. Dette gjelder i de fleste vesteuropeiske land. En fremmedarbeider er altså en person som kan lokaliseres ut fra disse kjennetegnene. En løs, men for vårt formål tilstrekkelig definisjon.

Av forskjellige grunner er mange nordmenn imot at man bruker begrepet «fremmedarbeider», det er noe negativt ved det. Dette henger trolig sammen med forestillinger om rettferdighet og likestilling. Alle skal behandles likt og ha den samme adgang til samfunnsgodene uansett nasjonalitet. Å si at noen er fremmede, kan bety at likhetsideologien settes ut av spill. Et annet forhold er at ordene er med på å forme vår bevissthet og våre handlinger. Å bruke ordet «fremmede» kan bety at de også *blir det*, som en slags selvpoppfyllende profeti. Nordmenn vil kanskje helst at utlendinger skal være og tenke som de selv, og ha en anledning til å tilpasse seg vårt samfunn og finne seg til rette her.

Jeg er likevel ikke så sikker på at slike innvendinger mot begrepet «fremmedarbeider» er akseptable uten videre. Fremmedarbeidere *er* ikke alltid likestilt med nordmenn, og troen på likhet *kan* i enkelte tilfeller virke tilslørende på de faktiske forhold. Dessuten ligger det ofte som en undertone et altfor omfattende krav om tilpasning, et krav som kan gå *for* vidt fordi kulturell og personlig identitet kan gå tapt i denne prosessen.

Uproblematisk er det likevel ikke å kalle mennesker for fremmedarbeidere. En av hovedgrunnene til at jeg likevel gjør det, er ikke bare dette at begrepet er gått inn i norsk dagligtale. Fremmedarbeiderne *selv* bruker det. Dels fordi de har lært det av nordmenn, dels fordi de faktisk føler seg fremmede i det norske samfunnet, og dels fordi det er en kollektiv term som, i mangel av noe bedre, understreker et problemfelleskap og dermed en form for solidaritet.

AVGRENSNINGER

Gruppe

En undersøkelse av fremmedarbeidere skulle helst omfatte representanter fra alle de forskjellige nasjonale grupper. Jeg har hovedsakelig avgrenset oppmerksomheten til pakistanere, av forskjellige grunner. For det første representerer pakistanerne den senere tids arbeidsvandrerne. Situasjonen for pakistanske fremmedarbeidere har dermed mange felles trekk med andre fremmedarbeidere både med hensyn til forholdene i hjemlandet og her. Et spill av tilfeldigheter førte til at det ble denne gruppen jeg festet oppmerksomheten ved, det var ikke noe bevisst valg fra min side. Det er derfor nødvendig å understreke at hensikten her ikke i første rekke er å fremstille pakistanerne som en spesielt interessant eller viktig gruppe

fremmedarbeidere. De tjener først og fremst som et eksempel på en situasjon og illustrerer kompleksiteten i problematikken snarere enn å gi noe entydig «svar».

Det ligger naturligvis en fare i dette å trekke frem én gruppe fremmedarbeidere, tross alt. Da jeg startet undersøkelsen, var det få pakistanere i landet, og begrepet «pakistanerproblemet» eksisterte ikke. Denne gruppen har senere blitt gjort til gjenstand for såpass mye oppmerksomhet at en del nordmenn faktisk bruker ordet «pakistaner» synonymt med «fremmedarbeider». Men nettopp i dette forholdet ligger også en del interessante perspektiver. I hvilken grad har den informasjon som er kommet frem, vært villedende og feilaktig? Hvilke forhold kan tenkes å tildekkes når oppmerksomheten rettes mot én gruppe fremmedarbeidere? I hvilken grad er for eksempel pakistanerne blitt brukt som syndebukker? Samtidig som det her er mulig å rette opp en del misforståelser, er det naturligvis også en fare for at man skaper nye.

Til tross for likhetspunkter i selve situasjonen kan man ikke generalisere fra én nasjonal gruppe til en annen. Dette fører oss over på nok en grunn til at én bestemt nasjonal gruppe ble valgt ut. Hensikten var ikke bare å komme frem til kvantifiserbare og generaliserbare data. Like viktig var det å finne ut hvordan fremmedarbeiderne opplevde sin situasjon. Mennesket handler stort sett rasjonelt ut fra sine forutsetninger og grunnleggende verdier, men disse varierer fra én kultur til en annen. Det ble derfor nødvendig å fordype seg i de forskjellige sidene ved Pakistans religion, historie, politikk, økonomi og familieliv.

Tid

De fleste undersøkelser får en langt større verdi dersom de gis et historisk perspektiv. Tidsmessig er deler av denne undersøkelsen avgrenset til perioden 1968–73, det vil si et meget kort utsnitt av historien. Hensikten er dermed ikke først og fremst å gi en grundig historisk sammenheng, men snarere å oppfatte problematikken som dynamisk. Denne perioden dekker mer eller mindre den innvandring som har foregått fra Pakistan til Norge, og på den måten kan vi studere endringer i gruppestruktur og reaksjoner på endringer i innvandringspolitikken. Et annet aspekt ved tiden er slik den virker for den enkelte fremmedarbeider under oppholdet i Norge. Det er nykommerperioden det legges vekt på her. Derfor kan en si at det materiale som presenteres, er «uferdig», vi kjenner ikke den videre utvikling, prosessen fortsetter.

Sted

Pakistanske fremmedarbeidere er spredt så å si over hele Norge, og det ville vært interessant å studere situasjonen slik den kan tenkes å variere, for eksempel fra et

storbysamfunn til mindre, homogene miljøer. Bortsett fra en del generell statistikk har jeg imidlertid måttet avgrense meg til forholdene slik de er i Oslo, og samlet all informasjon der. Det statistiske materiale som foreligger om pakistanere spesielt, er også mer pålitelig for pakistanere som bor i Oslo.

METODE

Det statistiske materialet

Foruten offentlig statistikk vil det bli presentert annet statistisk materiale samlet inn i et fellesprosjekt drevet av Avdeling for arbeidssosiologi, Institutt for samfunnsforskning. Høsten 1970 ble det nedsatt et offentlig utvalg til å utrede forholdene omkring de utenlandske arbeidstakernes situasjon i Norge, det såkalte Owren-utvalget, senere kalt Danielsen-utvalget. Avdeling for arbeidssosiologi stilte seg til rådighet som utredere på kort sikt for dette utvalget. Avtalen ble inngått i januar 1971. Som ledd i avtalen skulle materialet stå til rådighet for utvalget, og for videre bearbeiding av forskere ved Avdeling for arbeidssosiologi.

Vi fikk dermed adgang til arkiver, kartoteker og saksmapper både ved Statens utlendingskontor og Oslo politikammer (fremmedpolitiet). Statens utlendingskontor har et sentralregister over alle utlendinger i Norge, mens fremmedpolitiet har mer utfyllende informasjon om de personer som sorterer under Oslo politidistrikt. For fellesprosjektet ble det trukket et representativt utvalg av utenlandske arbeidstakere, et materiale som senere ble behandlet statistisk. Dette ga informasjon om utenlandske arbeidstakeres fordeling på slike sentrale variabler som kjønn, alder og yrke. Ved siden av dette hovedutvalget foretok undertegnede en mer dyptgående undersøkelse av alle de pakistanske arbeidstakerne som på det daværende tidspunkt befant seg i Norge. Langt mer informasjon ble hentet ut, for eksempel yrkeskarriere i Norge, inntektsforhold, boligsituasjon og familieforhold.¹⁴

Deltagende observasjon

Ulike problemstillinger krever ulike forskningsmetoder. I løpet av de tre siste år har jeg drevet en form for deltagende observasjon blant pakistanere i Oslo, hovedsakelig for å få informasjon om den kvalitative siden ved deres situasjon i Norge.

14 For nærmere kommentar til utvalgsundersøkelsen, se NOU 1973:17, vedlegg 4: Yrkesaktive utlendinger i Norge, av Ivar Bermann i samarbeid med Aud Korbøl. Deler av undersøkelsen er presentert der.

Hva som er metodiske spørsmål, og hva som er empiriske «funn», lar seg ikke så lett skille ad. En diskusjon av denne metoden er derfor plassert i selve teksten, som empiri på linje med det andre stoffet som presenteres. Jeg kommer særlig tilbake til dette i del IV, «Om kampen for tilværelsen».

TREKK VED DET NORSKE SAMFUNN

I løpet av bare noen få år har antall utenlandske arbeidstakere i Norge økt ganske kraftig. Sammensetningen har også endret seg, det kommer stadig flere personer fra stadig fjernere land. Vi har fått fremmedarbeidere.

Denne type internasjonal arbeidsvandring kan forstås og forklares på så mange måter. Spør vi fremmedarbeiderne hvorfor de kommer til Norge for å arbeide, kan vi få de forskjelligste svar. Noen sier at de er her for å tjene penger, andre for å tjene *mer* penger. Mens noen søker seg en utdanning, sier andre at de kommer fordi de ikke får anvendt utdannelsen sin i hjemlandet. Mange sier at de ikke fant arbeid i hjemlandet, men enda flere sier at de ikke var fornøyd med det arbeidet de hadde. Noen kommer på grunn av eventyrlyst, noen fordi de har hørt så mye bra om Skandinavia, om friheten, om levestandarden eller om de nordiske jentene. Mange sier at de reiste hjemmefra for å unngå politisk eller religiøs forfølgelse, andre sier at de ville bort fra familien. Å studere de enkeltes *motivasjoner* er alltid interessant, og de reflekterer naturligvis et stykke av virkeligheten. Men ikke hele. Egenskaper hos det enkelte menneske kan ikke forklare alle sider ved arbeidsvandringen mellom land. Mennesket handler ikke i et vakuum. Selv om vi oppfatter mennesket som rasjonelt handlende og aktivt problemløsende, selv om det er slik at arbeidskraften kan bevege seg fritt, så er det alltid en serie økonomiske, politiske, kulturelle, sosiale og andre betingelser eller strukturer som omgir menneskene, og dermed gir muligheter eller setter grenser for handlingsvalg. Fremmedarbeideren må studeres i sin sosiale kontekst, i sammenheng med det omkringliggende samfunn. Hvilke forhold er det så på samfunnsplan som fører til at et stadig økende antall mennesker forlater sine hjemland og søker arbeid i Norge?

Ser vi på fremmedarbeidernes hjemland, vil vi igjen finne en serie ulike faktorer som virker inn på situasjonen. Det kan være overbefolkning, arbeidsløshet, fattigdom. Det kan være krig, politisk uro, ufrihet. Det kan være uår eller katastrofer. Det er ikke mulig her å peke på bare ett sett av faktorer. Virkeligheten er kompleks og variabel og består av en rekke betingelser som påvirker hverandre og endrer seg.

Vi skal konsentrere oppmerksomheten om trekk ved det norske samfunn som kan bidra til en bredere forståelse. Det blir da relevant å spørre om hvorfor det norske samfunn har bruk for utenlandsk arbeidskraft. Også da er det flere ulike måter

å nærme seg problematikken på. Per definisjon er fremmedarbeiderne søkere til eller deltagere i arbeidslivet. Vi kan ta som utgangspunkt at den materielle produksjonsprosessen spiller en fundamental rolle. Denne har en offentlig og en privat dimensjon. Vi skal først ta for oss den offentlige siden og se hva som er samfunnets overordnede målsettinger for menneskenes materielle vilkår i Norge.

Innvandring fra stadig fjernere, fattige og overbefolkede land er et etterkrigsfenomen. Målet for etterkrigstidens økonomiske politikk ble slik uttrykt av Gunnar Myrdal, som talsmann for den svenske sosialdemokratiske regjering i 1945:

I våra strävanden styrs vi enbart av syftet att nå den högre effektivitet i produktionen som kann möjliggöra tryggare sysselsettning och bättre inkomster åt de anställda och billigare priser åt konsumenterna. Företagsresultatet, icke företagsformen är vad som intresserar oss.¹⁵

Det norske sosialdemokratiet har hatt en tilsvarende målsetting. Full sysselsetting, rask økonomisk vekst og mest mulig velferd for alle har vært de udiskutable og overordnede ideer. Den økonomiske veksten har latt seg måle i brutto nasjonalprodukt, og her har man kunnet registrere en jevn stigning. Full sysselsetting ble nådd like etter krigen, siden da har det vært behov for arbeidskraft i Norge. Sosial- og trygdeapparatet er stadig blitt utbygget. Til tross for svakheter ligger Norge blant de ledende land på det sosialpolitiske området. Det er ikke tvil om at arbeidstakernes materielle vilkår på mange måter har forbedret seg. Arbeidstiden er skåret ned, feriene er blitt lengre. Reallønnen er steget. Den sosiale trygghet har økt. Det finnes ikke virkelig fattigdom i Norge.

Velstandsutviklingen har likevel sine skyggesider og sine kostnader. Kritikken og advarslene kommer blant annet sterkt til uttrykk fra et øko- eller energiperspektiv. Det legges stadig større vekt på den forgiftning og ødeleggelse av naturen som følger i industriens spor. Jordens ressurser er begrensede, og vi er i ferd med å sløse dem bort. De industrialiserte land har fått sin velstand gjennom rovdrift på den tredje verdens råvarer.

Til tross for en høy levestandard er det uro på arbeidsmarkedet. Konflikter, økt fravær og flere tegn på mistriivsel preger arbeidslivet i stigende grad. Dette skulle tyde på at vi kanskje ikke har det så godt likevel.

Begreper som lønn, inntekt, levestandard, økt nasjonalprodukt og økonomisk vekst brukes når velferdssituasjonen i Norge skal beskrives. Men ingen av disse begrepene sier noe om hvordan folk egentlig har det. I næringslivet har det blitt stadig færre og større enheter, investeringene er blitt sterkt konsentrert. Det er pro-

15 Sitert i *Den lönsamma arbetslösheten* (Nestius 1973).

duktivitetmålene som har vært utslagsgivende her. Men forutsetningene for økt produktivitet har vært økende grad av mekanisering og automasjon, hardere arbeidstempo og standardisering av arbeidsoperasjonene.

Ettersom «företagsresultatet, icke företagsformen» har vært gjenstand for oppmerksomheten, har den kvalitative siden ved produksjonen fått lide. Arbeid skapes ikke for mennesker, det er menneskene som må tilpasse seg produksjonen og dens ofte ubønnhørlige krav. I en vekstmodell må arbeidskraften fremfor alt være lønnsom. Arbeidsmarkeds-politikken avspeiler de endrede og voksende krav som det økonomiske system stiller til staten. Arbeidsmarkedsmyndighetenes oppgaver har i utstrakt grad vært å sørge for smidighet i utviklingen, for eksempel ved å gjøre flytting lettere og bidra til omskolering.

Full sysselsetting har i stor grad vært en målsetting som er tilpasset næringslivets behov, et behov som mer og mer er gått i retning av høyproduktiv arbeidskraft. I praksis har dermed full sysselsetting eller den grunnlovfestede retten til arbeid aldri helt omfattet grupper som for eksempel kvinner, eldre, handikappede, men bare den del av befolkningen som har vært anvendbar og lønnsom ut fra den til enhver tid eksisterende produksjonens forutsetninger. Store grupper av befolkningen har i økende grad ikke kunnet kvalifisere seg for å delta i arbeidslivet, eller de er blitt gjort overflødige, usynlige eller ubrukbare. Mange av disse fanges opp av sosial- og trygdeapparatet.

Både samfunnsforskere, leger, sosionomer og andre har i lengre tid stilt seg kritiske overfor norsk sosialpolitikk. Angrepet har vært rettet mot to sider av problemkomplekset: På den ene side mangler ved det nåværende sosialpolitiske apparatet, det som skal ta seg av klienter og pasienter, de gamle og uføre, de psykisk utviklingshemmede, de sinnslidende, de fattige. På den annen side vises det til at samfunnet gjennom sitt konkurransepreg, strukturrasjonalisering, tvangsflytting, utslåing av de ikke helt arbeidsdyktige, i seg selv er sykdomsskapende.

I kritikken av det eksisterende sosialapparat legges stor vekt på apparatets manglende evne til å oppfylle sosiallovgivningens intensjoner. Dette henger blant annet sammen med at det i vårt sosiale hjelpesystem legges større vekt på hva folk har rett til, enn hva de har behov for. Flere undersøkelser viser dette (se f.eks. Eskeland & Finne 1973; Lingås 1970; Midre 1973).¹⁶ At så stor vekt legges på sosialapparatets kontrollfunksjon, gjør at apparatet selv sluker mye av midlene. Kritikken går også på det forhold at rikstrygdeverket og trygdekontorenes innflytelse og omfang har vokst enormt, mens det er gjort forholdsvis lite for å forebygge og attføre. Sosialkontorene er ikke bemannet med tilstrekkelig faglig utdannede folk, ansvarsom-

16 Dette er også en av hovedkonklusjonene i *Forbrukerrapporten*, nr. 10, 1973, som i sin helhet er viet problemer omkring sosialarbeid, sosialpolitikk og trygdeytelser.

rådene er atskilt på en ugunstig måte, og sosialarbeidernes erfaringer går ikke tilbake som noen korreks til administrasjonen og politikerne. Man har heller ikke maktet å informere folk om deres rettigheter ifølge lovgivningen.

På den annen side hevdes det imidlertid også at dersom intensjonene bak sosiallovgivningen skulle oppfylles, ville det ikke være penger *nok*. Alle de mennesker som etter loven faktisk har krav på trygder, støtteordninger eller hjelp på forskjellige måter, *kan* ikke få det. Så sent som i desember 1973 konstaterte sosialministeren i *Dagbladet* at det var behov for den type veldedige organisasjoner som sender rundt julekort med anmodning om å støtte funksjonshemmedes sak. Det offentlige alene kunne ikke dekke de sosiale organisasjoners behov.

I boken *Myten om velferdssamfunnet* stiller Yngvar Løchen (1970) spørsmålet: «Er det i det hele tatt mulig for helse- og sosialvesenet å holde tritt med samfunnets produksjon av sosiale problemer?» Dette spørsmålet bringer oss over på klientskapende faktorer i samfunnssystemet, noe flere forskere har rettet søkelyset mot. I en artikkel i *Kontrast* hevdet Jon Eivind Kolberg (1970) for eksempel at «en opprustning av det eksisterende sosialapparat ikke er nok for å gjøre Norge til et 'godt' samfunn. Problemer skapes innenfor systemet, og spørsmålet er om systemet selv er i stand til å løse dem». I *Samfunnsendring og sosialpolitikk*, rapporten fra Nord-Odalprosjektet, viser Kolberg (1973) med eksempel fra en kommune hvordan klientproduksjon henger sammen med enkelte trekk ved arbeidsmarkedet, spesielt strukturrasjonalisering og pendling. Han hevder her at «strukturrasjonaliseringen har gjort det vanskeligere å være svak på arbeidsmarkedet, slik at svake og sykelige mennesker i økende utstrekning kanaliseres permanent inn i trygdesystemet» (Kolberg 1973: 45). På denne måten er sosialpolitiske løsninger i utstrakt grad kommet inn som et alternativ til de sysselsettingspolitiske. Dette at trygder dekker en skjult arbeidsledighet, har en viktig funksjon som Kolberg peker på: Potensiell politisk protest blir «drenert» vekk og problemene befordret inn i behandlingssamfunnet.

Bruk av fremmed arbeidskraft og norsk innvandringspolitikk er et ledd i og reflekterer sider ved det totale mønstret jeg har skissert her. Fremmed arbeidskraft har alltid vært et bidrag til den økonomiske veksten. Ikke bare er situasjonen sosialøkonomisk lønnsom, bedriftene som helhet sparer på situasjonen i form av reduserte utgifter.

NORSK INNVANDRINGS- OG FREMMEDPOLITIKK

Den politikk et land iverksetter for innvandring og behandlingen av utlendinger som befinner seg i landet, har naturligvis konsekvenser både for utlendingene selv

og samfunnet for øvrig. Befolkningens størrelse og sammensetning påvirkes, landets økonomi, arbeidsliv, skole- og helsestell – ja, nær sagt alle samfunnets ulike institusjoner. Videre vil politikken få betydning for den enkelte utlendings muligheter til å finne seg til rette, til å delta i samfunnet, til å ivareta sine materielle, sosiale og andre behov. Innvandringspolitikk er noe som skifter fra land til land og endrer seg over tid. Et historisk perspektiv på norsk innvandrings- og fremmedpolitikk ville vært interessant i denne sammenheng. Det foreligger imidlertid ingen undersøkelser av dette. Vi skal her bevege oss innenfor den siste femårsperioden, det vil si fra slutten av 1960-årene og frem til i dag, for å gi den politiske rammen omkring innvandringen til Norge fra Pakistan.

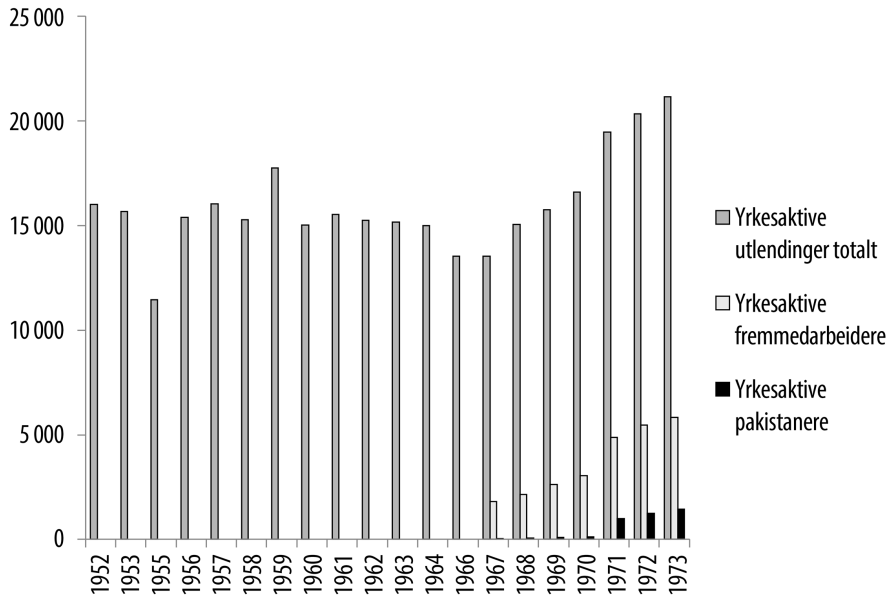
Det foreligger tall som viser antall yrkesaktive pakistanere i Norge fra 1967. For oversiktens skyld skal disse tallene sammenholdes med den generelle utviklingen fra tidlig på 1950-tallet og fremover. Som figur 1 viser, flyttet antallet yrkesaktive utlendinger i Norge seg fra det jevne tallet 15 000 i 1970/71. Sammensetningen av ulike nasjonalgrupper forandret seg også. I 1952 utgjorde yrkesaktive utlendinger fra Norden 69 prosent. Denne andelen sank jevnt i alle årene, og i 1973 utgjorde disse bare 38 prosent. Økningen i antall yrkesaktive utlendinger hang sammen med et økt innslag av utlendinger fra fjerne land. Som det går frem av figuren, er det pakistanere som har kommet til å utgjøre den største gruppen av disse. I 1973 utgjorde pakistanerne 25 prosent av alle fremmedarbeidere, eller 7 prosent av alle utenlandske yrkesaktive i Norge.

Ved pakistanernes ankomst i midten og slutten av 1960-årene ble det praktisert en såkalt *liberal* innvandringspolitikk i Norge. Mange vil nok si at det til dels har skjedd omfattende forandringer siden da. Likevel vil jeg påstå at *grunnprinsippene* stort sett er de samme i dag, og det er disse vi først skal ta for oss.

Det grunnleggende syn var at internasjonalt samarbeid og internasjonal utveksling og kontakt burde møte minst mulig hindringer, og at den enkelte arbeidstaker og arbeidsgiver skulle ha størst mulig frihet til å inngå arbeidsavtaler. Det ble også hevdet at praktisk talt hver eneste søker fikk arbeidstillatelse når det ikke var politmessige grunner til hinder for det. Norsk innvandringspolitikk var i realiteten bare et forhold mellom tre impliserte parter – arbeidsgiver, arbeidssøker og fremmedpoliti. Innvandringspolitikk dreide seg med andre ord om rekrutteringspolitikk fra bedriftenes side, og fremmedkontroll fra samfunnets side.

Det er nødvendig å se norsk innvandringspolitikk i sammenheng med den som føres i de andre vesteuropeiske land. De aller fleste land i Vest-Europa har i årene etter krigen drevet en aktiv politikk for å skaffe seg utenlandsk arbeidskraft. Innvandringen har i stor grad vært organisert, og formålet har klart vært av økonomisk art. Dels har dette foregått ved at landene i økende grad har inngått avtaler med ett

eller flere land som har hatt overskudd på arbeidskraft, dels ved å skape såkalte «frie» arbeidsmarkeder og dels ved å gi lempelige vilkår for arbeidssøkere fra tidligere kolonier. Norge har ikke fulgt dette mønsteret. Bortsett fra til handelsflåten har vi ikke drevet aktiv verving eller noe særlig organisert import av arbeidskraft.

Figur 1. Antall yrkesaktive innvandrere i Norge 1952–1973.

Kilde: Historisk statistikk for 1968, Norsk offentlig statistikk XII 245 og Statistisk årbok for årene 1970–73. Tall mangler for 1954 og 1965.

Note: Begrepet «fremmedarbeidere» refererer her til yrkesaktive innvandrere fra Italia, Jugoslavia, Portugal, Spania, «andre europeiske land», Afrika, Asia, Sør- og Mellom-Amerika og Oseania.

Noen få bedrifter har med myndighetenes godkjenning foretatt gruppeimport. Vanlig praksis er da å sende representanter til det land man henter arbeidskraften fra, og på stedet rekrutterer de mest kvalifiserte søkerne. En slik løsning faller imidlertid kostbar. Dels for bedriftene, som i så fall må stille langt større garantier enn ellers. Men heller ikke for samfunnet har en slik ordning vært ønskelig. En økende grad av gruppeimport ville for det første føre med seg et moralsk problem, idet mange mener det minner betenkelig om en moderne form for slavehandel. Dessuten ville det også innebære helt andre forpliktelser fra den norske stats side, både i form av internasjonale avtaler og garantier overfor fremmedarbeiderne. Slike politiske og økonomiske konsekvenser har de norske myndigheter ikke vært interessert i (se f.eks. NOU 1973:17, s. 68 og 101).

Innen det frie nordiske arbeidsmarkedet eksisterer arbeidsformidlingssamarbeid. Likeså deltar Norge i OECDs formidlingsordning sammen med Belgia, Danmark, Frankrike, Hellas, Italia, Luxemburg, Nederland, Spania, Storbritannia, Sveits, Sverige og Østerrike. I Arbeidsdirektoratets årsmelding for 1972 heter det imidlertid: «Bare en meget liten del (av de utenlandske arbeidstakerne) er blitt formidlet til arbeid etter forutgående søknad gjennom norsk utenriksstasjon eller gjennom OECDs internasjonale formidlingsordning.» Den ordningen som eksisterer, har altså ikke fått det tilsiktede omfang. For øvrig dekker den jo ikke de land som de fleste fremmedarbeiderne kommer fra. Utenom dette har vi ikke noen spesielle arbeidskraftavtaler med andre land.

Ettersom andre land i økende grad har inngått avtaler, har det blitt stadig vanskeligere for arbeidssøkere fra fjernere land som faller utenfor avtaleordninger, å oppnå arbeidstillatelse i Europa. Danmark og Storbritannia har heller ingen tosidige avtaler med andre land. Men Danmark innførte innvandringsstopp i 1970, og Storbritannia har for lengst innført kvoteordninger for innvandring fra en del samveldeland og tidligere kolonier. I praksis vil dette si at Norge med tiden er blitt et slags siste alternativ for fremmedarbeidere som ikke slipper inn i andre land.

Innvandringen til Norge fra Pakistan er et typisk eksempel på dette. Tradisjonelt var Storbritannia målet for pakistanske arbeidssøkere, noe som var naturlig ut fra Pakistans tidligere status som koloni. Storbritannia fikk sitt arbeidsmarked mettet allerede i slutten av 50-årene og innførte en serie lovendringer og restriksjoner utover i 60-årene, blant annet de nevnte kvoteordningene. Pakistanske arbeidssøkende fant så veien til Danmark, og så videre til Norge da innvandringsstoppen ble innført der. I den perioden det her er snakk om, har det hele tiden vært et stramt arbeidsmarked og behov for arbeidskraft i Norge. Problemet har likevel ikke så mye vært et spørsmål om hvordan vi skulle skaffe oss utenlandsk arbeidskraft. Den har funnet veien hit på egen hånd. Samfunnets styring har dermed vært avgrenset til fremmedkontroll, det vil si politimessig kontroll av arbeidssøkere.

Den sentrale fremmedkontrollmyndighet i Norge er Statens utlendingskontor, som er en selvstendig sentraladministrativ instans under Justisdepartementet. Som rådgivende organ er det opprettet et Statens utlendingsråd. Retningslinjene for de utøvende myndigheter er å finne i lov om utlendingers adgang til riket av 1956, sammen med forskriftene. Arbeidstillatelse gis av Statens utlendingskontor, som regel for et bestemt yrke, for en bestemt tid, et bestemt arbeid eller i et bestemt distrikt. Avgjørelser som tas, skjer først og fremst i samarbeid med fremmedpolitiet, og er for øvrig isolert fra all annen samfunnsmessig planlegging og styring. I siste halvdel av 60-årene var arbeidsmyndighetene ikke involvert i det hele tatt ved

første gangs søknad om arbeidstillatelse. De ble bare unntaksvis konsultert når det gjaldt spesielle eller prinsipielle spørsmål.

Innvandring ble altså ikke sett i sammenheng med den generelle arbeidsmarkedspolitik, det ble bare foretatt individuell vurdering av den enkelte søker. Det kunne gis avslag på søknad om arbeidstillatelse på arbeidskraftmessig basis når den utenlandske arbeidstaker ikke ansås som skikket til arbeidet, når de avtalte lønninger lå under det normale, eller når det innebar en fare for den nødvendige ro på arbeidsplassen med én eller flere utlendinger der (St.meld. nr. 45 (1968–1969)). Det hevdes at særlig spørsmålet om lønningene var av betydning. Men dette ble likevel ikke satt inn i noe større perspektiv, for eksempel hvorvidt hele næringer og bransjer kunne ligge etter i lønnsutviklingen, i hvilken grad bruk av utenlandsk arbeidskraft ville kunne virke lønnsdempende, og hvordan man skulle unngå at utlendinger ville kunne bli et sjikt lavere betalte arbeidere.

Det isolerte betraktningssettet medførte naturligvis at det ikke ble tatt noe hensyn til hvorvidt alternative yrkesreserver fantes i landet, som for eksempel kvinner, eldre eller handikappede. Innvandringens konsekvenser for distriktsutbygging og desentralisering ble heller ikke vurdert. Boligpolitikk, utdannings- og skolepolitikk, sosial- og trygdepolitikk ble også holdt utenfor. Innvandring var et personlig anliggende mellom den enkelte arbeidsgiver og hans utenlandske ansatte så snart de politimessige forhold var sjekket av fremmedpolitiet. En slik politikk har også konsekvenser for utlendingens videre opphold i landet, idet ingen myndigheter har noe ansvar for den videre utvikling. Den enkelte utlending må klare seg som best han kan i Norge.

Myndighetene var lenge fornøyd med den liberale innvandringspolitikken. Den hadde enstemmig tilslutning fra styret i Arbeidsdirektoratet og møtte heller ingen innvendinger da den ble behandlet i Stortinget våren 1969.

ARBEIDSGIVERSIDEN

Hva betyr det egentlig at den enkelte arbeidsgiver og den enkelte arbeidstaker skal ha størst mulig frihet til å inngå arbeidsavtaler? Hvem er det egentlig som benytter seg av en slik frihet? Vi skal først se på arbeidsgiversiden.

I boken *Fremmedarbeidere i Norge* (Karlsen & Dalin 1973) uttrykker direktør i Norsk Arbeidsgiverforening (NAF), Lars Aarvig, næringslivets behov for utenlandsk arbeidskraft slik:

Sett fra bedriftens synspunkt er sysselsettingen av fremmedarbeidere først og fremst et spørsmål av økonomisk betydning. Vi har et stramt arbeidsmarked og

mangel på arbeidskraft på mange områder. Det oppstår derfor stadig situasjoner hvor bedriftene ikke kan realisere produksjonsprogrammet av mangel på arbeidskraft. Det er derfor ikke til å unngå at bedriftene nærmest som en siste utvei søker å skaffe seg utenlandske arbeidstakere i tillegg til de norske.

Ved siden av produktivitetmålsettingen legges det vekt på at bruk av fremmed arbeidskraft bare er en kortsiktig løsning:

Det kan være nødvendig å hjelpe norske bedrifter som på kort sikt er i vanskeligheter, men det betyr ikke uten videre at det er fornuftig å ta sikte på en fortsatt økning i antall utlendinger på lengre sikt.

Fra næringslivets side er det gjentatte ganger blitt hevdet at norsk arbeidskraft er å foretrekke. Aarvig sier det slik:

Det krever ekstra utgifter og skaper merarbeid og komplikasjoner å ansette utlendinger som kommer fra fjerne land. Derfor må en slik løsning nærmest ansees som en nødutvei.

Det reiser seg en del spørsmål ut fra dette. Hva ligger i næringslivets mangel på arbeidskraft? Hva kreves av utenlandsk arbeidskraft når den betraktes som nød-løsning og et kortsiktig fenomen?

Når det gjelder «behovet» for utenlandsk arbeidskraft, hevder sosialøkonomer at dette er et kunstig eller fiktivt behov. Problemet kan elimineres gjennom samfunnsmessig styring, og det finnes en hel serie økonomiske virkemidler en kan ta i bruk. Våre styresmakter og politikere har imidlertid ikke tatt noen avgjørende skritt i å løse problemet på den måten.

Ottar Brox (1966) sier om næringslivets behov for arbeidskraft at «problemet er å skaffe arbeidskraft til en viss pris». Når det er knapphet på arbeidskraft, blir det konkurranse om den. Ikke alle bedrifter kan tilby de samme eller like gode lønns- og arbeidsbetingelser. Ettersom norsk arbeidskraft foretrekkes, vil nordmenn ha større sjanser for å få de best betalte og ellers mest attraktive jobbene. Dermed blir behovet for utenlandsk arbeidskraft størst i den type næring, bransje eller bedrift som ikke kan tilby tilfredsstillende belønningsformer. Det er ikke da bare lønn som teller, men også sikkerhet og gode arbeidsforhold generelt.

For den enkelte bedrift kan valget stå mellom bruk av fremmed arbeidskraft og andre løsninger. Alternativene kan være til stede i ulik grad. Rasjonalisering og/eller overgang til nye typer teknologi er en prosess som pågår, men slike omlegginger har gjerne et noe mer langsiktig preg, og utenlandsk arbeidskraft blir ofte brukt

som midlertidige ordninger. Arbeidsintensive bedrifter, som for eksempel hoteller og sykehus, vil vanskelig kunne bytte ut arbeidskraft med maskiner og teknologi. Slike steder vil det alltid være en relativt stor etterspørsel etter arbeidskraft. Et annet alternativ er kanskje mer aktuelt her: bruk av yrkesreserver som kvinner, eldre, handikappede. Utlendinger velges ofte likevel, dels på grunn av styrke, effektivitet og mobilitetsevne, dels fordi det er den billigste løsningen. Full utnyttning av de øvrige yrkesreservene krever tiltak som omskolering, voksenopplæring, flere og bedre barnehager og daghjem, eller en omlegging av selve produksjonsprosessen slik at arbeid tilpasses mennesker og ikke omvendt. Begge deler koster, enten i form av økte utgifter eller som senket produktivitet.

En del bedrifter velger å flytte dit arbeidskraften finnes. En slik løsning er sjelden den mest lønnsomme med mindre også andre fordeler kan oppnås med hensyn til andre produksjonsfaktorer enn arbeidskraft. Av dette følger hovedkravene som stilles til utenlandsk arbeidskraft: Den skal være billig, villig og mobil. Det vi si at fremmedarbeiderne må akseptere lav lønn, være villige til å påta seg mindre tiltrekkende jobber som skiftarbeid, skittent og helsefarlig og tungt arbeid, og slutte når bedriften enten foretar strukturrasjonaliserende tiltak, innfører arbeidsbesparende teknologi, får adgang til norsk arbeidskraft (eventuelt skolerte arbeidsreserver), flytter eller eventuelt legger ned virksomheten. Norske arbeidsgivere har i økende grad foretrukket fremmedarbeidere fremfor andre alternativer, til tross for at dette ifølge Aarvig krever merarbeid og ekstra utgifter. *All* fremmed arbeidskraft krever imidlertid ikke like mye merarbeid eller ekstra utgifter.

ARBEIDSSØKERSIDEN

Hva betyr frihet til å inngå arbeidsavtaler med norske arbeidsgivere for fremmedarbeidere? Hvem er det som kan benytte seg av denne friheten? Vi skal besvare det siste spørsmålet først og bruke pakistanerne som eksempel.

Som tidligere nevnt har Norge drevet en passiv innvandringspolitikk. Mellom Norge og Pakistan finnes ingen arbeidskraftavtaler som på noen måte kan sørge for arbeidsformidling, betryggende garantier eller organisering av reiser. Det hele er opp til enkeltmennesket, som på egen kostnad og risiko må fremstille seg som søker til det norske arbeidsmarkedet. Dette kunne være et nokså stort sjansespill før 1971, da vanlig praksis var å reise til Norge, lete etter arbeid og til slutt søke om arbeidstillatelse. Det krevdes temmelig mange ressurser, både økonomiske, kunnskapsmessige, psykiske, sosiale og andre for overhodet å tenke på utvandring. I dag må arbeidstillatelse være ordnet på forhånd, før man forlater hjemlandet. Sjansespillet kan dermed virke mindre, men det kreves neppe mindre enn før å oppnå

arbeidstillatelse i Norge. Dette forhold indikerer i seg selv at det er ressursrike mennesker som forlater sitt hjemland. Enkelte trekk ved det pakistanske samfunn forsterker dette inntrykket.

NOEN TREKK VED DET PAKISTANSKE SAMFUNN

Historie

Det er to forhold som er vesentlige å trekke frem i en kort oversikt over Pakistans historie: For det første overgangen fra muslimsk storhetstid og herredømme til dobbel undertrykking, kamp for uavhengighet og til slutt fremvekst av en fattig og vaklende selvstendig stat, utsatt for stadige kriger og splittelser. For det andre at Pakistan som egen stat er uløselig knyttet til tanken om et eget rike for muslimer. Ikke bare skulle muslimene samles, men hele oppbyggingen og styret av landet, lov og orden, politikk, utdannelse, økonomi, familieliv – alt dette skulle avledes fra religiøse prinsipper, fra profeten Muhammeds lære. I praksis kan det derfor være vanskelig å skille mellom nasjonalisme og religiøs iver.

Islam trengte seg inn på det indiske subkontinent i det 8. århundre, men det er i mogulenes erobringer og imperium 700–800 år senere at dannelsen av Pakistan har sine røtter (Guillaume 1969). Dette veldige området besto frem til det 16. århundre av utallige småriket og kongedømmer. Drømmen om å samle landet ble for en kort tid virkelighet under herskeren Aurangzeb, som levde i den muslimske glansperioden i siste halvdel av 1600-tallet. Imperiet strakte seg da over et område som nærmest svarte til hele det indiske subkontinent. Spiren til en nasjonal følelse stammer trolig fra denne tiden. Kulturen blomstret. Samfunnet var rikt. Utviklingen hadde nådd et høyt nivå.

Men erobring betød ikke nødvendigvis enhet. Majoriteten av befolkningen var hinduer. Mange av disse hadde frivillig gått over til islam, men de fleste lot seg bare styre med tvang. Snart begynte hinduiske stammer å angripe landet innenfra, og de la under seg store deler av det sentrale og sørlige India og representerte en konstant fare for imperiet. Sikhene utgjorde nok en sterk bevegelse, som etter hvert også ble militant i sin religiøse iver.

De oppløsningstendensene som fantes innen riket, var en fordel for inntrengere som etter hvert skulle komme utenfra. År 1600 ble det britiske Ostindiske kompani grunnlagt. Dette sendte sine agenter til forskjellige deler av landet, og etter hvert ble det satt opp fabrikker i havnebyene. Portugiserne besatte en del områder, likeså hollendere og franskmenn. Etter hvert som britene erobret området, forandret muslim-mogulenes maktposisjon seg. I 1858 ble så hele det

indiske subkontinent lagt under den britiske krone og endret til en koloni styrt av en visekonge.

Hinduene fant ut at det britiske regimet kunne gi dem fordeler. De interesserte seg for moderne industri, handel og utdanning. Britene slo seg dessuten ned i områder hvor den overveiende del av befolkningen var hinduer, slik at disse fikk bedre kontakt med engelskmennene og raskere lærte språket. Muslimene, derimot, identifiserte seg ikke med den vestlige kultur, det var religionen i sin tradisjonelle form som var identifikasjonsgrunnlaget. Bare enkelte ledere blant muslimene mente det var nødvendig å integrere de nye ideene og kulturelementene. Hinduene skaffet seg på den måten bedre muligheter enn muslimene til å lede landet. Ikke bare tallmessig, men også sosialt og økonomisk fikk de et forsprang. Denne splittelsen i folket på det indiske subkontinent påvirket sterkt de frigjøringsbevegelsene som etter hvert fulgte overfor de engelske kolonimaktene. Folket hadde en felles fiende, men samarbeidet i frigjøringskampen ble vanskelig på grunn av alle motsetningene.

I slutten av århundret ble Indian National Congress grunnlagt. Denne organisasjonen skulle uttrykke indiske ønsker vis-à-vis engelskmennene. Majoriteten bak opplegget var hinduer, og muslimminoriteten erfarte gang på gang at deres interesser ikke ble ivarettatt der. I 1906 ble så The Muslim League dannet, og på den måten ble det separate frigjøringsbevegelser for hinduer og muslimer.

I 1930-årene ble ideen om en egen muslimstat for alvor tatt opp igjen. Ordet «Pakistan» ble laget i 1933 av en ung muslimstudent i Cambridge, Choudry Rahmat Ali. I en pamflett forklarer han det slik:

Pakistan is both a Persian and Urdu word, composed of letters taken from the names of our homelands; that is, Punjab, Afghania, (N.-W. Frontier Province), Kashmir, Iran, Sind, Tukharistan, Afghanistan, and Balochistan. It means the land of the Paks, the spiritually pure and clean. (Sisert i Stephens 1964)

Tanken var å skille de overveiende muslimske delene av subkontinentet ut som en egen stat. Men jo mer den muslimske bevissthet våknet, desto sterkere ble konflikten med hinduene. Et forsøk på å danne en hindu–muslim koalisjonsregjering og på å finne et kompromiss med autonomi for muslimområdene mislyktes i 1946, og så ble til slutt Pakistan egen dominion i 1947.

Landet fikk ingen enkel start. Pakistan kom til å bestå av to hovedområder, ett øst og det annet vest for India, i samsvar med at befolkningen i disse områdene i overveiende grad var muslimer. Halvannet tusen kilometer skilte Øst- fra Vest-Pakistan, som for øvrig var vidt forskjellige både med hensyn til klima og økonomisk grunnlag, kultur og språk. Stort sett hadde de bare religionen felles.

Millioner av mennesker flyktet over grensene, hele åtte millioner flyktet til Pakistan fra de områder av Punjab som ble lagt under India. Dette skapte immigrantproblemer i stor målestokk. Strømmen gikk også fra Pakistan til India, man regner med at det i alt dreide seg om omkring seks millioner. Mange av hinduene som forlot Pakistan, var imidlertid velutdannede, slik at landet mistet mye ekspertise.

Engelskmennenes industri og investeringer var lokalisert i den sentrale del av subkontinentet, det vil si den delen som ble India. Ved delingen av landet i 1947 fikk Pakistan mindre enn fire prosent av den etablerte industrien. Det administrative apparat måtte bygges opp fra bunnen i Pakistan, mens India kunne overta etter koloniherrerne. Havnebyene lå hovedsakelig i India, og India overtok mesteparten av veinett og kommunikasjonskanaler for øvrig.

Pakistan følte at de var blitt urettferdig behandlet ved delingen, mens India på sin side ga uttrykk for at Pakistan aldri ville klare å stå på egne ben. Fiendtligheten mellom India og Pakistan startet allerede på uavhengighetsdagen. Pakistanere oppfatter situasjonen slik at India helt siden da har vært aggressivt og vist imperialistiske tendenser, og at dette har tvunget Pakistan til militær opprustning, noe som har hindret landets økonomiske utvikling. Det har stadig vært kriger og voldssomme konfrontasjoner, især i grensestrøkene ved Punjab og Kashmir.

Mange pakistanere oppfatter også krigen mellom Øst- og Vest-Pakistan i 1971 som et resultat av indisk aggresjonspolitik. De ser det ofte slik at Indias eneste måte å ta makten fra Pakistan på, var å splitte øst og vest. De mener også at det er indisk propaganda som vil ha det til at Øst-Pakistan var blitt en koloni under det vestlige området. I virkeligheten hadde man innsett misforholdet mellom de to landsdelene og arbeidet aktivt for å bøte på det, hevdes det. Indias aggressive og imperialistiske politikk forklares ved at landet samarbeider med de stormakter som er interessert i å sirkle inn Kina. En sammenslåing av India og Pakistan ville danne en enhetlig front.

Pakistan la mye stolthet i å etablere den islamske stat, men det var, har vært og er fortsatt store problemer med å definere hva en stat basert på religion egentlig skal være. Hvilken modell skulle man bruke for staten, hvordan skulle religionen tolkes, hva sa egentlig Koranen om dette, og hvordan skulle tingene ordnes i praksis? Selv ikke da Pakistan ble erklært for å være en «islamsk republikk» i 1956, eksisterte det noe generelt akseptert svar. I alle år siden frigjøringen i 1947 har Pakistan hatt store vanskeligheter med å oppnå et stabilt styre, og de siste årene før krigen og splittelsen av landet var makten i hendene på et militærdiktatur.

Økonomisk struktur, befolkning og situasjonen på arbeidsmarkedet

Pakistan er et fattig land. Militær opprustning og hyppige kriger har nok tappet landet for ressurser i de vel 25 årene det har vært selvstendig. Men viktigere er likevel de 250 årene forut for frigjøringen da Storbritannia og andre kolonimakter plyndret det indiske kontinent for råstoffer og halvfabrikata.

Å snakke om Pakistans økonomiske situasjon byr på en rekke problemer. Dessverre mangles data for de fleste relevante områder. Eksempelvis kan en nevne at i ILOs årlige statistikker over arbeidsforhold i ulike land er det for Pakistans vedkommende tall bare for 18 av 45 tabeller. Den statistikk som finnes, er full av feilkilder, langt fra ajourført, og det er vanskelig å finne tall som skiller tidligere Øst-Pakistan fra Vest-Pakistan.

Pakistans økonomiske struktur er en blanding av tradisjonelle aktiviteter, som dominerer økonomien, og små, men svært moderne og effektive enheter innen industri, kraftverk og transport. Det er tre grunnleggende forhold å ta med i betraktning: landets natur(ressurser), kapital og mennesker (arbeidskraft). Igjen er det to aspekter ved dette: kvantitet og kvalitet. Pakistan er fattig på naturlige ressurser og kapital, men rikt på menneskemateriale. Før landet ble delt i to, var det verdens femte største land med hensyn til befolkning med sine cirka 130–140 millioner innbyggere. (Bangladesh skal ha cirka 75–80 millioner nå.)

Naturressurser

Pakistan er hovedsakelig råvareproduserende, og da spesielt innen jordbruksvarer. Jordbruket sysselsetter omkring 85 prosent av befolkningen og svarer for halvparten av bruttonasjonalproduktet (dette et tall før delingen). Jordbruket drives på små bruksheter, unntatt i visse deler av landet, og med tradisjonelle metoder. Avkastningen er lav. I slutten av 60-årene ble det snakket om en grønn revolusjon, det var et enormt oppsving som resultat av mekanisering, bedre såkorn, insekt- og sykdomsbekjempelse, bruk av kunstgjødsel og utbygging av vanningsystemer. Likevel er dette bare en svak begynnelse, og landet gikk veldig tilbake under siste krig.

Pakistan er særlig plaget av tørke. Store områder lar seg ikke dyrke opp, selv med dagens teknikker. Jordbruket er basert på vanning fra elven Indus med bielver. Store dam- og kanalanlegg er bygget, og er under utbygging for irrigasjon, elveregulering og kraftforsyning. Som et lite apropos kan en her nevne at de fleste elvene som Pakistan er så avhengig av, har sitt utspring i India. Pakistan føler dette som en trussel, spesielt på bakgrunn av at inderne for ikke mange årene siden bygget en enorm dam ved Ganges (Farakka). Store deler av Øst-Pakistan ble da lagt under vann.

I Pakistan dyrkes hovedsakelig hvete, hirse, bygg, mais, bomull og sukker. Husdyrhold har også stor betydning. Fiske er av mindre betydning og stort sett avgrenset til ferskvannsfiske. Heller ikke skogbruk nyttes noe særlig, og driften er på begge områdene lite produktiv. Landet er også fattig på mineraler. Det utvinnes en del olje, kull og salt, og store mengder naturgasser er påvist.

Generelt kan man si at naturressursene er begrenset og utnyttet på en lite rasjonell og produktiv måte. Primærnæringene har ikke satt i gang sekundærnæringer i noen særlig grad. Råmaterialer som for eksempel huder og bomull kunne videre bearbeides og sette i gang prosesser som førte til videreutvikling. I stedet er det oppstått press fra konkurrerende erstatninger, slik som plast og andre kunststoffer.

Industri

Landets industri er ung og lite utbygget. De områdene som tilfalt Pakistan etter delingen med India i 1947, var stort sett råvareproduserende, og mindre enn fire prosent av den etablerte industrien tilfalt Pakistan. Den tradisjonelle industri er mest håndverk og småindustri basert på jordbruksprodukter.

Pakistan har bevisst gått inn for å skape en privatkapitalistisk industri. Industrialisering i moderne forstand er blitt drevet frem av statsmaktene og på privat initiativ. Under 1950-årene tok statens styring form av et komplisert apparat av direkte kontroller, som ikke virket så veldig fremmede. Senere – etter Ayub Khans maktovertagelse – ble hele systemet rensert opp, og man har siden det styrt industrialiseringen gjennom mer indirekte påvirkning av markedsmekanismene (planøkonomi, femårsplaner). Imidlertid har en liten elite, bestående av 22 familier, kontrollert 60 prosent av all industrien og 80 prosent av bankene i landet. Disse familiene dannet ikke bare et industri- og bankimperium, men eide også store deler av jorda, dominerte ved universitetene og besatte viktige stillinger i regjering, administrasjon og det militære.

Kapital

Pakistan har ikke hatt den kapital som landet trenger, den er blitt importert. Landet har mottatt u-hjelp og har store lån i utlandet. Det er én produksjonsfaktor Pakistan er rik på, og det er arbeidskraft. Svikten ligger ikke i dennes kvantitet, men i dens kvalitet. I 1947 mistet landet mye verdifull ekspertise og *knowhow*, som gikk til India med flyktningstrømmen. Som nevnt var hinduene tradisjonelt mer interessert i utvikling og utdanning enn muslimerne, og de fleste flyktet til India. Teknisk ekspertise må nå importeres. Før vi fortsetter med noen videre ord om utdanning, skal vi se litt på befolkningens størrelse og vekst.

Befolkning

I 1970 regnet man med at Pakistans befolkning totalt var på 135 514 000, av disse hørte cirka 60 millioner hjemme i daværende Vest-Pakistan (Ridker & Lubell 1971). Befolkningen her er videre beregnet å øke til 80 millioner i 1980. Cirka 34 prosent av befolkningen var økonomisk aktive, 58 prosent av mennene og 8,8 prosent av kvinnene. Problemet er den enorme veksten i befolkningen. I 1961 regnet man med at 44 prosent, nesten halvparten av befolkningen, var under 15 år. Barnedødeligheten har sunket de siste årene, men fertiliteten er fortsatt veldig høy. Etter hvert som barna vokser opp, vil det føre til økende arbeidsløshet dersom ikke andre forhold øker i samme takt, slik som industri og utdanningsnivå.

Den yrkesaktive delen av befolkningen øker altså mer enn totalbefolkningen, og dette kan få katastrofale følger. Hvert år blir mer enn fire millioner personer lagt til den eksisterende arbeidskraften. Og disse har stort sett vokst opp under feilernæring og med liten utdanning. Den manglende balanse mellom arbeidskraftens kvantitet og kvalitet risikerer å bli enda mer utpreget. For å heve nivået på arbeidskraften må investeringer i bedre leveforhold, individuell utvikling og utdanning være mer enn proporsjonale med befolkningsøkningen. Masser av penger kreves til utdannelsesformål, teknologi og velferd.

Utdannelse

Ingar Palmlund sier i boken *U-landssituation: Eksempel Pakistan* (1970) at utdannelsessystemet i Pakistan er en arv fra kolonitiden:

Engelsmännen satte upp skolor på indiska halvön som producerade tjänstemän för östindiska kompaniet och för kolonialförvaltningen. De beslöt 1835 att invånarna i dåvarande Indien skulle få skolor där de undervisades i europeisk naturvetenskap och engelsk litteratur på engelska. Man ville skapa «en klass som har indiskt blod och indisk färg men som är engelsk i fråga om smak, åsikter, moral och intellekt» och som kunne tjäna som tolkar för västerlandets civilisation inför de indiska massorna.

Det engelske skolesystemet ble fulgt. Visse typer utdanning ble prioritert, man konsentrerte ressursene om den høyere utdanningen. Det var den herskende eliten i landet som fikk utdanning.

Den nye staten Pakistan har fortsatt med denne politikken. Det er blitt lagt størst vekt på allmennutdanning, ikke trening til praktisk yrkesutøving. Samfunnet har imidlertid ikke kunnet suge opp og nyttiggjøre seg slik teoretisk utdanning eller mer

teoretisk betonte yrker. Resultatet er at på samme tid som det er et skrikende behov for utdannet arbeidskraft innen visse sektorer, finnes det en enorm arbeidsløshet, og mange av de arbeidsløse har flere års skolegang bak seg. Fra 1970 foreligger en del tall som eksemplifiserer situasjonen, oppsummert i tabell 1 under. Tallene omfatter også tidligere Øst-Pakistan, som hevdes å ha ligget langt etter i utviklingen generelt. Dette kan ha trukket gjennomsnittet for landet som helhet ned.

Tabell 1. Antall skoler og antall elever i Pakistan 1970

	Antall skoler (1970)	Antall elever (1970)
Lavstadiet (1.–5. klasse)	70 040	10 500 000
Mellomstadiet (6.–8. klasse)	5 080	1 900 000
Høystadiet (9.–10. klasse)	5 320	770 000
Colleges	566	458 000
Tekniske skoler	116	8 950
Lærerseminarer	128	18 800
Tekniske høyskoler	9	1 353
Universiteter	8	30 000
Med fullført universitetsgrad		2 000

Kilder: Palmlund (1970) og Norbye (1968). Tallene for elever innrullert ved tekniske skoler, lærerseminarer, tekniske høyskoler og universiteter angir antall uteksaminerte elever i løpet av 1970.

Bortfallet av elever allerede på lavstadiet er enormt. Av de elever som begynte på lavstadiets første klasse i 1958, var det bare 27 prosent igjen i femte klasse i 1963. Av de elever som begynte i første klasse 1969, regner man med at mellom 25 og 30 prosent vil være igjen i femte klasse i 1974. Det store bortfallet av elever henger delvis sammen med at utdannelsen har vært dyr, de færreste har hatt råd til å fortsette. Palmlund (1970) hevder at utdannelsen i Pakistan er et fenomen som gjelder for de bedre stilte:

Av de omkring 13 millionerna barn och ungdomar som får utbildning i Pakistan i dag, är det omkring tre miljoner som går i sjätte klassen eller däröver. Dessa miljoner är omkring 8 procent av Pakistans barn och ungdom i skolåldern och på dom har under tredje planen satsats cirka 80 procent av utbildningsutgifterna – 80 procent för 8 procent. Övervägande delen av de skolbarn som får mer än fem års skolgång i Pakistan kommer från överklassen och medelklassen och hamnar i överklassen och medelklassen, enbart enkla i ett i övrigt stilla stående samhälle. Ett skolsystem för bättre mans barn som lämnar större delen av samhället utanför.

De dårlige yrkesutsiktene kommer i tillegg. Mange innser ikke nytten av en syv-åtte års allmennutdannelse de så allikevel ikke får bruk for når de skal arbeide med jorda. Barn er også arbeidskraft i Pakistan; en regner med at cirka ti prosent av den yrkesaktive befolkningen er mellom 10 og 14 år. Uroen for fremtiden gjør seg også sterkt gjeldende blant skoleungdom og studenter: uro for ikke å få eksamen, uro for ikke å få arbeid etterpå. Bare en liten elite når frem til universitetseksamen, og selv da er man langt fra garantert noe arbeid. Sannsynligheten taler for at det er representanter fra denne arbeidsløse eliten som utgjør en stor gruppe av pakistanere i Norge.

Sysselsetting – arbeidsløshet

I 1967 var over 68 prosent av alle arbeidstakere sysselsatt i primærnæringene, hovedsakelig jordbruk. Samme år var 18 prosent av Norges befolkning sysselsatt i samme næringer. Men regner man med de personer som lever av videreføring, omsetning og lignende, kan man si at jordbruket sysselsetter hele 85 prosent av arbeidstakerne.

I 1970 hadde Pakistan (Øst-Pakistan medregnet) bare 3,9 millioner industriarbeidere. Palmlund betegner disse som arbeidernes overklasse. Det er en liten gruppe, de har relativt høy lønn, og det finnes lover som regulerer og verner arbeidsforholdene og innskrenker arbeidsgivernes makt. Det er bare ganske nylig at de har fått fagforeningsfrihet, streikerett og rett til kollektivavtaler. Men arbeiderne er dårlig organisert. Fagforeningsledere mener selv at de har bare fem-ti prosent av arbeiderne. Det har heller ikke eksistert noen sentral- eller landsorganisasjon, fagforeningene har vært basert på enkeltbedrifter eller foretagender. De er politiske og styres av en liten kjerne av aktive organisatorer. Arbeidsgiverne har også en slags fagforening, men den er svak og ikke særlig levedyktig.

Konfliktsituasjonene er ofte voldsomme. Men som en konsekvens av den dårlige organiseringen kan ikke arbeiderne utnytte den maktposisjon de har ved konflikter. Reallønnen har knapt beveget seg oppover de senere årene, til tross for en kraftig ekspansjon som sies å ha funnet sted i industrisektoren (som tidligere nevnt har Pakistan få teknisk utdannede personer, og ekspertise må innføres fra utlandet).

Arbeidsløsheten er betydelig – men skjult. Man regner med at 20 prosent av arbeidskraften ikke kan utnyttes produktivt, det vil si at en femtedel av den tilgjengelige arbeidskraften «sløses» bort gjennom manglende sysselsettingsmuligheter. I virkeligheten er problemet av langt større dimensjoner. Arbeidsløshet i Pakistan er i alminnelighet en form for underutnytting av minst halvparten av den tilgjengelige arbeidskraften.

Problemet med å måle sysselsettingen i Pakistan henger sammen med at så mange er sysselsatt i jordbruket. Og der er det nesten umulig å fastsette den aktuelle sysselsetting, undersysselsetting, sesongmessig arbeidsløshet. De fleste bøndene er delvis arbeidsløse i enkelte sesonger, især de som har små bruk. Barn mellom 10 og 14 år representerer som nevnt 10 prosent av den totale arbeidskraften i jordbruket. Dersom disse gikk på skole, kunne man nok regne med en viss effekt. En generell tendens til emansipering fører til at flere kvinner etter hvert søker arbeid, og dette virker da igjen på arbeidsløsheten.

Ved siden av undersysselsettingen på landsbygda finnes en annen type arbeidsløshet – den i byene. Den er oftest forårsaket av migrasjon fra landsbyene til byene, hvor mesteparten av industrien er lokalisert. Her blir man ofte gående helt arbeidsløse, da tilstrømmingen har vært langt større enn utbyggingen.

Mye står og faller med jordbruket. Produktiviteten per jordbruksarbeider må økes dersom arbeidskraften skal flyttes over fra jordbruk til andre sektorer, fordi en mindre del da må holde liv i en større del av befolkningen. Dette forutsetter igjen nye arbeidsplasser, og industrialiseringen må akselerere.

De store massene av befolkningen lever på landsbygda. Indirekte har det vært disse som har måttet betale for den industrielle utviklingen som har skjedd. Prisene på jordbruksprodukter er blitt holdt nede, mens prisene på industriprodukter er gått opp. Sammenlignet med andre land er prisene på industriproduktene langt høyere i Pakistan. Konsumentene – landbefolkningen – har derfor stått bak bedriftenes høye vinster og statens skatteinntekter. Selv har de fått lite igjen. Ikke bare strukturendringer, men også forandring av eiendomsforholdene er nødvendig.

Eiendomsforhold

Som tidligere nevnt har 22 familier eid mesteparten av industrien og bankene. Denne eliten har også dominert og vært infiltrert innen regjering, den militære ledelse og ved universitetene. Det er også disse som har eid mesteparten av jorda. Den skjeve fordelingen av ressursene har vært ganske åpenbar i Pakistan. Noen få har kontrollert enorme rikdommer, mens majoriteten av befolkningen er lutfattig. I boken *Employment and unemployment: Problems of the Near East and South Asia* (Ridker & Lubell 1971) kommer det frem at de minste gårdene, fra 0 til 25 acres, utgjorde 92 prosent av alle gårdene, men dette var bare 58 prosent, litt over halvparten, av det totale dyrkede området. Resten, 8 prosent av gårdene i landet, hadde 42 prosent av all dyrket mark.

Ser man på eiendomsforholdene, viser det seg at 93 prosent av alle gårdeiere har de små gårdene på fra 0 til 25 acres, og dette er 47 prosent av alt land, mens 7 pro-

sent av bøndene er svære godseiere som eier 53 prosent av all jord. Med andre ord: Mesteparten av jorda er i hendene på noen få store landeiere. Majoriteten av landbefolkningen er fattige bønder som knapt produserer mer enn til eget bruk. I tillegg til dette kommer den enorme mengden mennesker som ikke eier noe i det hele tatt, men det finnes ingen tall som angir størrelsen på denne gruppen.

Det hevdes at en endring av eiendomsforholdene er noe av det første som bør finne sted i Pakistan. Ifølge den nåværende president Bhuttos program er en nasjonalisering på trappene. Hvor langt man har kommet, er ikke godt å si, men det synes ikke å være enkelt så lenge overklassen er infiltrert i alle de ledende stillinger.

Inntekter

En stor del av Pakistans befolkning har få eller ingen inntekter i kontanter, men er mer eller mindre selvforsynte på de små jordeiendommene sine. For lønnsarbeidere finnes oppgaver over inntektene i industrien (ILO 1971). Gjennomsnittstall sier selvfølgelig svært lite, da variasjonene kan være store. Den gjennomsnittlige månedslønnen i 1969, som er basert på forholdene både i Øst- og Vest-Pakistan, var beregnet å være rundt 130 rupier. En rupi tilsvarte da omtrent én norsk krone. I Norge lå gjennomsnittet i industrien samme år på 1800–1900 kroner i måneden. Rundt regnet kan en si at industriarbeiderne i Norge tjente 8–10 ganger så mye som i Pakistan.

Selvfølgelig må en ta levekostnader med i betraktning for å komme frem til realistiske sammenligninger. Matvarer, bolig, klær og ellers daglige konsumvarer er stort sett langt billigere i Pakistan enn i Norge. Til gjengjeld er industriproduktene langt dyrere. Noe sier dette: hva en lønn i Norge kan synes verdt for pakistanske arbeidssøkere.

Oppsummering

Pakistans historie er preget av overgang fra storhetstid til politisk, økonomisk, sosial og kulturell undertrykking og utbytting. Frigjøringskamper og blodige kriger har vært ført overfor engelskmenn så vel som hinduer. Landet er i dag overbefolket og økonomisk underutviklet. Arbeidsløshet, kronisk undersyssetting og lavt lønnsnivå er fremherskende. De store masser av fattige bønder har styrket en liten overklasse, som har stått i ledtog med en ofte korrumpert ledelse. Det er mangel på økonomisk variasjon, muligheter og insentiver, og mangel på tilstrekkelige muligheter til utdanning som kan tjene befolkningen selv på lang sikt.

Det som kanskje er det mest slående ved det pakistanske samfunn, er motsetningene. Dette til tross for den likhetsideologi religionen i prinsippet gir uttrykk for, og som hele samfunnssystemet var ment å avledes fra. I motsetningene mellom det religiøse og det verdslige, mellom modernisme og tradisjoner, historisk glans og aktuell frykt og armod, mellom rik og fattig, en liten intellektuell elite og store masser av analfabeter, by og land, gis noe av rammen omkring utvandringen, noe av den situasjonen enkeltindividet velger ut fra. Men ikke alle har de ressurser som er nødvendige for å utvandre.

ENKELTE EGENSKAPER VED DE PAKISTANSKE FREMMEDARBEIDERNE I NORGE

Enkelte trekk eller egenskaper ved fremmedarbeiderne kommer tydelig frem som resultat blant annet av en seleksjon som har funnet sted i hjemlandet. Vi skal her bruke pakistanerne som eksempel og kommentere i teksten i hvilken grad situasjoner kan variere i forhold til andre fremmedarbeidergrupper, der informasjon om dette finnes. Vi skal bruke kjennetegnene kjønn, alder, sivilstand, utdanning og yrkeserfaring.

Per 31. august 1972 utgjør kvinner mindre enn én prosent av de yrkesaktive pakistanere i Norge (Statens utlendingskontor 1972). Kjønnfordelingen er skjev for de fleste fremmedarbeidergruppene, men nærmest ekstrem for pakistanernes vedkommende. For utenlandske arbeidstakere fra andre nordiske og vesteuropeiske land ligger kvinnenens andel på omkring en tredjedel, et forhold som svarer noenlunde til situasjonen i den norske yrkesbefolkning. Kvinnenens andel synker betraktelig straks vi nærmer oss søreuropeiske innvandringsgrupper, hvor de utgjør omkring tolv prosent. Et unntak er jugoslavene, som har et relativt stort innslag av kvinner (litt under 30 prosent). For øvrig utgjør kvinnene en stadig synkende andel blant utenlandske arbeidstakere jo fjernere og fattigere land de kommer fra (se NOU 1973:17).

Nesten 70 prosent av de yrkesaktive pakistanere i Norge er under 30 år, et mønster som går igjen i de fleste fremmedarbeidergruppene (*Statistisk ukehefte*, SU, nr. 48, 1972). For yrkesaktive utenlandske statsborgere generelt er prosenten litt under 50. For den norske yrkesaktive befolkningen var bare 27 prosent av alle i alderskategorien 15–30 år i 1960 (se folketellingene). I dag er det en tendens til at flere ungdommer tar lengre utdanning, noe som antagelig har endret bildet.

Pakistanere er ikke skilt ut som egen gruppe i den offentlige statistikk som gir opplysninger om sivilstand. Om familieforhold for øvrig finnes ikke noe offentlig innsamlet materiale å holde seg til. Den informasjonen som presenteres her, er

samlet inn ved politiets fremmedkontor. Av de 276 yrkesaktive pakistanere som befant seg i Norge per 31. mars 1971, var 234 personer (85 prosent) gift, 37 ugift og én skilt. Fire personer hadde ikke gitt opplysninger om sivilstand. Få andre grupper av utenlandske arbeidstakere har et så høyt innslag av gifte personer som pakistanerne. For asiater under ett er 68 prosent gift, for afrikanere 42 prosent, for søreuropeere er prosenten 49. For personer fra Vest- og Øst-Europa samt amerikanske land varierer prosenten mellom 54 og 63 (NOU 1973:17).

Når det gjelder å ha ektefellen/familien med seg til Norge, er situasjonen nærmest omvendt proporsjonal med sivilstand etter hvilke land utlendingene kommer fra. Fra europeiske så vel som amerikanske land har gifte personer i cirka halvparten av tilfellene med seg sine ektefeller allerede ved ankomsten til Norge. For afrikanske og asiatiske land gjelder dette for henholdsvis syv og elleve prosent av tilfellene. Blant pakistanerne er det bare tre prosent av de gifte som har ektefellen med seg ved ankomsten til Norge. Engelske undersøkelser viser at selv etter syv års opphold eller mer er det fortsatt nesten bare halvparten av pakistanerne som har familien i England (Rose 1969).

De unge pakistanske menn er altså i overveiende grad gifte menn som etterlater seg hustruene i hjemlandet. Men de etterlater seg også barn. Til tross for at de ikke blir spurt om det ved ankomsten til Norge, har likevel 187 av 276 (ca. to tredjedeler) gitt opplysninger om dette. Av disse er det bare en tiendedel som oppgir at de *ikke* har barn. Av dem som har barn, varierer antallet fra ett til åtte. Av dem som har barn og også har oppgitt antallet, har den største gruppen to–tre barn, 17 prosent har fire barn, og like mange fem eller mer. Alderen tatt i betraktning må man regne med at majoriteten av pakistanerne forlater sitt hjemland få år etter at de har inngått ekteskap.

Svært mye av den forskningen som foreligger, viser at fremmedarbeidere i Vest-Europa generelt ofte har en lav utdanning, liten eller ingen yrkeserfaring og sjelden erfaring fra den type arbeid de tilbys her. For pakistanernes vedkommende er ikke dette en uttømmende beskrivelse. Blant yrkesaktive pakistanere som befant seg i Oslo per 31. mars 1971, er det bare syv personer som oppgir at de ikke har noen allmennutdanning. Av de personer det foreligger informasjon om, har 89 prosent åtte års skolegang eller mer, 63 prosent har ti år eller mer, og 20 prosent har tolv års skolegang eller mer. Kvaliteten ved den pakistanske allmennutdanningen er det vanskelig å si noe om. Universitetet i Oslo gir ikke pakistanske studenter adgang med mindre de har en grad fra universitetet i hjemlandet. Det vi si at «artium» i Pakistan ikke godkjennes som likeverdig med den norske.

Enkelte tegn tyder på at de pakistanerne som dette materiale omfatter, som altså er de første pakistanere som kom til Norge, muligens kan ha en bedre utdanning

enn de som fulgte senere. Det ble hevdet at det var mange analfabeter blant den store bølgen av pakistanere som kom sommeren 1971, altså etter at denne informasjonen ble samlet inn. Imidlertid er det godt mulig at personer som ikke snakker engelsk, regnes for å være analfabeter, til tross for at de kan lese og skrive sitt eget språk. 80 av 250 mann som bodde på Majorstua skole denne sommeren, snakket bare urdu (*Aftenposten* 20.7.1971).

På den annen side ble innvandringsreglene endret samme tid, og kort tid senere ble det innført språktest for arbeidssøkere fra Pakistan (senere utvidet til å omfatte også enkelte andre nasjonaliteter). Fra da av fikk bare de som behersket engelsk, adgang til Norge. Dette har naturligvis bidratt til at personer som ikke har noen eller liten allmennutdannelse ikke lenger har samme adgang til Norge. Sammenligner man utdannelsesnivået for pakistanske arbeidere i Norge med det generelle nivå i Pakistan, er det neppe noen overdrivelse å påstå at det dreier seg om *brain-drain*, eller hjerneflukt.

Det finnes få detaljerte undersøkelser som viser pakistanske utvandreres yrkesbakgrunn. Et utvalg på 300 vestpakistanere som ble undersøkt i England (Rose 1969) i midten av 60-årene, viste at omkring to tredjedeler av dem hadde hjulpet til på gården tilhørende familien før de reiste ut. Av resten hadde nesten halvparten vært i det militære eller handelsflåten, og en regnet med at disse også opprinnelig kom fra landsbyene. Cirka en sjettedel hadde vært hvitsnipparbeidere, lærere, jernbanearbeidere eller halvkvalfisert arbeidskraft.

Mitt materiale støtter ikke helt den engelske undersøkelsen. Pakistanere i Norge oppgir for det første en meget variert yrkesbakgrunn, dernest en overvekt av teoretisk betont utdanning som enten kvalifiserer for eller har gitt erfaringer i yrker av hvitsnipparakter. Over halvparten oppga «service» eller «business» som tidligere yrke. Ofte vil dette si kontorarbeid eller arbeid innen administrasjon og forsvaret, eller familieforetagender av forretningsmessig karakter (som kjøpmenn, møllere, kornhandlere og vevere). En relativt stor gruppe hadde drevet med teknisk, humanitært eller vitenskapelig arbeid (syv-åtte prosent). Cirka fem prosent hadde arbeidet i bygg- og anleggsbransjen. En del kom direkte fra skolebenken, mens andre hadde vært opp til ti år i det militære, hvor de hadde fått fagutdanning.

Det er ikke usannsynlig at innvandringen til Norge kan være en slags «annengenerasjons»-utvandring. Arbeidsvandringen har pågått i 25–30 år fra Pakistan og har stort sett vært avgrenset til de nordlige grensestrøkene. De aller fleste pakistanter i Norge har slektninger i England. Utvandrede pakistanter har lange tradisjoner med å sende penger hjem for å heve levestandarden for familien der (pakistannerne er den innvandrerguppen i England som sender mest penger hjem, viser en britisk undersøkelse). Dette kan i sin tur ha satt flere personer i stand til å få en

bedre utdannelse og mer varierte yrkesmuligheter i hjemlandet sammenlignet både med den bondebefolkningen de opprinnelige utvandrerne skrev seg fra, og gjennomsnittet i Pakistan. Ser man dette på bakgrunn av situasjonen på det pakistanske arbeidsmarked og landets økonomiske struktur generelt, forteller det mer om hva slags mennesker som forlater landet.

Konkluderende bemerkninger

Vi har karakterisert norsk innvandringspolitikk ved pakistanernes ankomst til Norge i slutten av 60-årene. Den liberale innvandringspolitikken grunnleggende prinsipper er at arbeidsgiver og arbeidstaker skal ha mest mulig frihet til å inngå arbeidsavtaler. Resten av samfunnet er lite direkte innblandet, bortsett fra fremmedkontrollen, som hovedsakelig tar seg av politimessige forhold hos det enkelte individ, og ellers har som viktigste funksjon å beskytte det norske samfunns interesser.

De bedrifter som er mest interessert i å benytte seg av denne friheten, og dermed ansette utenlandsk arbeidskraft, ser med stor sannsynlighet ut til å være bedrifter som på et eller annet vis ikke kan konkurrere om den norske arbeidskraften – som ikke kan betale den pris som forlanges. I samsvar med den liberale ideologi har ikke Norge inngått noen bilaterale arbeidskraftavtaler med land som har overskudd på arbeidskraft. Det er derfor ikke ordnet med noen sikring eller garanti for den enkelte arbeidsvandrer. Utvandring må skje på egen risiko og på eget ansvar. Det kreves derfor ressurser for å søke arbeid i Norge.

Sett på bakgrunn av enkelte viktige trekk ved det pakistanske samfunn samt egenskaper ved de pakistanere som utvandrer, taler sannsynligheten sterkt for at det er en i mange henseender elitepreget kategori mennesker som forlater sitt hjemland: Det er unge, velutdannede menn, med en variabel yrkesbakgrunn. Det er disse som kan nyttiggjøre seg friheten til å inngå arbeidsavtaler med norske arbeidsgivere.

Konsekvensene av en liberal innvandringspolitikk så langt er at det uformelle, planløse, tilfeldige systemet garanterer en viss kvalitet på den utenlandske arbeidskraften. Den blir lønnsom, både for den enkelte arbeidsgiver og det norske samfunn. Systemet åpner også for utnytting og misbruk, både av enkeltmennesker og grupper. Den videre innvandring fra Pakistan bidro ikke minst til å avsløre dette.

FREMMELOVENS SMIDIGHET

Vi har karakterisert den formelle rammen som møte de første arbeidssøkende pakistanerne. Innvandringen regulerte seg mer eller mindre selv etter situasjonen på arbeidsmarkedet, og det var i stor grad overlatt til tilfeldighetene hvordan det ville gå den enkelte utlending i Norge. Vi har dermed antydnet grunnprinsippene i den liberale innvandringspolitikken og har således utgangspunktet for den videre utvikling.

Det som kjennetegner perioden fra slutten av 60-årene og frem til i dag, er en stadig mer restriktiv holdning. Myndighetene har gjentatte ganger skjerpet kontrollen med innvandringen til Norge og har innført en serie nye regler. Ytterligere kontroll er foreslått i den utredningen om utenlandsk arbeidskraft som ble lagt frem vinteren 1973 (NOU 1973:17).

Det er et par sentrale trekk ved norsk fremmedlovgivning som er viktig å ha for øye i denne sammenhengen. Fremmedloven er en fullmaktslov. Det vil for det første si at forvaltningen har fullmakt til å justere innvandringspolitikken (les fremmedkontrollen) etter som indre nasjonale forhold endres, eller etter den internasjonale utviklingen. Fremmedlovgivningen er på den måten *smidig*, sett fra norsk synspunkt, men *uforutsigbar*, sett fra utlendingers side.

Videre skal det nevnes de grunner loven gir for å nekte en utlending adgang til Norge (avvisning) eller å nekte videre opphold i landet (bortvisning og utvisning). Grunner til slik reaksjon er for eksempel ugyldig pass, antagelser om at utlendingen ikke har midler til å oppholde seg i riket, at utlendingen tidligere er straffet, at det antas at han/hun vil søke å ernære seg på uhederlig måte, og lignende. Det heter også i loven at dersom det antas at utlendingen har til hensikt å søke arbeid i landet og ikke har arbeidstillatelse, kan han/hun avvises ved grensene. Imidlertid betyr ikke disse spesifiserte reglene så mye så lenge det heter: «Utlending kan også ellers avvises (bortvises) etter beslutning av vedkommende myndighet dersom hans forhold tilsier det.»

Dette betyr at loven i stor grad kan anvendes etter skjønn. Antagelser og mistanker hos den enkelte politimester eller den han gir myndighet, kan være avgjørende. Det springende punkt er hvordan dette innvirker på den enkelte utlendings rettsikkerhet. Fra myndighetenes side hevdes at en adgang til å bruke skjønn nettopp er til fordel for den enkelte, en kan ta hensyn til den enkeltes situasjon. For utlendingene medfører det usikkerhet. Det er når ordningen virker urettferdig, man merker seg den.

Få har vel rettet mer kritikk mot norsk fremmedlov enn tidligere byråsjef i Sosialdepartementet og internasjonal folkerettsekspert, Karl Nandrup Dahl, som i et intervju med *Dagbladet* 5. mai 1971 sa følgende:

I ånd er norsk fremmedlov utpreget avvisende og restriktiv. I bokstav uttrykker den formuleringer som gir rom for vidt skjønn og personlige vurderinger. I altfor stor grad er den en fullmaktslov som delegerer urimelig stor myndighet til underliggende forvaltningsorganer som f.eks. politimesteren. Betingelsene for utlendingers opphold og utvisning fra landet bygger på en rekke rent *subjektive* vurderinger. Så snevre og rigorøse er de kriterier som anvendes i Fremmedloven, at Norge ikke har kunnet oppfylle og akseptere gjeldende europeisk standard på området. Fremmedloven er kort sagt et ektefødt barn av vår grunnlov – fra et folkerettslig synspunkt en av de mest reaksjonære statsforfatninger i verden.

Næringslivets behov for arbeidskraft avtok ikke i perioden, snarere tvert imot. Og tilstrømningen av arbeidskraft fra stadig fjernere land økte jevnt. Det er den tredje part, fremmedloven og kontrollapparatet, som har gjennomgått forandringer. Dette har på ingen måte gått ut over arbeidsgiversiden, antall sysselsatte utlendinger i Norge har økt. Det er naturligvis de arbeidssøkende utlendingene som har fått problemer, det er blitt vanskeligere og vanskeligere å oppnå arbeidstillatelse i Norge. Fremmedkontrollen har i økende grad blitt en *kvalitetskontroll*.

På mange måter var det innvandringen fra Pakistan som foranlediget dette. Vi skal i det følgende se nærmere på pakistanernes forhold til fremmedmyndighetene i perioden, spesielt med vekt på de konsekvenser fremmedlovgivningens «smidighet» har hatt for arbeidssøkere. Videre skal vi vise hvordan kontrollapparatet fungerer som system.

Den første fase. Frem til 1971

Tidlig i 1960-årene ble ikke utlendinger avvist ved grensene til tross for at de åpenbart kunne være arbeidssøkere. At man skulle ha arbeidstillatelse på forhånd, betød i praksis før man tiltrådte stillingen. Utlendinger som kom til landet, kunne fritt lete etter arbeid, dernest søke om arbeidstillatelse via det nærmeste politikammer. Myndighetene kontrollerte ikke i særlig grad hvorvidt utlendingen begynte å arbeide straks eller ventet til arbeidstillatelsen forelå. Det hendte at utlendinger arbeidet i lang tid før de og deres arbeidsgivere overhodet var klar over at det skulle foreligge tillatelse til dette, uten nevneverdige sanksjoner.

Fra 1965 ble svenske, danske og finske statsborgere fritatt fra plikten til å søke om arbeidstillatelse. Det felles nordiske arbeidsmarked medførte at en stor del av fremmedkontrollen ble skjøvet til nordiske yttergrenser. Fra da av kunne utlendinger som tenkte seg til Norge, avvises lenge før de kom så langt som til vårt lands

egne grenser. Dette at nordiske statsborgere slapp å søke om arbeidstillatelse, bidro til å skape uklarheter senere, mange trodde at reglene gjaldt for utlendinger generelt. Majoriteten av utenlandske arbeidstakere kom fra nabolandene, og med erfaringsgrunnlag fra disse fikk andre utlendinger dermed ofte feilaktig informasjon.

Denne «invitasjonen» sto åpen noen år. Tilstrømningen av utlendinger ble sammenlignet med situasjonen i andre land, og man fant at den ikke var stor. Myndighetene hevdet at det ikke var noen problemer forbundet med utenlandsk arbeidskraft, og av en eller annen grunn så de heller ikke ut til å bli værende i landet så lenge. Antall utenlandske arbeidstakere holdt seg stabilt på 15–16 000 personer.

Etter hvert økte tilstrømningen av utlendinger fra fjernere land. Fra 1967 begynte man å skille ut nye nasjonalgrupper i de offentlige statistikkene. Grupper som tidligere hadde vært kategorisert som «afrikanere», «asiater» eller løst som fra «andre europeiske land», utkrystalliserte seg i «jugoslaver», «tyrkere» og «marokkanere». Høsten 1967 var det over 300 jugoslaviske arbeidstakere her i landet, og etter hvert økte innslaget av tyrkere og marokkanere.

Pakistanerne ble synlige første gang i 1968. Ifølge sjefen for Statens utlendingskontor: «Innvandringen (fra Pakistan) begynte i oktober 1968. Da kom det plutselig en pakistansk buss med 9–10 personer, som hadde kjørt hele veien fra Karachi.» Dette fortalte han til *Aftenposten* nesten tre år senere, den 7. juli 1971. Hendelsen ble husket og har antagelig gjort et visst inntrykk.

Det ble etter hvert klart at man ikke bare kunne ta utgangspunkt i det faktum at *antall* utlendinger holdt seg stabilt. Sammensetningen av nasjonalgrupper endret seg, en tendens som forsterket seg frem mot 1970. Dette vakte bekymring, men myndighetene hadde ingen grunn til alvorlig engstelse, het det. Det var nemlig ikke noe ønske å bremse den totale innvandring, bare å kontrollere de arbeidssøkere som kom fra disse noe mer fjerne landene. Og dette hadde man muligheter for innen lovens rammer.

For å dempe innvandringen fra afrikanske og asiatiske land kom kravet om at arbeidstillatelse skulle være ordnet *før innreise* til landet. Norge fulgte her det danske eksemplet – formelt sett fra 1. januar 1970, i praksis tidligere. Dette innebar ingen lovendring, bare en endring av praksis. Man har alltid kunnet praktisere fremmedloven ulikt overfor forskjellige utlendinger. Det interessante med denne, og de fleste innstrammingsiltak som senere skulle følge, var ikke bare at de ga adgang til nok en type forskjellsbehandling. Endring av praksis – selv om den skulle anvendes likt overfor alle – betød ulik belastning for ulike grupper arbeidssøkere.

Den nye praksisen betød størst belastning for de fattigste arbeidssøkerne. Det var kostbart med den lange omveien utenfor nordiske yttergrenser, og ikke alltid

var arbeidsgiverne villige til å vente de tre–fire ukene disse formalitetene innebar. Det ble hevdet av mange at for eksempel tyskere, engelskmenn og amerikanere ikke alltid ble sendt ut av landet igjen for å søke arbeidstillatelse, mens denne regelen ble strengere fulgt overfor for eksempel tyrkere, arabere og jugoslaver. Pressen avslørte en del slike forhold (se f.eks. *Dagbladet* 16.12.1970). Dessuten er det senere kommet klart frem fra myndighetenes side at hensikten med innstrammingen nettopp var å holde enkelte grupper arbeidssøkere ute. Men også blant disse ble det gjort unntak fra regelen.

Samtidig som det var innført tiltak for å kontrollere og begrense innvandringen fra enkelte land, ble det hevdet fra ansvarlig hold at man ikke regnet med at det ville bli noen stor tilstrømning av arbeidssøkere fra de samme land. Sjefen for Statens utlendingskontor, A.E. Jøraandstad, sier det slik i en samtale med *Fri Fagbevegelse* (nr. 7, 1970):

Tallet på utlendinger i Norge har økt år for år, i takt med vårt eget folketall. Jeg tror ikke på noen valfart – Norge er ikke attraktivt nok blant arbeidssøkende utlendinger. Hvem i Syden går rundt og drømmer om en jobb blant isbjørner?

Endringen av praksis fratok ikke utlendinger muligheten til å komme til landet som turister. De som kom på den måten, kunne senere avvises dersom de søkte om arbeidstillatelse. Men myndighetene ville ikke helt ta fra turistene denne muligheten. De skulle ha en rett til å ombestemme seg. Man måtte bare reise ut av landet for å søke på den formelle måten fra en norsk utenriksstasjon.

Man var fortsatt fornøyd med innvandringspolitikken. Høsten 1970 ble det ved kongelig resolusjon oppnevnt en komité for å vurdere situasjonen omkring utenlandsk arbeidskraft. En bekreftelse på at myndighetene da ikke fant grunnlag for noen omfattende revurdering av vår innvandringspolitikk, finner man i det opprinnelige mandat utvalget fikk. Mandatet var avgrenset til å vurdere hvordan hovedretningslinjene for innvandringspolitikken, slik den kom til uttrykk i Stortingetsmelding nr. 45, burde gjennomføres (senere ble mandatet utvidet og tolket i en videre forstand).

Et uttrykk for hvilke utenlandske arbeidstakere en ønsket å ha her i landet, kan også avleses av de tilbud myndighetene etter hvert kom med, og hvem som kunne benytte seg av disse. Et slikt eksempel er Informasjonskontoret for utlendinger under Arbeidsformidlingen, som kom i virksomhet i Oslo høsten 1970. Etter flere års planlegging og utsettelse av virksomheten fordi man ikke fant passende lokaler, ble kontoret åpnet med én mann til å ta seg av hele driften. Underbemanning og manglende bevilgninger har senere fulgt dette kontoret og har gjort at det aldri er blitt noe annet enn et halvhjertet tiltak.

På den tiden det ble åpnet, kunne det heller ikke være til noen praktisk nytte for *arbeidssøkende* utlendinger. Det var ikke tillatt å drive arbeidsformidling for utlendinger som ikke hadde arbeidstillatelse – den skulle jo være ordnet før innreise til landet. For utlendinger fra fjernere land som ikke snakker europeiske språk, som ofte har en skepsis til offentlige kontorer og gjerne forbinder dem med politiet, og som har andre problemer enn det kontoret er satt til å løse, har ikke dette kontoret vært av noen særlig praktisk betydning.

Fra begynnelsen av 1970 ble det også innført strengere kontroll på andre områder. Bestemmelsene i fremmedloven om utlendingers meldeplikt ble innskjerpet. I fremmedforskriftene heter det blant annet at utlendinger som kommer til riket, og som må ha arbeidstillatelse eller akter å ta opphold utover de tre måneder et turistvisum strekker seg, skal melde seg for politiet senest syv dager etter innreisen. Gjør han ikke det, er det grunn til å avvise ham / avslå søknad om arbeidstillatelse. Utlendinger vet sjelden noe om dette.

Klageadgangen ble også utvidet dette året. Dette hang sammen med den nye forvaltningsloven som trådte i kraft 1. januar. I rundskriv til politimestrene gjør Justisdepartementet «for ordens skyld» oppmerksom på at etter forvaltningsloven kan alle enkeltvedtak etter fremmedloven med forskrifter være gjenstand for klage. Tidligere gjaldt dette bare for oppholdsnektelser, bortvisninger og utvisninger.

Plikten til å informere om klageadgangen ble imidlertid ikke tatt høytidelig i den grad den eksisterte. Klageadgangen ble derfor utvidet for dem som faktisk fikk informasjon om dette, og som kunne benytte seg av den. Manglende tolkeservice og fravær av juridisk hjelp samt mangelfull trening med det byråkratiske skjema-velde er trolig blant de viktigste faktorene som har hindret mange ressursfattige arbeidssøkende utlendinger i å kreve sin rett til å klage på avgjørelser. Utlendinger som forstår eller kan gjøre seg forstått på de alminneligste europeiske språkene, hadde derfor langt større sjanser enn andre. Det er derfor i praksis ulik adgang til å klage for ulike grupper utlendinger, hvor de som kommer fra fjernere land har færrest sjanser. For øvrig er hele den vestlige verdens byråkratiserte og teknifiserte kultur bygget inn i selve søknadsprosedyren. De mest elementære formelle krav kan være uhyre problematiske å tilfredsstille for søkere fra fjernere land. Et standard søknadsskjema, trykt på norsk, engelsk, tysk og fransk, spør etter forhold enkelte søkere kan ha svært små forutsetninger for å beskrive.

Som nevnt var det ikke noe ønske om å begrense *antall* utenlandske arbeidstakere (på denne tiden). I løpet av 1970 ble presset fra arbeidsgiverne på myndighetene bare større. De ville at kravet om frihet til import av utenlandsk arbeidskraft skulle etterkommes, noe det ble tatt hensyn til blant annet gjennom forsøk med gruppeimport. Arbeidsdirektoratet hadde intet imot å avhjelpe

næringslivets kortsiktige behov. I rundskriv av 28. juli 1970 til arbeidsformidlingsetaten heter det:

Direktoratet mener derfor at det bør medvirke til inntak av grupper av utenlandske arbeidstakere hvor det er tale om et lite antall til enkeltbedrifter når det oppstår et akutt behov og forholdene ligger spesielt godt til rette for det. Direktoratet vil i så fall sette visse betingelser.¹⁷

Endringen som ble innført i januar 1970, lot ikke til å ha den ønskede virkning. Det fortsatte å komme utenlandske arbeidssøkere til landet. Skjønt her er det vel ingen som vet *hvor mange* som ble stoppet av den nye ordningen.

Det ble etter hvert mer synlig hvor den utenlandske arbeidskraften ble brukt. Majoriteten av den nye type utenlandske arbeidstakere ble tilbudt stillinger og yrker hvor man hadde vanskelig for å finne norsk arbeidskraft. Ofte var dette lavtlønnede og arbeidsmessig lite tiltrekkende stillinger. Deler av fagbevegelsen fryktet for at dette ville kunne virke lønnstrykkende. Også pressen tok opp spørsmålet. Som tidligere nevnt ble utenlandske arbeidssøkeres lønnsforhold vurdert ved første gangs søknad om arbeidstillatelse, og det var politiets oppgave å innhente informasjon om dette.

I et intervju i *Arbeiderbladet* 7. august 1970 ga arbeidsdirektøren uttrykk for at man ikke kunne utelukke mulighetene for at fremmedarbeiderne ville kunne presse lønningen ned.

Men vi er klar over faren. Gjennom strenge vilkår for bruk av utenlandsk arbeidskraft i en bedrift, søker vi å eliminere en slik mulighet. Blant annet gjelder bestemmelsene – det er nesten en selvfølge – om at fremmedarbeiderne skal jobbe under de samme lønns- og arbeidsforhold som nordmenn.

17 Betingelsene er 1) at lønningene for de utenlandske arbeiderne ikke ligger under det normale for norske arbeidstakere i tilsvarende arbeid; 2) at bedriften må skaffe høvelig husvære for utenlandske arbeidere; 3) at det opprettes godkjent kontrakt med utlendingene, av normalt ett års varighet; 4) at bedriften forplikter seg til å bekoste hjemreise for de ansatte hvis de etter utløpet av kontraktperioden slutter ved bedriften og ønsker å returnere til hjemlandet, eller det er forbundet med store vanskeligheter å formidle dem til annet arbeid; 5) at det må være en betryggende, organisert introduksjon av arbeiderne i bedriften, som bør foregå i samråd med de ansatte; 6) at bedriften forplikter seg til å betale alle utgifter i forbindelse med inntaket, unntatt utgifter i forbindelse med arbeidskraftmyndighetenes bistand (legeundersøkelse skal foretas i henhold til Helsedirektoratets retningslinjer); og 7) at bedriftene forplikter seg til i størst mulig utstrekning å medvirke til at de ansatte utenlandske arbeidstakere får anledning til undervisning i det norske språk.

Om man tvilte på at politiet var den rette instans til å kontrollere dette, så ga man i hvert fall ikke uttrykk for det. Om man skjønnte at fremmedarbeiderne ble brukt nettopp fordi nordmenn ikke aksepterte jobber i enkelte yrker og næringer på grunn av lønns- og arbeidsforholdene, så kritiserte man det ikke.

Det er neppe noen tvil om at myndighetene virkelig mente at utenlandske arbeidstakere skulle ha de samme muligheter som nordmenn når de først var kommet til Norge og hadde fått tillatelse til å være her. Men betingelsene for at dette skulle skje, ble alltid søkt i egenskaper hos de arbeidssøkende utlendinger. Det hele avhang av *dem*. Så heter det for eksempel i brev fra Justisdepartementet av 14.8.1970 (NOU 1973:17, s. 97):

I alle nordiske land anerkjennes som kjent prinsippet om at utlendinger skal gis varig opphold, skal ha muligheter for å leve på samme nivå som befolkningen forøvrig med hensyn til arbeid, lønn, boligstandard m.v. En forutsetning for at man skal kunne nå dette mål, er at utlendinger som tillates å ta arbeid, besitter visse kvalifikasjoner og for øvrig holder en viss standard når det gjelder de personlige forhold, samt at de sikres tilfredsstillende boligforhold. I motsatt fall foreligger risiko for at man får til landet lite tilpassingsdyktige utlendinger som lett vil gli inn i lavtlønnsyrker og/eller synke ned i slum og kriminalitet. Det er imidlertid en selvsagt forutsetning at det ikke må gjøres forskjell på grunn av nasjonalitet, rase eller religion m.v.

Det ble derfor, naturligvis, *utlendingene* som skulle kontrolleres og testes. Frykten for at analfabeter og dårlig skikkede arbeidere skulle komme til landet, ble også uttrykt av arbeidsdirektøren ved flere anledninger. I forbindelse med et møte holdt ved Universitetet i Oslo refererte *Arbeiderbladet* den 4. september 1970:

I et foredrag understrekte arbeidsdirektør Reidar Danielsen at det er tydelige tendenser til økt innvandring til Norge fra land sør for Middelhavet. Her er opptil 80 prosent av befolkningen analfabeter, og man må regne med at det ikke er folk med utdannelse som forlater sitt land.

Tidligere hadde han sagt det enda klarere (*Arbeiderbladet* 7.8.1970):

På spørsmål om innvandringspolitikken i Norge vil bli skjerpet, henviser arbeidsdirektøren først til at både svenskene og danskene har gjort det, og vi kommer sannsynligvis til å følge etter. «Blant annet kan det være grunn til å frykte at en liberal innvandringspolitikk hos oss så lenge de fleste andre land i

Vest-Europa stadig skjerper sine regler, vil kunne føre til at *de dårligst skikkede* arbeiderne havner hos oss. Det er vi ikke interessert i.»

Her hadde han klart følge av fremmedpolitiet. Under et fellesseminar i regi av Arbeidernes opplysningsforbund (AOF) og En Verdens Ungdom hevdet politifullmektig Gjøen ifølge referatet: «De fleste [fremmedarbeidere] er unge menn med dårlig utdanning. Mange stopper opp ett eller annet sted i Europa om de finner jobb. Derfor er det ofte ikke de beste som kommer hit til oss. Noen er analfabeter.»

I arbeidskraftetaten ble regelen om å søke utenfra sett som en stor fordel. I et intervju med VG den 11. september 1970 uttalte fylkesarbeidssjefen seg i den forbindelse: «Dermed har også myndighetene hatt anledning til å 'sikte' den enkelte, og da burde problemet med den uønskede importen bortfalle. Det er neppe noen bedrift som bevisst har gått inn for å ansette analfabeter.» Problemene med tilstrømning av utenlandske arbeidssøkere gjorde seg gjeldende, mente fylkesarbeidssjefen, «blant dem som har kommet hit på lykke og fromme uten arbeidstillatelse og som hverken arbeidsgivere eller myndigheter har hatt anledning til å 'sikte' før de kommer hit som arbeidssøkere». Jeg kan ikke forstå annet enn at den nevnte endring i reglene for import av arbeidskraft som nå er i tråd i kraft, i en viss utstrekning vil demme opp for import av arbeidskraft som må anses som uønsket.

Frykten for analfabeter, uskikket arbeidskraft, lite tilpasningsdyktige utlendinger som eventuelt også kunne være kriminelt belastet, betinget ytterligere kontroll. Til dette formål hadde man blant annet paragraf 12 i fremmedloven, som omhandler avvisning, bortvisning og utvisning. Man kunne bare begynne å *anvende* reglene på en strengere måte. Kvalitetskontrollen satte inn for fullt.

Senhøsten 1970 tok innvandringen fra Pakistan alvor til, da Danmark innførte innvandringsstopp. Sammen med pakistanerne kom begrepene «kvasiturister», «pseudoturister» og «illegal innvandring». Dette var ikke primært et resultat av egenskaper ved de arbeidssøkende, men en naturlig følge av at innvandringsreglene nå ble praktisert slik at det ble *legitimt* å bruke begrepene.

Majoriteten av pakistanere kom fra vinteren 1970 av, og de utgjorde flertallet av arbeidssøkende fra fjernere land. Illegal innvandring ble dermed spesielt forbundet med pakistanere, og dette stemplet ble generalisert til å omfatte hele gruppen. I tillegg til at kontrollene ved yttergrensene ble skjerpet, ble kravet om å søke arbeidstillatelse fra utlandet mer absolutt, unntakene fra regelen ble mer sjeldne. Danmark hadde blitt akseptert som søkerland i enkelte tilfeller, men det ble det satt en stopper for.

Myndighetene så fortsatt gjennom fingrene med at utlendinger kom som turister først, fant seg arbeid og så reiste ut av landet igjen for å søke. Det varte imidler-

tid ikke lenge før også disse ble nektet dersom forholdet ble oppdaget. Alt her kan en øyne visse konsekvenser av innskjerping og økt kontroll: For det første førte uklare og skiftende betingelser til at utlendingene sendte opplysninger til hjemlandet som ikke alltid stemte overens med virkeligheten når slektninger eller venner fulgte etter. For det andre vil de først ankomme etter en endring av praksis av fremmedloven stå i ekstra fare for ikke å kunne etterkomme kravene. Man laget regler og samtidig *regelbrytere*. På den måten tok myndighetenes bange anelser angående arbeidssøkernes moral og kvaliteter karakter av å være selvpoppfyllende profetier.

Utenlandske arbeidssøkeres lønns- og arbeidsforhold ble nå nærmere gransket. Søkeren selv hadde plikt til å oppgi lønnsforholdene (i søknadsskjemaet), men ifølge rundskriv fra Arbeidsdirektoratet til Statens utlendingskontor av 6. januar 1971 forekom «ikke sjelden at opplysninger herom er utelatt». Ofte var nok grunnen den at enkelte utlendinger hverken visste eller kunne tillate seg den luksus å forhøre seg om lønnsforhold. Det viktigste for dem i første omgang var å få arbeidstillatelse.

Mange utlendinger hadde heller ikke forutsetninger for å bedømme hva som var akseptabelt av lønns- og arbeidsforhold i Norge. Sammenlignet med forholdene i sine egne land kunne de være fornøyd med lite. Å tilfredsstille myndighetene kunne gjøre det ekstra vanskelig for utlendinger som hadde ufordelaktig sammenligningsgrunnlag.

Boligforholdene ble nærmere gransket, også det var politiets oppgave. Tidligere var det ikke blitt stilt noen spesielle krav med hensyn til bolig. Til å begynne med ble det kontrollert for at det forelå et tilbud, senere at det forelå et *høvelig* tilbud, et diffust begrep. Dette kravet var et velegnet middel til å holde uønskede innvandrere fra asiatiske og afrikanske land borte. Både på grunn av hudfarge, økonomiske midler og språk – for å nevne noe – var de handikappet og fikk følgelig hyppig sine søknader om arbeidstillatelse avslått på grunn av boligforholdene.

Ved passkontrollen ble man strengere. Man fant anvendelse for den regelen i fremmedloven som sier at en utlending kan avvises ved grensene dersom det *antas* at han har til hensikt å søke arbeid. Pass stemplet «Turist» ved innreise fratok innehaveren muligheten for senere å søke om arbeidstillatelse. Det ble nærmere undersøkt om turister hadde penger nok til hjemreise. Hvis ikke ble de avvist ved grensene. Det hevdes at ni av ti personer ble avvist ved nordisk yttergrense i den følgende perioden (sommeren 1971). De som kom fra de fjerneste land, hadde små sjanser til å kvalifisere seg som turister. Etter hvert ble enkelte arbeidsplasser ikke lenger godkjent. Kravet til høvelig bolig (som ikke ble formalisert før langt utpå sommeren 1971) førte til at enkelte hospitser ikke lenger ble akseptert (dette til tross for at mange hadde betalt en måneds husleie på forskudd).

Utover vinteren og våren 1971 ble det blant annet i massemedia uttrykt stor bekymring for utviklingen. Av ulike grunner og fra ulikt hold reiste det seg stadig sterkere kritikk av norsk innvandringspolitikk. Tilsynelatende gikk utviklingen sin skjeve gang, og myndighetene ble av mange oppfattet som totalt likegyldige overfor det stadig større tilslag av utenlandske arbeidssøkere. Fra ansvarlig hold beroliget man.

I mars 1971 ble det holdt et møte omkring fremmedarbeidernes situasjon – møtet var i regi av Norsk-Jugoslavisk Samband og Oslo AOF. Til stede var også sjefen for Statens utlendingskontor. Han hevdet at problemet med fremmedarbeidere hadde vært overdimensjonert. Riktignok var Norge blitt et tilfluktsland etter at Danmark og Sverige hadde lukket sine grenser, og at det derfor var nødvendig med en kontroll – en lempelig, varsom regulering, mente han. Regelen om å søke arbeidstillatelse utenfor nordiske grenser var et ledd i denne reguleringen.

For å understreke hvor god kontrollen var, gjorde han rede for saksgangen ved første-gangs søknad om arbeidstillatelse. Politiet kontrollerte politimessige forhold og ga sin uttalelse. Fant Statens utlendingskontor at lønnsforholdene var dårlige, ble Arbeidsdirektoratet kontaktet for sakkyndig uttalelse. Bolig ble nektet godkjent dersom søkeren skulle innlosjeres sammen med altfor mange andre. Og Statens utlendingskontor hadde daglig og intim kontakt med samtlige av landets 53 politidistrikter, med arbeidskontorer og Arbeidsdirektoratet. Det var ikke noe problem å følge hver enkelt sin karriere. Han understrekte til slutt at problemet med fremmedarbeidere ble overdimensjonert – Statens utlendingskontor og arbeidskraftmyndighetene kunne takle problemet. Innvandring ble fortsatt sett som et isolert fenomen.

Reguleringen av innvandringen foregikk for en stor del på den måten at kravene man stilte til arbeidssøkerne, ble strengere, med det resultat at færre kunne tilfredsstillte dem. I praksis lot man søkerne komme til landet, for senere å avslå deres søknader. Om ordningen med å reise tilbake til Hamburg for å søke arbeidstillatelse, svarer sjefen for Statens utlendingskontor (*Arbeiderbladet* 1.6.1971):

De kommer hit som turister. Her skaffer de seg kontakt med en arbeidsgiver. Om de så drar tilbake til Hamburg, – hva kan vi gjøre med det? I loven heter det at de må søke arbeidstillatelse utenfor nordisk passområde.

Enkelte fikk avslag på grunn av forhold som det gikk an å rette opp, for eksempel arbeidstilbudet. Disse måtte ta en ekstra tur tilbake til Norge, og dersom de fant et bedre tilbud, kunne de igjen levere inn sin søknad ved en utenriksstasjon. En ny søknad kunne så igjen avslås fordi boligtilbudet ikke lenger sto åpent. Dette krevde tid og penger og utmattet de mest ressursfattige.

En undersøkelse jeg foretok over søknader om arbeidstillatelse fra pakistanere i tidsrommet 1. april til 1. juli 1971, og som i alt omfattet 635 personer, viste følgende: Av de 635 søknadene var 525 ferdig behandlet. Av disse hadde 420 personer fått arbeidstillatelse, 107 avslag, og 18 personer hadde fått tillatelse etter ett eller flere tidligere avslag. Omkring 20 prosent av søkerne ble altså holdt ute av landet på denne måten, til tross for at de hadde fått adgang som turister. Avslagene var hovedsakelig begrunnet med at arbeids- eller boligforholdene ikke var tilfredsstillende. Gjennomsnittlig ventetid på saksbehandlingen var 25 dager. 44 prosent måtte vente over fire uker. Av dem som fikk avslag og søkte om igjen flere ganger, var det én person som fikk en samlet ventetid på nærmere tre måneder.

Det var ikke så lett å finne arbeid i Norge som man skulle tro. Samtidig som det nærmest ble skreket etter arbeidskraft, var det nesten håpløst for pakistanerne å finne arbeid. Så sent som 21. mai 1971 meldte *Aftenposten*: «Norge bør få flere fremmedarbeidere.» Avisen refererte til Tønsbergs Blad, som hadde intervjuet arbeidsdirektør R. Danielsen. Han sa:

Når vi ser bort fra de nordligste landsdelene, er også arbeidsmarkedet stramt på landsbasis, og etter min mening tilsier dette at Norge bør ha en liberal innstilling når det gjelder å åpne sine grenser for fremmed arbeidskraft.

Samme dag skrev Dagbladet at pakistanerne hadde urealistiske forestillinger om mulighetene i Norge. Pressen slo stort opp at bedriftene fikk besøk av 20 pakistannere daglig som tigget om arbeid og nektet å forlate bedriftene.

For de pakistanske arbeidstakerne som befant seg i landet ved utgangen av mars 1971 (som vel å merke hadde vært ulik tid i landet og under skiftende forhold), viste det seg at over halvparten hadde brukt mer enn to uker på å finne arbeid, og en fjerdedel mer enn en måned. Seks prosent hadde brukt over to måneder (13 personer), og fem personer hadde brukt over tre måneder.

Pakistanerne ble mer og mer sentrale i situasjonen. I løpet av høsten 1971 økte antall yrkesaktive pakistanere i Norge fra 113 til 989 personer. Antallet i seg selv var neppe avgjørende for den oppmerksomhet de fikk. Etter hvert ble begrepet «fremmedarbeider» synonymt med «pakistaner». Pressen og massemediene ellers bidro sterkt til dette. Mens massemediene pisket opp stemningen, kom det stadig beroligelser fra myndighetene. Arbeidsdirektøren gjentok at det var press på arbeidsmarkedet, og at det ikke var noe vanskelig for utlendinger å finne jobb (*Arbeiderbladet* 1.6.1971). Samme dag i samme avis hevdes det fra Statens utlendingskontor:

Vi har fortsatt kontroll med utviklingen. Men vi ser ikke bort fra at strengere tiltak er nødvendig om vi skal kunne beholde oversikten. Statens utlendingskon-

tor har i øyeblikket ingen vanskeligheter med å følge hver enkelt fremmedarbeider som befinner seg i Norge.

Det ble spekulert i avisene om myndighetene ville skjerpe reglene for innvandring. VG hadde fått opplyst at reglene var blitt strengere for pakistanere ved generalkonsulatet i Hamburg, og henvendte seg til Statens utlendingskontor i den forbindelse. På forespørsel svarer sjefen ved kontoret:

Vi har ikke på noen som helst slags måte innskjerpet reglene overfor generalkonsulatet (det har man forøvrig ikke adgang til). Det er *bare gitt beskjed om at reglene må følges*. (Min uth.)

Våren og sommeren 1971 ble det klart at ingen av de kontrolltiltak som var satt i verk, hadde fått noen avgjørende virkning. Utlendingene fortsatte å komme til Norge. Sjefen for Statens utlendingskontor ble intervjuet omkring situasjonen i *Arbeiderbladet* 1. juni 1971. På spørsmål om folk tar seg betalt for å skaffe fremmedarbeidere jobber som ikke eksisterer, svarte han følgende:

De tenker vel på det som foregår i Hamburg. Vi kan ikke bevise noe, men har jo hørt at en slik trafikk har oppstått. Det påstås også at det fins folk her i landet som selger falske arbeidsgarantier. Jeg har gjort kriminalpolitiet oppmerksom på problemet. Men det kan jeg si – om vi kniper en slik synder, vil han få streng reaksjon.

I Oslo virket gatene overfylt av arbeidssøkende utlendinger. Det ble oppdaget en serie misforhold. Markedet lå åpent for spekulasjon, og private arbeidsformidlere, bolighaier, pengeutlånere og arbeidsgivere utnyttet situasjonen. Pressen benyttet sterke begreper som «menneskehandel». Blant utlendingene, som nå hovedsakelig ble oppfattet å være pakistanere, fant man falske pass og papirer. Norsk innvandringspolitikk ble transformert til «pakistanerproblemet».

Endringene sommeren 1971

Sommeren 1971 ble Owren-komiteen bedt om å avgi en særinnstilling i forbindelse med nye retningslinjer for behandling av søknadene om arbeidstillatelse, som kunne gi en bedre kontroll med tilstrømmningen av utenlandske arbeidstakere til Norge. Krisen skulle møtes med økt kontroll av fremmedarbeiderne. De var blitt syndebukker for den tilfeldige innvandringspolitikken. Å sette søkelyset på sin egen navle var hverken myndigheter, arbeidsgivere eller politikere særlig interessert i.

Owren-komiteens delinnstilling av 26. juni 1971 foreslo at fremmedforskriftenes paragraf 48 skulle endres slik at søknader om arbeidstillatelse som en hovedregel skal innleveres til norsk utenriksstasjon i det land søkeren er statsborger av, eller i det land han har hatt lovlig opphold de siste seks måneder. Videre foreslo komiteen en overgangsordning for de utlendinger som allerede befant seg i Norge. Kommunal- og arbeidsdepartementet sluttet seg til komiteens forslag, og Justisdepartementet var enig.

Omleggingen krevde ikke endringer i fremmedloven. Justisdepartementet kan til enhver tid gjennom å gi forskrifter med hjemmel i loven legge opp til den innvandringspolitikken som er ønskelig. Ifølge brev til arbeidsformidlingsetaten fra Arbeidsdirektoratet gikk de ekstraordinære tiltak ut på følgende: 1) Arbeidssøkende utlendinger som befinner seg i Norge, gis, under forutsetning av at de lar seg registrere hos politiet innen ti dager etter ikrafttreddelsen av de nye regler, adgang til å innlevere søknad om arbeidstillatelse hos bestemt arbeidsgiver til politiet på det sted vedkommende oppholder seg innen utløpet av det tidsrom vedkommende etter fremmedforskriftenes paragraf 31 kan oppholde seg i Norge uten oppholdstillatelse. 2) Utlendinger som befinner seg utenfor Norge, og som kan dokumentere at de har inngått arbeidsavtale med arbeidsgiver i Norge før ikrafttreddelsen av de nye regler, gis adgang til innen ti dager etter ikrafttreddelsen å innlevere søknad om arbeidstillatelse til nærmeste norske utenriksstasjon.

Ved politiet i Oslo ble det i dagene som fulgte, registrert 383 utlendinger, av disse 305 pakistanere. Innvandringen fra Pakistan var en direkte foranledning til de tiltak som ble satt i verk 9. juli. Siden da er fremmedarbeidere blitt oppfattet mer eller mindre synonymt med pakistanere. Arbeidsdirektoratets årsmelding fra 1971 vitner om dette, likeså utredningen om innvandringspolitikken, artikler og bøker som er blitt skrevet om fremmedarbeidere, foruten at presse, radio og TV har holdt saken «varm». Og viktigst i denne sammenheng – videreføringen av myndighetenes kontrolltiltak ble i økende grad avgrenset til å gjelde spesielt pakistanere. Kontrollen ble i enda sterkere og mer synlig grad en kvalitetskontroll.

Utlendingene som befant seg i Norge, fikk en tidagers frist til å registrere seg hos politiet. Reglene skapte forvirring. Ryktene spredte seg til nabolandene og skapte ekstra tilstrømning. Mange kom for sent eller hadde forstått datoen for registreringsfrist for å være ankomstfrist. De som ble registrert, hadde i alle tilfeller ikke lang tid på seg til å finne arbeid, de hadde lovlig opphold innen tre måneders turistvisum. Svært mange hadde oppholdt seg i Norge i lang tid allerede, uten å finne arbeid. Det var midt i ferietiden, slik at mange bedrifter holdt stengt. Det ble sjelden snakk om å *velge* et arbeid, man måtte i de aller fleste tilfeller være glad for at man overhodet fikk noe.

Frykten for å bli sendt ut av landet dersom man ikke fant arbeid, førte til at mange tok arbeid de ganske straks visste de ikke ville kunne trives med. Mange måtte finne seg i å ta arbeid som var sesongbetont og av kort varighet, andre turte ikke innvende noe dersom arbeidsformidlingen fant arbeid for dem. (Arbeidsformidlingen var pålagt av Arbeidsdirektoratet å gjøre en ekstra innsats i denne forbindelse.) Dette fikk nok så alvorlige konsekvenser senere på høsten, da mange byttet arbeid fordi tilbudene ble bedre og mer i samsvar med hva de ønsket. Flere fikk stemplet «ustabil arbeidstaker» på seg i den forbindelse, noe som igjen førte til trussel om utvisning. De bekreftet antagelsene.

De som befant seg utenfor Norge, hovedsakelig i Hamburg, med løfte om arbeid, skulle følge de gamle reglene med å søke arbeidstillatelse fra utlandet. At også de skulle levere inn sin søknad innen ti dager, var det langt fra garantert at de visste noe om. Det ble vanskelig for de av dem som av forskjellige grunner fikk avslag på sine søknader. Mange mistet muligheten til å komme tilbake til Norge.

Flere mente at selv om de fikk avslag, måtte de bli å regne på linje med dem som ble registrert i Norge, så sant de hadde levert sin søknad innen tidsfristen. Dette ble faktisk godtatt en tid. I Hamburg fikk hver søker en nummerlapp, og søkere som kunne vise frem en slik, ble i tiden som fulgte, tatt i betraktning ved nye søknader, det vil si dersom første søknad ble avslått og de senere fant nytt arbeid eller bolig.

Mange fikk avslag, enten på grunn av arbeidstilbudet eller boligtilbudet, eller begge deler. Ofte hang dette sammen med at arbeidstilbudet var gått til utlendinger som befant seg i Norge, og som kunne begynne å arbeide straks. De som fikk avslag av disse grunner, følte det naturligvis dypt urettferdig. Og hvordan skulle de som fikk avslag, egentlig forholde seg? Skulle de reise tilbake til Hamburg igjen? Eller ville de kunne søke fra Norge som de andre som var registrert der?

Noen hadde ikke penger til å reise tilbake til Norge straks. Andre fikk usikker informasjon. Mange mistet nummerlappene sine. Jo lengre tid som gikk, desto vanskeligere ble det for disse å få gjort noe med saken sin, og etter hvert ble de nektet å tas med i betraktning. Likevel ble det hele tiden gjort unntak, slik at håpet alltid var til stede.

Selv et halvt år senere ble det gitt arbeidstillatelse for disse, etter klager til Justisdepartementet. Hvor mange som mistet sjansene sine her, og som gikk med falske forhåpninger, ja som fortsatt gjør det, er usikkert. Flere ble gående i Tyskland i lang tid og arbeidet illegalt i påvente av den rettferdighet de tilla den norske stat.

De som måtte vende hjem, led store tap. Ikke bare hadde de investert i den lange reisen, men også i mange måneders opphold i påvente av resultater av søknader, klager og mulig nytt tilbud i Norge som myndighetene kunne godta. De stadige

unntakene som ble gjort, fikk mange til å gå og vente og håpe, mens gjelden bare steg.

På mange måter ble disse menneskene flyktninger. De var ofte de mest ressursfattige – uten slekt til å hjelpe seg, uten penger, uten muligheter til å snakke, langt mindre skrive for seg. I Tyskland ble de grovt utnyttet på det grå arbeidsmarked. Det var nødvendig å overleve, og mange levde på et falskt håp som norske myndigheter aldri riktig tok fra dem på grunn av sin inkonsekvente behandling.

Norske myndigheter var klar over at det befant seg arbeidsløse fremmedarbeidere i området rundt Hamburg. Kommunalministeren uttalte på en pressekonferanse til *Dagbladet* den 9. juli 1971 at regjeringen mente det var et alvorlig spørsmål om ikke Norge burde hjelpe en del av de 50 000 arbeidsløse der, som ønsket å komme inn i de nordiske land. Det het også her:

En vil imidlertid forsøke å sette en stopper for den uverdige menneskehandelen vi har vært *vitne til*. De nye retningslinjene skal være et skritt i retning av å oppfylle det 2,5 år gamle LO-kravet om offentlig formidling av all arbeidskraft. (Min uth.)

Det er klart at vi ikke lenger var vitne til så mye. Den menneskehandel som fortsatte i Hamburg, var utenfor Norges grenser.

Perioden 1971–73: hovedtrekk og ytterligere kontrolltiltak

Arbeidsmyndighetene får kontroll

Tiden går uten at det blir tatt noen stilling til omfanget av den fremtidige import av utenlandsk arbeidskraft. Arbeidsmyndighetene er derimot kommet sterkere inn i bildet og har fått muligheter til å kontrollere innvandringen til Norge: «Det er blitt overlatt til arbeidsmarkedsmyndighetene å fastlegge rammen for de arbeidsmarkedsmessige vurderinger», heter det i NOU 1973:17. Og videre: «Selv om arbeidskontorene fører en viss kontroll med hvert konkrete arbeidsforhold, foretas ingen undersøkelse av arbeidsmarkedet som sådant.» I praksis er dermed situasjonen lite endret. Det er en fortsettelse av individkontrollen, til dels overført fra fremmedpoliti til arbeidsmarkedsmyndigheter.

Vi skal se litt nærmere på de forholdene som kontrolleres. Arbeidskontoret skulle fra sommeren 1971 av kontrollere lønninger og arbeidsvilkår, at tilbudet om arbeid var reelt, at stillingen sto åpen den tid det tok å behandle søknader, og at arbeidsforholdet hadde en varighet av minst seks måneder. Det ble utarbeidet en standarderklæring hvor arbeidsgiverne skulle bekrefte at vilkårene ble oppfylt.

Den 29. juni 1972 heter det i brev til arbeidsformidlingsetaten fra Arbeidsdirektoratet:

Av hensyn til kontroll med lønns- og arbeidsvilkårene finner direktoratet det påkrevet at arbeidsgiverne i sin erklæring også angir de konkrete lønns- og arbeidsvilkår. Arbeidskontorene bes derfor innarbeide i erklæringen en egen rubrikk for arbeidsgivers angivelse av lønns- og arbeidsvilkår.

Dette skulle tyde på at man etter et års erfaring ikke var tilfreds med de opplysningene arbeidsgiverne ga. Det er verdt å merke seg at man fortsatt overlater til arbeidsgiverne å gi slike opplysninger, uten å kontrollere det nærmere.

Et tilfelle av grov lønnsmessig utnyttning av fremmedarbeidere ble høsten 1973 oppdaget på Mongstad. Arbeidsdirektøren innrømmet da overfor Arbeiderbladet:

Det har vært vanlig å stole på arbeidsgivernes forsikringer, svarer Danielsen. Men vi erkjenner at det av og til er nødvendig å følge opp med kontroll. Et slikt kontrollapparat finnes imidlertid ikke i dag.

At arbeidstilbudet er reelt og har en varighet på minst seks måneder, forteller lite om utlendingens rett til å slutte, bytte arbeid og hva slags beskyttelse han da kan ha – noe som har skapt usikkerhet hos mange. At arbeidstilbudet skal stå åpent i to måneder, betyr i praksis at mange har to jobber samtidig for å holde tilbudet åpent for den slektning eller venn man har funnet arbeid for. Erfaringen viser også at saksbehandlingen kan ta langt mer enn to måneder, slik at jobben kanskje ikke lenger er ledig når arbeidstillatelsen endelig foreligger.

Den første antydning til kontroll av arbeidsgiverne kom i begynnelsen av 1974. Med virkning fra 15. januar 1974 fastsatte Kommunal- og arbeidsdepartementet at norske arbeidsgivere som vil ansette utenlandske arbeidstakere, skal benytte seg av et særskilt skjema. Dette skal sendes til de utenlandske arbeidssøkerne i deres hjemland, og med gjenpart til arbeidsformidlingen. Myndighetene regner altså med å få et mer tilfredsstillende grunnlag for å vurdere arbeidstilbudene. Det spørs hvor relevant en slik kontroll av arbeidsgiverne vil være. Det er et faktum at hele bransjer og næringer ligger etter i lønnsutviklingen. Det er også et faktum at norske arbeidsgivere kan gi villedende og feilaktige opplysninger.

Turister

De som etter sommeren 1971 skulle over den nordiske yttergrense, måtte kunne legitimere at de var *bona fide* turister. Disse reglene skulle følges opp med fast hånd-

hevelse, hevdet Justisdepartementet i et rundskriv til politimestrene, datert 9. juli 1971. Det var ikke nok at en person kunne vise frem penger til opphold og retur.

Det er tilstrekkelig for anvendelse av bestemmelsen at det må antas at vedkommende har til hensikt å søke eller motta arbeid her i landet, det vil si at passkontrollen eller politimesteren har *grunn til å tro* at vedkommende vil reise inn for å søke arbeid. (Uth. i orig.)

Sjefen ved Statens utlendingskontor «var glad for de nye regler, som vil gjøre det lettere å få avsilet pseudoturistene ved Nordens yttergrenser», skriver *Aftenposten* den 10. juli 1971. Ifølge brev fra Arbeidsdirektoratet til arbeidsformidlingsetaten av 12. juli heter det:

Skulle turister i Norge i framtiden ombestemme seg og søke formidlingens bistand til arbeid her, skal de: a) informeres om de nye regler for innlevering av søknad om arbeidstillatelse, b) hvis de fortsatt ønsker det, gis mulig formidlingsmessig bistand, og c) arbeidsgiveren informeres om betingelsene for å oppnå arbeidstillatelse.

Punkt b) er i denne sammenheng det mest interessante. Samtidig som man i et helt år hadde drevet hets mot «kvasiturister» og dette hadde gitt hele innvandringen fra Pakistan et skjær av å være «illegal», fortsatte man å ha muligheten åpen for turister blant annet ved å gi dem «mulig formidlingsbistand». Man har neppe tenkt seg at dette skulle gjelde turister fra alle land.

Krav om språkkunnskaper

Etter hvert ble nye kontrolltiltak satt i verk. For pakistanerne spesielt ble det innført krav om språkkunnskaper, slik at bare de som kunne snakke et europeisk språk, fikk anledning til å komme til Norge. Dette forsvartes med at de skulle ha en rimelig mulighet for å tilpasse seg forholdene her. Det betenkelige ved denne praksisen var ikke bare at den var avgrenset til å gjelde en bestemt nasjonalitet, men også at kriteriene for hva som er tilstrekkelig av kunnskaper, var helt vage. Sjefen ved Statens utlendingskontor sier til *Dagbladet* den 10. januar 1973:

Bestemmelsene er så nye at vi ikke kan operere med noen fast kunnskapsnorm. Vurderingen av dette overlates til konsulatene i de landene utlendingene leverer sine søknader. Foreløpig har ordningen bare vært praktisert overfor pakistanere, men det er meningen at den skal gjelde generelt.

Språktesten foretas i hjemlandet, ofte av landsmenn, noe man vanskelig kan føre kontroll med herfra. Mulighetene for å påklage avgjørelser og få rimelig juridisk bistand er sannsynligvis lik null. Jeg siterer brev fra konsulatet til en søker som ble diskvalifisert:

Dear Sir. I have interviewed you at my office this day with the objective of determining your ability in the use of the English language. It has been explained to you that the primary condition determining the grant of permission to you to proceed to Norway to take up employment there is the sound knowledge of the English language, and you have understood it. I have clearly explained this to you in English and Urdu. Regretfully your comprehension of spoken English and your inability to express yourself intelligently in English compels me to disqualify you for work in Norway, therefore you are being rejected. (Undertegnet og gitt konsulatets stempel, kopi sendt Statens utlendingskontor)

Mannen som ble testet, hadde ti års grunnskole, hvorav fem med engelskundervisning. Han manglet imidlertid praktisk trening, spesielt følte han seg usikker i test-situasjonen. Én ting var å bli klassifisert som ukvalifisert. Noe annet var å få tilsendt et for ham så alvorlig dokument som avslaget – på engelsk!

Familieinnvandring

Etter en tid ble spørsmålet om familieinnvandring et aktuelt tema. For pakistanernes vedkommende så man her en gjentakelse av tidligere tilfeldig, inkonsekvent og uklar praksis. Ifølge norsk fremmedlov paragraf 32 skal «oppholdstillatelse gis av politimesteren eller av den han gir myndighet i det politidistrikt utlendingen tar opphold», mens det i paragraf 37 i fremmedforskriftene presiseres følgende: «Har forsørgeren fått oppholdstillatelse, bør oppholdstillatelse som regel gis også ektefelle og mindreårige barn.» Mer spesifikke regler finnes ikke i fremmedloven med hensyn til familieinnvandring, bortsett fra at det her bør nevnes utlendingers meldeplikt. De som ønsker å ta opphold i Norge ut over tre måneders varighet, skal melde seg for politiet innen syv dager. Over dette kommer naturligvis det faktum at praksis av fremmedloven kan endres etter som forholdene tilsier det.

Kravet til forsørgerens tilpasning til norske forhold har vært det sentrale. Enten nå dette tolkes ut fra evnen til å snakke norsk, stabilitet i arbeidet, inntekter eller å finne en bolig som svarer til norsk standard, har premissene alltid vært gitt ut fra tilfeldige tjenestemenns vurderinger. Kriteriene for tilpasning kom uten at det ble redegjort for hvilke betingelser som fører til det ene eller det andre. Hva som er akseptabel inntekt, var det ingen som kunne si, hvilken rolle forbrukermønsteret spilte, var det ingen som spurte om. Dessuten kunne en også undre seg over om

enkelte grupper utlendinger overhodet har noen sjanse til å oppnå akseptabel inntekt når det allerede i arbeidstilbudet er innebygget et lavtlønnstilbud. Hva som er tilfredsstillende husvære etter norske forhold, er ikke mindre uklart. Hva det vil si å kommunisere tilfredsstillende med omgivelsene, er det heller ingen kriterier for. At omgivelser og miljø spiller en sentral rolle for hvordan alle kravene overhodet skal kunne imøtekommes, er det ikke tatt hensyn til.

En pakistaner vil neppe ta hit kone og barn med mindre han selv mener han er i stand til å forsørge dem og skaffe dem tak over hodet, men det argumentet teller ikke. Pakistanerne selv umyndiggjøres, man har ingen tiltro til deres egen evne til ansvar overfor sin familie.

Gruppeimport

I forbindelse med endringene i fremmedforskriftene ble det spekulert på hvordan bedriftene ville reagere. *Dagbladet* sa det slik:

Når den spontane innvandringen nå blir stoppet, må en regne med at en del bedrifter vil fremme krav om organisert import. Det blir da spørsmål om hvem som skal stå ansvarlig for en slik import. (*Dagbladet* 8.7.1971)

Et slikt krav er imidlertid ikke kommet, til tross for at arbeidsdirektøren senhøstes samme år ga uttrykk for at behovet for arbeidskraft måtte antas å øke i samme tempo som i de senere år. Enda sterkere uttaler han seg i Arbeidsdirektoratets årsmelding for 1971, hvor han i forordet hevder at «det er grunn til å tro at knappheten på arbeidskraft har vært en bremse på en større produktjonsvekst».

I 1970, 1971 og 1972 har Arbeidsdirektoratet bidratt til gruppeimport i svært liten grad. Ifølge NOU 1973:17 dreier det seg om 130 jugoslaviske menn til to industribedrifter, 20 jugoslaviske kvinner til en tekstilbedrift og 90 britiske menn til norske skipsverft. «Etter at denne formidlingsvirksomheten nådde sin topp i 1971 er den i 1972 igjen helt ubetydelig (20 jugoslaviske arbeidstakere per 1. september 1972)» (NOU 1973:17, s. 51).

De betingelsene som ble stilt til arbeidsgiverne, har trolig vært så strenge at det ikke ville være lønnsomt med denne form for rekruttering. Især for små bedrifter kunne man regne med at det ville by på problemer å ta et så omfattende ansvar. I praksis har det vel også vist seg at det fantes alternative ordninger som var langt enklere, nemlig å rekruttere arbeidskraft gjennom bedriftenes øvrige ansatte utlendinger. Denne ordningen brukes for øvrig som et argument mot obligatorisk formidling av utenlandsk arbeidskraft, det er snakk om arbeidsgiverens frihet (se NOU 1973:17, s. 101).

Et annet forhold er, som det også påpekes i NOU 1973:17, at gruppevis rekruttering nødvendigvis vil innebære et samarbeid med andre land. I så fall ville det bety

en aktiv handling av norske myndigheter for å skaffe utenlandsk arbeidskraft, og må ha som forutsetning at utenlandsk arbeidskraft er nødvendig eller ønskelig for landets økonomi på lang sikt. En slik nødvendighet eller ønskelighet foreligger etter utvalgets mening ikke i dag. (s. 68)

Dette er litt penere ord for at det man vanligvis kaller slavehandel, vil ikke Norge være med på – på en åpen måte og på lang sikt. På kort sikt går det an å bruke utenlandsk arbeidskraft som en nødløsning, men det skal helst se ut som om det er noe utlendingen selv har valgt av fri vilje.

Med de nye reglene om å søke fra hjemlandet er det blitt *påkrevet* at søkerne har forbindelser i Norge. Venner og slektninger av dem som allerede er kommet, har de beste sjansene. Dette er en form for privat arbeidsformidling, og altså det stikk motsatte av hva myndighetene mente å ha innført – tiltak som gikk i retning av offentlig formidling. Med økt kontroll har man altså fjernet seg fra de gamle målsettingene.

Krav om bolig

«Høvelig husvære skal være sikret før arbeidstillatelse gis. Vurderinger i denne forbindelse gjøres av politiet», het det i brev fra Arbeidsdirektoratet til arbeidsformidlingsetaten 12. juli 1971. Kravet om bolig hadde, i hvert fall for pakistanernes vedkommende, blitt praktisert i lang tid i forveien. Man fikk nå en formalisering av praksis, ordningen skulle ikke lenger gjelde bare enkelte grupper utlendinger.

Kriteriene for hva som er høvelig bolig, er imidlertid aldri blitt gitt. Det er heller ikke blitt spurt etter hvem som har anledning til å skaffe seg «høvelig» bolig ut fra inntektsmessige eller etniske grunner, ut fra lånemuligheter, bekjentskapsnettverk eller andre grunner, noe som klart setter enkelte innvandrergupper i en lite konkurransedyktig posisjon. Konsekvensene er selvsagt en innebygget mulighet for å hindre adgang til landet og/eller støte ut de personer som blir diskriminert, noe som er en indirekte form for diskriminering.

I tillegg stilles her et krav til utlendinger som ikke stilles til nordmenn. På denne tiden (1971) var det omkring 17 000 eldre gårder uten bad og WC i Oslo. Allerede i 1960 var det nær 40 000 personer som pendlet til Oslo – et tall som har økt betraktelig de senere årene.

Mange av disse er ukependlere og bor i brakker (Rasmussen 1966). Hvor mange nordmenn som er husløse, bor trangt eller med familien splittet på grunn av bolignøden i Oslo, er det ingen som har oversikt over. Situasjonen er på mange måter svært konfliktladet. Utlendingene på sin side kan føle at de er diskriminert fordi det kreves noe av dem som nordmenn slipper. På den annen side kan nordmenn hevde det samme: Dersom reglene skal følges, vil utlendingene i prinsippet foretrekke nordmenn og overta de gode boligene.

Nok et problem er at tilfeldige polititjenestemenn skal avgjøre hva som er en høvelig bolig for utlendinger. Sammenligningsgrunnlag, vurderingsevne, fordommer – alt spiller inn og kan på ingen måte garantere utlendinger lik behandling.

SYSTEMET OG SØKEREN

Når beslutninger treffes som angår andre menneskers liv, interesser og verdier, kan en si at det utøves makt. Retten til arbeid i Norge er ikke umiddelbart gitt, den må søkes. For arbeidssøkende utlendinger er den beslutningen å innvilge eller avslå søknad om arbeidstillatelse den sentrale i denne sammenheng. En slik maktutøvelse er satt i system ved de lover og forskrifter og den praksis som til enhver tid foreligger, samt de posisjoner og det nettverk av relasjoner som administrerer og forvalter lovene, forskriftene og praksis.

Makt er ikke absolutt, men kommer til uttrykk i relasjonen mellom søkeren og systemet (mottakerapparatet). Når en beslutning er tatt, har dette konsekvenser for søkeren og påvirker den videre atferd. Dette kan igjen føre til nye beslutninger fra systemets side, som igjen kan lede til nye fremstøt fra arbeidssøkerne. Maktutøvelse er derfor ikke noe endelig avsluttet fenomen, men ledd i en sosial prosess.

Den prosess som har pågått de siste årene, har vært preget av en stadig økende kontroll av arbeidssøkere. Myndighetene har søkt å holde ute av landet de søkere som man forventet ville være uskikket på en eller annen måte. Fremmedkontroll ble i økende grad en kvalitetskontroll. Denne ble gjennomført på en slik måte at søkere med færrest ressurser ble holdt ute, det vil si at man gjorde det vanskeligere og vanskeligere å komme inn i Norge. Kravene steg, slik at bare de dyktigste kunne tilfredsstille dem. Alt dette foregikk innenfor lovens formelle rammer. En del forskrifter ble forandret i perioden, for øvrig er selve loven den samme. En kan skille mellom minst tre forskjellige måter det har blitt foretatt restriksjoner eller innskjerpinger med hjemmel i loven.

For det første i *anvendelsen* av de regler som finnes i loven og forskriftene. Innskjerpning og økt kontroll kan i visse tilfeller bety at man begynner å anvende regler som tidligere har vært «sovende». Systemets representanter bruker ofte begrepet

«å se gjennom fingrene med», noe som illustrerer forholdet før innskjerping finner sted.

For det andre i større *kontroll* med at reglene *følges*. En slik indre kontroll kan skje gjennom alt fra tilfeldige telefonsamtaler til høytidelige rundskriv. Økt kontroll med at systemets representanter følger reglene, kan i praksis bety at skjønnet reduseres, og at man får en mer likeartet praksis, for eksempel fra én tjenestemann til en annen, i ulike politidistrikter, og så videre. En uensartet praksis kan i enkelte tilfeller komme søkerne til gode, et gode som altså opphører med økt indre kontroll.

For det tredje gjennom etablering av *ny praksis*. Det dreier seg ofte om en ny tolkning av reglene. Også dette er fullt ut mulig innenfor de fullmakter loven gir, og har nok vært en vanlig måte for innskjerping. Formalisering av praksis, for eksempel gjennom rundskriv eller direkte endring av forskriftene, kan komme lenge etter at praksis stedvis er endret.

I tillegg til den rent formelle, umiddelbart legitime makt behersker mottakersystemet en serie andre goder eller ressurser som bidrar til å understreke eller *forsterke* dets maktposisjon. Fra søkerens synsvinkel vil dette bety en avmektiggjørelse, fratagelse av ressurser, berøvelse av goder. Maktforsterkning fra den ene part fører altså til forarming av den annen. Slike *uformelle prosesser* er viktige å ta hensyn til når man studerer innvandringspolitikk, det forteller mer om hvordan politikken føres rent konkret.

Hovedpåstanden her er at maktforsterkning fra systemets side, og dermed forarming av søkerne, gjør det vanskeligere å tilfredsstille de krav systemet setter opp. Å forarme arbeidssøkerne er derfor et uformelt middel i kvalitetskontrollen, et middel som eksisterer i tillegg til den mer formelle innskjerping av reglene og økte kontroll. Vi skal i det følgende peke på en del typer maktforsterkninger som mottakerapparatet har benyttet seg av i den senere tid.

Maktforsterkning ved bruk av tid

Mens mottakerapparatet kan ta tiden til rådighet, kan den for arbeidssøkende utlendinger være en meget knapp ressurs. Det koster å gå arbeidsledig. Derfor er det i de arbeidssøkendes interesse å oppnå arbeidstillatelse så raskt som mulig. Mottakerapparatet kan bruke tiden til å forsterke sin egen makt på ulike måter.

For det første gjør byråkratisk formalisme og ritualisme at saksbehandlingen tar lang tid. For eksempel ble tidligere søknadspapirer rent formelt sendt til arbeidskontorene for registrering, noe som forhalte saksgangen. Det har hendt at saker har ligget til avgjørelse i departementet i et par måneder og så blitt sendt ubehand-

let tilbake til Statens utlendingskontor fordi det manglet en formell påtegning. Forhaling av tid finner særlig sted ved prinsippavgjørelser, hvor enkelte saker kan ta måneder og år før de blir avgjort. Da det ble klart at pakistanere ønsket å ta hit familien sin, fikk man for eksempel en prinsippavgjørelse som gjaldt søknad om oppholdstillatelse for en pakistaners hustru. Ekteparet ventet nærmere et år før avgjørelsen ble tatt.

For det andre finner adgangen søkerne har til å klage på avgjørelser, sted innenfor visse tidsfrister. I så tilfelle er det tiden som løper *ut*. Svært ofte har det forekommet at myndighetene rolig lar denne tiden gå, uten å informere klagerne om fristen, eller uten å forsikre seg om at klagerne har forstått at det er en frist. (Forutsatt at de i det hele tatt har fått kjennskap til sin klageadgang.)

For det tredje er åpningstidene ved de offentlige kontorene begrenset. Kveldene, lørdagene så vel som søndagene holdes stengt. Dette har hatt alvorlige konsekvenser for søkere/klagere som har vært avhengige av å bringe med seg tolk når tolken også har fast arbeidstid.

For det fjerde er det underbemanning og stor arbeidsbyrde ved enkelte kontorer, for eksempel utenriksstasjoner og fremmedpoliti, noe som fører til at funksjonærene ikke får tid til å informere søkerne, forklare dem, rettlede dem. Funksjonærenes tidspress går i første rekke ut over søkeren.

For det femte er tidsoppfatningen et kulturelt fenomen. Å operere med faste klokkeslett, for eksempel ved avtaler mellom søkerne og saksbehandlerne, kan volde besvær. En pakistaner som kommer direkte fra en landsby, har vært mer vant med å innrette sitt liv etter naturens gang. Når solen står opp, skal mennesket opp. Kyrne skal vannes når de er tørste, jorden skal dyrkes når sesongen er inne, kornet skal skjæres når det er modent. En byråkrat har et helt annet forhold til tid. Han står opp hver morgen på et fast klokkeslett, kler på seg, vasker seg, spiser, forlater sitt hjem, tar trikken, begynner arbeidet, har spisepauser, slutter arbeidet, alt etter et meget bestemt tidsskjema. År ut og år inn.

Til slutt: Praksis og regler endrer seg over tid, i tilbakeblikk. For arbeidssøkerne kan det innebære at man kommer *for sent* til å bli omfattet av tidligere praksis. Å komme for sent fører til at *samme atferd sanksjoneres ulikt*. Å møtes med at «de reglene gjelder ikke lenger», fører ofte til at søkerne føler seg urettferdig behandlet. De har handlet på falske premisser, uten at noen har fortalt dem det.

Maktforsterkning ved bruk av rom (nærhet–avstand)

For arbeidssøkerne kan ansikt-til-ansikt-kontakt med maktutøverne eller systemets representanter oppleves som, og faktisk være, den eneste muligheten til

å påvirke sakens gang. For å kunne kontrollere at søknadsskjemaene blir innlevert og mottatt på rette sted, for å forhøre seg om sakens gang, for å forklare sin situasjon og oppklare misforståelser, kan fysisk nærhet være viktig. Avstand gjør det lettere å avslå en søknad og vanskeligere å klage på avgjørelsen. En av de viktigste maktforsterkninger mottakerapparatet har brukt, er å flytte grensene mellom seg og søkerne slik at det stadig er blitt lengre avstand. Et eksempel er hvordan søkerne først ble bedt om å søke arbeidstillatelse fra land utenom Norden, senere fra hjemlandet. Jo større avstand, desto mindre *synlige* vil dessuten søkerne være for andre enn mottakerapparatet, og desto vanskeligere blir det å utøve kritikk. Pakistanernes synbarhet sommeren 1971 var et eksempel på det.

Maktforsterkning ved bruk av taushet

Informasjon er makt. Generell informasjon om arbeidssøkernes plikter og rettigheter, endringer av fremmedlovens reglement eller praksis 1) gis overhodet ikke, 2) gis ikke til alle, 3) gis ikke på alle språk, 4) gis ikke før man spør, 5) gis ikke til alle instanser som er involvert, 6) gis (følgelig) ikke likt av ulike tjenestemenn / ulike politikamre / ulike utenriksstasjoner, 7) kan ikke anvendes likt av alle arbeidssøkere, og 8) tolketjenester eksisterer ikke.

Andre enn søkeren selv får dessuten vanskelig opplysninger om sakens gang. For eksempel gis ikke årsak til avslag på søknad om arbeidstillatelse *med mindre man ber om det* når den behandles første gang av Statens utlendingskontor, og den gis aldri til andre enn søkeren selv, med mindre han gir fullmakt til dette. Taushet koblet sammen med avstand er en enorm maktforsterkning. En kombinasjon av taushet og endring av praksis virker ikke bare forarmende for søkerne, men gir mottakerapparatet anledning til å stemple arbeidssøkerne som for eksempel «kvasiturister».

Til slutt holder mottakerapparatet tilbake informasjon overfor allmenheten og unngår således kritikk. Slik det fremgår i instruks for Statens utlendingskontor, paragraf 3:

Kontorsjefen eller hans stedfortreder kan gi uttalelser til pressen om kontorets virksomhet og om saker som hører under kontoret. Slik uttalelse bør ikke gis om saker som berører hensynet til rikets sikkerhet, eller som er brakt inn til departementet til uttalelse eller avgjørelse, eller hvor *særlige grunner taler for det* (min uth.)

Maktforsterkning ved å hindre allianser

Arbeidssøkere kan ha behov for hjelp av andre, enten det nå måtte dreie seg om landsmenn eller nordmenn. Slike allianser kan hindres på flere måter. Som allerede antydnet kan det være for å unngå kritikk at apparatet hindrer arbeidssøkerne i å få en solidarisk støtte fra for eksempel publikum. Allianser med utenforstående, offentligheten eller pressen kan hindres på flere måter.

For det første med henvisning til apparatets ekspertise og erfaring. Kritikk kan i enkelte tilfeller avvises fordi kritikeren ikke er jurist, og følgelig ikke kan uttale seg om fremmedloven. Andre ganger avvises kritikerne med at apparatet har hatt god kontakt (behersker mange språk), intim kontakt (snakker med hver søker) og daglig kontakt med utenlandske arbeidssøkere i mange år. *De vet best og mest.*

For det andre med henvisning til rikets sikkerhet, taushetsplikt og beskyttelse av individet legitimeres en virksomhet bak lukkede dører. Apparatets overvåkningsfunksjon hindrer allmenheten i å følge innvandringspolitikken på nært hold.

For det tredje med beroligelser. Apparatet sender ut beroligende meldinger om at det har full kontroll over utviklingen, problemet er overdimensjonert, og så videre.

Til sammen har alt dette en tilslørende effekt. Bruk av tid, avstand og taushet hindrer også allianser, og her som ellers vil kombinasjoner øke apparatets styrke. På mer eller mindre tilsvarende måte hindres allianser mellom landsmenn. Her virker især *individbehandlingen* sterkt inn, for eksempel når to brødre får ulik behandling.

Ved å gi alle de arbeidssøkerne som var i Norge sommeren 1971, særbehandling ble det innført en *konkurransen* om jobbene. Dette virket splittende blant pakistannerne i Norge, men også i forhold til dem som ikke slapp inn. For øvrig har hele innvandringspolitikken med den vekt som legges på kvalitet, bidratt til å skjerpe motsetningene mellom arbeidssøkere fra samme land, og også mellom arbeidssøkere fra *ulike* land.

Maktforsterkning ved myter/mytedannelser

Mottakerapparatet har bidratt til å skape myter om hvem som kommer til Norge for å søke arbeid, hva slags mennesker dette er, og hvorfor de kommer. Myter med gjennomslagskraft har vært knyttet til klimatiske forhold, søkeres kriminelle belastning, deres uskikkethet som arbeidere, at bare de dårligste kommer til Norge (som arbeidssøkere fra de øvrige europeiske land ikke har vært interessert i), manglende tilpasningsevne, sykdommer de trekker med seg, at de bare kommer for å være her kort tid, at de vil bli til belastning for vårt sosiale hjelpeapparat og så videre. Slike gjetninger og antagelser kan ha avgjørende betydning for søkerne, de

kan avvises eller nektes opphold «dersom *deres* forhold ellers tilsier det», slik det står formulert i fremmedloven av 1956 med forskrifter.

Mottakerapparatet kan dessuten definere verdier, moral, standarder og goder ut fra den kulturelle ramme som omgir apparatet, og som kan sies å representere majoritetens interesser. Etnosentrisme kan derfor lett gå hånd i hånd med myter og fordommer. Devaluering og fordømmelse, uforstand og manglende innsikt med hensyn til andre kulturers grunnleggende verdier kan virke forarmende både på de arbeidssøkendes psykologiske og sosiale situasjon.

Maktforsterkning ved bruk av ansvarsforskyvning

Mottakerapparatet består av ulike grupperinger, både hierarkiske og vertikale, og til dels under forskjellig ansvarlig ledelse. Både Justisdepartementet, til dels Utenriksdepartementet og Kommunal- og arbeidsdepartementet er involvert, til tross for at den avgjørende myndighet vanligvis ligger under Statens utlendingskontor. Søknader om arbeidstillatelse vandrer opp og ned og frem og tilbake innenfor disse ulike instansene.

Dette gir den enkelte instans god anledning til å fraskrive seg ansvar. Statens utlendingskontor kan hevde å handle ut fra fremmedpolitiets eller arbeidskontorets anmerkninger, mens fremmedpoliti og arbeidskontor naturligvis hevder at det er ikke der saken avgjøres. Søkerne blir lett forvirret av saksgangen, ofte forstår de ikke hvem som tar avgjørelser, og hvor en klage skal rettes. Enklere blir situasjonen ikke for de søkere som er vant med korrump administrasjon, og hvor man kan betale for en tjeneste.

Maktforsterkning ved bruk av syndebukk/rasjonalisering

Når den enkelte tjenestemann er overarbeidet eller det enkelte kontor er underbemannet eller hele mottakerapparatet viser seg å ha avgjørende svakheter i sin virkemåte og sitt regelverk, hender det sjelden at kritikken rettes mot systemet selv. Det er ikke *der* problemet ligger.

Så heter det for eksempel at det ikke er forskjellsbehandling vi driver, det er søkerne som har krav på individuell behandling, skjønnen kommer *dem* til gode. Hvis lovene skulle anvendes likt, ville jo det hele bli så firkantet, argumenteres det med. Det er altså ikke systemet som er tregt, men søkerne. Det er ikke vår feil at søkerne kommer til Norge som turister, ingen kan hindre dem i å reise tilbake til Hamburg og søke derfra. Det er ikke vi som har underbemanning, det er alle søkerne som kommer veltende samtidig, og så videre.

Å svare til de norske myndigheters forventninger, å følge reglene eller å være konform, er ikke noen entydig affære så lenge reglene stadig skifter og praktiseres på en inkonsekvent måte. Så lenge reglene er tøyelige og gir rom for skjønn, blir «lovlydighet» eller konformitet også et relativt begrep. Jo raskere endringer av reglene og jo mindre konsekvent behandling av arbeidssøkende utlendinger, desto mindre konformitet kan man vente seg. Systemets beste avvergemekanisme er å lede oppmerksomheten over på søkerne, bort fra svakheter i samfunnet generelt og fremmedpolitikken spesielt.

En stor del av oppmerksomheten ble således fanget opp i begrepene «kvasiturister» og «illegal innvandring». Innvandringen ble illegal fra det øyeblikk man begynte å anvende reglene om at utlendinger skal søke arbeidstillatelse fra utlandet. Fra da av var de arbeidssøkende utlendinger i Norge «kvasiturister», de brøt reglene, og det var legitimt å rette kontrollen mot dem. Pakistanerne var i majoritet, og flertallet av dem kom så å si samtidig til Norge. Dette ga inntrykk av at alle pakistanere, og spesielt pakistanere, gjorde noe ulovlig som ikke kunne tolereres. Pakistanerne ble syndebukkene, og man fikk «pakistanerproblemet».

En slik stempeling har som regel den konsekvens at de som får stemplet på seg, hindres i å oppnå goder på samme måte som andre. Blant annet ble arbeidsgivere mer skeptiske overfor pakistanere, trolig også boligutleiere, noe som gjorde det enda vanskeligere å finne arbeid og et sted å bo. En del ble tvunget til å benytte seg av falske tilsagn om arbeid og bolig for å få arbeidstillatelse. Da dette ble oppdaget, ble stempelingen ytterligere forsterket, og kontrollen enda større. Dessuten virket det slik at hele gruppen ble stemplet og på forhånd mistenkt.

Maktforsterkning gjennom personlig angrep

Trusler, latterliggjøring, hån og ydmykelser som går direkte på personligheten, kan skape frykt, angst og en følelse av å miste selvrespekt og egenverdi. Overført på hele grupper av arbeidssøkere kan det dreie seg om rasediskriminering, som igjen av hver enkelt person kan oppleves som personlige angrep. Intim kontroll og inspeksjon møter søkerne allerede i passkontrollen. Ved grensene har man vært vitne til hvordan for eksempel enkelte grupper og personer kvalifiserer seg som turister, andre ikke, og disse blir drevet som en saueflokk i kontrollen. Beslaglegging av pass, tildeling av nummerlapper og lignende forhold fratar søkeren noe av hans identitetsstyr.

Norsk innvandringspolitikk er å sikte det enkelte menneske. Mot systemet står individet alene. Alle former for maktforsterkning kan oppleves sterkt personlig, med psykisk forarming som resultat. Maktforsterkning fra mottakerapparatets

side har som mest umiddelbare konsekvens en forarming av arbeidssøkerens situasjon. Arbeidssøkeren tappes for ressurser, det være seg økonomiske, sosiale, kulturelle eller psykiske. Myndighetenes stadige innskjerping og økte kontroll med innvandringen fra enkelte land i de årene som her er omtalt, førte til en samtidig forarming av søkerne. Dette satte bare de ressurssterke i stand til å imøtekomme kravene. De ressursfattige ble ofte tvunget til å søke hjelp der hjelpen bød seg – å låne penger til skyhøye renter, å benytte seg av arbeidstilbud på det grå marked, å la seg utnytte av spekulanter, bolighaier og slavedrivere.

Oppsummering

De grunnleggende prinsippene i norsk innvandringspolitikk i den perioden som her er omtalt, er knyttet til det forhold at arbeidsgiver og arbeidstaker skal ha mest mulig adgang til fritt å inngå avtaler. Retten til arbeid i Norge er imidlertid ikke umiddelbart gitt, den må søkes. En fremmedlov og et administrativt apparat – mottakerapparatet – gir, eventuelt avslår, en slik rett. Dette apparatets viktigste funksjon er å beskytte det norske samfunn.

Fravær av en bevisst, ansvarlig og langsiktig målsetting i forbindelse med bruk av utenlandsk arbeidskraft har ført til at kontrollapparatet de seneste årene vesentlig har hatt som oppgave å kanalisere og styre prosesser og strømninger som allerede var i gang. En stadig innskjerping av reglene og stadig nye kontrolltiltak overfor utlendingene har preget den siste femårsperioden. Kontrollapparatets funksjon har i økende grad blitt et spørsmål om å kontrollere de arbeidssøkende utlendingers kvalitet.

Kontrollapparatet er en del av hele det norske samfunnssystem. Politikken (kontrollen) kan justeres etter som nasjonale eller internasjonale forhold tilsier det. Ulike krefter kan påvirke utenfra. Innvandringspolitikken reflekterer de verdier og interesser som er fremherskende i samfunnet, i første rekke næringslivets behov og krav. Disse krav legitimeres gjennom de overordnede, generelt aksepterte verdier i samfunnet som økonomisk vekst, full sysselsetting, økt velferd. For at næringslivets interesser skal kunne tilfredsstilles, anses det nødvendig med utenlandsk arbeidskraft. De norske arbeidsreservene er oppbrukt. I stedet for å omskolere handikappede, gjøre det mulig for kvinner å delta i arbeidslivet, flytte bedriftene dit arbeidskraften finnes – i det hele tatt foreta inngrep i produksjonen som ville ta sikte på de kvalitative aspektene – benyttes utenlandsk arbeidskraft. I den forbindelse er det viktig å holde kostnadene nede, for eksempel ved å sortere ut den mest anvendbare arbeidskraft: Den skal være effektiv, lett flyttbar, billig, villig, ung og sterk.

Staten har hele tiden samarbeidet med det private næringsliv om denne oppgaven. Innvandringsmyndighetene har, med unntak av noen hjelpeløse glipp av og til, stort sett kunnet regulere tilgangen slik at kravene til arbeidskraften har kunnet oppfylles. Vi skal nå gå over til å se hvilke konsekvenser en slik politikk har for fremmedarbeidernes materielle og sosiale vilkår i Norge.

POSISJON PÅ DET NORSKE ARBEIDSMARKEDET

Andel av arbeidskraften

Av Norges totale antall sysselsatte lønnstakere på vel 1,2 millioner utgjorde den utenlandske arbeidskraft under to prosent, eller vel 21 000 personer, i 1973. For 20 år siden kom over 70 prosent av disse utlendingene fra andre nordiske land. Det nordiske innslaget har imidlertid vært i jevn tilbakegang sammenlignet med andre nasjonale grupper, og utgjorde bare 38 prosent i 1973. Tendensen er at utenlandske arbeidere fra stadig fjernere land utgjør en stigende andel av det totale antall. Det kommer flere og flere såkalte «fremmedarbeidere».

Hvor sterkt denne kategorien utenlandske arbeidere har økt i Norge, kan bare tilnærmedelsesvis antydes. Lar vi fjernere land omfatte en del land i Europas ytterkanter (Portugal, Spania, Italia, Jugoslavia, kategorien «andre»), afrikanske, asiatiske, sør- og mellomamerikanske og oseaniske land, viser det seg at arbeidstakere herfra har økt sin andel fra 13 prosent i 1967 til 28 prosent i 1973. Kategorien omfattet 5830 personer ved tellingene høsten 1973.

Av kategorien fremmedarbeidere utgjør så igjen pakistanerne den største nasjonale gruppen. Økningen har vært fra 14 personer i 1967 til 1439 i 1973. Da utgjorde de 7 prosent av alle utenlandske arbeidstakere, de nordiske gruppene iberegnet, og hele 25 prosent av fremmedarbeiderne, slik kategorien her er definert (NOU 1973:17).

Fordeling på yrke/næring

Generelt sett har utenlandske arbeidstakere en lavere spredning på forskjellige hovedgrupper av yrker sammenlignet med den totale yrkesbefolkningen i landet. Tabell 2 viser fordelingen på hovedgrupper av yrker i befolkningen generelt i 1960, og for utenlandske statsborgere i henholdsvis 1960, 1970 og 1971.

Tabell 2. Yrkesaktiv befolkning 1960 og yrkesaktive utenlandske statsborgere 1960, 1970 og 1971, etter yrkesgrupper (utenlandske sjømenn uten bosted i Norge ikke medregnet). Absolutte tall og prosent

		I alt	Teknisk, vitenskapelig og kunstnerisk arbeid samt administrasjon	Jordbruk, skogbruk og fiske	Gruve, industri, bygg og anlegg	Transport og kommunikasjon	Service	Ikke oppgitt
Yrkesaktiv befolkning 1960	Antall	1 396 358	362 040	272 622	480 744	149 978	130 478	496
	Prosent	100	25,9	19,5	34,4	10,7	9,3	0,2
Yrkesaktive utlendinger 1960	Antall	12 280	3 296	1 172	5 064	804	1 904	40
	Prosent	100	27	9,5	41	6,5	15,5	0,5
Yrkesaktive utlendinger 1970	Antall	16 595	5 518	967	6 433	635	2 791	251
	Prosent	100	33	6	39	4	17	1
Yrkesaktive utlendinger 1971	Antall	19 472	6 243	969	7 924	744	3 305	287
	Prosent	100	32	5	40,5	4	17	1,5

Kilde: NOU 1973:17.

Konsentrasjonen i enkelte hovedgrupper av yrker er imidlertid mer påtagelig jo mer «fremmede» utlendingene er. Tabell 3 og 4 viser fordelingen av utenlandske arbeidstakere på de ulike hovedgruppene av yrker, brutt ned på utvalgte landgrupper. Tabell 3 viser tall for hele landet i 1971, mens tabell 4 viser tall for Oslo, slik bildet så ut i 1973.

Tabell 3. Fordeling på yrkesgrupper for utvalgte innvandregrupper i Norge per 31.8.1971. Prosent

	Teknisk, vitenskapelig og kunstnerisk arbeid samt administrasjon	Kontor, handel	Jordbruk, skogbruk og fiske	Gruve, industri, bygg og anlegg	Transport, kommunikasjon	Service	Ikke oppgitt	Sum
Danmark	19,5	9,5	9,5	38,5	5,5	17	0,5	100
Finland	14	5	6,5	60	4	9,5	1	100
Sverige	25	14,5	7	37	7	9	0,5	100
Italia	32	2,5	0	45,5	2	17	1,5	100
Jugoslavia	10	2	0	57	1,5	28	1,5	100
Nederland	44	10	3	25	4,5	12	1,5	100
Storbritannia	30	13	3	32	2	17,5	2,5	100
Tyskland	26,5	16,5	2	36,5	4,5	12,5	1,5	100
USA	40,5	14,5	4	28	3	9	1	100
Marokko	0	2	0	46,5	0,5	50,5	0,5	100
Pakistan	1	2	1,5	61,5	0	32,5	1,5	100
Tyrkia	1,5	1	1,5	84	1	9,5	1,5	100
Sum prosent	22,5	9,5	5	41	4	17	1,5	100
Sum antall	4 407	1 836	969	7 969	744	3 305	287	19 472

Kilde: NOU 1973:17.

Som en ser av tabellene, fordeler pakistanerne seg yrkesmessig stort sett med om lag to tredjedeler i kategorien gruve, industri, bygg, anlegg, og én tredjedel i tjenestetende yrker. I alle andre hovedgrupper av yrker er de underrepresentert. Denne klassifiseringen er svært grov. Offentlig statistikk gir imidlertid ingen nærmere spesifisering av utenlandske arbeidstakers yrke. Når det gjelder fordeling på ulike typer *næring*, er ikke de forskjellige nasjonale grupper skilt ut.

Tabell 4. Fordeling på yrkesgrupper for utvalgte innvandregrupper i Oslo per 31.8.1973. Prosent

	N	Teknisk, vitenskapelig og kunstnerisk arbeid samt administrasjon	Kontor og handel	Jordbruk, skogbruk og fiske	Gruve, industri, bygg og anlegg	Transport og kommunikasjon	Service	Ikke oppgitt
Sverige	503	40,5	20	0	23,5	6	10,5	0,5
Danmark	972	25	14,5	1	31	3	24,5	0,5
Finland	208	27,5	11,5	2,5	38	4,5	16	0,5
Nederland	127	45,5	12	0	24,5	1	15	2,5
Storbritannia	622	35	17,5	0	22,5	2,5	22	1
Tyskland	302	32	23	0	28	1,5	13,5	1,5
USA	338	39,5	22	0,5	15,5	4	16	2,5
Italia	163	16	5	0	49,5	2	27	0,5
Spania	141	8,5	3,5	1,5	45,5	2	37,5	1,5
Jugoslavia	511	6,5	3	0	45	2	43	1
Tyrkia	235	2	0,5	0	73,5	1	22	1
Marokko	426	0,5	1	0	35	1	61,5	0
Pakistan	983	1,5	3	0	62	1,5	32	0
«Fremmedarbeidere»*	3 252	7	4,5	0	49	1,5	36	1
Sum**	6 857	20	11	0,5	37	2	57,5	1
Alle ***	21 169	23,5	9	4,5	40,5	3,5	18	1

Kilde: Statistisk sentralbyrås sysselsettingsstatistikk.

Noter: * Fremmedarbeidere: statsborgere fra Italia, Jugoslavia, Spania, Tyrkia, Europa ellers, Mellom- og Sør-Amerika, Marokko, Afrika ellers, Pakistan, Asia ellers, Oseania. ** Omfatter samtlige land, inklusive ovenstående, i Oslo. *** Omfatter samtlige land og alle utenlandske arbeidstakere i hele Norge.

I en nærmere undersøkelse jeg foretok av statistikken slik den så ut våren 1971, var hensikten ikke bare å se nærmere på hvordan pakistanerne til enhver tid fordelte seg på forskjellige næringer og yrker/stillinger, men også i hvilket omfang det forekom turnover/mobilitet, og hvilken karakter denne hadde. Et inntak var å se på situasjonen ved ankomsten til Norge, det vil si hva som ble tilbudt pakistanere første gang de søkte arbeid. Informasjon om dette ble hentet ved Statens utlendingskontor og Fremmedavdelingen ved Oslo politi. To forskjellige utvalg ble trukket ut.

Det ene utvalget omfattet *alle* de yrkesaktive pakistanerne som på det daværende tidspunkt hadde fått arbeidstillatelse i Norge. Disse (276) personene hadde vært i landet i ulik tid, opptil seks–syv år. Det andre utvalget omfattet *arbeidssøkende* pakistanere, en gruppe på 635 personer som søkte arbeidstillatelse i tidsrommet 1. april–1. juli samme år.

Av det første utvalget fordelte om lag en tredjedel seg i tjenesteytende næringer, majoriteten i hotell og restaurant. Én person hadde arbeid tilknyttet undervisning, tre tilknyttet helsestell, tre tjenester tilknyttet sjøfart, 13 handel og kontor. For 13 personers vedkommende manglet opplysninger om første arbeid i Norge. Resten, 154 personer, eller vel 55 prosent, arbeidet i industri. De største gruppene her var konsentrert i jord og stein, jern og metall, næringsmiddel, maskin, drikkevare- og tobakksindustri (den store gruppen innen jord og stein var alle knyttet til én og samme bedrift som senere flyttet til Danmark).

Ingen av disse utvalgene avvek fra hovedtendensen i den grovere offentlige klasifiseringen på hovedgruppe av yrker. Nærmere spesifisert på undergrupper viste det seg å være en ytterligere konsentrasjon i enkelte underområder av yrker. Innen hotell- og restaurantnæringen viste en nærmere fordeling for utvalg nr. 1 at de aller fleste hadde lavstatusyrker, som oppvaskere, skrubbegutter, altmuligmenn og rengjøringspersonale. I industrien var det ut fra de opplysningene som forelå, ikke mulig å spesifisere nærmere, men i stor grad dreide det seg sannsynligvis om stillinger av halv- eller ufaglært karakter. For 45 prosent ble det brukt stillingsbetegnelsen «hjelparbeider».

Utvalg nr. 2, personer som søkte arbeid våren 1971, ble stort sett tilbudt arbeid innen samme hovedkategorier: industri og tjenesteytende næringer. Det viste seg imidlertid å være noe mer spredning på undergruppene. Fortsatt ble en tredjedel av alle tilbudt arbeid i hotell og restaurant. Men det totale antall personer tilknyttet tjenesteytende næringer var langt større fordi andre typer tjenesteytende næringer hadde åpnet seg: vask og rengjøring, vinduspuss, vaskeri og lignende. Av dem som ble tilbudt arbeid innen industri, var stadig jern og metall, maskin, næringsmiddel, tobakks- og drikkevareindustri hyppig forekommende. I tillegg ble svært mange tilbudt arbeid i papir- og pappindustri, transport, plast, grafisk, elektrisk og tekstil/bekledningsindustri, for å nevne de næringer hvor det var størst konsentrasjon.

For dette utvalgets vedkommende var det ikke mulig å spesifisere nærmere etter yrkes- eller stillingsfordeling, men alt tyder på at det heller ikke her dreide seg om stort annet enn lavstatusjobber. Et forhold ved utvalg nr. 2 må likevel nevnes. Av dem som søkte arbeid, ble cirka en femtedel avslått og fikk altså ikke arbeidstillatelse. Av disse fikk igjen omkring halvparten avslag på grunn av at myndighetene ikke fant lønns- eller arbeidsbetingelsene for øvrig tilfredsstillende.

Den utenlandske arbeidskraftens betydning for norsk næringsliv kan virke minimal dersom en tar utgangspunkt i *antall* personer, det vil si de utenlandske arbeidstakernes andel av den totale arbeidskraften. Av denne grunn er det mange som vil hevde at bruk av utenlandsk arbeidskraft er et marginalt fenomen i norsk økonomi. Inntrykket endrer seg imidlertid når en har for øye den konsentrasjonstendens som gjør seg gjeldende. Tar man for eksempel en bransje som hotell og restaurant, er det neppe noen tvil om at den er avhengig av utenlandsk arbeidskraft. Tilsvarende gjelder i mer eller mindre grad for enkelte andre bransjer, og tendensen kan være enda mer utpreget på bedriftsnivå.

Som et tankeeksperiment er det mulig å eliminere all fremmed arbeidskraft og se hvilke konsekvenser dette ville kunne ha, både for den enkelte bedrift, bransje og næring. Man kunne videre tenke seg de ringvirkninger som måtte gjøre seg gjeldende dersom en stor del av hotellene og restaurantene måtte nedlegge sin virksomhet. Den utenlandske arbeidskraft er, til tross for det lave antallet og i hvert fall på kort sikt, høyst sannsynlig en nødvendig del av norsk økonomi i dag.

Lønnsforhold

I prinsippet har utenlandske arbeidstakere likelønn, det vil si samme lønn som nordmenn. Det hevdes for eksempel at de betales etter tariff, som nordmenn. I praksis er situasjonen naturligvis en annen. For det første er utlendinger, spesielt fremmedarbeidere, overrepresentert i lavtlønnsbransjer og dårlig betalte stillinger. For det andre er det umulig å kontrollere situasjonen i de tilfeller der utlendingene arbeider ved bedrifter som ikke er tilsluttet noe avtaleverk. Det dreier seg her ofte om onde sirkler. Er det mange utlendinger ansatt ved en bedrift, svekkes fagforeningen på grunn av utlendingenes ofte lave organisasjonsgrad, og står dermed svakt ved lønnsforhandlingene. Hele bransjer kan dermed bli hengende etter i lønnsutviklingen. I bedrifter som ikke er tilsluttet noe avtaleverk, forekommer det at man ikke ansetter fagorganiserte av frykt for at disse skal kunne utgjøre en så stor del av alle ansatte at de oppnår retten til å kreve avtaler. Slike bedrifter foretrekker ofte utlendinger eller en viss andel utenlandske arbeidere i sin arbeidsstokk.

Generaliseringer om lønnsforhold og sammenligninger mellom grupper av norske og utenlandske arbeidstakere er ikke mulig ut fra den lønnsstatistikk som foreligger. For pakistanernes vedkommende foreligger et materiale som omfatter 181 personer og disses lønn i 1971. En serie skjevheter ved dette materialet gjør at en bare kan bruke det til å eksemplifisere situasjonen.

Av månedslønnede personer (55) hadde ingen en lønn på over 2600 kroner. 40 prosent hadde under 1600 kroner, 65 prosent hadde mindre enn 1800 kroner. Den

gjennomsnittlige månedsfortjeneste for kjøkken- og anretningspersonale i Oslo var 1871 kroner – i 1970. To tredjedeler av pakistanere med månedslønn hadde altså mindre enn gjennomsnittet for kjøkken- og anretningspersonale året i forveien. Nok et eksempel er timelønnede, en gruppe på 72 personer. For disse varierte timelønnen fra 7 til 16 kroner – 20 prosent hadde under 10 kroner per time, og to tredjedeler hadde mindre enn 12 kroner per time. I industrien dette året lå gjennomsnittlig timelønn på 15,45 kroner.

Turnover

For utvalg nr. 1 var det til en viss grad mulig å studere turnover, hovedsakelig uttrykt gjennom pakistanernes bytte av arbeid og hvilke typer næringer som da ble berørt. På det daværende tidspunkt var det bare 99 personer som hadde oppholdt seg og arbeidet i Norge mer enn ett år. Innenfor rammen av disses førstegangs arbeidstillatelse (som vanligvis varer ett år) var det 62 personer som ikke hadde byttet arbeid. 27 personer hadde byttet arbeid én gang, åtte personer to ganger, men ingen hadde byttet arbeid mer enn tre ganger. Flertallet var altså i samme jobb så lenge tillatelsen til det varte, mens vel en tredjedel hadde skiftet arbeid én eller flere ganger. Dette gjaldt forholdet til det *første* arbeidet disse hadde i Norge, uansett når de kom. Ettersom de hadde vært her i ulik tid, ga dette naturligvis et ulikt «endelig» bilde av den enkeltes «karriereforløp». Generelt viste det seg at jo lengre tid man hadde tilbrakt i Norge, desto flere forskjellige jobber hadde man hatt.

Det interessante spørsmålet er hvorvidt slik mobilitet eller turnover medfører noen endring, eventuelt forbedring, av den enkeltes arbeidssituasjon / posisjon på arbeidsmarkedet. Enkelte tendenser var synlige i materialet: For det første kom en svært liten gruppe ved ankomsten til Norge straks inn i yrker som svarte til utdanning og kvalifikasjoner. For denne elitens vedkommende var det liten turnover.

For det andre var det for majoritetens vedkommende nokså stor turnover med økende antall bytte av jobber jo lengre tid de hadde vært i Norge. Her viste det seg en tendens til at personer med lengst allmennutdanning hadde en hyppigere turnover enn personer med lavest allmennutdanning, men samtidig at de mest velutdannede hadde vært lengre tid i Norge. De lå «foran», på en måte.

For det tredje hadde noen ganske få en karriere som beveget seg fra tjenesteytende næringer og/eller industri til mer funksjonærpreget arbeid. Og for det fjerde hadde den største gruppen byttet arbeid én eller flere ganger uten at dette betød annet enn en parallellforskyvning: Fra ett lavstatusyrke gikk man over til et annet, da hovedsakelig avgrenset til hovednæringsgruppene tjenesteytende næring eller industri. Denne sirkuleringen lot til å gå like hyppig *fra* hotell- og restaurantnæ-

ringen som *til* den, men på lengre sikt så det ut til at denne næringen ble forlatt til fordel for industrien. Imidlertid var det like hyppig forekommende sirkuleringer innenfor disse to hovedtypene næring som mellom dem.

Den faktiske turnover er i virkeligheten høyere. Mine tall skriver seg fra fremmedpolitiets register, det vil si alle *registrerte* bytter av arbeid, de jobber/arbeidsplasser/stillinger det er blitt søkt og gitt tillatelse til. Det kan for mange personer være høyst utenkelig å søke formell tillatelse til å arbeide et sted dersom det ikke er sannsynlig at jobben er akseptabel, eller dersom man ikke tror man vil bli der en tid. Alle søknader som registreres, kan nemlig slå tilbake på søkerne. Myndighetenes oppfatning av den enkeltes stabilitet og evne til tilpasning skriver seg blant annet fra registeret hos politiet. *For mange* jobber eller skifte av jobber kan kvalifisere for avslag/utvisning. Den enkelte vil i mange tilfeller gardere seg mot noe slikt og jobber en tid på en ny arbeidsplass før han søker. Slike kortvarige tilknytninger er altså ikke registrert. Nettopp disse ville fortelle en del om hvilke jobber pakistannerne ikke finner attraktive.

Turnover – inn og ut av landet

Hvert år blir det gitt tusenvis av førstegangs arbeidstillatelser til utlendinger uten at dette viser seg som en tilsvarende økning i det totale antall utlendinger som befinner seg i landet med arbeidstillatelse:

I tiden 1967 t.o.m. 1970 ble det utstedt over 25.000 førstegangs arbeidstillatelser, men antall utenlandske arbeidstakere (ikke-nordiske) øket med bare ca. 2.100. Det vil si at omkring 20.000 utenlandske arbeidere har flyttet ut av landet igjen i denne tiden, et antall som tilsvarer nær 40 pst. av samlet antall flyttinger fra Norge i perioden. (NOU 1973:17, s. 54)

Det skilles ikke mellom nasjonalgrupper i denne statistikken. Likevel later det til at denne type turnover, denne strømmen inn og ut av landet, har økt med økende innslag av fremmedarbeidere. I tiden nevnt ovenfor var den gjennomsnittlige utstrømning 4000 personer per år. For de neste år, 1970 til og med 1971, ble det gitt 17 760 førstegangs arbeidstillatelser. Økningen i antall yrkesaktive med arbeidstillatelse var 2760. Med andre ord var strømmen ut av landet disse to årene på omkring 15 000, det vil si gjennomsnittlig 2000 personer *mer* i året enn i de fire foregående år. I perioden 1967 til 1971 økte samtidig innslaget av fremmedarbeidere ganske kraftig, fra å utgjøre 13 prosent av alle i 1967 utgjorde de 25 prosent i 1971.

Når vi så vet at utenlandske arbeidstakere *generelt* er overrepresentert i enkelte næringer og yrker, og at konsentrasjonen i lavtlønnsbransjer gjelder *spesielt* for fremmedarbeidere, støtter dette den antagelsen at det nederste sjikt i arbeiderklassen, som i stor grad utgjøres av fremmedarbeidere, er et flytende sjikt. Det er den vertikale turnover som preger sjiktet. Vi får dermed en sannsynlig tendens til både individuell og gruppe-turnover. Fremmedarbeidere som gruppe strømmer stadig inn og ut igjen og fyller plasser nederst i hierarkiet. Individet har en tilsvarende vertikal mobilitet: Bytte av arbeid representerer i stor grad sirkulering nederst i hierarkiet.

Arbeidsløshet

Arbeidsløshet i hjemlandet er en av hovedårsakene til at utlendinger søker arbeid i fremmede land. Spørsmålet blir så hvorvidt de også risikerer å bli arbeidsløse her. Arbeidsløshet blant utlendinger er ikke registrert i Norge. Det foreligger ingen undersøkelser av det, og arbeidsledighetsstatistikkene er til dels mangelfulle og skiller for øvrig ikke på nasjonalitet.

Skulle man ta utgangspunkt i søknader om arbeidsledighetstrygd, ville dette neppe gi sikker informasjon om situasjonen. Ofte har ikke utlendinger opparbeidet seg retten til å søke slik trygd, vel så ofte er ikke slike ordninger kjent. Dessuten kan det være slik at utlendinger ikke vil melde seg arbeidsløse eller søke ledighetstrygd av frykt for de konsekvenser dette kan ha for videre opphold i landet. Faktisk arbeidsløshet må derfor studeres ut fra andre indikatorer.

Enkelte forhold skulle tyde på lav arbeidsløshet blant utenlandske arbeidstakere i Norge. Spesielt fremmedarbeiderne skiller seg fra den øvrige yrkesaktive befolkningen når det gjelder ganske vesentlige karakteristika: De er overrepresentert i den mest aktive alder, er fysisk sterke, mer villige til å ta jobber som nordmenn ikke er interessert i, og er en mer mobil gruppe.

Det kan også tenkes at arbeidsgiverne i en krisesituasjon først ville si opp nordmenn fordi disse ville være lettere å ta inn i bedriften igjen dersom situasjonen senere endrer seg. På den annen side vet vi at næringslivets behov for utenlandsk arbeidskraft ofte er av kortsiktig karakter, og i mange tilfeller oppfattes bruk av fremmedarbeidere som en nødløsning. En kan kanskje si at arbeidsløshet blant utlendinger ikke eksisterer offisielt, spesielt de første årene de oppholder seg i landet. For å få arbeidstillatelse må det foreligge et konkret arbeidstilbud. Uten arbeid, heller ingen arbeidstillatelse, og dermed kanskje heller ingen videre oppholdstillatelse. Arbeidsløshet blant utlendinger kan med andre ord eksporteres, noe som er vel kjent fra andre land.

Selv om det *ikke* skulle være mer sannsynlig at fremmedarbeidere har lettere for å miste jobben enn nordmenn, når de først er ansatt, kan det likevel være vanskeligere for dem å *finne* arbeid. Denne type arbeidsledighet var svært synbar den tid da det fremdeles var mulig å komme til Norge og søke arbeid herfra, men gjør seg fortsatt gjeldende også når utlendinger vil eller må søke nytt arbeid. Dette bekrefte blant annet ved arbeidsformidlingens kontor for utlendinger i Oslo. Imidlertid er det, av flere grunner, mange utlendinger som aldri kommer i kontakt med dette kontoret, slik at problemet langt fra er registrert i all sin bredde der. Nok et forhold som bør nevnes, er at arbeidstillatelse gis utlendinger som søker for første gang uten hensyn til arbeidsløse utlendinger som allerede befinner seg i landet.

Vi skal se nærmere på arbeidsløsheten blant pakistanerne. Intet tyder på at den skulle være større i denne gruppen fremmedarbeidere. Imidlertid er det ett forhold som bør nevnes i den sammenheng. I tiden under og etter den store innvandringsbølgen fra Pakistan i 1971 brukte store deler av presse og massemedier hemningsløst begrepet «pakistaner» synonymt med «fremmedarbeider». Situasjonen ble beskrevet som «illegal innvandring», som spesielt ble forbundet med pakistanerne. Litt senere ble det skreket opp om pakistanernes ustabilitet på arbeidsplassen, og det ble hevdet at de var lite skikket for det norske arbeidsmarked. Denne stigmatiseringen har senere fulgt pakistanerne og blant annet bidratt til å gjøre det vanskelig for dem å finne arbeid dersom de skulle bli ledige. Skepsisen hos enkelte arbeidsgivere har til dels vært åpenbar.

Tidlig på våren 1971 foretok jeg et eksperiment som forteller noe om hvor vanskelig det kunne være for pakistanere å finne arbeid. På den tiden var det vanlig praksis å komme til Norge først, finne arbeid og dernest søke arbeidstillatelse fra en utenriksstasjon. Eksperimentet omfattet tre arbeidssøkende. De tre var alle i 20-årsalderen og ved god helse. Utdannelse og tidligere yrkeserfaring varierte en del. Én hadde universitetsutdanning, men ingen yrkeserfaring. Én hadde allmennutdanning tilsvarende artium, to års arbeid som lærer og dessuten yrkeserfaring fra et større bygningsfirma i hjemlandet, hvor han hadde vært formann. Den tredje hadde en teoretisk utdanning som svarte til folkeskolen i Norge, og i tillegg yrkesopplæring som mekaniker fra det militære, hvor han hadde arbeidet i ti år. Alle kom direkte fra Pakistan, alle snakket engelsk.

Først ble det tatt hensyn til erfaringer, kvalifikasjoner, ønsker og aspirasjoner hos de tre, og arbeid søkt deretter. Etter en langvarig og omhyggelig undersøkelse hvor arbeidskontor, næringslivsorganisasjoner, skoler, universiteter og institutter ble kontaktet, og hvor annonserte ledige stillinger ble nøye gransket, var det åpenbart at den type arbeidskraft pakistanerne representerte, ikke var etterspurt. Utdannelsen de hadde, ble heller ikke kjent likeverdige med den norske, og det ble

dessuten forlangt at de skulle kunne snakke norsk. De tre innrettet seg deretter og senket sine krav. Rent midlertidig ville de ta noe annet arbeid til de hadde lært seg språket. De ønsket fortrinnsvis en renslig jobb i industrien, med muligheter til å følge språkkurs. Etter et par måneder var det klart at her nyttet det ikke med preferanser overhodet. De måtte ta det de kunne få.

Så fulgte tre ukers storoffensiv. Daglig ble avisenes annonser finkjemmet, alle tenkelige bedrifter i Oslo og omland ble oppringt, det ble gjort utstrakt bruk av kontaktnettverk, offentlige kontorer ble oppsøkt, og pakistanerne selv gikk fra bedrift til bedrift. Det første tilsagn om arbeid kom like før de tre måneder var gått og pakistanernes turistvisum ville utløpe. Det var ganske åpenbart at pakistanernes nasjonalitet spilte en stor rolle. Av 28 bedrifter som annonserte i pressen etter ufaglærte arbeidere, var det 24 som sa at de trengte folk, men ikke ville ha pakistanere. Det bør nevnes at alle de tre fikk arbeid senere: Én ble kjøkkenhjelp og to ble skrubbegutter på hotell og restauranter. Etter to år: Én er hjelpearbeider ved en bedrift, én er altnuligmann ved et hotell, den tredje vasker kontorgulv.

Nok en undersøkelse ble foretatt for å finne ut mer om denne type arbeidsledighet. I tidsrommet 1. april til 1. juli 1971 kom det inn i alt 635 søknader om første gangs arbeidstillatelse fra pakistanere. Den perioden som gikk fra en slik søknad ble innlevert, til det forelå noe resultat, var en ledighetsperiode hvor søkerne ikke hadde inntekter. Stort sett ventet de i Hamburg (78 prosent). Det viste seg at maksimum ventetid var 201 dager, det vil si nær syv måneder. Gjennomsnittlig ventetid lå på 25 dager, mens 44 prosent ventet over fire uker. 20 prosent av søkerne fikk ikke arbeidstillatelse. En stor del av disse fikk avslag på grunn av arbeids- og/eller boligforhold, og reiste som regel tilbake til Norge for å finne bedre tilbud. For disse ble naturligvis ledighetsperioden lengre.

Situasjonen var ikke spesiell for våren 1971. En tilsvarende undersøkelse blant det totale antall pakistanere som allerede befant seg i landet med arbeidstillatelse, og som var kommet til landet for ulik tid siden (opptil seks–syv år), ga informasjon om slik ventetid for 206 personers vedkommende (75 prosent av alle). For disse hadde ledighetsperioden faktisk vært lengre: 57 prosent hadde ventet mer enn fire uker, nær en tredjedel over seks uker, og en fjerdedel over åtte uker. Maksimum ventetid her var 47 uker.

Likevel gir ikke dette uttrykk for den totale ledighetsperioden. Den tid det tok fra man kom til Norge og til man fant arbeid og dermed kunne søke arbeidstillatelse, kommer naturligvis i tillegg. Tar man denne med, viste det seg for sistnevnte gruppe at omkring halvparten totalt hadde gått arbeidsledige i mellom seks og syv uker, og 20 prosent i cirka tre måneder. Til tross for at innvandringsreglene er blitt endret, er ikke denne ventetiden blitt kortere – snarere tvert imot. Å søke arbeids-

tillatelse fra hjemlandet er i hvert fall for enkelte grupper fremmedarbeidere en lang og omstendelig prosess, og de fleste hevder at et arbeidstilbud må stå åpent mer enn tre måneder for saksgangens skyld. Noe annet er selvsagt hvorvidt de har muligheter for inntekter i denne perioden så lenge de befinner seg i hjemlandet.

Arbeidsledighet blant pakistanere i de tilfeller de mister jobben, finnes det mindre eksakte opplysninger om. Som tidligere nevnt kan det være store vanskeligheter for enkelte med å finne nytt arbeid, noe som varierer med sesongene. Det hele kompliseres når rett til ledighetstrygd ikke er opparbeidet, når gjeld ikke er avbetalt, når bolig følger arbeid, og når frykten for å bli sendt ut av landet gjør seg gjeldende.

En noe spesiell arbeidsløshet, som til dels henger sammen med uensartet politimessig praksis fra ett politidistrikt til et annet, oppstår rett ofte. Skal en bytte jobb i Oslo, er det manges erfaring at de bare kan begynne i ny jobb før den formelle tillatelse til dette er i orden, det vil si innstemplet i passet. Flytter man derimot ut av Oslo, hender det ikke bare at praksis er annerledes, men også at kontrollen er større eller forholdene mer gjennomsluktige: Arbeidstillatelse skal foreligge før man begynner i nytt arbeid. Dermed hender det at utlendingen står arbeidsledig inntil formalitetene er ordnet, hvilket kan ta fra uker til måneder. Ofte forekommer det så at arbeidsgiveren ikke kan vente så lang tid og trekker sitt arbeidstilbud tilbake. I så fall blir situasjonen dobbelt så problematisk for utlendingen: Ikke bare arbeidsledigheten teller, men også forholdet til de sentrale myndigheter som kan registrere hele situasjonen som manglende lovlighet og ustabile trekk ved utlendingen.

Uformell privat arbeidsformidling

Privat arbeidsformidling er forbudt ved lov i Norge. Hvordan foregår så rekruttering av utenlandske arbeidstakere til landet? For europeiske land finnes en arbeidsformidlingsinstans gjennom OECD. Denne benyttes bare i lite omfang. For alle andre land er det ikke opprettet noe formidlingssystem. Situasjonen for fremmedarbeidere er nesten alltid slik at en bror, en venn eller bekjent i Norge finner arbeid for sin landsmann. Etter at bestemmelsene om at utlendinger skal søke arbeidstillatelse fra hjemlandet, ble innført, ble forholdene ytterligere lagt til rette for at rekruttering av fremmedarbeidere stort sett ikke kan foregå på annet vis. Myndighetene utsteder år om annet flere tusen førstegangs arbeidstillatelser, vel vitende om at arbeidsformidlingen i stor grad *må* ha vært privat, og *må være* det så lenge alternativene ikke foreligger.

For arbeidsgiverne er dette systemet naturligvis en fordel. Selvrekrutteringen blant fremmedarbeidere garanterer arbeidskraft. I enkelte tilfeller er dette gått så

langt at bedrifter satser på familierekuttering, hvor fremmedarbeidernes storfamilier sirkulerer frem og tilbake til Norge. Myndighetene har tidligere «sett gjennom fingrene med» illegale aspekter ved innvandringen, men så plutselig endret praksis. Det gjaldt for eksempel turister, som ikke hadde adgang til å søke arbeid i Norge, men i en lang årrekke som regel alltid fikk tillatelse når de først søkte. Da praksis ble endret her, var det naturligvis «turistene» det gikk ut over – et ukjent antall utlendinger som i god tro kom den lange veien til Norge, ble avvist.

Den private arbeidsformidlingen som eksisterer i dag, kan være en tilsvarende «felle» for fremmedarbeiderne. De kan ikke vite at det ikke er lov, så lenge de erfarer det motsatte. De kan ikke føle seg trygge på ikke en dag å bli stemplet som lovbrøtere. Konsekvensen av det kan bli utvisning/oppholdsnektelse/inndragning av arbeidstillatelse. Det er fremmedarbeiderne selv som må betale.

Det grå arbeidsmarkedet

Mer enn 80 000 immigranter skal ha kommet seg ulovlig inn i Storbritannia frem til 1970 (*Arbeiderbladet* 21.10.1970). Det samme problemet finner man i de fleste andre vesteuropeiske land, og Norge er ikke noe unntak. Hvor stort antall utlendinger som arbeider i Norge uten arbeidstillatelse, er det umulig å si noe sikkert om. Nær sagt daglig treffer man imidlertid på arbeidssøkende utlendinger, uten penger, uten bekjente og uten sjanser til å oppnå arbeidstillatelse med mindre de reiser hjem og søker derfra. Det igjen er nesten umulig for personer som kommer langveisfra.

Dermed oppstår et «grått» arbeidsmarked – utlendingene blir nødt til å arbeide uten tillatelse til dette. I slike tilfeller har de ikke den minste form for beskyttelse mot utnyttning. Årsaken til at et slikt grått marked oppstår, er sammenfall av nær sagt desperate behov. Når utlendinger kommer til landet som turister og tror det er mulig å finne arbeid og søke arbeidstillatelse herfra, henger dette hovedsakelig sammen med feilaktig informasjon og falske forhåpninger. For sent blir de klar over hvilken vanskelig situasjon de befinner seg i, og er villige til å ta hvilket som helst arbeid som byr seg, i det håp at det kan vare i hvert fall en kort tid.

Fra arbeidsgivernes side *kan* det tenkes tilfeller hvor bestemmelsene om arbeidstillatelse ikke er kjent. De som uten videre ansetter arbeidssøkende utlendinger, gjør det sannsynligvis av helt andre grunner. For det første kan dette bli en svært billig arbeidskraft. Ingen kan protestere på lønnsbetingelsene, og arbeidsgiverne unndrar seg skatter og sosiale utgifter. Dessuten finnes ingen kontroll med arbeidstid, overtid eller oppsigelsesfrister. Helt akutte behov for arbeidskraft kan dekkes, noe som bringer bedriften over faretruende, men kortsiktige kneiker.

Arbeiderne kan ikke regne med noen form for trygghet i slike situasjoner. Blir forholdet oppdaget, må de med all sannsynlighet regne med utvisning. Hverken arbeidervernlov, sosiale ytelser, lønnsoverenskomster eller tariffavtaler kan påberopes eller anvendes. Både juridisk, økonomisk og sosialt står de uhyre svakt. På toppen av det hele har utlendinger som arbeider ulovlig, lett for å bli utsatt for trusler og utpressing fra andre som kjenner til deres situasjon, uten at de kan foreta seg noe til sitt eget forsvar.

En litt annen form for grått arbeidsmarked er oppstått parallelt med de nye bestemmelsene om at arbeidstillatelse skal søkes fra hjemlandet. Tillatelse kan ikke søkes med mindre man har et konkret arbeidstilbud å vise til. Nye søkere er derfor som regel alltid avhengige av at slekt eller bekjente i Norge kan finne dette for dem. Arbeidsgiverne er imidlertid ikke alltid villige til å vente de månedene det kan ta før en søknad er avgjort og den nye kan begynne i arbeidet. Blir så søknaden avslått og saken påklaget, kan det ta ytterligere måneder. I mellomtiden blir det ofte slik at søkerens forbindelser i Norge må påta seg jobben for å holde tilbudet åpent. Man finner derfor dobbeltarbeidende fremmedarbeidere med en legal og en illegal jobb samtidig. Utnyttning, overarbeid og frykt er resultatet.

Konklusjon

Pakistanere, som fremmedarbeidere i Norge, har en lav posisjon på det norske arbeidsmarkedet. Man finner dem konsentrert i enkelte næringer/bransjer hvor det er lav lønn og ofte dårlige arbeidsbetingelser. Fremmedarbeiderne er underrepresentert i sektorer med høy lønn, spesielt få av dem arbeider i funksjonærkategorien. Majoriteten har vanligvis ufaglært eller halvfaglært arbeid. Generelt sett tyder dette på en lavere sosioøkonomisk status for fremmedarbeiderne enn befolkningen for øvrig, og at denne tilstanden består til tross for turnover. Fremmedarbeiderne er nok også mer uheldig stilt med hensyn til arbeidsløshet. De risikerer hyppigere og trolig lengre arbeidsløshet enn nordmenn, og kan utvises dersom de blir ledige. Fremmedarbeidere har lett for å bli grovt utnyttet på det grå arbeidsmarked og står i mange tilfeller helt uten rettslig beskyttelse, økonomisk garanti eller sosial trygghet.

BOLIGSITUASJONEN

Å skaffe seg et sted å bo er et alvorlig problem for utenlandske arbeidstakere i nesten alle vesteuropeiske land. Befolkningen har økt betraktelig i de fleste land etter krigen, og mesteparten av denne veksten har funnet sted i de store byene. Her

har også industri og servicenæringer ekspandert voldsomt. I de fleste storbyene er bolignøden akutt. I Norge er de fleste utenlandske arbeidstakerne konsentrert i østlandsområdet. For enkelte nasjonalgruppers vedkommende bor og arbeider majoriteten i og omkring Oslo. Omtrent 90 prosent av pakistannerne befinner seg i Oslo og Akershus, områder med særlig store boligproblemer.

For at utlendinger skal oppnå arbeidstillatelse i Norge, må bolig være skaffet til veie på forhånd. Dette kravet, som ble innført for bare et par år siden, skulle, teoretisk sett, gi utlendingene en viss beskyttelse. I virkeligheten tjener det mer som en tilsøring av problemer. Den utbredte frykten for at det skal kunne utvikle seg slumområder i forbindelse med utenlandsk arbeidskraft, er neppe først og fremst et uttrykk for myndighetenes omsorg for utlendingene. Det er snarere et spørsmål om samfunnets renomme og dets beskyttelse. Det er fortsatt utlendingene selv som må sørge for å finne en bolig, med enkelte unntak hvor arbeidsgiveren er behjelpelig. I begge tilfellene er det en lite effektiv kontroll med at boligen faktisk eksisterer, og at den også for fremtiden vil stå til disposisjon.

Det foreligger sparsomt med opplysninger om utenlandske arbeidstakers boligforhold i Norge. En undersøkelse jeg har foretatt sammen med Ivar Bermann, viser enkelte trekk ved boligsituasjonen slik den er for utlendinger generelt ved *ankomsten* til Norge. Det ser ut til å være store variasjoner med hensyn til hvilke nasjonale grupper utlendingene tilhører, og den type bolig de får. Blant annet er nordeuropeerne og amerikanerne overrepresentert når det gjelder anskaffelse av egne leiligheter, mens afrikanere og asiater er overrepresentert ved boligtypene hospitser og pensjonater. Det er på det nåværende tidspunkt ikke mulig å si noe mer om dette, men det vil neppe være overraskende forskjeller man finner.

For yrkesaktive pakistanner har vi en del informasjon i tillegg til type bolig ved ankomsten til landet. Det gjelder antall og type flyttinger samt enkelte forhold vedrørende boligtype ved siste adresse (etter flytting). Tabell 5 oppsummerer dette bildet.

Tabell 5. Boligtype ved ankomsten til Norge. Yrkesaktive pakistanner i Oslo 1971

	Hotell	Pensjon	Hospits	Leid rom/hybel	Egen leilighet	c/o	Rom tilhørende bedrift	Ikke oppgitt	Uklart	Sum
Antall	4	23	33	6	1	96	41	1	11	226
Prosent	2	11	15	3	0,5	44	19	0,5	5	100

Mens hoteller, pensjonater og hospitser var enkle å kategorisere, var det verre i de tilfellene der det sto oppført for eksempel c/o Hansen, med en adresse bak. Dette gjaldt for den største enkeltgruppen. Hvorvidt det da dreier seg om leid rom/hybel,

i tilfelle hva slags, et proforma tilsagn eller hva, er umulig å si noe om. Kategorien «Rom til-hørende bedrift» er også svært uklar og samtidig stor. I enkelte tilfeller var bare navnet på bedriften oppført, i andre tilfeller sto det at bedriften skaffet bolig. Det kan dreie seg om alt fra hybler, hybelhus, leide pensjonater, brakker, til rom i bedriften. At bare én person hadde skaffet seg leilighet, var klart; likeså at 28 prosent måtte ta inn på hoteller, pensjonater eller hospitser ved ankomsten til Norge. Den sistnevnte boligtypen blir ikke lenger akseptert av myndighetene ved førstegangs søknad om arbeidstillatelse, men vil naturligvis kunne bli et tilflyttingssted.

Disse personene hadde kommet til Norge til forskjellige tider, mange av dem før kravet om bolig var blitt innført som betingelse for arbeidstillatelse. Tar man hensyn til dette, finnes informasjon for 208 personers vedkommende, oppsummert i tabell 6.

Tabell 6. Boligtype ved ankomst etter tid i Norge. Yrkesaktive pakistanere i Oslo 1971

Tid i Norge	Hotell	Pen- sjonat	Hos- pits	Leid rom/ hybel	Egen lei- lighet	c/o	Rom tilhø- rende bedrift	Ikke oppgitt	Uklart	Sum
under 1 år	3	15	23	6	1	60	34	–	5	147
1–2 år	–	–	3	–	–	2	2	–	1	8
2–3 år	–	1	4	–	–	20	2	–	2	29
3 år eller mer	–	5	2	–	–	10	3	1	3	24
I alt	3	21	32	6	1	92	41	1	11	208

Prosentvis har andelen på hoteller, pensjonater og hospitser ikke endret seg. Uansett ankomsttid ligger den på cirka 28 prosent. For øvrig er tallmaterialet så spinkelt og kategoriene så usikre at det er tvilsomt om tabellen kan tolkes ytterligere.

Den første bolig ser sjelden ut til å være et langvarig oppholdssted. For 205 personers vedkommende var det mulig å studere antall bosteder. Denne oversikten finnes i tabell 7. Ser man dette i sammenheng med hvor lang tid personen har oppholdt seg i Norge, finner man at majoriteten ikke ser ut til å finne noe permanent bosted med det samme de kommer til Norge, og antall boligbytter øker med den tid man har oppholdt seg i landet.

En nærmere undersøkelse viste videre at bytte av bolig ikke nødvendigvis betød flytting ut av Oslo-området. Bare seks personer hadde flyttet over lengre avstander, resten hadde sirkulert innenfor lokalområdet. Svært mange tegn tyder imidlertid på at boligbytte er et langt mer hyppig fenomen enn disse tallene gir uttrykk for. Det er en kjent sak at flyttemeldinger er en type opplysning som generelt er vanskelig å få inn, også blant nordmenn. Utlendinger har plikt til å melde fra om dette

til politiet, men denne plikten er det ikke alle som er klar over. Dessuten er det mange som frykter at *for* mange flyttinger, spesielt når de vet at et nytt tilflyttingssted bare vil være midlertidig, vil kunne påvirke deres arbeids- og oppholdstillatelse. Enkelte som ikke har noen bolig, og som må bo på omgang hos venner, vil alltid sørge for at dette nettopp ikke blir kjent. En fast adresse kan derfor skjule det fenomenet at man er husløs.

Tabell 7. Antall bosteder etter tid i Norge. Yrkesaktive pakistanere i Oslo 1971

Tid i Norge	Måneder	0–6	7–12	13–24	25–36	36	Total
1 bosted	1	31	26	1	1	0	59
2 bosteder	2	40	27	5	5	4	81
3 bosteder	3	8	9	2	10	8	37
4 bosteder	4	3	2	0	6	3	14
5 bosteder	5	0	0	0	5	2	7
6 bosteder	6	0	0	0	2	2	4
7 bosteder	7	0	0	0	0	1	1
8 bosteder	8	0	0	0	0	2	2
Total	–	82	64	8	29	22	205

Opplysningene om boligtype ved siste adresse er vanskelige å tolke, og på grunn av materialets karakter er det umulig å si noe sikkert om flytting i og for seg representerer en høyere/bedre boligstandard. Ett interessant funn er at flytting like gjerne skjer *til* hospitser som *fra* dem. Disse boligtypene gis det sikrest informasjon om, så denne tendensen er neppe tilfeldig.

Bedriften skaffer bolig

Det er blitt foreslått at arbeidsgiverne må påta seg ansvaret for bolig til sine ansatte, spesielt utenlandske arbeidstakere med førstegangs arbeidstillatelse i Norge. Det er et faktum at mange bedrifter må sørge for innkvartering dersom de skal få arbeidskraft. Dette gjelder spesielt for hotell- og restaurantbedrifter, men også mange andre. Tilbud om bolig går da inn i bedriftens belønningssystem, og boligtilbudet kan veie opp negative trekk ved arbeidssituasjonen. Når bedriftene eller arbeidsgiverne skaffer bolig for sine ansatte, kan det dreie seg om alt fra enkeltværelser og privat innkvartering til større hybelbygg.

Enkelte bedrifter har bygget boliger spesielt beregnet for enkeltpersoner, som ofte kan være moderne hus med høy standard. Av og til har hybelhusene også litt

større leiligheter beregnet for familier, men familieboliger ser generelt ut til å være et sjeldent tilbud. Andre bedrifter leier hele hospitser og pensjonater. Noen kjøper eldre hus og innreder disse for sine ansatte. Mange bedrifter har også hybler i fast leie hos privatpersoner.

I hvilken grad bedriftsboliger eller værelser skaffet av arbeidsgiverne er av en tilfredsstillende standard, er det ingen som vet, men med all sannsynlighet varierer situasjonen sterkt. Det finnes få kontrollerende organer. I enkelte tilfeller kan fagforeningene ha en viss innflytelse. Hotell- og restaurantarbeiderforbundet har for eksempel tariffestede avtaler med hensyn til boligens standard, men igjen er det usikkert i hvilken grad avtalene etterleves.

Det er ikke alltid de boligene som tilbys, er av god standard. Ofte stiller arbeidsgiverne kun gamle brakker, lagre, campingvogner og falleferdige hus til disposisjon. Det forekommer at arbeiderne bor på selve bedriftene, i rom som aldri har vært beregnet for boligformål. Det hender også at arbeidstakerne må sove i restaurantene etter at gjestene har forlatt lokalene. Mange må bo på overfylte rom, det hender faktisk at arbeiderne må sove på skift. Også rom som bedriftene tilbyr, kan være uten toalett eller bad, uten kokemuligheter, og kalde, trekkfulle, mørke og små. Som regel blir arbeiderne trukket i lønn for husleie, og ofte overskrider husleien rimelighetens grenser.

Det kan gi både fordeler og ulemper for arbeidstakerne at arbeidsgiverne sørger for bolig. Spesielt for enslige arbeidstakere er det på kort sikt en hjelp å få løst boligproblemet, især når de er nykommere. Vanligvis er husleiene lavere når arbeidsgiverne sørger for bolig enn hva man må regne med å betale på det private boligmarkedet. Ofte ligger boligen i nærheten av arbeidet, og en kan spare tid og reiseutgifter. Det kan også være at de materielle betingelsene er langt bedre når arbeidsgiverne skaffer bolig, og kanskje er det en viss form for kontroll med boligens standard.

Like gjerne kan det hende at arbeidsgiverne profiterer på situasjonen. Leiene kan være høye og utstyret mangelfullt. De største ulempene, selv om standarden rent fysisk er god, er for det første det avhengighetsforholdet arbeideren kommer i til sin arbeidsgiver. Arbeiderne kan ofte ha følelsen av at det ikke er noen forskjell på arbeidstid og fritid. Dersom arbeideren ønsker å bytte jobb, må han også finne ny bolig. Trusselen om oppsigelse blir derfor langt alvorligere. I tilfelle konflikter på bedriften, *kan* arbeidsgiveren tenkes å true med å kaste ut arbeiderne fra boligen dersom de deltar i streiker. Arbeidsgiverne kan også kontrollere og inspisere rommene, gjestene og aktivitetene der.

De restriktive og paternalistiske reglene som ofte innføres, oppstår gjerne av frykt eller fordommer. Reglene kan være langt strengere enn voksne mennesker

orker å finne seg i. Ofte er det forbudt å ha besøk, forbudt å lage mat, forbudt å spille radio etter et visst klokke-slett, forbudt å ha besøk av det annet kjønn. Ønsket om å befri seg fra slike autoritære og paternalistiske regler kan føre til at mange ønsker å bytte bolig, selv om de må betale mer.

Et tredje forhold, især når det gjelder gruppeboliger, er at arbeiderne segregeres fra den øvrige befolkningen. Fremmedarbeiderne kan føle seg som utstøtt av samfunnet, få vanskeligheter med å lære språket, og befolkningen i nabolaget kan lett føle seg skremt av større ansamlinger utlendinger. Noen har ikke noe imot å leve utenfor en verden de kanskje opplever som fiendtlig, men mange vil gjerne ha kontakt med omgivelsene. Å bo i bedriftsboliger kan være et alvorlig drawback for disse. Især når boligen ligger i nærheten av eller på bedriftens område, og kanskje omgitt av bedriftens murer, skaper det problemer med hensyn til fritidsaktiviteter.

Hoteller, hospitser, pensjonater

Vanligvis godkjennes ikke et værelse på et hotell eller hospits lenger som bolig i de tilfellene der det dreier seg om førstegangs søknad om arbeidstillatelse i Norge. Utenlandske arbeidstakere ser neppe selv slike boligformer som ønskverdige. For det første vil det bli svært kostbart. Det er få som har råd til å bo på hotell for lengre tid. Pensjonater kan også bli en dyr utvei, selv om mange har måttet bo slik den første tiden i Norge. Hospitsene kan være noe billigere, men her er det ofte den ulempe at man må bo sammen med flere andre, ofte ukjente, personer på samme rom. Det er bare i sjeldne tilfeller man kan få anledning til å lage maten selv, noe mange utenlandske arbeidere setter stor pris på. Ofte kan det være besøksforbud, og selv der dette er tillatt, føler man ikke at man inviterer venner til noe hjem. Strengt regler, høye priser og lite privatliv er de vanligste innvendingene mot denne boform. Hospitser kan likevel bli den eneste utveien. Til tross for at disse ikke godkjennes som bolig ved ankomsten, er det intet til hinder for at man senere er nødt til å flytte inn et slikt sted.

Det private boligmarkedet

Før eller senere må de fleste fremmedarbeiderne benytte seg av det private boligmarkedet for å skaffe seg et sted å bo. Selv om arbeidsgiverne skal ha ansvaret for bolig første gang en utlending får arbeidstillatelse i Norge, er det ikke sikkert det følger med bolig dersom man bytter arbeid. I andre tilfeller hender det at en må søke noe nytt i tilfelle familien kommer. Mange foretrekker å være uavhengige og søker seg derfor bort fra bedriftsboliger. På det private boligmarkedet konkurrerer

utlendingene med nordmenn, mest med de gruppene som har lavest inntekt. Ofte blir utlendingene syndebukker for den vanskelige situasjonen på boligmarkedet.

I jakten på bolig møter fremmedarbeiderne, om de ikke har gjort det før, fordommer og diskriminering. At det eksisterer en lov som forbyr rasediskriminering, forhindrer ikke at diskriminering faktisk forekommer. Det er nesten umulig å bevise de tilfellene hvor et værelse eller en leilighet nektes leid ut på grunn av for eksempel hudfarge. Og fremmedarbeiderne selv er sjelden i stand til å lage noen sak av det eller kreve sin rett, de vet for lite om lovene og ønsker ikke å lage bråk.

Undersøkelser i andre land, især i England, bekrefter i høy grad at diskriminering av utlendinger er svært omfattende på boligmarkedet. Og bare det faktum at fremmedarbeiderne oftest har svært dårlige boliger, tilsier den samme konklusjon. Ved ankomsten til Norge er det få utlendinger som har de kontakter og kunnskaper som skal til for å skaffe seg en hybel eller en leilighet. Avertering gjennom avisene fører sjelden til resultat, mange vet heller ikke om denne utveien. De færreste har en telefon de kan motta beskjeder over. Og viktigst – neppe noen har penger eller muligheter for å få lån til eventuelt innskudd eller depositum.

Oppsummering

På bolig- som på arbeidsmarkedet har fremmedarbeiderne en lav posisjon. Også her later det til å foregå en vertikal mobilitet, det vil si at en stor del av flyttingen er kjennetegnet ved fravær av forbedringer med hensyn til boligstandard. Så lenge boligmarkedet er stramt og også mange nordmenn i pressområdene er på endeløs og ofte håpløs jakt etter bolig, er det vanskelig for fremmedarbeiderne å kreve særbehandling. Gis de det, utsettes de for sterke reaksjoner fra befolkningens side. Antagonistiske, fordomsfulle og til dels rasehatende innlegg i pressen bekrefter det. Positiv særbehandling eller positiv diskriminering kan derfor i det lange løp føre til dypere konflikter mellom fremmedarbeidere og den norske befolkning enn hva som eksisterer i dag eller ligger latent.

På den annen side er tilfredsstillende boforhold en rettighet for fremmedarbeidere så vel som for nordmenn. Deler av vårt næringsliv har gjort seg avhengig av fremmed arbeidskraft, det dreier seg ikke om velgjørenhet. I samsvar med det må fremmedarbeiderne også ha rett til å stille krav om bolig på linje med nordmenn, ikke tildeles boliger som om det er sosiale hjelpetiltak for nødlidende. Faren for konflikter og rasehat konkurrerer med faren for velgjørenhet og paternalisme – ingen av delene er likeverd.

Hverken arbeids- eller boligforhold er naturligvis mulig å betrakte isolert fra den totale innvandringspolitikk og dens konsekvenser: at det skapes et sjikt i vårt

samfunn som materielt sett har en lavere stilling enn befolkningen for øvrig. Og de materielle vilkår mennesker lever under, er avgjørende for deltagelse i alt sosialt liv.

OPPRETTHOLDENDE FAKTORER

Den materielle produksjonsprosess er den fundamentale sosiale prosess. De sosiale forhold som menneskene produserer sine livs materielle og mentale vilkår under, har alltid vært sentrale sosiologiske faktorer. Menneskene produserer sammen med andre og for andre, og de etablerer derigjennom relasjoner til andre mennesker. Ens plass i produksjonsprosessen er med på å bestemme ens materielle så vel som sosiale ressurser, og dermed muligheter for innflytelse, makt og ære. Fremmedarbeidernes plass i produksjonen er på ingen måte tilfeldig. Næringslivets behov og de krav som dermed stilles til staten, er satt i system, direkte og indirekte.

Vi har sett at en viss seleksjon gjør seg gjeldende i fremmedarbeidernes hjemland. Videre virker en kvalitetskontroll ved adgangen til Norge som ytterligere ivaretar det norske samfunns interesser. Resultatet er at høyproduktiv arbeidskraft slipper inn i landet. Vi har også sett at hverken tidligere yrkeserfaringer, utdanning eller kvalifikasjoner teller noe særlig for fremmedarbeidernes plassering i arbeidslivet. Konsekvensene av vår innvandringspolitikk er at fremmedarbeiderne har en lav sosioøkonomisk stilling i samfunnet, vist blant annet gjennom deres posisjon på arbeids- og boligmarkedet.

Vi er nå kommet over til *oppretholdende* faktorer, det vil si trekk ved samfunns-systemet som bidrar til å bevare en slik situasjon hvor fremmedarbeiderne utgjør et nedre sosialt sjikt. Opprettholdende faktorer kan ses som undertrykkelsesmekanismer. Oppmerksomheten skal avgrenses til den offentlige politikk, fremmedpolitikken, det vil si relasjonene mellom fremmedarbeiderne og de maktinstanser som har et offentlig preg. Det dreier seg om holdninger til og behandling av fremmedarbeiderne i det norske samfunn.

Offentlige restriksjoner

Alt sosialt liv er regulert gjennom forventninger, plikter, krav og rettigheter. Uformelle regler og normer, konvensjoner, vaner og etikette gjør seg gjeldende side om side med de formelle, institusjonaliserte lover og reglementer i den sosiale kontroll. Allerede i utgangspunktet stilles imidlertid visse krav til fremmedarbeiderne som ikke stilles til nordmenn, og som direkte kan tilbakeføres eller assosieres med politimessig kontroll. Fremmedpolitiet får en direkte rapportering av relevante forhold så vel som indirekte rapportering av irrelevante forhold. For fremmedar-

beiderne er all sosial kontroll den første tiden i landet ensbetydende med politikkontroll. De fleste sfærer av deres liv berøres, både grad og rekkevidde av kontroll er eksepsjonell enten den er faktisk eller imaginær.

De første årene utenlandske arbeidstakere oppholder seg i Norge, må de ha oppholds- og arbeidstillatelse. Vanligvis gis slik tillatelse for et år om gangen, og gjelder for et bestemt arbeid hos en bestemt arbeidsgiver på et bestemt sted. Utlendinger må søke tillatelse på nytt dersom de vil bytte arbeid, flytte eller ønsker seg over i en annen bedrift, men har da ingen garanti for at en slik søknad vil bli innvilget. Arbeidsinnsatsen skal ikke bare vurderes av kolleger og sjef, men også av politiet.

Etter to år i Norge *kan* utlendinger – ifølge fremmedloven – gis en generell adgang til arbeid, det vil si at de ikke behøver å søke om tillatelse hver gang de ønsker å flytte, bytte arbeidssted eller endre stilling. I realiteten er det svært få som får en slik generell arbeidstillatelse så raskt. Det ser også ut til at en høyst uensartet praksis følges, og at man er mer restriktiv overfor såkalte fremmedarbeidere enn andre utlendinger.

Blant yrkesaktive pakistanere i Oslo i 1971 var det 53 personer som hadde arbeidet i Norge i to år eller mer. Av disse hadde bare to personer fått arbeidstillatelse på ubestemt tid og med generell adgang til arbeid. Av 24 personer som hadde vært her tre år eller mer, hadde bare én person oppnådd denne friheten. Først etter syv år i landet kan en regne med at søknad om statsborgerskap vil kunne bli innvilget. Uten garantier om å få bli værende i landet, kan det være lite som motiverer for videre utdanning, yrkesutdanning og språkkurs, noe som igjen kunne forbedre den enkeltes materielle og sosiale situasjon. Melde- og søknadsplikten hos fremmedpolitiet virker inn på dette forholdet. Men enda sterkere betydning kan politikkontrollen ha for hva den enkelte fremmedarbeider definerer som politisk virksomhet. Politiske rettigheter har man ikke før et statsborgerskap er oppnådd. Imidlertid er det mange som ut fra sine erfaringer også oppfatter fagbevegelsen som politisk, i mange land er den også ulovlig. Dette, i tillegg til manglende erfaring med faglig virksomhet, gjør at det å stille krav, å kjempe for sine rettigheter, å beklage seg over lønns- og arbeidsforhold kan være utenkelig og høyst truende. Å forbedre sin situasjon på lang sikt gjennom faglig og politisk virksomhet er derfor ofte umulig.

Som vist over er det ofte en tilfeldig, inkonsekvent og stadig skiftende holdning fremmedarbeiderne møter hos politimyndighetene. Dette gjelder fortsatt etter at arbeids- og oppholdstillatelse er gitt – det følger fremmedarbeideren inn i det norske samfunn. Uforutsigbarheten og usikkerheten, maktesløsheten og frykten som kan følge av politikkontrollen, bidrar til å holde fremmedarbeiderne nede i samfunnet. Vi skal se på en del andre restriksjoner som virker i samme retning.

Skattemessig sett har man for eksempel ikke kommet frem til noen ordning som sikrer utenlandske arbeidstakere de samme rettigheter som nordmenn, og praksis er ikke lik fra én kommune til en annen. Restriksjoner gjør seg også gjeldende på det trygdemessige område, om enn kanskje ikke i så omfattende grad (se NOU 1973:17). Lik utgangsposisjon spiller imidlertid mindre rolle så lenge ikke alle informeres om sine rettigheter, så lenge man ikke kan benytte seg av rettighetene på grunn av manglende ressurser, og så lenge én rettighet konkurrerer med en annen.

Vi skal antyde problematikken med eksempler fra det sosiale hjelpeapparat. Inn-til-ganske-nylig forelå ingen brosjyrer om utlendingers trygdemessige rettigheter på de relevante språk. I januar 1973 kom en orientering fra Rikstrygdeverket med informasjon om folketrygden, trykt blant annet også på urdu. Brosjyren er imidlertid skrevet av byråkrater/jurister/akademikere og for byråkrater/jurister/akademikere, og er så å si verdiløs for den alminnelige fremmedarbeider. Selv om man kan forstå innholdet av slike brosjyrer, er det likevel ikke alle som kan nyttiggjøre seg rettigheter eller informasjon. Mange kan ikke snakke for seg, er usikre i de sosiale situasjoner hvor man møter byråkratene, får ikke fri for å oppsøke offentlige kontorer og så videre.

Viktigere er slike sider ved den sosiale trygghet i Norge som angår hvert menneskes rett til å søke hjelp når en trenger det, uten at dette skal virke tilbake på søkeren. Det er et faktum at sosialkontorene rapporterer saker som angår utlendinger, til Statens utlendingskontor. Det hersker tvil om lovhjemmelen for dette, noe som ikke ble klart selv da spørsmålet kom opp i Stortinget vinteren 1974. Konsekvensene for en utlending som mottar sosialhjelp, kan være utvisning. I seg selv virker neppe én gangs sosialhjelpsøknad slik. Men sammen med andre forhold kan det være dråpen som får begeret til å flyte over. Én rettighet står dermed i klar strid med en annen rettighet: Retten til arbeid i Norge er i konflikt med retten til sosial trygghet her.

For å unngå et slikt resultat har så de offentlige kontorer utarbeidet en spesiell rutine. Søkerne advares på forhånd, både hos fremmedpoliti og på sosialkontoret, slik at eventuelt behov for sosialhjelp ikke skal komme Statens utlendingskontor for øre. I mange tilfeller betraktes derfor sosialhjelp til utlendinger som et lån i stedet for et bidrag, også en måte å unngå alvorlige konsekvenser for utlendingen på. Således har deler av den sosiale trygghet i Norge ingen eller en helt annen mening for utlendinger enn for nordmenn.

Skoler og utdannelsesinstitusjoner fører til dels også en tilsvarende restriktiv politikk. Enkelte tilbud gjelder ikke utlendinger, kurs holdes bare på norsk, refuksjon av utgifter gis bare nordmenn, utlendinger har ikke samme lånemuligheter,

tidligere utdannelse godskrives ikke. Generelt tas lite hensyn til fremmedarbeidernes ønsker og behov, og svært få tilbud innrettes etter disse.

Utenlandske studenter har alltid fått arbeidstillatelse for ferie- eller deltidsjobber inntil ganske nylig. Høsten 1973 ble imidlertid fremmedpolitiet mistenksomme og mente at Universitetet i Oslo ble brukt som en innfallsport til det norske arbeidsmarked. De fant ut at flere utenlandske studenter gikk over til å arbeide på heltid, og at de var «falske studenter». Dermed startet en heksejakt hvor alle studenter som ikke kunne bevise at de var «ekte» studenter med bankkonto eller økonomisk garanti for år fremover, ble truet med hjemsendelse. Det forekom også faktisk nekting av videre oppholdstillatelse. Universitetspolitikk og innvandringspolitikk er ikke koordinert. «Staten gir med den ene hånda og tar med den andre», uttrykte en person bittert i den anledning.

Offentlige tiltak

Det som i mange år har karakterisert situasjonen i offentlige organer, har vært fravær av interesse, mangel på kunnskaper om fremmedarbeidernes situasjon og likegladhet med hvordan det gikk dem i landet. Den isolerte innvandringspolitikken har hatt sitt motstykke i en tilsvarende fremmedpolitikk, hvor ansvarsfordelingen har vært høyst uklar.

Utviklingen har imidlertid ført til en økende bevissthet om at samfunnet er i ferd med «å pådra seg» et problem. Økt kritisk virksomhet, større oppmerksomhet fra presse og massemedia for øvrig, utredningsvirksomhet i offentlige komiteer, seminarer og konferanser har preget de siste tre–fire årenes offentlige virksomhet. I dag kan man merke en økende uro side om side med den tradisjonelle holdningen at «problemet er overdimensjonert». Likegladheten er til dels erstattet med forsøk på å gjøre noe, samvittigheten rører på seg, ofte med utslag i krampaktige, hjelpeløse krisetiltak. Det usynlige er blitt synlig, men ikke bare det – også politisk brennbart. Etter hvert har forskjellige grupperinger i samfunnet forsøkt å slå politisk mynt på fremmedarbeidernes situasjon.

Likevel er det tregheten, hjelpeløsheten og motviljen som nok karakteriserer den offentlige politikk best. Myndighetene «gjorde» noe høsten 1970, da en komité ble nedsatt for å utrede utenlandske arbeidstakers situasjon. Å ha en komité i arbeid og vente på dens innstilling gir anledning til unnskyldninger og fortsatt laissez faire. I løpet av de årene komiteen arbeidet, ble det hele tiden henvist til at man ventet på utredningen og ikke ville uttale seg eller gjøre noe før den forelå. Tregheten i systemet førte til at da innstillingen var ferdig, kunne den ikke brukes til noe. Man ventet videre halvannet år på at den skulle behandles i Stortinget.

I mellomtiden fikk vi oljekrise og andre internasjonale kriser. Det norske næringsliv har på den ene side vært preget av uro og fare for plassoppsigelser i forbindelse med energimangelen. På den annen side har oljeaktiviteten i Nordsjøen blitt intensivert, med økt behov for arbeidskraft der. Begge forholdene har enorm betydning for innvandrings- og fremmedpolitikken, forhold som den offentlige utredningen i liten grad berører. En ser altså at offentlige utredninger som alle venter på, kan vise seg å være så tidsbundne i sitt opplegg at de til dels blir verdiløse når de til slutt foreligger.

Nok et eksempel: Etter mange års planlegging og stadige forsinkelser fordi egnede lokaler manglet, ble Informasjonskontoret for utlendinger opprettet 1970 i tilknytning til arbeidskontoret i Oslo. Underbemanning og knappe bevilgninger har ført til at dette kontoret aldri har kunnet ivareta den informasjons- og opplysningsfunksjon det egentlig skulle ha. I tillegg ble ikke kontoret opprettet ut fra utlendingenes behov, men ut fra hva man *antok* måtte være deres behov. Etter som tiden gikk, ble kontoret mer og mer et arbeidsformidlingsorgan, og den opprinnelige målsetting er mer eller mindre satt ut av spill. Man kan derfor spekulere over hvorvidt kontoret i dag først og fremst tjener utenlandske arbeideres interesser.

Offentlige tiltak er i stor grad preget av ansvarsforskyvning. Et eksempel illustrerer dette: Vinteren 1974 ble det i samarbeid med Fremmedarbeiderforeningen rettet en henvendelse fra Kommunal- og arbeidsdepartementet til skattemyndighetene med forespørsel om det kunne arrangeres en informasjons- og veiledningstjeneste noen kvelder i forbindelse med utfylling av selvangivelse. Det ville kreve utgifter til lokaler, tolker, annonsering av tiltaket samt overtidsbetaling for de funksjonærer som måtte delta. Skattemyndighetene fant at *de* ikke kunne ta noe ansvar for utgifter til leie av lokaler, tolker og annonsering, det måtte være arbeidsmyndighetenes oppgave. Arbeidsmyndighetene kunne ikke se at det var der informasjonsplikten i dette tilfelle lå. Dermed strandet prosjektet fra det offentliges side.

Fremmedarbeiderforeningen tok så på seg, ut fra et årlig budsjett på 20 000 kroner (hvorav en fast sekretær lønnes), å bestride utgifter til lokaler og annonsering. Tolker ble skaffet som arbeidet gratis de fire ettermiddagene og kveldene det varte. At behovet var stort, viste seg i det at ekstra lokaler måtte leies og ingen fikk oversikt over hvor mange hundre mennesker som fikk hjelp.

Mest problematisk og politisk brennbart ser spørsmålet om fremmedarbeidernes boligforhold ut til å være, og på dette området har de offentlige tiltak vært få og svært hjelpeløse. Sommeren 1971 ble Majorstua skole stilt til rådighet for 40 dagers nøddinnkvartering av husløse utenlandske arbeidssøkere. Bakgrunnen for tiltaket var den vanskelige situasjonen utlendingene var kommet i, blant annet på

grunn av den uforutsigbare og inkonsekvente innvandringspolitikken. Mange utenlandske arbeidssøkere var pengelens, ofte med stor gjeld, men uten arbeid og noe sted å bo. Majoriteten av disse arbeidssøkende var pakistanere, men tilbudet om nøddinnkvartering sto åpent og ble også benyttet av andre nasjonaliteter. Røde Kors og Kirkens Nødhjelp gikk sammen med Kontaktkomiteen for fremmedarbeidere (nå Fremmedarbeiderforeningen) om dette tiltaket, hvor 300–400 personer skulle få midlertidig hjelp.

Da de 40 dagene var gått uten at situasjonen hadde endret seg nevneverdig, ble det skaffet til veie ny bolig. Gardekasernen i Kirkeveien, en tidligere politiskole, ble satt i stand til de husløse. Nå kom staten inn i bildet. Huset eides av Statens bygge- og eiendomsdirektorat, som overlot ansvaret til arbeidsmyndighetene. De store salene som ble tatt i bruk, ga rom for opptil 20 personer, og en regnet med at 150–200 personer kunne bo her. Ettersom ordningen var ment å være en nødløsning på kort sikt, ble det ikke gjort store anstrengelser for å sette boligen noe særlig i stand. Huset ble naturligvis ikke bygget med tanke på beboelse. Det fantes hverken kjøkken eller bad, og hele huset hadde bare to toaletter. I en kald, mørk og fuktig vaskekjeller kunne en få spylt seg i kaldt vann fra en gummislange, varmt vann fantes ikke. Det var hverken garderober eller skaplass, og hver enkelts personlige eidelere måtte stues under sengene eller henges i poser på veggene.

Det sier seg selv at det var umulig å ha noe privatliv under slike omstendigheter. Med så mange og ulike mennesker samlet på ett sted var det også vanskelig å holde orden, til tross for iherdige anstrengelser. De som bodde der, arbeidet på forskjellige tider, og det kunne være svært vanskelig å få den hvile man trengte. I nabolaget var man ikke alltid så fornøyd med «pakistanerboligen», som den ble kalt. Enkelte følte seg truet og var heller ikke redde for å vise dette. Det ble klaget over at det ble trukket rotter til strøket! «Det hendte at en nabo sto på trappen og hyttet med nevene og ropte til oss at vi var noen drittjævlere og burde se å komme oss hjem», rapporterte en av leieboerne.

I en film om fremmedarbeidere som ble sendt i TV i 1971, ble blant annet boligproblemen tatt opp til diskusjon. Her ble en pakistaner som bodde i kasernen, intervjuet. Han gikk sterkt inn for at det ble bygget brakker for fremmedarbeiderne. Sett på bakgrunn av forholdene i kasernen, og med erfaring derfra, ville nok en brakkeløsning fortone seg som en ønskedrøm for mange.

Erfaringer fra de fleste vesteuropeiske land er helt entydige på ett område: Nødløsninger og midlertidige tiltak har en tendens til å bli permanente ordninger så lenge boligmarkedet er stramt. Så skjedde da også med Gardekasernen. Langt flere enn 150 personer bodde der til tider samtidig, og hvor mange som i alt har bodd der kortere eller lengre tid, er det ingen som vet. Fristen for utflytting ble hele tiden

forlenget. Mange flyttet ut, men nye kom til. Vel kunne det være slik at enkelte foretrakk å bo i kasernen – et sted med svært lav husleie, som lå sentralt til, og hvor man hadde kontakt med venner og kjente og en stor grad av frihet. Men de fleste flyttet naturligvis ut straks de fikk anledning til det. Manglende eller lite tiltrekkelige alternativer førte likevel til at enkelte ble boende i kasernen i vel to år.

I november 1973 bestemte arbeidsmyndighetene at Gardekasernen skulle tømmes. Det ble argumentert med at «bestanden var sunket» – det bodde bare 29 personer der da – at det snart var ferie og mange likevel sikkert kom til å reise hjem på ferie, at forholdene var uholdbare, og at leieboerne ikke hadde kontrakter som ga dem noen rettigheter. (De hadde jo aldri *fått* noen kontrakter!) Beboerne fikk så hvert sitt brev fra fylkesarbeidssjefen:

Tilbud om innkvartering.

(navn)

Vi kan tilby Dem plass på (hospits/pensjonat) fra fredag 30. november. Pris kr pr. døgn. Leien for de fem første dagene blir dekket av oss. Vi går ut fra at De mottar tilbudet. I motsatt fall må vi gå til oppsigelse da Kirkeveien 23 nå må tømmes.

Dette ble oppfattet som at man måtte flytte ut på én dags varsel, ellers ville man bli kastet på gaten. Vannet var jo allerede stengt av, og beboerne trodde dette var et trekk fra myndighetenes side. I virkeligheten var store deler av nabolaget uten vann på grunn av at et anleggsarbeid i nærheten hadde kuttet ledningen. Men det viser hvor utrygge beboerne var. De forsøkte å protestere og oppsøkte forskjellige instanser for å få hjelp. Men det var en relativt språkfattig gruppe som var blitt igjen i Kirkeveien. Hva de hadde forstått av brevet, som var skrevet på norsk, er uklart. Fra myndighetenes side ble det argumentert med at de så mange ganger hadde forhandlet med gruppen, uten at det hadde ført til noe resultat tidligere. Hva man mente med forhandlinger, er uklart.

Det hele skjedde raskt. I løpet av et par dager flyttet alle ut. Bare syv personer aksepterte det femdagers boligtilbudet. Hvorfor? Kanskje fordi det i realiteten ikke *var* noe tilbud, fordi man ikke ønsket å motta almisser, fordi man visste at etter fem dager sto man igjen på gaten, fordi det ville bli for dyrt i lengden å bo på hospitser og pensjonater, fordi det var en utrygg situasjon, fordi man ikke forsto tilbudet, hva vet vi? Ingen spurte dem etterpå. Faktum er at mange flyttet til venner som allerede bodde i overbefolkede boliger. Det reiser seg andre spørsmål. Handlet myndighetene i samsvar med husleielovgivningen i denne saken?

Det heter at dersom ikke spesielle kontrakter er skrevet, skal leieboere ha minst 30 dagers forhåndsvarsel om utflytting. Ifølge *Håndbok for leieboere*, utgitt av Grünerløkka leieboerforening og Juss-Buss i 1972, er det videre tre punkter som skal være oppfylt for at en oppsigelse skal være gyldig: 1) Den må være skriftlig, begrunnet eller gi opplysninger om at en kan få vite grunnen, og inneholde opplysninger om at husleiesak må være reist innen 30 dager etter at oppsigelsen er mottatt. 2) Oppsigelsen må ha fyllestgjørende saklig grunn. 3) Oppsigelsen skal ikke virke urimelig for leieboeren. Brevet fra fylkesarbeidssjefen, gjengitt over, er et stykke fra å oppfylle disse punktene.

I desember samme år ble andre gårder av forskjellige grunner tømt, og det ble registrert at cirka 85 fremmedarbeidere var husløse i Oslo. I praksis betød dette at overbefolkede boliger ble enda mer overbefolkede. I NOU 1973:17, som var blitt avgitt et år i forveien, heter det:

I brev av 5. juni 1972 til Kommunal- og arbeidsdepartementet anmodet utvalget om at det snarest blir nedsatt et engere hurtigarbeidende utvalg til å vurdere hva som kan gjøres på kort sikt for å lette utenlandske arbeidstakers boligforhold i Oslo. Kommunen har i sitt svar sagt seg villig til å la seg representere i et slikt utvalg ved boligsjefen og en tjenestemann fra sosialavdelingen. Fra Kommunal- og arbeidsdepartementet vil det som medlemmer bli oppnevnt en tjenestemann i Boligavdelingen og en i Arbeidsavdelingen. For undertegnede utvalg vil Liv Kluge og Harald Taxt møte i boligutvalget. (NOU 1973:17, s. 133)

Etter nesten et og et halvt år, da ovennevnte begivenheter i Kirkeveien inntraff, var fremdeles ingen «hurtigarbeidende» komité nedsatt. De akutte boligproblemene ble så tatt opp i Stortinget i februar 1974. I den anledning uttalte stortingsrepresentant Tønnes Andenæs meget betegnende:

I denne saken som i så mange andre tilfelle, er det helt åpenbart at man i stor utstrekning har gått rundt med den forestilling at Norge er et særtilfelle i forhold til Sverige og Danmark. Det er bare ikke sant. Poenget er derimot at vi gjerne får problemene en del seinere. Dette har vist seg i utallige andre sammenhenger. MEN LIKEVEL HAR VI ALLTID VÆRT FOR SEINT UTE MED Å FINNE LØSNINGER. Enda vi på forhånd har hatt en slags fasit å gå etter på bakgrunn av de kunnskaper vi lett har kunnet tilegne oss tilstandene i våre naboland. (*Arbeiderbladet* 6.2.1974)

På foråret 1974 ble det kjent at boligmyndighetene i Oslo hadde en del planer om boliger for fremmedarbeidere. Boligrådsmannens forslag omfattet blant annet mid-

lertidig bruk av kommunale bygg, mulighetene av å oppføre brakker på midlertidige tomter, kjøp av aktuelle pensjonater eller anvendelse av leiligheter. Løsnin- gene var krisepregede og ble stort sett oppfattet som midlertidige. Men det som vakte spesiell oppmerksomhet og reaksjon, var tanken på at enkelte «fine» gamle hus skulle brukes til fremmedarbeidere.

Mens Aftenposten var forsiktig og i sine overskrifter sa at fremmedarbeidere i Oslo får bolig hjelp, bebudet Dagbladet konflikter allerede i utgangspunktet. Mor- genbladet reagerer spontant. Dette skriver C.C. den 2. februar 1974:

NORDMENN

Ved Madserud, som Trygve Bull kaller beste vestkant, ligger den meget omskrevne eiendom Elsero. Elsero er en praktfull eiendom. Huset er kanskje det ypperste vår store arkitekt Arnstein Arneberg har skapt. Elsero er noe av det som gir vår hovedstad preg. Elsero er noe å være stolt av. Vi vet alle at det er vanskelig å holde store eiendommer og bygninger i hevd i vår tid. Også Elsero kom på salg. Det meldte seg en liebhaver som hadde råd til å benytte eiendommen som privatbolig. Det burde vi alle ha gledet oss over. Men Oslo kommune sa nei. Kommunen benyttet seg av sin forkjøpsrett, – og ervervet seg eiendommen Elsero. Nu foreligger boligrådmannens forslag til utnyttelse av Elsero. Kort referert: Fremmedarbeiderne i Oslo har boligproblemer. Boligrådmannen mener man må ty til uortodokse løsninger. Derfor vil han stille tre kommunale eiendommer til disposisjon for fremmedarbeidere. En av dem er Elsero. Fem millioner kroner måtte Oslo kommune erlegge for å hindre at et «privatmen- neske» skulle ta Elsero i bruk. Så foreslår kommunens boligrådmann at eien- dommen skal benyttes som herberge for fremmedarbeidere. Hvis ikke dette er helt grotesk, vet jeg ikke hva. Hvorfor fikk ikke den private interessent lov til å kjøpe? Den eneste forklaring må være at «man» ikke liker at noen skal bo vesentlig «bedre» enn gjennomsnittet. Dette er ren misunnelsespolitikk. Å dis- ponere en prakt eiendom til husvære for fremmedarbeidere, er ikke utslag av human holdning og hjelpsomhet. Det er bare demonstrativt tåpelig. Så kan man komme og si at undertegnede herved legger for dagen usosial innstilling og fremmedfiendtlighet. Men hvis normen skal være at vi benytter offentlige midler til å erverve prakt eiendommer gjennom forkjøpsrett, for å benytte dem til herberger for fremmedarbeidere, – ja, da ønsker undertegnede å bli betrak- tet som usosial. Om det da måtte interessere noen. C.C.

I sakens anledning reagerte Fremmedarbeiderforeningen med følgende presse- melding:

Mange norske aviser har spådd en storm av protester i forbindelse med mulighetene av at myndighetene skulle flytte fremmedarbeidere inn i Elsero og andre spesielle boliger. Fremmedarbeiderforeningen vil i denne forbindelse rette oppmerksomheten mot følgende: I denne, som i tidligere saker av tilsvarende art, har hverken fremmedarbeiderne eller deres organisasjon, Fremmedarbeiderforeningen, blitt konsultert. Vi fremmedarbeidere hører først om planer som angår oss når vi leser om det i avisene. Vi ville foretrekke at de personer som brukes som syndebukker først blir rådspurt før en strøm av rasediskriminerende overskrifter og artikler blomstrer i norske aviser. Vi har blitt importert til dette landet fordi den norske industri trenger arbeidskraft. Vi er også arbeidere. Vi betaler også skatt. Vi er tross alt ikke kveg som kan føres inn i båser, selv om disse er ytterst luksuriøse.

Meldingen ble ikke inntatt i sin helhet i noen aviser. Aftenposten gjenga deler, mens Dagbladet bygget sin egen artikkel over innholdet og refererte den siste setningen.

Myndighetenes behandling av boligsituasjonen er her omhandlet utførlig fordi intet illustrerer bedre konsekvensene av en isolert og korttenkt innvandringspolitikk. Betrakter man problemene som boligproblemer i seg selv, faller argumentene til jorden. Alle *vet* at nordmenn også har boligproblemer, ikke minst fremmedarbeiderne.

Diskriminering

I Norge finnes ingen undersøkelser som klart viser at diskriminering kan være nok en faktor som holder fremmedarbeiderne nede i de minst attraktive jobbene. Dette er imidlertid langt på vei tilfelle i andre europeiske land, og det er lite sannsynlig at nordmenn er mindre fordomsfulle enn andre.

Pakistanere selv er sjelden villig til å innrømme at de blir diskriminert, noe som ofte kan være uttrykk for høflighet og selvforsvar, eller de nekter å tro det. Det har imidlertid vist seg gjentatte ganger at både arbeidsgivere og bedriftsklubber har vært imot ansettelse av pakistanere, dels fordi de er utlendinger, dels fordi de er pakistanere.

Som tidligere nevnt foretok vi et eksperiment med tre pakistanere som søkte arbeid våren 1971, hvor 24 av 28 bedrifter som annonserte etter ufaglært arbeidskraft, sa at de trengte folk, men ikke ville ha pakistanere. I den forbindelse ble arbeidsgiverne eller personalsjefene spurt hvorfor det var slik. Vanligvis var det stor motvilje mot å besvare dette spørsmålet. I tilfelle svar, ble det som regel gitt

mange forskjellige grunner. Ikke alltid kunne man si med sikkerhet at det dreide seg om fordommer, men ofte var dette helt åpenbart. Vi skal se litt nærmere på det.

For det første varierte motforestillingene ganske tydelig med bedriftens størrelse og den erfaring man hadde med utlendinger. I små bedrifter som ikke tidligere hadde hatt utenlandske arbeidstakere, virket man mest fordomsfulle og hadde flest uklare innvendinger. De større bedriftene som i lang tid hadde hatt fremmedarbeidere, hadde ikke færre innvendinger, men var til gjengjeld mer presise og hadde de mest omfattende teorier om hvordan utlendinger egentlig *var*. Stort sett ble det sagt at man foretrakk nordmenn og ville vente og se om man fikk det.

Svært ofte mente man at språket var det alvorligste problemet. Formannen forsto ikke engelsk, eller det ville bli for mye arbeid å lære opp pakistanerne. Forholdet til de andre ansatte ville ikke bli så bra hvis de ikke kunne norsk, eller de måtte kunne norsk i forbindelse med arbeidsoppgavene (lese, skrive, ta telefonen osv.). Problemene med språket ble hevdet selv på steder hvor de fra før av hadde, og senere ansatte, utlendinger av andre nasjonaliteter som heller ikke snakket norsk, noe som ble kontrollert senere. Boligproblemet var nok et argument. Dersom bedriften ikke kunne skaffe bolig, ville utlendingene straks forsvinne, mente de, og til dels hadde de erfart dette med pakistanere. Dette har ikke hindret bedriftene i senere å ansette utlendinger.

En hyppig forekommende innvending var at det ikke var klokt å blande for mange nasjonaliteter i samme bedrift, de skulle holde seg til de gruppene de allerede hadde. Eller det måtte ikke være for mange utlendinger i forhold til nordmenn. Noen mente at ettersom pakistanerne ikke hadde arbeidstillatelse, kunne de ikke ansette dem – enten av frykt for senere trøbbel med fremmedpolitiet, men vanligvis fordi de ikke kunne vente de tre–fire ukene det ville ta å ordne disse formalitetene. På den tiden var det vanlig praksis å la utlendinger komme til Norge før de søkte arbeidstillatelse, og politiet så gjennom fingrene med det, men innvandringen fra Pakistan var allerede blitt betegnet som «illegal».

Ett sted var bedriftsklubben imot ansettelse av utlendinger. I en bedrift ble det hevdet at bedriften var så liten at den måtte satse på en «god og samkjørt flokk». Utlendinger ville ødelegge samarbeidet. Fra en statlig bedrift ble det påstått at utlendinger ikke kunne ansettes i staten – senere har blant annet flere pakistanere blitt ansatt også der. Av helt åpenbare fordommer som kom til syne, kan nevnes følgende utsagn:

«Her er arbeidsvillighet et krav – jeg tror ikke pakistanerne er det.»

«De er late, må holdes øye med hele tiden. Når du er ute av syne, arbeider de ikke.»

«De er hverken fysisk eller psykisk sterke nok, de ser i hvert fall så spinkle ut. Så de blir nok bare hengende igjen.»

«De kan ikke selv ta avgjørelser.»

«Utlendingers arbeidsmoral er annerledes, de mangler stabilitet, og de arbeider i et så seigt tempo.»

«Spisevanene vil gå ut over arbeidsinnsats, de har jo faste og sånt.»

Ingen av de stedene disse argumentene ble gitt, hadde de noensinne hatt pakistanere i sin arbeidsstokk, etter hva de selv opplyste.

Generaliseringene ble ofte foretatt ut fra formodninger og gjetninger, andres erfaringer, eller egne erfaringer som kunne være ganske begrensede. En bedriftsleder fortalte at han hadde ansatt en polakk i midten av 50-årene for nesten 20 år siden. Denne var han ikke fornøyd med, så siden det hadde han ikke vært interessert i utlendinger.

Diskriminering ved ansettelser er imidlertid bare én side. Negativ særbehandling finner naturligvis også sted ved fordeling av arbeidsoppgaver, forfremmelser og oppsigelser. På dette området kjenner vi til mange enkeltstående tilfeller og kan anta at det er et utbredt fenomen. Maskiner som er ekstra tunge, ubehagelige eller kjedelige å operere, tildeles ofte utlendinger. I ett tilfelle ble en maskin kalt for «degosmaskinen».

Utlendinger må ofte gi fra seg det værelset bedriften har skaffet dem, til fordel for bedriftens høystatuspersonell. En pakistaner måtte av denne grunn bo på omgang hos bekjente, en annen måtte sove i restauranten etter at gjestene hadde forlatt lokalene. At utlendingene er de første som må gå dersom bedriftene foretar omlegging, innskrenking eller nedlegging av skift, er tidligere pekt på som høyst sannsynlig. Dette henger neppe alltid sammen med lavere ansiennitet, men kan like gjerne være utslag av diskriminering.

Tilsvarende former for diskriminering finner naturligvis sted på boligmarkedet. I et senere kapittel skal vi komme tilbake til hvordan dette oppleves av fremmedarbeiderne. Foreløpig kan vi bare si at diskriminering ser ut til å være et langt mer utbredt fenomen enn nordmenn noensinne vil være villige til å innrømme.

Fagbevegelsen

Selv fagbevegelsen har ikke tatt initiativ eller vist særlig interesse for å støtte fremmedarbeiderne og forbedre deres situasjon. Med unntak av enkelte forbund og full oppslutning i enkeltsaker hvor fremmedarbeidere har vært grovt misbrukt, har ikke fagbevegelsen tatt ansvar. I de fleste vesteuropeiske land har det vært fagbevegelsens store problem og dilemma å skille mellom innvandringspolitikk og den politikk man skulle føre overfor de utenlandske arbeidstakere som allerede befinner seg i landet. Dette har på mange måter virket handlingslammende. Situasjonen ser også ut til å være slik i Norge.

Teoretisk sett kan man si at fagbevegelsen er motstander av innvandring fordi et stramt arbeidsmarked fører til et mer gunstig forhandlingsgrunnlag. Lønns- og arbeidsforhold kan forbedres når det er knapt om arbeidskraften, det vil si arbeidskraftens pris kan tvinges opp. Problemet ligger i det forhold at motstand mot innvandring lett overføres til motstand mot fremmedarbeidere i landet. Selve fremmedpolitikken blir fiendtlig.

LOs syn har endret seg noe i de siste årene, fra å bagatellisere problemene innrømmes det at de eksisterer. I Stortingsmelding nr. 45 (1968/69) ga LO uttrykk for sitt prinsipielle syn på spørsmål man mente var sentrale i forbindelse med utenlandsk arbeidskraft. Følgende tre punkter ble nevnt: 1) obligatorisk arbeidsformidling av utenlandsk arbeidskraft, 2) obligatorisk medlemskap i fagforeningen og 3) tiltak som kan lette utlendingers tilpasning i Norge, med særlig vekt på språkundervisning.

Dette kan betraktes som krav til både myndigheter og arbeidsgivere, men i praksis mest til fremmedarbeiderne selv. Et samordnet, konkret og realistisk tilbud foreligger fremdeles ikke. For å kunne nyttiggjøre seg de tilbud som fagbevegelsen har, må en mer eller mindre tenke, handle og være som norske arbeidere. Den hjelpeløshet og mangel på interesse som ser ut til å være til stede, henger trolig sammen med motsetninger innen selve fagbevegelsen. Vi skal kort antyde disse.

Rent konkret har situasjonen vært slik at ikke alle fagforbund har vært berørt av fremmed arbeidskraft i like stor grad. Fremmedarbeidere er konsentrert i enkelte næringer og bransjer. Dette har ført til at problemer i forbindelse med fremmedarbeidere ikke prioriteres likt i alle forbund. Som eksempel kan nevnes hotell- og restaurantnæringen, hvor det tradisjonelt har vært et stort innslag av utenlandsk arbeidskraft. I Oslo var det i 1970 sysselsatt 2000 utlendinger av 7000 i alt. Dermed har også fagforeningen (Hotell- og restaurantarbeiderforbundet) i lang tid vært spesielt opptatt av fremmedarbeiderproblematikken.

Det hevdes blant annet fra den kanten at dersom bedriftslederne benytter utenlandsk arbeidskraft i stedet for å heve lønningene eller forbedre standarden ved

bedriftene, vil hele næringen bli hengende etter i utviklingen. Dette er ikke de fagorganiserte interessert i. De hevder også at dersom utlendinger kommer i flertall, slutter landets egne arbeidere ved bedriften, noe som også er bekreftet fra svenske undersøkelser. Dermed kommer man inn i en ond sirkel. Nettopp i de næringer hvor organisasjonsprosenten er lav og fagforeningene har ekstra store problemer, har de også små sjanser for å bli hørt fordi de ikke er sterke nok, noe som igjen henger sammen med at fremmedarbeiderne ikke er aktive nok.

Fagforeningsledere med lange og omfattende erfaringer sitter med innsikt og forståelse som imidlertid ikke slår ut på topp-plan i LO. Viseformann i Norsk Hotell- og restaurantarbeiderforbund – Alf Frotjold – uttalte for eksempel til *Fri Fagbevegelse* (nr. 7, 1970) at man ikke uten videre kunne *forvente* at utlendinger skulle ha den samme holdning til arbeidsgivere som nordmenn. Erfaringer med fagbevegelsen i hjemlandet kunne dessuten være mangelfull eller dårlig. I dette forbundet skjønnte man også tidlig at det hjalp lite å kreve tvungen organisering så lenge ikke alle *arbeidsgiverne* var tilsluttet noe avtaleverk.

Som det første forbundet satte Hotell- og restaurantarbeiderforbundet i gang med å skrive brosjyrer om seg selv og fagbevegelsen på flere språk. Frotjold etterlyste (i samme intervju) en innvandringspolitikk i Norge, et *ansvar* for konsekvensene av de innvandringsreglene som ble praktisert. «Samfunnet har plikt til å gjøre noe med et problem det har pådratt seg på grunn av total mangel på system og styring», hevdet han. Men uten støtte fra LO-ledelsen med hensyn til konkrete tiltak er det lite et enkelt eller noen få fagforbund kan utrette.

Fagbevegelsen oppfatter sitt ansvar først og fremst som et ansvar for sine egne, det vil si at fremmedarbeidernes interesser forsvares først når de er blitt *medlemmer*. Dermed er saken snudd på hodet: Man erklærer solidaritet med fremmedarbeiderne *først* når disse oppfører seg som nordmenn. Dermed tas ikke noe ansvar for *betingelsene* som i høy grad er med på å bestemme fremmedarbeidernes atferd og interesser.

Det kan neppe sies klarere enn hva Thorleif Andresen gjorde på en konferanse som ble holdt i Oslo høsten 1971: Etter å ha gjentatt LOs hovedkrav slo han fast at det ikke fantes noen organisasjon her i landet som bedre kunne ivareta fremmedarbeidernes interesser enn LO, ingen annen organisasjon kunne tilby flere aktiviteter. Ifølge referat fra møtet (som ble sendt deltagerne etterpå):

Til slutt satte Andresen fram som sin mening at språkopplæringen burde foregå *utenfor* arbeidstiden. Han viste til at så mange av fagbevegelsens menn hadde sittet på kveldstid for å utdanne seg. Han mente at om en hadde det rette 'drive', så kunne også fremmedarbeiderne klare det.

Ved siden av den motsetning som eksisterer mellom forbundene, kan en se en motsetning mellom toppledelsen i LO og arbeiderne «på gulvet». Ledelsens i lang tid blinde tro på tvangstanken har hindret den i å lære av de erfaringer man gjør på bedriftsgulvet. Det er her man opplever misforståelser og kontaktproblemer, det er her man er vitne til at utlendingene får de hardeste og skitneste jobbene, det er her man irriterer seg over at fremmedarbeiderne jobber billigere overtid, det er her man ser at arbeidsgiveren unnlater å heve standarden fordi det kommer utlendinger som er villige til å akseptere forholdene, det er her man kan oppleve utlendingene som snyltere når de ikke er fagorganisert. Og det er på bedriftsgulvet en sliter med å få fremmedarbeiderne organisert. «Aspengren kjenner ikke engang hvitløkslukten», som en norsk arbeider uttrykte det.

Tillitsmennes problemene i organisasjonsarbeidet er ikke bare knyttet til egenskaper ved fremmedarbeiderne. For eksempel opplever de at de ikke kan gi utlendingene skikkelige svar på hva som er deres rettigheter og krav, fordi informasjonsmaterieil mangler. Fremmedarbeidernes ofte akutte og personlige problemer kan ligge utenfor tillitsmannens tradisjonelle område, og han har ikke noe sted å henvise dem. LOs manglende evne til å markedsføre seg selv kom slik frem i et par setninger som falt fra en tillitsmanns munn under en konferanse: «Som tillitsmann står jeg ofte overfor problemet med å få utlendinger organisert. Men av og til føler jeg at jeg har en vare å selge, men jeg vet ikke riktig hvordan den ser ut.»

Så har da også LOs krav mer og mer kommet til å dreie seg om skjerpet kontroll med innvandring og eventuell innvandringsstopp. Dette kan ses som en naturlig politikk ut fra hva jeg innledningsvis sa – innvandring kan ha direkte innvirkning på arbeidskraftens pris. Men indirekte har kravet om økt kontroll nok en funksjon: større sjanser for å få til landet folk som i større grad kan delta i fagbevegelsen på dens egne premisser.

Massemedia og offentlig opinion

«Vi er godt stoff. Nå har vi gitt gode arbeidsforhold for journalistene for lang tid framover», ble det sagt av en fremmedarbeider under den kriseartede situasjonen sommeren 1971.

Den offentlige opinion, slik den påvirkes av pressen, kan henge sammen med tilfeldige journalisters egne ønsker om karriere. Nyheter er noe som selges. Informasjon om fremmedarbeidernes situasjon inngår først og fremst i nyhetsbedriftenes økonomiske kalkyler, ikke den sanne, objektive opplysnings tjeneste – som ikke eksisterer. Vi skal gjengi en del klipp fra årene 1968–73 som illustrerer den type informasjon publikum har fått.

Følgende overskrifter er bare noen av dem som bølget daglig i samtlige hovedstadsaviser: «Pakistanere på folkevandring» – «Pakistanerne i kø for å komme til Norge» – «Hundrevis av pakistanere søker etter arbeid i Oslo» – «Arbeidssøkende pakistanere er drevet hjemmefra av nød» – «300 pakistanere uten arbeid lever på sultegrensa» – «Håp og tvil hos tause pakistanere» – «Ingen kan hjelpe pakistanerne i Oslo» – «Usmakelig handel med pakistanere» – «Ingen avklaring i fremmedpolitikken – pakistanernes problem fortsatt uløst» – «Pakistanerne finner ro for natten i telt på Ekeberg» – «Bedrifter får besøk av 20 pakistanere daglig» – «Nødløsning for pakistanere» – «Lær pakistanerne norsk» – «Pakistansk ektepar bor i uthus» – «Steng grensene» – «Pakistanerne overtar Majorstuen» – «Pakistanerne får arbeidsstempel» – «Pakistanerne får bli» – «Pakistanerne på opplæringskurs» – «Flere pakistanere får hus og arbeid» – «Pakistanerne unngår norsk passkontroll» – «Forfrosne og dødstrette pakistanere marsjerer» – «Hovedmannen bak eksporten av pakistanere arrestert» – «Den nye bestemmelsen virker – ikke lenger strøm av pakistanere til Norge» – «Ca. 70 pakistanere må returnere fra Norge» – «Pakistaner tatt med falskt pass» – «Mistenkt pakistaner tatt i Fredrikstad».

Især to sett holdninger har dannet seg med inntrykk fra denne type reportasje. For det første spilles det på publikums barmhjertighet. Fremmedarbeiderne er noen stakkarer, det er synd på dem, de trenger hjelp. Den paternalistiske, humanitære holdning utvikles. Gamle, snille damer har henvendt seg utallige ganger til undertegnede og foreslått de utroligste løsninger på fremmedarbeidernes problemer. Humanitære og forskjellige religiøse organisasjoner har også følt ansvar, noe de senere ikke har unnlatt å gjøre oppmerksom på. Verre er det kanskje at den humanitære, faderlige tankegang også er å finne i administrative og politiske organer, noe mer skjult, men likevel: at fremmedarbeiderne selv skulle være til å stole på, det er man ikke så sikker på. I enkelte situasjoner skal man likevel vise storsinn og forståelse. Altfor ofte ender det med at et par stykker inviteres til seminarer og konferanser og fremstilles som eksemplar av arten. De skal vite alt. Likevel blir de bare brukt som smykker for en «vellykket» administrasjon.

Den andre type holdning er det aggressivt demonstrerende fremmedhat, som også gir seg uttrykk på forskjellige måter. En mild form for fordommer møter man i uttrykket «problemet er overdimensjonert – ingen er så flinke som fremmedarbeiderne til å kreve sine rettigheter». Eller: «Vi må ikke sy puter under armene på dem.» Begge typer utsagn skjuler ofte det faktum at forskjellsbehandling antas som naturlig og må fortsette. Spesielt aggressive holdninger kommer til uttrykk når nordmenn føler seg truet direkte, nært på livet. Det er greit nok med utlendinger bare de ikke flytter inn i mitt hus, i mitt nabolag, gifter seg med min datter, for-

fremmes før meg eller konkurrerer meg ut på noen måte. Det er OK med fremmedarbeidere bare de ikke tar våre trygder, våre skattepenger. Hetsen dukker alltid opp i sammenhenger som kan tolkes som positiv diskriminering og særbehandling.

I den grad massemedia har bidratt til å skape disse typer holdninger hos nordmenn, legges også hindringer i veien for en realistisk fremmedpolitikk. Det bidrar til å låse fremmedarbeiderne fast i en undertrykt tilstand. Det bidrar til tingliggjøring: Fremmedarbeiderne får en følelse av å miste sitt egenverd.

Konklusjon

Trekk ved det norske samfunnssystemet virker opprettholdende for den situasjon hvor fremmedarbeiderne materielt og sosialt har en tendens til å utgjøre et nedre sjikt. Vi har kort nevnt offentlige restriksjoner, offentlige tiltak, diskriminering og fagbevegelsens og massemedias rolle i denne sammenheng. Situasjonen kan kanskje grovt betegnes som *tilstedeværelse av krav* på den ene side og *fravær av tilbud* på den annen. Til sammen fører situasjonen til en faktisk eller opplevd trussel om utstøtning dersom fremmedarbeiderne ikke fyller kravene og/eller ikke klarer seg på egen hånd i en situasjon preget av fravær av tilbud, inkonsekvente tilbud, halv-hjertede tilbud, diskriminerende tilbud. For fremmedarbeiderne skaper dette en tilstand av maktesløshet, utrygghet, redsel, usikkerhet, angst. Man kan ikke kreve sin rett, men skal være takknemlig for hva man får.

Trusselen om utstøtning – fra samfunnet og landet – er ikke gitt i ett enkelt sett av klare regler eller forventninger som kommer fra en enkelt instans, lov, gruppe eller kategori mennesker, men fremstår i et komplisert samspill mellom ulike strukturer og ulike nivåer. Trusselen om utstøtning er innebygget i det sosiale system og sikrer en status quo.

Egenskaper ved fremmedarbeiderne spiller også inn i denne sammenheng, noe vi skal komme tilbake til senere. Men både egenskaper, holdninger og faktisk atferd fra fremmedarbeidernes side må forstås innen en total ramme. Det er rammebetingelsene vi hittil har vært opptatt av, maktforhold som bestemmer art og omfang av muligheter for handlingsalternativer.

EN FORELØPIG SYNTSE: ET PERSPEKTIV

Å studere fremmedarbeiderne og deres problemer gir et nytt inntak til å forstå vårt eget samfunn, både sider ved samfunnsstrukturen og deler av de prosesser som foregår. I utgangspunktet er fremmedarbeiderne søkere til eller deltagere i den

produktive prosess. Grunnprinsippene i norsk økonomi er knyttet til økonomisk vekst. Økt produktivitet forutsetter at det stilles økte krav til arbeidskraften. Mennesker som ikke er tilstrekkelig lønnsomme i sitt arbeid, skal omskoleres eller flyttes til annen virksomhet, og sysselsettingen legges ned dersom den kan drives mer effektivt på andre steder.

Systemet er på mange måter klientskapende og forutsetter et stadig mer omfattende sosialapparat dersom målsettingene om velferd skal oppfylles. Samtidig fører spesialisering og økte krav til at det er vanskeligere å komme inn i produksjonssystemet. Arbeidsreserver hentes fra fremmede land. Også overfor disse stilles krav.

Fra arbeidsgivernes side stilles kravene til fremmedarbeiderne direkte. Det skal være billig, villig og mobil arbeidskraft. Den offentlige politikk avspeiler kravene på en noe mer indirekte måte her, sett via arbeidsmarkedspolitik, sosialpolitikk, innvandrings- og fremmedpolitikk. En kan si at den offentlige politikk avspeiler næringslivets krav til staten, og at kravene er satt i system både direkte og indirekte, på formelle og uformelle måter.

Tre hovedprosesser foregår som sikrer og systematiserer kravene fra næringslivet og samfunnet: seleksjon, kvalitetskontroll og utstøtning. *Seleksjon* refererer til den prosess som foregår i fremmedarbeidernes hjemland, og som fører til at det er en utvalgt gruppe mennesker som reiser ut for å søke arbeid. Denne prosessen kan sies å være av uformell art, idet den foregår uten styring (eller nettopp derfor) fra det norske samfunn. Dermed stilles visse krav til arbeidskraften allerede her – det kreves et minimum av ressurser.

Kvalitetskontroll er den prosess som formelt er satt i verk for å styre adgangen til det norske samfunn og det norske arbeidsmarked. Det dreier seg om krav som stilles ved fremmedarbeidernes ankomst, og som er satt i system i form av lover og administrativt apparat. Økende krav viser seg som en økende forarming av søkerne.

Utsøtning er en mer komplisert prosess. Fenomenet kan betraktes separat, men også som en forlengelse eller videreføring av de andre prosessene. Utstøtning dreier seg i første rekke om utstøtning fra det åpne arbeidsmarked (utslåing) – et forventet fenomen blant annet ut fra næringslivets kortsiktige behov for arbeidskraft. Den territorielle forankringen gjør imidlertid at utstøtning fra arbeidsmarkedet i praksis kan bety eliminering fra samfunnet/landet (jf. eksport av arbeidsløshet). Utstøtning er ikke satt inn i et enkelt og oversiktlig system, men foregår både formelt og uformelt og er sammenvevet i interaksjon mellom ulike strukturer, mellom ulike nivå og i ulike prosesser. Langt flere av samfunnets institusjoner, grunnleggende verdiforestillinger, lover og regler er involvert. Sjansene for utstøt-

ning synker imidlertid over tid, men kravene som stilles til fremmedarbeiderne, er ofte uforutsigbare, og dermed er trussel om utstøtning også et uforutsigbart fenomen.

Omkring disse tre prosessene foreligger eller dannes nye strukturer, både materielle og sosiale. Disse strukturene påvirker prosessene, som så igjen danner nye eller påvirker foreliggende strukturer. Det er således et gjensidig avhengighetsforhold mellom strukturer og prosesser. Vi skal senere komme tilbake til de sosiale strukturer, gruppedannelser og nettverk som dannes blant fremmedarbeiderne. Men først skal vi gå over til spørsmålet om hvordan fremmedarbeiderne kan oppleve sin situasjon. Det er ikke mulig å trekke direkte sammenhenger fra rammebetingelsene på makronivået til de mer kvalitative informasjonene enkeltindividene gir. Vi skal likevel gi et overgangsresonnement, bygget på en bedriftsmodell og Sverre Lysgaards teori om arbeiderkollektivet (1961).

La oss betrakte hele det norske samfunn som en bedrift. Vi ser da at dette systemets overordnede målsetting har vært økonomisk vekst. Arbeidsmarkedspolitik, sosial-politikk og innvandringspolitikk kan ses som midler eller strategier fra samfunnets side for å nå dette målet, eller som krav fra næringslivet til staten for at produksjonen skal være lønnsom. Fremmedarbeideren oppfattes i dette bildet først og fremst som en produksjonsfaktor, en vare. Systemets krav er på den måten *ensidige*. Det er de produktive, ytende egenskaper som teller. Fremmedkontrollen sørger for å gi samfunnet en viss garanti for dette allerede ved inngangen til det norske arbeidsmarked.

Samtidig sørger en serie utstøtningsmekanismer for at overflødig eller ubrukbar fremmed arbeidskraft trues med å måtte forlate landet. Velferdsstaten tåler ikke ytterligere belastning med hensyn til sosial omsorg, opplæringstilbud eller uttelling til informasjonsvirksomhet. Systemets krav er dermed ikke bare ensidige, men *ubønnhørlige*, absolutte. Videre er systemets krav til fremmedarbeideren preget av *uforutsigbarhet*. Utenlandsk arbeidskraft er en nødløsning, noe som anvendes for å løse næringslivets kortsiktige problemer. En dag er kanskje ikke «behovet» for arbeidskraft der lenger. Arbeidsløshet blant fremmedarbeidere er et fenomen som kan eksporteres. Kravene er *grenseløse*.

I forhold til alle disse kravene kommer fremmedarbeidernes *behov*. Fremmedarbeideren opplever seg neppe som en produksjonsfaktor, men som et mangfoldig vesen, med allsidige egenskaper, med ulike behov for forskjellige slags ønsker – kort sagt, som et menneske. For mennesket i fremmedarbeideren er kanskje ikke tilpasning til et nytt samfunn bare av det gode, men også en trussel mot ens identitet. Individet er trygghetssøkende, en trygghet som sikkert søkes på lang sikt.

Spørsmål om makt og avmakt reiser seg, spørsmål om tingliggjøring, om fremmedgjøring. Vi skal sneie innom komplekset. På bakgrunn av den objektivt beskrivbare ramme om situasjonen og hvordan situasjonen kan erfares, skal vi til slutt ta for oss den faktiske sosiale atferd – strategier fremmedarbeiderne kan legge opp for å beskytte seg mot, imøtekomme eller omgå de ensidige, absolutte og uforutsigbare kravene samfunnet stiller til dem.

Del II – Let them talk

«Say, people, how would *you* describe the situation of foreign workers in Norway?»
Spørsmålet ble reist i Fremmedarbeiderforeningen.

«Let them talk», var svaret.

Denne delen av avhandlingen tar hovedsakelig opp individuelle situasjoner og erfaringer omkring det å oppnå og beskytte retten til arbeid i Norge. Som nevnt før er relasjonene til fremmedmyndigheter, arbeidsgiver og boligvert de sentrale i denne sammenheng.¹⁸ Det er imidlertid viktig å understreke at vi har med høyst ulike mennesker å gjøre. Bakgrunnen er forskjellig, oppholdet i Norge er forskjellig, fremtidsplanene er forskjellige. Mens enkelte snakker perfekt norsk, er det andre som bare kan urdu. Informantene har forskjellig utdannelse, fra ingen formell skolegang og til avsluttet universitetseksamen. Noen har vokst opp i europeiskorienterte familier i storbymiljø, mens andre har sin bakgrunn i små landsbyer i Pakistans utkantområder. Mens enkelte er alene i Norge, kan andre ha stor familie og mange venner her. Sosialt, kunnskapsmessig, materielt, psykisk og fysisk dreier det seg om mennesker med *ulike ressurser*.

Vi skal gjøre et forsøk på å la ressursvake så vel som ressursrike personer komme til orde. De språkfattiges erfaringer er til dels tolket og beskrevet av forfatteren. Andre snakker selv. Noen har vært motvillige ved tanken på at deres situasjon skal beskrives og offentliggjøres. Andre har vært glade og sagt: Skriv alt, bare si det som det er. For å beskytte den enkelte er alle navn oppdiktet. Alle de som gjengir hele sin historie, og dermed *kan* gjenkjennes, har gitt sin tillatelse til det.

Kapitlet består dels av enkelttilfeller (cases), dels av diskusjoner knyttet til ulike temaer. De noe lengre enkelttilfellene er delvis basert på lange intervjuer, delvis bygget opp på grunnlag av dagboknotater, slik at den enkeltes utsagn senere er satt sammen til en sammenhengende historie, og delvis gjenfortalt og beskrevet av forfatteren. Diskusjonene er oppkonstruert. Utsagnene er autentiske nok, men satt sammen av forfatteren. Utsagnene skriver seg dels fra dagboknotater, dels fra kommentarer og diskusjoner over teksten, som er forelagt personene det gjelder.

18 Relasjonene *mellom* disse tre instansene er også interessante, men kan dessverre ikke tas opp her.

Problemområdene som tas opp, er i stor grad definert og avgrenset av pakistane selv. Det er *deres* opplevelse av situasjonen som søkes formidlet. Dette er utledet av hva de hyppigst har nevnt, spurt om og vært opptatt av, i ord og handling, overfor forfatteren. Det har ikke vært mulig å fremstille dette på én bestemt, enkel og oversiktlig måte. Til det er vel også mennesket og samfunnet for komplisert. I et oppsummeringskapittel vil det bli gitt noen mer teoretisk pregede betraktninger over erfaringenes dimensjoner.

TILFELLET ALI: NR. 953

En sur høstkveld 1971 besøkte jeg gutta i x-gate. Som regel var det liv og varme her. Gutta var blant de få privilegerte som hadde anledning til å motta besøk i sitt «hjem» i Norge, noe venner og slekt visste å sette behørig pris på. Denne kvelden var det, som så mange ganger før, en nykommer til stede. Han satt for seg selv i et hjørne. Da ingen viste tegn til å presentere ham for meg, noe man vanligvis ikke nølte med, gikk jeg bort til ham og sa: «Morn, jeg heter Aud.»

Gutten, som vel kunne være i tenårene et sted, ga meg en kald og klam hånd, besvarte ikke håndtrykket, mumlet noe og slo blikket ned. Han så bedrøvelig ut, tynn og blek med et nervøst drag om munnen og et redd blikk. Litt etter forsvant han inn i sideværelset. Ingen svarte noe særlig da jeg spurte hvem det var. De trakk på skuldrene, dessuten var han analfabet, sa de. Jeg gikk derfra uten en gang å få vite navnet.

Dette var Ali.

Senere ble det forståelig hvorfor det ikke hadde vært noe hyggelig å bekjentgjøre Alis tilstedeværelse. Ali var i landet ulovlig. Man fryktet for at politiet ville sende ham hjem dersom de fikk snusen i ham. Han hadde fått avslag på sin søknad om arbeidstillatelse og hadde ingen rett til å være her. De andre hadde lovet å hjelpe ham å klage på saken, i mellomtiden holdt han seg skjult. Saken hadde både forspill og etterspill.

Ali ble født for 19 år siden, den eksakte dato er det ingen som vet. Det fantes ikke noe registreringssystem for de 10–15 000 barna som daglig ble født i landet. Foreldrene var fattige, de kunne hverken lese eller skrive.

For Ali ble det heller ingen skolegang. Det kostet penger. Dessuten fantes det ingen skole i hans landsby. Som eldstemann i en barneflokk som etter hvert kom til å telle syv, ble det viktigere at han hjalp faren med arbeidet på jordene. Hvorfor kaste bort tiden med å lese bøker når man så allikevel aldri ville få bruk for det man leste? 85 prosent av befolkningen var analfabeter, så Ali kom ikke i noen særstilling.

Oppveksten tilbrakte han derfor hjemme på den lille gården oppe i fjellene, hvor hveten ble høstet to ganger i året. Landsbyen lå langt unna de kanalene som var bygget ut omkring de store elvene. Men monsunen reddet avlingen – hvis den kom. I tørketiden måtte man dra langt opp i fjellet for å hente høy til dyra.

Ali begynte å tenke på fremtiden. Her var de fire brødre som skulle dele den tørre jordlappen. Hva ville det bli til? Foreldrene begynte å bli gamle, og Ali ble minnet på det ansvar han ville få for dem når de ikke lenger kunne sørge for seg selv. Han måtte også ha penger til medgift – han ville naturligvis gifte seg og få barn med tiden. Han hadde også ansvar for at de tre søstrene ville bli anstendig gift, også det ville koste penger.

Som så mange andre måtte han tenke på en jobb som kunne skaffe litt biinntekter. Noe slikt fantes ikke i landsbyen. Det var også knapt om jobbene i omegnen. Det arbeidet som fantes, måtte han eventuelt søke i byene. Selv om det var elendig betalt, og lønnen han kunne vente å få, snaut ville dekke utgifter til mat dersom han måtte flytte hjemmefra. Alt i alt – det var en svært usikker fremtid han så for seg.

Ali var ikke den eneste. Hans kamerater var ikke noe særlig bedre stilt. Allerede som barn visste de at folk forlot landsbyene i egnen, ofte for godt, for å tjene penger og sende hjem og dermed gjøre fremtiden bedre. Mange hadde reist til England, tusenvis, og av disse hadde også mange sendt bud etter familiene sine. I England levde de et godt og rikt liv, fikk de høre.

Hvor mange vakre drømmer hadde Ali om verden utenfor der han sanket høy oppe i fjellene? Hvilke planer la kameratene sammen under de skyggefulle oliventrærne? Hva slags historier fikk de høre om de forjettede land i Europa? Hvem vet. Ali kunne ikke selv lese noe om virkeligheten utenfor.

Da Ali ble voksen, var det ikke så enkelt å komme inn i England. Derimot hadde det åpnet seg andre muligheter i Europa: Flere hadde reist til Tyskland, og til Danmark, til Norge. Landsbyen ble mer og mer tomt for yngre menn, tilbake satt unge koner, barn og foreldre.

Konene både håpet og fryktet at de en vakker dag skulle få brev fra ektemannen om at han nå var «well set-up», og at de måtte komme etter.

Det kom begeistrede brev hjem. Ryktene gikk. Naboene fikk sendt til seg penger og bygget opp sine hus. Oksene som hadde drevet vannhjulene, ble erstattet med elektriske pumpeanlegg. Menn kom tilbake for å gifte seg – reiste igjen, men etterlot seg strålende presanger og de mest fantastiske historier.

For å gifte seg måtte man ha presanger til brudegullsmykker, klær og utstyr. Hvem kunne konkurrere med dem som hadde reist ut for å tjene penger? Hvordan skulle man få sine søstre og døtre giftet bort med ære og anstendighet uten ekstra inntekter?

Det ble også skrevet i avisene. Reportasjer fortalte om mulighetene i Europa, om den enorme mangelen på arbeidskraft, og om de høye inntektene. For en månedslønn i Europa kunne de leve godt i tre–fire måneder hjemme. Man kunne med letthet spare tusener av rupier i året, og på få år sikre seg sin og familiens fremtid og alderdom. Dette ble bekreftet av enkelte som kom hjem og satte i gang med sin egen forretning, som investerte i en lastebil, eller som hadde skaffet seg utdanning i Europa og nå hadde fått velavlønnede stillinger i Karachi, Rawalpindi, Islamabad og Lahore.

Vel var det slik at Ali ikke selv kunne følge med i avisene, men han hørte det av andre, som igjen var blitt fortalt hva det sto. Ryktene var svært lovende, og han kunne jo se med sine egne øyne den velstand som ble naboer til del. Forventningene fra familien presset også på ham. Kunne ikke Ali klare det som så mange andre hadde klart? Skulle hans familie være noe dårligere enn andre? Husket han ikke sitt ansvar? Spenning var det også i det, foruten ære og prestisje, hans og hele familiens.

Planene ble lagt sammen med noen kamerater. En venn hadde en fetter i Danmark. Dit kunne de reise. Det var bare å komme seg dit, og når de først var fremme, ville det bli en enkel sak å finne seg arbeid. Det største problemet for Ali var å skaffe penger til reisen, dessuten måtte han ha pass, noe som også kostet. For penger fikk man alt. En del penger skaffet familien til veie. Fjerne slektninger på morssiden bidro med sitt. Resten måtte han låne. Tusenvis av rupier måtte til, det var en alvorlig affære, alle visste det ble satset stort. Men det gikk for andre, og Ali var ikke alene. Han var optimist. Han tvilte ikke på at det skulle gå bra.

18 år gammel var Ali da passet var ordnet, pengene lånt og reisen sto for døren. Sammen med tre kamerater skulle han ta den billigste veien til Danmark – med buss og tog. I begynnelsen av september 1970 forlot de Pakistan. Foran dem lå Afghanistan, Iran, Irak, Tyrkia, Hellas og mange flere land – langt i det fjerne var Danmark. Det var verst å si farvel til moren og småsøstrene.

Ved ankomsten til Tyskland skjedde det noe. Passene ble stemplet «Tourist», og de fikk beskjed om at de bare kunne oppholde seg i Danmark i tre måneder. De kunne ikke gjøre regning med å få tillatelse til å arbeide der. De forsto ikke riktigg dette, det hadde jo ikke vært noe problem for Nazir, fetteren til en av dem som de skulle oppsøke i Danmark. De fortsatte, og etter tre ukers reise fant de frem til Nazir.

Nazir kunne bare bekrefte de bange anelsene. Det var kommet så mange utlendinger til landet den siste tiden, og myndighetene var blitt veldig strenge med å gi arbeidstillatelse. Det var mange landsmenn som hadde forsøkt uten hell i lengre tid, og det gikk rykter om at grensene ville bli stengt. Det var nok små sjanser, men de kunne jo forsøke.

Et par måneder holdt de på. De diskuterte situasjonen frem og tilbake, men fant ingen løsning. Det ble klart at Danmark ikke var stedet for dem, men at de burde forsøke i Norge. Flere landsmenn hadde reist dit, og der var ikke myndighetene så strenge, hørte de.

Men ingen av dem hadde pass som var gyldig for Norge. Ingen visste hvor lang tid det kunne ta å ordne dette. Og nå trengte de penger. Alt hadde blitt dyrere enn de hadde regnet med. Å reise til Norge ville medføre ekstra utgifter.

De fikk låne litt penger av venner i Danmark, men det var begrenset hva disse kunne hjelpe til med. Mens de ventet på å få passene ordnet, kunne de ikke oppholde seg i Danmark og reiste derfor tilbake til Tyskland. I tre måneder bodde de på ungdomsherberge i Kiel. Det viste seg at de ikke var de eneste arbeidssøkende i Europa som hadde problemer med å få arbeidstillatelse, og som heller ikke hadde penger å leve av. Frykten for politiet dersom de skulle bli tatt i å arbeide ulovlig, ble overvunnet av nøden: Hver morgen stilte de opp på geledd sammen med andre utlendinger, og en bonde fra omegnen plukket ut de sterkeste som han fraktet med seg i lastebil ut på åkrene. Noen dager ble de utvalgt, andre dager ikke. Var de heldige, tjente de 20 mark om dagen.

Det ble satt et foreløpig punktum for utryggheten i februar 1971. Passene ble gyldige for Norge. Men fremdeles var det ikke bare å dra av gårde. Det tok enda noen måneder før Ali og kameratene hadde fått skrappt sammen nok penger til å dra. Først i mai sto de på norsk jord.

I Norge var det flere hundre pakistanere og andre utlendinger som søkte etter arbeid, og Ali kom langt bak i køen. Ikke kunne han snakke for seg, og ikke hadde han kjente i Norge fra før. Omsider fikk han, ved hjelp av landsmenn, tilsagn om arbeid ved en restaurant. Nærmere to måneder var gått. Så var det å ta fatt på reisen tilbake til Hamburg, hvor han skulle levere inn sin søknad om arbeidstillatelse.

Igjen måtte han låne penger. Men nå var utsiktene blitt lysere. Han ville komme til å tjene over 1000 kroner måneden, han var ikke riktig sikker, men det hørtes i hvert fall mye ut. Restauranten hadde også lovet ham et værelse, og han kunne få mat der mot at de trakk ham litt i lønna. Jo, han hadde vært heldig. Det var hundrevis av andre som ikke hadde kommet så langt som han.

Den 8. juli kom Ali til Hamburg, og dagen etter gikk han med alle papirene sine til konsulatet. Han fikk hjelp av landsmenn til å fylle ut det nødvendige søknadsskjema og leverte det fra seg. Til gjengjeld fikk han et nummer: 953.¹⁹ Nr. 953 måtte regne med å vente noen uker, så kunne han komme tilbake til konsulatet. Det ville bli hengt beskjed til søkerne på døra. Når hans eget nummer kom opp, forelå et resultat.

19 Nummeret er fingert.

Nr. 953 ventet lenge uten å finne sitt eget nummer på døra. Det nyttet ikke å spørre funksjonærene om nyheter, hvordan saken gikk, om de trodde det ville ta lang tid. Det var så mange utlendinger som maste, og funksjonærene kunne ikke snakke urdu. Sammen med alle de andre som ventet, fikk nr. 953 høre at alle utlendinger som var kommet til Norge før den 9. juli, og som lot seg registrere hos politiet innen ti dager, kunne søke arbeid direkte fra Norge, uten omveien til Hamburg. Vel, han kunne jo ikke dra fordel av det, han måtte bare vente. Han var dessuten blitt registrert ved konsulatet den 9. og var jo lovet både arbeid og bolig. De nye reglene om å søke fra hjemlandet ville ikke angå ham.

Nr. 953 ventet og ventet, utålmodig og spent. Andre fikk avslag og reiste tilbake til Norge for å prøve på nytt, mens noen fikk positivt svar og dro lykkelige av gårde. Kameratene fra reisen fikk sin arbeidstillatelse, og nr. 953 ble igjen i Hamburg, alene, men likevel i selskap med andre i tilsvarende situasjon.

Etter vel en måneds tid fikk nr. 953 endelig svar. Søknad om arbeidstillatelse var avslått. Man trengte ham ikke lenger ved restauranten. Andre hadde kommet som kunne begynne å arbeide straks. Restauranten hadde behov for arbeidskraft *nå*, mens turistene var der. Å vente på Ali hele sommeren ble for lenge.

Ali har ikke fortalt hvordan han reagerte, det er vel ikke noe å spørre om. Han var blakk, hadde en gjeld som etter hvert hadde løpt opp i nærmere 10 000 kroner, kunne ikke gjøre seg forstått, var alene, turte ikke skrive hjem – noe han eventuelt måtte få hjelp til. Han ville det heller ikke.

Hans venner i Norge undersøkte saken for ham. De gikk til restauranten og spurte hva dette skulle bety, hadde de virkelig ikke bruk for Ali når de hadde lovet det? Å jo, det var en misforståelse, den andre var ikke noe flink likevel, og de trodde nok at de hadde bruk for Ali når alt kom til alt. Så han kunne kanskje søke en gang til? De ga nytt skriftlig løfte om arbeid, som vennene sendte til Ali.

Noe tilsvarende hendte med mange andre. Det tok litt lengre tid for Ali, for hans venner i Norge var ikke blant dem som lettest fant frem. Men glad var han da han så at andre fikk arbeidstillatelse som hadde vært i samme situasjon som han selv. De nye reglene i Norge skulle ikke gjelde for dem som var registrert i Hamburg. Han behøvde ikke reise hjem til Pakistan for å søke. Og nå kom nytt tilbud om arbeid, han slapp å låne enda mer penger for å reise til Norge nok en gang.

I all korthet: Historien gjentok seg. Tiden hadde gått, og i slutten av oktober fikk Ali igjen avslag. Restauranten hadde igjen funnet noen andre. Ali var nå nesten alene igjen i Hamburg. Vel, så var det ingen annen løsning enn å ta seg tilbake til Norge og lete etter arbeid igjen, han var jo blitt registrert og skulle bli å behandle som de andre søkerne som var blitt registrert av politiet i Norge. Så sa i hvert fall ryktene. Igjen måtte han låne penger. Litt klarte han å tjene selv hos bonden i Kiel.

I slutten av oktober 1971 kom han alene tilbake til Norge. Det var mer enn ett år siden han forlot hjemlandet, og fremdeles hadde de ikke mottatt et øre der hjemme. Hva trodde de vel om ham?

På denne tiden var det vanskelig å finne arbeid i Norge. Sesongen var ikke den beste. Men tross alt var det sjanser. Andre i samme situasjon fortsatte utover høsten å finne arbeid og få arbeidstillatelse innvilget. Heldigvis for Ali fantes det noen han kunne få bo hos. Disse vennene ga ham mat og lånte ham penger. Til gjengjeld hjalp han dem når han kunne med små ærender. Vennene forsøkte å finne arbeid for ham, og de lyktes omsider. En liten restaurant trengte en skrubbegutt, og det var ikke så farlig om han ikke forsto norsk. De hadde andre pakistanere i arbeid fra før av, og værelser for sine ansatte.

For tredje gang ble søknadsskjema fylt ut. Denne gangen ble det innlevert hos fremmedpolitiet i Norge. Men *den* gikk ikke! Politiet nektet å motta søknaden med den begrunnelse at reglene nå var slik at han måtte søke fra hjemlandet ... Politiet forklarte at det var gått lang tid siden de hadde tatt imot søknader fra personer som hadde blitt registrert i Hamburg. Og noe unntak kunne de ikke gjøre lenger. Ett sted måtte grensen gå. Ali måtte reise hjem, sa de. Det var med denne bakgrunn og med denne trusselen over sitt hode at Ali ikke gjengjeldte noe håndtrykk.

I januar 1972 ble det sendt inn klage over avslag på søknad om arbeidstillatelse for Ali. Alle momenter som talte for at han måtte bli å betrakte som et unntak fra reglene, ble anført. Det viktigste punktet var at Ali *var* blitt registrert i Hamburg, men at han på grunn av uheldige omstendigheter (f.eks. at den første arbeidsgiveren ombestemte seg to ganger) og store økonomiske vanskeligheter ikke hadde hatt noen mulighet for å komme til Norge på noe tidligere tidspunkt. Han hadde kommet i god tro tilbake til Norge fordi han visste at andre i samme situasjon senere hadde fått sin arbeidstillatelse innvilget. Det heter i klagen:

Da jeg reiste fra Pakistan for over 1,5 år siden, kom jeg i god tro, hadde penger nok til å klare meg den første tiden jeg regnet med det ville ta for å ordne papirene. Men uten arbeid kan man ikke klare seg lenge, og jeg har vært avhengig av venner for å klare meg den siste tiden. Dessuten måtte jeg stifte gjeld hjemme i Pakistan for å kunne finansiere reisen til Norge. Mitt ønske er hverken å ligge den norske eller pakistanske stat til bekostning, og heller ikke mine venner, som allerede har hjulpet meg nok. Jeg er ung og sterk og villig til å arbeide, hvorfor skulle jeg ellers satset så mye på å komme hit? Som andre mennesker har også jeg stolthet, og ønsker å ordne opp i mine problemer på egen hånd.

Klagen ble ikke tatt til følge. Derimot ble det utferdiget en bortvisningsbeslutning som ble lest opp for Ali og tolk. Igjen ble det anledning til å klage, denne gang over

bortvisningsbeslutningen. Denne klagen ville gå til Statens utlendingskontor. Politiet forsikret seg om at Ali hadde forstått at dersom det ble avslag, måtte han reise øyeblikkelig. På statens bekostning.

Den 8. februar ringer politiet. Olsen hadde nå fått saken Ali, som opprinnelig var Hansens sak, men som forrige gang ble tatt hånd om av Nilsen fordi Olsen var syk. Politibetjenten fortalte: Statens utlendingskontor har behandlet Alis klage over politiets avgjørelse om bortvisningsbeslutning av den 31. januar 1972. Statens utlendingskontor konstaterer at Ali den 23. november 1971 kom til Norge for å ta arbeide. Han skulle da vært avvist i medhold av fremmedloven paragraf 10, jmfør forskriftene, paragraf 48. Statens utlendingskontor finner derfor, ikke minst av prinsipielle grunner, ikke grunn til å ta klagen til følge.

Politiet forteller også at ifølge forvaltningsloven er klageretten oppbrukt. Man kunne derfor ikke anke saken inn for Justisdepartementet, noe man kunne ha gjort dersom det hadde dreid seg om søknad om arbeidstillatelse. Men *det* hadde jo ikke Ali adgang til å levere inn. Det var ikke *den* søknaden det gjaldt nå, men bortvisningsbeslutningen. Og den måtte behandles *før* søknad om arbeidstillatelse ble levert.

Politiet ville ikke være urimelige mot Ali, som de sa, og satte fristen til å forlate landet til en uke. De skulle kjøpe billett. Likevel – ingen kunne *nekte* Ali å anmode Justisdepartementet om å prøve saken. Dokumentene ble levert inn igjen, oversendt til Statens utlendingskontor, hvor det ble forlangt at Statens utlendingskontors avgjørelse ble prøvd i Justisdepartementet. Denne klagen hadde ikke oppsettende virkning. Det vil si, Ali måtte reise, uansett når og om saken ble tatt opp i Justisdepartementet. Det hele kom an på hvor lang tid det byråkratiske apparat brukte på å få sendt saken dit den skulle. Det var bare noen få dager igjen.

Dagen før Ali skulle reise, ba politiet ham komme. Han skulle sitte innesperret til neste morgen, da de selv skulle kjøre ham til flyplassen kl. 6. Med løfte om, på ære og samvittighet, å komme med ham kl. 6 neste morgen, ga politiet etter og overlot ansvaret til norske mellommenn.

Direkte inngrep i byråkratiets gang førte til at Justisdepartementet lovet å ta opp saken straks. Samme aften ble det klart at Ali kunne få bli til saken var prøvd i departementet. Og neste morgen ble billetten avbestilt. Departementet fant at dette tilfellet måtte betraktes som et unntak, og ga Ali anledning til å arbeide i Norge likevel.

Ali hoppet ikke i taket av glede. Han hadde hele tiden stolt på sine medhjelpere og forsto ikke så mye av det som hadde skjedd. Var det kanskje en selvfølge å bli behandlet rettferdig i Norge? Eller var det en tilfeldighet?

TILFELLET RAFIQ: «I BELIEVE IN JUSTICE. AND I THINK WE DESERVE IT.»

Rafiq er i dag 37 år. En voksen mann med allsidige erfaringer og kunnskaper, velutdannet og innforstått med vesteuropeisk kultur. Han ble hverken tvunget av nød eller fattigdom ut av landet sitt. Han ble aldri lurt av agenter. Han hadde bare et ønske om å arbeide i Norge for å lette litt på en stresset familieøkonomi. Viktigere var videreutdannende kurser som han tenkte å ta ved universitetet i Norge.

Rafiq er rik på ressurser i motsetning til for eksempel Ali. Hans personlige kamp med norske myndigheter varte først i to år. For sin egen del hadde han kanskje ikke brydd seg med å slåss videre. Men det gikk prinsipper i det hele. «Det er et spørsmål om alminnelig rettferdighet», sier han. «Det dreier seg om de fundamentale menneskerettigheter. Et helt folk, ja hele den tredje verden, kan ikke finne seg i dette. Derfor protesterer jeg. Bruk saken min. Jeg selv er ikke redd for noe eller noen. At menneskene blir eldre og eldre dag for dag og til slutt skal dø, det er et faktum. Det kan man ikke lage problemer av eller protestere på. Det er hva man bruker livet til, som er viktig.»

Rafiqs sak begynner med et brev til forfatteren:

Karachi, 4. mars 1973

Kjære frøken Korbøl,

Jeg fortsetter med min tidligere klagesak og den uendelige korrespondansen med de norske myndigheter, og sender deg imens hele historien. Jeg håper å kunne føre hele saken for retten senere, dersom jeg kommer til Norge. Hvis du kan finne en advokat for meg, ville jeg være svært takknemlig. Jeg betaler de juridiske ekspertene, uansett hva de måtte forlange i honorar. På forhånd takk.

Hilsen Rafiq.

Og her følger historien:

De skrevne og undertegnede vitneutsagnene taler i grunnen for seg selv. Det er mine to pakistanske venner i Danmark samt en danske som har skrevet dem. Likevel, til tross for at alt skulle være klart med det, skal jeg kort fortelle hele historien i tilfelle videreføring av saken.

Jeg var i mitt eget land Pakistan forrige år. Jeg ønsket å komme til Norge for å arbeide, men før jeg forlot Pakistan, ville jeg vite hva slags søknadsregler som

gjaldt for meg. Jeg spurte min fetter og venn i Danmark om dette i et brev. De gikk personlig til den norske ambassaden i København for å få bekreftet hvorvidt jeg kunne komme til København og søke arbeidstillatelse derfra eller ei. De fortalte damen i visumavdelingen at jeg var i Pakistan, og at de lurte på om jeg kunne komme til Danmark og søke arbeidstillatelse derfra, fordi det tar så lang tid å søke fra Pakistan. De fortalte også at jeg hadde arbeidet i Danmark 1970–71, og at jeg hadde arbeidstillatelse der fram til april 1971, og at jeg hadde søkt om arbeidstillatelse i Norge i 1970, men fikk avslag fordi jeg ikke hadde bolig i Norge på den tiden.²⁰

Damen i visumavdelingen undersøkte i kartotekene med hensyn til min tidligere søknad og sa til mine venner: 'Denne saken er spesiell, jeg kan ta imot søknaden dersom Rafiq kommer hit og har ordnet med papirene for arbeids- og boligtilbud.' Da vennene mine fikk vite dette, sendte de straks telegram til meg, som følger vedlagt, og som også kan bekreftes av telegrafmyndighetene i København dersom det er nødvendig.

Da jeg fikk telegrammet, reiste jeg til Danmark. Hva som hendte etterpå, kan lett bedømmes ut fra hva som følger: Etter at jeg kom til Danmark, og før jeg fikk tilsendt arbeids- og boligtilsagnene fra Norge, ville jeg gå til ambassaden for å få bekreftet alt sammen. Jeg fortalte mine venner det, som sa at det kunne jeg hvis jeg ville, men de var helt tilfredse med det svaret de hadde fått da de hadde kontaktet damen i visumavdelingen. Likevel rådet de meg til å ta med meg min danske venn. Deres erfaring var at damen ikke snakket så veldig bra engelsk, og det kunne oppstå misforståelser.

I samsvar med deres råd kontaktet jeg min danske venn (hans skriftlige bekreftelse følger også vedlagt), og så gikk vi begge til den norske ambassaden til den samme damen i visumavdelingen. Jeg sa til damen at ifølge hennes råd hadde mine venner sendt telegram til meg og sagt at jeg kunne komme, men at jeg likevel ville ha alt bekreftet med hensyn til søknaden om arbeidstillatelse i Norge.

Hun viste fram et dokument, skrevet på engelsk, hvor reglene med hensyn til unntak sto, som gjaldt i mitt tilfelle.²¹ Hun sa jeg ikke behøvde bekymre meg. Det var bare å få arbeids- og boligtilbudene skriftlig og så komme tilbake til henne.

20 Rafiq hadde hele tiden etterpå hatt kontakt med den samme arbeidsgiveren i Norge, og tilbudet om arbeid sto åpent. Arbeidsgiveren hadde i mellomtiden også skaffet bolig.

21 På denne tiden skulle man søke arbeidstillatelse fra hjemlandet eller det land man hadde hatt lovlig opphold i de siste seks måneder.

Så min danske venn og jeg var tilfredse. Vi gikk tilbake til min danske venns hjem. Da vi kom dit, ringte damen fra ambassaden opp, hun hadde min venns telefonnummer. Hun sa hun hadde glemte å gi oss søknadsskjema, og at hun ville sende det i posten. Neste gang jeg kom til ambassaden, skulle jeg ta med disse papirene, ferdig utfylt, samt pass og skriftlig arbeids- og boligtilbud. Så ville hun sende søknaden min til fremmedmyndighetene i Oslo.

Da jeg hadde gjort meg ferdig med alle disse formalitetene, gikk jeg igjen til ambassaden, til den samme damen. Hun tok søknadsskjemaet mitt, som var ferdig utfylt, og ba meg sitte og vente utenfor. Etter en halv time ba hun meg komme inn og spurte om jeg hadde pass som også ga adgang til innreise i Norge, hun kunne ikke se det noe sted. Da viste jeg henne den siden hvor det sto, påført av den pakistanske ambassaden i Stockholm. Hun var fornøyd med det. Men hun mente jeg burde skaffe nytt pass, det jeg hadde var i dårlig forfatning. Etter dette sa hun: 'Jeg sender saken med mine anbefalinger til arbeidsmyndighetene i Oslo. Du må vente til det foreligger et svar. Jeg skal informere deg så snart jeg hører noe fra Norge.'

Etter tre eller fire dager informerte hun meg om at saken var avslått, og at hun ikke hadde hatt rett til å motta søknaden min i den norske ambassaden. Etter det var saken til behandling i forskjellige offentlige instanser i Norge i mer enn to måneder. Alle avgjørelsene gikk ut på at jeg var nødt til å reise tilbake til Pakistan og søke derfra, for formalitetenes skyld. I så fall ville jeg lide, ikke bare et stort økonomisk, men også mentalt tap, alt på grunn av feilaktig informasjon fra damen i visumavdelingen i den norske ambassaden i København.

Jeg klaget derfor først til arbeidsmyndighetene i Oslo gjennom min sjef, som anbefalte min sak. Jeg la ved en detaljert rapport i klagen. Min sjef hjalp meg, og kjenner hele saken. Du kan få all videre informasjon som er nødvendig, fra ham. Igjen fikk jeg høre det samme: «De kan ikke få tillatelse, men hvis De ønsker det, kan De klage til Justisdepartementet i Oslo.» Jeg sendte en detaljert klage sammen med skriftlige og undertegnede bekreftelser fra vitnene, alt gjennom sjefen min.

Der sto alt sammen om hvordan ambassaden hadde gitt feilaktig informasjon. Men jeg fikk høre at avgjørelsen var den samme i Justisdepartementet, og at jeg måtte søke fra Pakistan.

Etter det dro jeg til Oslo for å få saken brakt for retten. Men som turist hadde jeg begrenset oppholdstid, så jeg måtte dra tilbake til Pakistan. Søkte jeg derfra, ville jeg ganske sikkert få arbeidstillatelse, det sa de rett ut. Jeg tenkte så at det beste ville være å ta saken opp for retten senere, etter at jeg hadde fått arbeids- og oppholdstillatelse i Norge, og fant ut at jeg ikke kunne gjøre noe annet enn å reise hjem.

Som sagt, jeg ble påført et stort økonomisk tap. Penger kan ikke erstatte alle de mentale bekymringene jeg har fått, jeg vet jo enda ikke hva det hele blir til, og nå har det gått snart et halvt år i alt. Likevel, følgende utgifter kan tas opp i spørsmålet om erstatning som jeg mener å ha krav på etter ambassadens feilinformering:

a) Flybillett Karachi/København	3.032 danske kr
b) Flybillett København/Karachi/København	6.064 danske kr
c) Utgifter i transitt, fra Karachi til mitt hjemsted, etc.	2.000 danske kr
d) Utgifter til tre måneders opphold i Danmark da jeg ventet på at søknaden om arbeidstillatelse, klagen etc. skulle behandles	9.000 danske kr
	20.096 danske kr

Slik situasjonen er nå, har jeg faktisk «sløst bort» denne summen, uten at noe er kommet ut av det, og jeg skylder tusenvis av kroner, alt på grunn av feilinformering fra damen i visumavdelingen i den norske ambassaden i København. En må også huske på at jeg burde ha regnet med tap av inntekter i alle disse månedene. De mentale bekymringene har naturligvis også gått ut over min familie, heller ikke det er det lett å finne noe middel for å rette opp.

Etter at alt dette hadde skjedd før jeg dro fra Danmark, kontaktet jeg damen på ambassaden igjen, og ba om å få det hele skriftlig fra hennes side, hva hun hadde lovet tidligere, hvilke regler hun hadde henvist til, etc. Da sa hun bare: 'Det er ikke jeg som tar de endelige avgjørelser. Jeg gjorde bare det jeg lovet. Jeg mottok søknaden Deres, og sendte den videre til fremmedmyndighetene i Oslo. Ingen på noen norske ambassader vil motta en slik søknad hvis det ikke var for unntaksreglene. Jeg var av den formening at Deres sak var et unntak, og det er virkelig mange eksempler på slike unntak fra regelen om å søke fra hjemlandet. Det er ikke min feil. Jeg kunne bare anklages dersom jeg hadde nektet å motta søknaden. Nå da hele saken er blitt avgjort i Deres disfavør, vel, så har ikke jeg noe mer jeg skulle ha sagt.'

Kan det være meg tillatt å spørre hva alle disse ambassadefunksjonærene egentlig gjør på ambassaden når de ikke en gang vet om de kan eller ikke kan motta en slik søknad som min? Er det meningen at søkerne skal ha ansvaret for feil informasjon fra ambassadens side? Eller er det ambassadefunksjonærene? Som mottok papirene og ga søkeren feil informasjon, og som når alt kommer til alt, handler i samsvar med instruksjoner som ambassaden gir, som igjen representerer Norge? Faktum er jo ganske enkelt at dersom ikke ambassadefunksjonæren hadde villedet meg, ville jeg straks og med en gang ha søkt direkte fra Pakistan, uten alt dette om og men. Som nevnt, jeg har øyenvitner til det hele.

Deres skriftlige vitnemål vedlegges. De møter gjerne opp i retten hvis nødvendig. Med hensyn til damen i visumavdelingen på den norske ambassaden i København, har hun også indirekte innrømmet sin feil idet hun sier at hun har mottatt papirer som ingen ambassade ville motta dersom det fantes tilstrekkelig med regler og instruksjoner.

Alle disse fakta viser klart at det som skjedde, skjedde på grunnlag av rådgivning fra den norske ambassaden i København, og det var ingen feil fra min side. Med disse ordene slutter jeg av, og ser fram til rettferdighet når saken bringes fram for den norske rett.²²

HISTORIEN OM ET ARBEIDSTILSAGN SOM GIKK I VASKEN

Januar 1971. To pakistanere leter etter jobb i Oslo. Etter fire ukers iherdig og nedslående jakt skjer det noe: En restaurantkjede svarer positivt på vår første henvendelse. «Ja, vi har allerede et par pakistanere, men skal ha én til. Det er best å holde seg til én nasjonalitet, skjønner De. Men ring om et par dager, det er ikke helt klart med hovedkontoret ennå.»

Forhåpningsfull oppringning etter to dager. Samme person: «Ja, vi holder på her, nå har vi lånt ut en kar til restaurant X, og vi vet ikke riktig hva som trengs og ikke trengs. Det blir ikke avgjort noe før til uka, så ring da. Jeg skal konferere med restaurant X.»

Tredje gangs oppringning. En ny person tar telefonen. Damen forteller at de trenger to personer, og at de kan komme ned. Spente og oppmuntret drar vi straks av gårde. Vi leter oss frem til kjøkkenveien. Stabler av dunker med avfall, melkspann, kasser med tomme brusflasker, kanner med øl, bensin, olje og vaskemidler på fat, traller, store og små, sperrer for oversikten. Omsider får vi øye på et lite bur hvor det sitter en mann. Vakten.

Han tar en telefon, og etter noen minutters venting kommer damen fra telefonen. Hun tripper litt nervøst og snakker bare til meg. Ja, vi måtte bli med på sjefens kontor, hun hadde egentlig ikke noe med ansettelse, men ettersom vi nå var her, så måtte vi bli med opp. Hun går foran og viser veien. Guttene kaster spørrende øyekast på meg, jeg trekker på skuldrene, ruller med øynene og slår ut med hendene. Ingen ting avgjort. Vaktmannen glør tomt etter oss. Vi følger etter inn i vareheisen. Skittrennene som farer forbi oss på veggen og den kvalme kjøkkenluf-

22 Rafiq fikk, etter ca. tre måneders venting i Pakistan, arbeids- og oppholdstillatelse på de samme betingelser som han hadde søkt om fra Danmark. Flere forsøk på å få brakt saken inn for retten har strandet, juridiske rådgivere mener det ikke vil føre til noe.

ten i heisen forsterker det inntrykket vi først fikk fra kjøkkeninngangen – en skrikende kontrast til den opplyste neonfasaden hvor gjestene blir bukkende tatt imot, til dempet belysning, myke tepper og intim musikk. Så vel orkester som tjenende ånder er mørkhudede. Beleven elegance mot taus og ydmyk elskverdighet ... Larmen fra kjøkkenregionen slår mot oss. Skingrende rop, maskiner som surrer, et grelt lys fra lamper som er svøpt inn i dampen fra entrecoter og *crêpes Suzette*.

På vår vei mellom hvitkledde og svettende utlendinger tvers gjennom det enorme kjøkkenet spør damen om pakistanernes papirer er i orden. Hun tenker på arbeidstillatelse. Jeg svarer at naturligvis får man ikke arbeidstillatelse før man har fått tilsagn om arbeid, visste man ikke det her?

«Vi ansetter ikke folk da», sier hun raskt, og baner seg fortsatt vei mot et glassbur midt inne i kjøkkenet med oss på slep. Men det er ikke *hun* som skal avgjøre det, hun vil bare nevne det ... Hun viser meg inn i buret, som står tomt, og ber meg ta plass og vente. Det lille kontoret flyter av papirer, på veggene henger vaktlister, det lyser i små lamper. Utsikten er perfekt. Ikke en krok av kjøkkenregionen er skjult. Og ikke en lyd kommer inn da døren blir lukket. Høytaleren sender liflige toner fra dansesalen. Rundt buret yrer kjøkkenpersonalet som maur. Mine venner blir ikke ofret et ord. En gest forteller dem at de må vente utenfor, hvor de vrir seg forlegent i varmen og den oppmerksomheten de blir tildelt i smug fra kjøkkenarbeiderne.

Etter en lengre venteperiode kommer sjefen seilende som en skygge forbi buret. En stor, fet og myndig mann med sigar. Han overser de to fullstendig. Til meg sier han heller ikke god dag, bare nikker. «Vi trenger ikke folk», buldrer han. «Men dere sa jo det i telefonen!» «Det fluktuerer så fort. I går kunne vi trenge ti, i dag ingen.» Jeg fortsetter: «Det er jo mer enn en uke siden vi ble lovet første gangen.» Men typen tåler hverken spørsmål, motsigelser eller oppklaringer. Han åpner døren for meg og sier han har det travelt.

Jeg er rasende. Guttene røper ikke med en mine hva de måtte føle, de skjønte det var nei. Damen lukker opp igjen og prøver å beklage da vi går mot heisen. Det er ikke hun som avgjør, bla-bla, det drukner i larmen. Hva er det i blikkene fra de ansatte rundt oss? Oppmuntring? Et nikk – det går nok, ikke hiss deg opp? Ute i den kalde, friske luften, hutrende på hjemvei, spør jeg: «Hva skal vi gjøre nå?» De trekker på skuldrene. «Forget it.»

TILFELLET KHAN: STABIL ARBEIDSTAKER MED EVNE TIL Å TILPASSE SEG NORSK ARBEIDSLIV²³

Khan kommer fra en liten landsby som ligger i et tørt og fattig jordbruksområde i den nordøstlige delen av Vest-Pakistan. Alt som produseres på farens lille gård, konsumeres innen familien. Denne er imidlertid blitt ganske stor etter hvert: far, mor, to brødre med koner og til sammen fem barn. Khans kone og tre barn, farens brors enke og hennes to barn, og Khan selv, i alt 21 personer som alle er avhengige av gårdens produkter. For å kunne dyrke jorda, er de helt avhengige av regnvann, og bare i sjeldent gode år kan det bli overskudd for salg. Det er ikke nok å leve av. Familien trenger kontanter, men det finnes i det hele tatt ingen muligheter for biinntekter. Lønnet arbeid er ikke å oppdrive.

Som så mange andre i samme situasjon bestemte han seg for å reise til Europa for å finne arbeid, noe han aldri ville ha gjort dersom det fantes muligheter hjemme. Sammen med tre–fire venner, hvorav én kunne snakke engelsk, forlot han Pakistan i mai 1971. Han måtte låne penger til reisen, passet kostet også litt. Dette var hans livs – og familiens – store investering. Han hadde hverken slekt eller familie i Skandinavia, som var reisens mål, og kunne ikke regne med hjelp fra andre enn seg selv.

De reiste med buss og tog. Det gikk med noen tusener kroner til reiseutgifter, mat og overnatting i de tre ukene reisen varte, og den første tiden etterpå. Den 16. juni kom Khan og kameratene hans til Norge. Det var imidlertid ikke så lett å finne arbeid som han hadde trodd. Han gikk fra sted til sted, men det var avslag overalt. Han ble registrert av politiet som arbeidssøkende den 9. juli, sammen med hundrevis av andre utlendinger. Etter tre–fire uker i Norge fikk han gjennom arbeidsformidlingen endelig tilbud om arbeid, som oppvaskhjelp i en restaurant i Oslo. Dette var egentlig ikke det arbeid han hadde tenkt seg, men han hadde ikke noe valg og trengte å tjene penger så fort som mulig. Den formelle arbeidstillatelsen fikk han den 20. juli.

Arbeidet var en kjempeskuffelse. Lønna var dårlig, åtte kroner per dag, og han fikk igjen 729 kroner per måned når skatt og kostpenger var trukket. Restauranten kunne ikke skaffe bolig, og han måtte først bo på nøddinnkvarteringen ved Majorstua skole, senere i den gamle gardekasernen i Kirkeveien 23, hvor han delte rom med 15–20 andre.

Arbeidet var uvant, han hadde aldri vasket opp før, langt mindre sett en oppvaskmaskin, og følte det hele nedverdiggende. Han arbeidet dessuten etter spesielle skiftordninger, med tre forskjellige slags vaktordninger. Vaktlistene var skrevet på

23 Opprinnelig skrevet for *Dagbladet* den 26. februar 1972.

norsk. Kontrakten var skrevet på norsk. Alle reglene var skrevet på norsk. På toppen av det hele hadde han vanskeligheter på grunn av sin religiøse tro, som forbød ham å spise en del av den maten han ble trukket i lønna for.

Dersom Khan skulle ha håp om å skaffe seg skikkelige boligforhold, betale av på gjelden og sende penger til å underholde familien, ville ikke de 729 kronene strekke langt. Vaktordningen på arbeidsplassen hindret ham i å følge språkkurs regelmessig, noe som viste seg å være nødvendig. Han kunne bare noen få ord engelsk og var så å si avskåret fra enhver kommunikasjonsmulighet med omgivelsene.

Bortimot all informasjon ble gitt ham på språk han ikke forsto på arbeidsplassen, hos fremmedpolitiet, i butikker – overalt var han avhengig av venner til å hjelpe seg. Han hadde dessuten fått større gjeld. Det hadde gått en tid før han fant arbeid. Han fikk ikke lønning straks, dessuten var det dyrere å leve i Norge enn noen skulle ant. Gjelden hadde steget til 8000–10 000 kroner. Hvis han skulle fortsette i denne jobben, ville han bli låst fast. Etter to måneder sluttet han derfor i restauranten, og fikk følgende attest: «Khan har utført sitt arbeide bra, og sluttet av egen vilje.»

Khan skulle nok ikke ha begått den «forbrytelse» det var å søke seg over til mer tilfredsstillende arbeid. Dette dannet nemlig grunnlag for at myndighetene senere kunne stemple ham som «ustabil arbeidstaker, lite skikket for det norske arbeidsmarked, vanskelig for å lære norsk og tilpasse seg det norske samfunn», noe som har fulgt ham som en mare siden.

To-tre venner sluttet samtidig på restauranten, og de henvendte seg til arbeidsformidlingen igjen. De fikk tilbud om arbeid på en restaurant, men dette skulle bare være en 14-dagers jobb fordi bedriften trengte ekstrahjelp i en spesiell anledning. Khan skulle arbeide som altnuligmann. Rent midlertidig var dette akseptabelt. Det kunne gi litt inntekter mens de så seg om etter en fast jobb. Likevel måtte de søke arbeidstillatelse på nytt for dette stedet. Dette ble gjort, men Khan kunne ikke skjønne nødvendigheten av slike formaliteter. Hva var vitsen med søknader som ikke engang rakk å bli ferdig behandlet før jobben var over? Han hadde for øvrig ikke anledning til å kontrollere hva som sto i arbeidskontrakter og søknads-skjemaer. Fra denne kortvarige jobben fikk Khan følgende attest: «Han er meget flink, pålitelig i sitt arbeide, og vi kan trygt anbefale ham til den som måtte ha bruk for ham i liknende tjeneste.»

Den neste jobben fant Khan på egen hånd. I mellomtiden var søknaden til 14-dagers-jobben blitt behandlet, og da han kom til politiet for å søke på jobb nr. 3, fikk han vite at han hadde fått tillatelse til å arbeide på jobb nr. 2. Khan forsto ikke hvorfor han skulle ha det, han skulle jo ikke være der. Men politiet tok imot hans

nye søknad om arbeidstillatelse, denne gang ved en såpefabrikk. Khan begynte å arbeide mens han ventet på resultatet av søknaden. Etter en tid ble han innkalt til politiet og fikk vite at søknaden var blitt avslått. Det viste seg at bedriften ikke kunne garantere arbeid for mer enn tre måneder, da produksjonen var sesongbetont. Dette visste ikke Khan, men politiet fortalte ham det. Han måtte finne seg varig arbeid og lære seg norsk, ellers måtte han forlate landet. Men han hadde adgang til å klage på denne avgjørelsen, noe politiet hjalp ham med.

Altså: Han fikk ikke tillatelse til å arbeide på fabrikk, han skulle se seg om etter nytt arbeid. Han skulle lære seg norsk – ellers måtte han forlate landet. Men han fikk lov til å klage på avgjørelsen – det måtte jo bety at han kanskje fikk fortsette på såpefabrikken likevel. Og kameratene fra de første to arbeidsstedene hadde fått arbeidstillatelse dit *de* hadde søkt. Så mens Khan ventet på svaret på klagen, fortsatte han å feie golvene på såpefabrikken. Men ikke kunne han skjønne at han hadde fått noen særlig anledning til å lære norsk ennå.

Det gikk en måneds tid uten at Khan hørte noe fra politiet. I hjemlandet var det krig, og i lang tid hørte han ikke noe derfra heller. Usikkerheten endte med noen svake rykter om at klagen hans hadde blitt avslått, og at han skulle forlate landet innen en viss tid. Politiet skulle ha sendt ham et brev om dette, noe Khan aldri fikk. Det bodde flere personer av samme navn i Kirkeveien, og det var ikke første gang et brev kom bort. For politiet så det antagelig ut som om Khan ikke overholdt sin meldeplikt, mens Khan på sin side jobbet på såpefabrikken, ventet på svar fra politiet, samtidig som han prøvde å etterkomme ønsket om å finne et arbeid hvor han kunne bli fast ansatt.

I begynnelsen av desember sluttet han på såpefabrikken. I sluttattesten heter det at Khan sluttet på grunn av at toppsesongen var over, han er villig, arbeider tilfredsstillende, er edruelig og renslig på alle måter. Fire dager senere fikk han brev fra politiet. Innholdet lød som følger: «You have to meet here to show us your tickets back to Pakistan, Karachi. The residence permit is denied you. You have to return to Pakistan immediately.»

Khan får hjelp til å anke denne beslutningen, og en ny ventetid setter inn. Han vet ikke hva galt han har gjort. Han skjønner ikke hva politiet mener, og han forstår ikke hvorfor ikke han kan få arbeidstillatelse når alle vennene har fått det. De er jo i samme situasjon.

Det er da ikke hans feil at de to siste arbeidstilbudene bare har vært av kortvarig karakter? *Hvorfor* fikk han avslag?

Julen kommer og går, og Khan skaffer seg nytt arbeid, denne gang på en plastfabrikk, hvor de kunne love ham arbeid inntil videre. Mange andre utlendinger hadde fått arbeidstillatelse der, så dette måtte vel tilfredsstillende kravene om «fast»

arbeid for ham også. Han hadde ennå ikke fått svar på den siste klagen. Han gikk til politiet og leverte sin fjerde søknad om arbeidstillatelse. Her fikk han høre at han måtte reise hjem, men de tok imot søknaden hans. Ettersom han var alene, var han ikke sikker på hva dette skulle bety. Neste dag fant han en venn som ba seg fri fra arbeidet og fulgte ham til politiet som tolk. Men den dagen var saksbehandleren ute, og Khan måtte gå uten forklaring og uten visshet. Vel, ettersom de tok imot søknaden, var det jo et visst håp.

Fremdeles, etter nesten to måneder, har ikke Khan fått noe skriftlig svar med begrunnelse for oppholdsnektelsen. Han begynte å arbeide i plastfabrikken etter nyttår. Etter vel en måneds tid fikk sjefen beskjed fra politiet om at Khan ikke hadde arbeidstillatelse, og at de ikke hadde lov til å ansette ham, og han forlot arbeidet for et par uker siden. Siden den tid har to landsmenn fått arbeidstillatelse ved samme bedrift. Det vil bety økonomisk ruin og sosial vanære for Khan og hele hans familie dersom han må reise hjem. Han venter nå på Justisdepartementets avgjørelse i saken. Han ber ikke om nåde, men om rettferdighet.

Det norske samfunn har stilt to hovedkrav til Khan: at han skal være en «stabil arbeidstaker», og at han skal lære seg norsk. Disse kravene har Khan av en eller annen «merkelig» grunn ikke klart å imøtekomme. Derimot har han betalt 3000 kroner av sin gjeld av de cirka 5000 kronene han har rukket å tjene i Norge.

TILFELLET BASHIR: ANBEFALES UTVIST²⁴

Statens utlendingskontor
Akersgt. 64,
Oslo-Dep.

Gunnar de Capua
Kontoret for fri rettshjelp.

26/11-1973

KLAGE OVER OPPHOLDSNEKTELSE

Bashir ankom Norge 26. juli 1971. Ved ankomsten ble han, sammen med en mengde andre pakistanske statsborgere, innkvartert på Majorstua skole. Bashir mottok sosialhjelp i Oslo fram til 12. juli 1971. Denne dato søkte han om arbeidstillatelse, da han hadde fått arbeidstilsagn ved Skjæringfjell Høyfjellsho-

24 Klagesak er giengitt med tillatelse fra Bashir og Gunnar de Capua. Sistnevnte var på dette tidspunktet ansatt ved Institutt for retts sosiologi og leder for Juss-Buss.

tell. Arbeidet ved nevnte høyfjellshotell var betalt med 400 kroner per måned pluss kost og losji. Den 16/8-1971 fikk Bashir arbeidstillatelse for arbeid ved Skjæringfjell Høyfjellshotell, gyldig til 1. august 1972. Arbeidsvilkårene ved Skjæringfjell Høyfjellshotell var slik at Bashir fant det uholdbart å fortsette i stillingen på kjøkkenet. Én årsak til dette var den svært lave kontantbetaling som ble gitt. En annen årsak var at han, på bakgrunn av sin religiøse overbevisning, ikke kunne nyttiggjøre seg det vederlag som lå i kosten. Han søkte derfor om fornyet arbeidstillatelse, på grunnlag av arbeidstilsagn ved Ila Jern A/S, Trondheim. Det fremgår av fremmedkontrollskjema, søknad om fornyelse av arbeidstillatelse, at arbeidet Bashir skulle utføre, besto i «sortering av møllkuler», og at dette arbeidet ble godkjent av myndighetene. Arbeidets varighet, fremgår det, var «til norsk arbeidskraft kan skaffes». Arbeidstillatelse ved Ila Jern ble gitt 14/10-1971 gyldig frem til 1/10-1972.

Bashir opplyser selv at arbeidet ved Ila Jern A/S hovedsakelig besto av pusning av vinduer. 25/3-1972 søker Bashir fornyet arbeidstillatelse ved firma J.E. Abrahamsens sønner A/S i Båtsfjord. Arbeidet skulle gå ut på «fiskearbeide», og det skulle være «til andre trenger å arbeide». 4/4-1972 søkes det deretter om arbeidstillatelse, som blir fornyet 12/4-1972, med gyldighet til 1/4-1973. Med godkjenning av Statens utlendingskontor endrer Bashir arbeidsgiver til Mathisens Fiskebruk, Vardø. 12/7-1972 reiser Bashir tilbake til Trondheim.

Det opplyses i Statens utlendingskontors påtegning at Bashir har fått sparken på fiskebruket, uten at oppsigelsesgrunnen blir opplyst, jfr. det som tidligere er anført om arbeidets varighet.

11/8-1972 søker Bashir på ny fornyet arbeidstillatelse. Denne gang etter tilsagn fra Trondheim Mek. Verksted A/S. Arbeidet går denne gang ut på «sjauerarbeide», og varigheten opplyses å være «usikkert». Det fremgår av en påtegning på søknad om fornyelse av arbeidstillatelsen at «søknaden ikke fremmes pga. anmeldelse for voldtektsforsøk og legemsbeskadigelse den 13.8.72,» underskrevet av Trondheim politikammer, Fremmedavdelingen.

Bashir vedtok 4. september 1972 et forelegg utferdiget av politimesteren i Trondheim, etter statsadvokatens ordre av 21/8-1972. Ved denne anledning ble Bashir forelagt en bot på 500 kroner til statskassen for overtredelse av str.l. § 228, 1. ledd, for legemsfornærmelse, og str.l. § 212, 1. ledd nr. 2., for utuktig adferd. Den 22.9.72 blir deretter Bashir besluttet utvist fra riket ved beslutning av Trondheim politikammer. Ved hjelp av blant annet Juss-Buss, blir forelegget påanket til Høyesterett. Klage over utvisningsbeslutning var allerede innsendt 29. september 1972. Ved kjennelse i Høyesteretts kjæremålsutvalg av 24. november 1972, ble vedtakelsen av forelegget opphevet. Straffesaken ble senere

oversendt Trondheim byrett til behandling. Ved Trondheim byretts dom 9. januar 1973 ble Bashir frifunnet enstemmig for de forhold han var siktet for. Behandlingen av straffesaken medførte at Bashir fra 11/8-1972 til 18/1-1973 sto uten muligheter for å livnære seg selv. Han ble derfor nødt til å søke sosialhjelp til livsopphold.

18/1-1973 søker Bashir om fornyet arbeidstillatelse i Oslo, ved restaurant Pilen. Arbeidet som skulle utføres, gikk ut på oppvask, lønnen er – for en gangs skyld – oppgitt, og er 1.740 kroner per måned. Arbeidets varighet er oppgitt til «prøvetid 1 mnd., med mulighet for fast ansettelse». I sluttattest datert 17/2-1973, fra Pilen restaurant fremgår det at Bashir «slutter fordi den fast ansatte skal begynne etter ferie». 26/2-1973 søker Bashir på ny fornyet arbeidstillatelse, denne gang ved Tåsen alders- og sykehjem, Oslo. Det fremgår at arbeidet denne gang går ut på kjøkkenarbeide, lønnen er tarifflønn, og arbeidets varighet er «på ubestemt tid». Arbeidstillatelse blir gitt, fram til 18/1-1974. Det fremgår intet av de foreliggende opplysninger hvorfor Bashir avsluttet sitt arbeid ved Tåsen alders- og sykehjem.

26/4-1973 ankom Bashir til Drammen. Han fikk, på bakgrunn av et samarbeid mellom arbeidsformidlingen og sosialkontoret, bosted og arbeid i Drammen. Det fremgår imidlertid at arbeidstillatelse ikke ble søkt, før 22/5-1973. Da Bashir allerede 2/5-1973 hadde tiltrådt arbeid hos Drammen Malerforretning, ble søknaden om fornyet arbeidstillatelse ikke tatt opp til behandling. Drammen Malerforretning opplyser at arbeidet går ut på malerarbeide, at den lønn som er avtalt er tariffmessig lønn, men intet om arbeidets varighet. Årsaken til dette er at Bashir skal ha oppgitt at han har arbeidet med malerarbeide i 3 år, uten at dette skal ha medført riktighet.

6/6-1973 søker Bashir, på grunnlag av tilsagn fra Rammefabrikken Jyden A/S fornyet arbeidstillatelse der arbeidet går ut på «opplæring til politurarbeider», der lønnen oppgis til 13.79 kroner per time, og der varigheten oppgis å være «foreløpig 1 år, dersom vedk. har anlegg for arbeidet, og ellers har nødv. arbeidstillatelse». Arbeidstillatelse ble gitt 2/7-1973 og er gyldig 1 år.

I den tid Bashir oppholdt seg i Drammen, mottok han sosialhjelp, dels som bidrag til livsopphold, dels også som supplerende sosialhjelp. I sosialrapport, datert juli 1973, anfører sosialsjefen i Drammen at sosialkontoret og arbeidsformidlingen i samarbeid klarte å skaffe Bashir arbeid og bosted i Drammen. Det anføres også hvilke bosteder han har hatt, og hvilke arbeidsplasser han har vært tilsatt på. Det fremgår at Bashirs kontakt med sosialkontoret i Drammen har vart fra 26/4-1973 til 20/6-1973. Sosialrapporten konkluderer som følger:

«Det ser ut til at Bashir ikke er i stand til å tilpasse seg norske forhold. Han klarer ikke å holde seg i fast arbeid, og flytter rundt for stadig å forsøke nye muligheter. Han er avhengig av sosialhjelp for å holde på hybel og klare sine daglige utgifter, til tross for at han i perioder har tjent endel penger. En vil derfor anbefale at han utvises fra landet.»

Fra ca. 2/7-1973 til ca. 20/9-1973 arbeidet Bashir for Stavanger Catering A/S ved anleggene på Mongstad. Arbeidstillatelse til dette tidsrom var ikke ordnet. Han hadde også denne gang fått arbeid gjennom arbeidsformidlingen, uten at noe som helst tyder på at han ble gjort oppmerksom på at arbeidstillatelsen måtte fornyes. Den 2/10-1973 søker så Bashir fornyet arbeidstillatelse ved Fireguard A/S, Drammen. Arbeidets art er denne gang «prod.arbeid». Lønnen er 15.71 kroner per time, og det fremgår at arbeidets varighet går ut på fast ansettelse. Det er på bakgrunn av søknad om fornyelse av nevnte arbeidstillatelse at Bashir har fått avslag på søknaden, jfr. Statens utlendingskontors beslutning av 2/11-1973. Han er samtidig blitt meddelt at han vil av politiet i Drammen bli nektet oppholdstillatelse.

Jeg vil derfor klage, på vegne av Bashir, såvel over Statens utlendingskontors nektelse av å fornye arbeidstillatelse, som over Drammen politikammers oppholdsnektelse.

Statens utlendingskontors begrunnelse for å nekte arbeidstillatelse til herr Bashir lyder som følger:

«Ovenstående tyder etter Statens utlendingskontors oppfatning på at herr Bashir ikke er i stand til å tilpasse seg det norske samfunn i den grad en bør kunne kreve. Han har store vansker med å holde seg i fast arbeid, han har hatt en rekke kortvarige jobber på forskjellige kanter av landet og flere av disse jobber er brakt til avslutning ved at han har fått sparken etter kort tid. Fra første stund under sitt opphold her har han mottatt sosial understøttelse, til dels for betydelige beløp. I det hele synes han å være ute av stand til å forsørge seg selv ved eget arbeid. Ved to anledninger har han tilstått arbeid uten at arbeidstillatelse har vært søkt, langt mindre innvilget.»

Det som anføres er:

1. Bashir viser manglende stabilitet i arbeidslivet.

Av de jobbene Bashir har hatt, har noen av dem vært uakseptable, og ville også være det for en norsk arbeidstaker. Det gjelder stillingen på Skjæringfjell Høyfjellshotell, der vederlaget var 400 kroner per måned pluss kost og losji, og der Bashir, på bakgrunn av sin spesielle kulturelle og religiøse bakgrunn ikke hadde mulighet for å godta den del av vederlaget som besto i kost. Når det gjel-

der stillingen ved Ila Jern A/S, går det klart frem av søknaden om fornyet arbeidstillatelse at jobben var midlertidig. Det samme gjelder jobbene ved Abrahamsen og Mathisens fiskebruk. Det fremgår også at arbeidet ved Trondheim Mek. Verksted var usikkert når det gjaldt varighet. Det fremgår videre av sluttattest fra Restaurant Pilen at årsaken til Bashirs fratredelse var at den som opprinnelig hadde stillingen, kom tilbake fra ferie. Dessuten vil kunne anføres i denne forbindelse, at manglende stabilitet i arbeidslivet må ha hatt sammenheng med den psykiske belastning Bashir var utsatt for i forbindelse med avvikling av straffesak mot ham. Jeg vil her minne om at hans stilling når det gjelder opphold i Norge fra august 1972 til slutten av januar 1973 var høyst usikker.

Når det gjelder Bashirs arbeidsforhold etter at han ankom Drammen, vil jeg særlig peke på at sosialkontoret i Drammen i samarbeid med arbeidsformidlingen var ham behjelpelig med bolig og arbeid, uten at det samtidig av sosialrapporten fremgår hvorvidt arbeidsformidlingen og sosialkontoret har vært behjelpelig med å få fornyet arbeidstillatelse. Det bør ikke lastes Bashir at disse offentlige instanser ikke har sørget for å bringe Bashirs arbeidstillatelse i orden. Arbeidsformidlingen burde være nærmest til å kjenne til at arbeidstillatelse er nødvendig. Det fremgår heller ikke hvorvidt sosialkontoret i Drammen har oppfylt sin plikt etter lov om sosial omsorg av 5. juni 1964, nr. 2, § 2, der det heter: «Sosialstyret jfr. § 7, gir opplysninger, råd og vegledning til den som trenger det for å bli selvhjulpel eller for å kunne overvinne eller tilpasse seg en vanskelig livssituasjon.»

Av sosialrapporten fremgår utelukkende at sosialkontoret har vært behjelpelig med å skaffe hus og kontakt med arbeidsformidlingen, og ellers gitt Bashir bidrag i form av penger.

2. Bashir har mottatt sosialhjelp.

Det fremgår av Statens utlendingskontors påtegning at Bashir har mottatt sosialhjelp og at han av den grunn ikke er i stand til å tilpasse seg norske forhold. Bashir har mottatt sosialhjelp i Norge vesentlig ved 3 anledninger:

A. Den korte tid som gikk fra han, sammen med en stor gruppe av hans daværende landsmenn fra Pakistan, kom til Norge som arbeidssøker. Denne sosialhjelp mottok han i et tidsrom på ca. 3 uker.

B. Bashir mottok også sosialhjelp i den tid det verserte straffesak mot ham. Han kunne klarligvis ikke i denne tid ta arbeid, og hans situasjon ellers i Norge

var meget usikker, inntil han ved enstemmig frifinnelsesdom i Trondheim byrett i januar 1973, på ny fikk en sjanse til å skaffe seg utkomme ved eget arbeid.

C. I ca. 2 måneder i Drammen.

Når det gjelder det tidsrom som nevnes under A. ovenfor, må det helt sees bort fra at Bashir har mottatt sosialhjelp, da de bidrag sosialmyndighetene har gitt ham skyldes ekstraordinære omstendigheter.

Når det gjelder det tidsrom det verserte straffesak mot Bashir, var sosialhjelp helt nødvendig for at han i det hele tatt skulle kunne oppholde seg i Norge, i påvente av at hans sak var endelig avgjort. Når det endelig gjelder det tidsrom som er nevnt under C., vil jeg anføre at sosialomsorgens bidrag har vært nødvendige for at Bashir for en gangs skyld skulle kunne gis anledning til å tilpasse seg norske forhold. Det synes åpenbart at etter den behandling Bashir har fått av norske myndigheter, må de samme myndigheter ha et særlig ansvar for hans velferd.

Jeg vil også i denne forbindelse henlede det ærede departements oppmerksomhet på den betenkelige praksis som nå finner sted, ved at Sosialdepartementet uten videre oversender sosialrapporter til Statens utlendingskontor. Særlig betenkelig er dette, når sosialrapportene som i dette tilfelle, inneholder anbefalinger om hvilke forholdsregler utlendingsmyndighetene skal treffe, jfr. sosialsjefen i Drammens anbefaling om at Bashir skal utvises fra landet.

3. Bashir har et sterkt behov for ordnede arbeidsforhold.

Det bør ikke tale til hans ugunst, at han har forsøkt å ordne sine arbeidsforhold på egen hånd. Særlig viktig er dette, på bakgrunn av den behandling han ellers har fått av norske myndigheter. Jeg vil gjerne henlede oppmerksomheten på at han, bortsett fra det forhold han er frifunnet for ved endelig straffedom, ikke er mistenkt for noe straffbart under oppholdet i Norge.

Såvel med bakgrunn i Bashirs spesielle kulturelle utgangspunkt som i de spesielle forhold denne sak reiser, vil det være inhumant å nekte ham fortsatt arbeid i Norge. Det forhold at mottakerapparatet for utenlandske arbeidstakere er oppstykket, og derfor lite effektivt, bør norske myndigheter heller enn den enkelte fremmedarbeider bære ansvaret for.

Istedenfor å belaste Bashir med hans vansker med å tilpasse seg forholdene her i landet, synes det å være en klar oppgave for norske myndigheter å søke å hjelpe ham til å tilpasse seg norske forhold.

Jeg vil igjen henlede oppmerksomheten på det forhold at det ikke er forsøkt ordnet med arbeidstillatelse for herr Bashir, da han fikk hjelp til arbeid og bolig av myndighetene i Drammen. Jeg vil derfor be om at det blir sett bort fra dette forhold under den videre behandling av Bashirs sak.

Jeg vil også be om at det blir sett bort fra det forhold at Bashir har mottatt sosialhjelp. Som anført ovenfor, har hans problemer i denne forbindelse hatt årsak i forhold som han ikke har hatt herredømme over selv. Jeg vil derfor be Justisdepartementet om å omgjøre Statens utlendingskontors beslutning om å nekte Bashir fortsatt arbeidstillatelse, samtidig som jeg vil be Statens utlendingskontor om omgjøring av vedtaket om oppholdsnektelse for samme person.

Vennlig hilsen
Gunnar de Capua

TILFELLET RIAZ: «WHEN I WILL BE WELL SET-UP IN NORWAY ...»

Jeg kom til Norge i 1971. Egentlig hadde jeg jo tenkt meg til Danmark, hvor brødrene mine var. Men jeg holdt på så lang tid underveis at da jeg kom fram til Danmark, var grensene stengt for utlendinger. Det var ingen muligheter der. Derfor dro jeg videre til Norge. Jeg var i grunnen glad for ikke å bo under mine brødres oppsikt hele tiden. Og jeg hadde venner og en del fjernere slektninger som også skulle til Norge.

Jeg tør nesten ikke tenke tilbake på alle de problemene vi fikk. Først var det problemer med å finne et arbeid og få arbeidstillatelse. Jeg tror vi gikk rundt i nesten tre måneder før vi fant noe, og heldigvis hadde jeg brødrene mine i København som kunne låne meg penger. Ellers hadde det aldri gått! Så dyrt alt sammen var her! Ingen hadde regnet med at det var så vanskelig å finne arbeid, det hadde vært mye lettere i København for mine brødre. Vi gikk fra den ene bedriften til den andre, men over alt fikk vi avslag. En tid tenkte jeg at dersom jeg fortsatte med studiene, så kunne brødrene mine sendt meg penger en tid, og så ville jeg vel lære litt norsk og ha lettere for å finne jobb senere. Men mine eksamener ble ikke godkjent her, så det gikk ikke. Det var heller ingen løsning.

Ellers var jeg ikke så uforberedt heller, du vet, jeg hadde lest mye om Europa, og brødrene mine hadde skrevet og fortalt mye. Men jeg var skuffet, jeg tror ikke noen skriver om annet enn det som er bra når de skriver hjem. Mange vil

heller dø enn å fortelle at de arbeider i oppvasken, for eksempel. Så vi hadde nok falske forestillinger om alt sammen. Jeg har spekulert mange ganger på hvorfor det ikke kunne lages avtaler mellom landene. Det var så mange som ble lurt hit. Men for dem var det jo likevel en sjanse.

På mange måter kan en si at jeg var heldig. Jeg forsto mye mer fordi jeg hadde en utdanning, og jeg kunne snakke med nordmenn. Nesten alle nordmenn kan engelsk, til og med de gamle! Slik er det ikke hjemme. Og så hjalp brødrene mine meg, jeg hadde alltid penger, derfor kunne jeg også hjelpe andre som *virkelig* var i nød, som *virkelig* hadde problemer. Jeg tror jeg hjalp flere hundre med å fylle ut skjemaer, da jeg var i Hamburg senere. Og ifølge vår religion skal vi hjelpe hverandre.

Jeg traff noen nordmenn som også hjalp meg med å finne jobb. Men det var skam, så jeg fortalte ikke det til noen andre! Så dumt tenkte jeg, men det hadde noe med stolthet å gjøre. Vi liker ikke å tigge eller be om hjelp, ingen pakistanere gjør det, vi vil helst klare oss selv. Og alle kom jo for å arbeide, ikke for å skape problemer for de norske myndighetene!

Det var gjennom en annonse i avisen at jeg fikk det første tilbudet om arbeid, og du kan tro jeg var glad da. Det vi måtte gjøre, var å få et «work-letter», et skriftlig tilsagn om arbeid, og så reise til Hamburg og søke om arbeidstillatelse.

Først måtte jeg gå til fabrikken og snakke med sjefen, hvis han ville ha meg, så kunne jeg få papirene. Det viktigste for meg var å få arbeidstillatelse, jeg trodde at hvis en først hadde fått det, så kunne en bytte jobb etterpå. Derfor tenkte jeg ikke så mye på om jeg skulle bli i den jobben eller ikke.

Den sjefen tok imot meg veldig høflig, og snakket engelsk med meg. Han fortalte alt om fabrikken, om produksjonen, hvor mange som jobbet der, om lønn, arbeidstøy og så videre. Han spurte meg om skikkene våre også, især om de religiøse, og om jeg måtte ha fri for å be bønnene. Jeg visste ikke hva jeg skulle si, så jeg sa det klarte seg med 10 minutter på fredagene! Jeg kunne jo ikke vite hva han ventet å høre og hvordan han ville reagere. Og så sa jeg at vi ikke spiste flesk, det var det eneste. Han var svært hyggelig. Men de kunne ikke skaffe bolig. Og han sa de ikke var vant med pakistanere, og at jeg ikke måtte komme senere og spørre om jobb for andre, og at han håpet det gikk bra med forholdet til de norske der.

Jeg skulle få arbeidstøy, sko og reisepenger, og grunnlønn og akkord etter tariff, og ellers de samme betingelsene som andre ufaglærte nordmenn. Dessuten var det billig kantine der. Alt i alt hørtes det veldig fint ut. Jeg var overrasket over informasjonen jeg fikk, jeg ble tatt alvorlig, liksom. Dette at jeg selv skulle få vurdere betingelsene, jeg trodde liksom ikke på det. Og for å være ærlig, så tenkte jeg mer på arbeidstillatelsen enn jobben, jeg hadde gått så lenge

og lett etter arbeid og turte ikke skrive hjem om det. Derfor sa jeg at jeg godt kunne ta arbeidstilbudet bare for å få arbeidstillatelse, men at jeg ikke behøvde arbeide der etterpå hvis de ikke trengte meg. Jeg måtte jo til Hamburg og søke derfra. Hjernen min var så full av problemer at jeg tenkte nok ikke helt klart den tiden. For jeg begynte å tenke på at jeg hadde jo ikke noe sted å bo, og at det ville bli lang reise til den fabrikken, det tenkte jeg mye på de dagene før jeg fikk papirene fra fabrikken og kunne reise.

En annen pakistaner arbeidet på en restaurant, og der sa de at jeg kunne få jobb dersom jeg hadde arbeidstillatelse. Da kunne jeg bo sammen med en landsmann og dessuten få kortere reise til jobben. Jeg tenkte på det, men ville helst ikke jobbe i restaurant. Jeg foretrakk fabrikkarbeid. Men så var det slik at de som jobbet i dette kompaniet som restauranten var en del av, kunne få reduksjon på alle flyreiser, og jeg kunne regne med å reise hjem en gang i året. Jeg hadde hjemlengsel også da, og syntes det hørtet veldig fint ut. Og så tenkte jeg at jeg lærer vel norsk etter hvert, kanskje jeg kunne jobbe i resepsjonen på et hotell eller noe sånt. Jeg var veldig usikker, men hadde bare arbeidstillatelsen i hodet, først og fremst.

Så fikk jeg arbeidstillatelse for den jobben i fabrikken, og de ville at jeg skulle begynne der da jeg kom tilbake fra Hamburg. Først måtte jeg ta legeundersøkelse, og det gikk et par dager. Jeg tenkte mer på de mulighetene på restauranten. Jeg spekulerte på hva sjefen på fabrikken ville si til det, hvis jeg sa at jeg heller ville ta den restaurantjobben.

Disse dagene bodde jeg hos den kameraten min som jobbet der. Og så bestemte jeg meg for den jobben, og fikk den med en gang. Jeg turte ikke si fra på fabrikken engang!

Til å begynne med syntes jeg det var en del fordeler på restauranten. Vi fikk billig mat der, for eksempel, men det avgjørende var de billige flyreisene vi ville få senere. Og jeg fikk bo hos kamerater, og det var ikke så lang reise til jobben. Jeg tenkte meg ikke godt nok om, for jeg angret veldig senere. Jeg tjente 1800 kroner der, og bussbilletten skulle jeg få gratis etter en måned. Til å begynne med var alt bra. Jeg hadde en kvinne som sjef, hun var OK, og arbeidskameratene var OK. Det var noen jugoslaver der som var sjalu på meg fordi jeg hadde fått den letteste jobben, jeg passet en oppvaskmaskin og sånn. Men jeg brydde meg ikke noe om det. Vi var fire pakistanere der da. Vi fikk ikke noen overtid der, men det var jeg ikke interessert i heller, selv om alle andre var. Jeg hadde tre ulike vakter og syv timers arbeidstid. Det var fint å gå turer der ute, jeg pleide å gjøre det. Jeg ville også gjerne se Norge, fjell, fjorder, sjøer, hele landet. Jeg hadde så mange drømmer.

Så en dag ringte politiet til meg. De sa at jeg måtte komme dagen etterpå, de skulle snakke med meg. Og de sa jeg måtte begynne å arbeide på den fabrikken, ellers måtte jeg forlate Norge. Jeg var litt redd. Så gikk jeg til politiet dagen etter, da. Politiet sa: Enten tar du den fabrikkjobben, eller så reiser du tilbake til Pakistan. Jeg sa at jeg hadde ikke noe imot å reise tilbake, for jeg elsker mitt land. Men hvis dere tvinger meg til å jobbe på den fabrikken, så gjør jeg naturligvis det. Så dro jeg opp til fabrikken, da.

Er det ikke til å le av det hele, ja, nå etterpå, altså? Der fortalte sjefen at de hadde ansatt en annen, og jeg fikk skriftlig bekreftelse på at de ikke trengte meg. Så gikk jeg tilbake til politiet med den, og de sa at jeg kunne fortsette på restauranten. Sjefen min, en dame, vet du, ble så glad at hun klemte meg, ja hun kysset meg til og med! Jeg visste det var nødvendig med et slikt skriftlig papir fra fabrikken, for noen venner av meg i Danmark gjorde det samme. Så søkte jeg arbeidstillatelse på restauranten i stedet. Jeg visste om mange andre som hadde gjort det på denne måten, derfor tok jeg sjansen også, og du ser, det gikk. Det ble ingen problemer med politiet etterpå.

Men som jeg angret senere! Jeg hadde kontrakt på ett år. Men det ville ta lang tid før jeg kunne regne med å få billige hjemturer. Alle andre jeg snakket med, hadde fri åtte dager i måneden, vi hadde bare fire. Dessuten arbeidet vi i alle høytider og på søndager. Jeg kunne ikke bli boende hos kameratene mine, og flyttet på hospits. Der bodde jeg sammen med tre andre, og fikk hverken lage mat eller ta imot gjester. Restauranten hadde et hybelhus, og jeg håpet jeg kunne få et rom der, men så var det en pike fra Nord-Norge som fikk det rommet jeg håpet på. Det var rimelig at jentene gikk først i køen, så jeg beklaget meg ikke over det, men var jo skuffet. Jeg fikk heller ikke anledning til å følge språkkurs, jeg jobbet jo i skift. Og det var veldig synd, jeg lærte meg bare et og annet ord. Men jeg hadde en liten notisbok, der skrev jeg ned nyttige setninger og ord. For å få de måltidene jeg hadde krav på, måtte jeg reise ut til restauranten nesten to timer før jeg skulle begynne å arbeide, og det ble ikke så mye fritid på den måten. Etter noen uker begynte jeg å bli betenkt. Jeg tenkte at ordnet arbeidstid ville ha vært mye bedre enn skift. Og om jeg hadde hatt fri lørdag og søndag så jeg kunne treffe andre, det ville vært bedre. Ingen hadde fri samtidig med meg, ingen av vennene eller slektningene mine. Jeg så på vennene mine, hva slags jobber de hadde, og syntes alle andre enn jeg var heldige. For eksempel, mens jeg var på restauranten: En fetter av meg hadde også oppvaskjobb, men på en liten kantine. Han hadde bare et fast antall tallerkener å vaske hver dag, deretter var han fri. Hos oss ble det bare mer og mer. Det var fullt av gjester der hele dagen.

Etter hvert tenkte jeg mindre på det med billig hjemreise. Det var så mange andre problemer som ble viktige, for eksempel å finne et skikkelig sted å bo. Jeg fikk ikke skikkelig tid til å søke noe heller, vaktordningene gjorde det vanskelig. Og det begynte å gå meg på nervene å bo på det hospiset. Dyrt var det også, og jeg likte ikke å bo sammen med tre fremmede. Ingen av dem var pakistanere. Jeg ville så gjerne ha litt privatliv. Jeg spurte sjefen mange ganger om de ikke kunne hjelpe meg å finne et sted å bo, og de lovet å hjelpe meg. Og vet du hva, endelig fant de et sted – og så var det et rom på det hospiset jeg hadde bodd hele tiden! De visste ikke at det var der jeg bodde!

I Pakistan er en skikkelig bolig noe av det første en sørger for når det kommer utlendinger. For eksempel ble det bygget et damanlegg, noe som tok flere år, og da kom det eksperter fra alle land. Og de fikk førsteklasses boliger. Og hvordan var det ikke her i Norge! Jeg fikk liksom ikke gjort noe av det jeg hadde planlagt: reise i Norge, se i museer, lære om den norske kulturen og sivilisasjonen. Jeg gikk på noen religiøse møter, for jeg ville lære mer om forskjellen på våre religioner, men det var alt.

Sammen med noen slektninger hadde jeg hatt planer om å kjøpe leilighet, vi tenkte også å leie den ut videre til andre pakistanere, men det ble det ikke noe av. Bil hadde vi tenkt å kjøpe også. Jeg var skuffet på så mange måter, enda jeg visste jo en del om hvordan det var i Danmark før jeg reiste hjemmefra. Sport skulle jeg gjerne ha drevet med, men ingen ting ble som det skulle.

Så fikk vi beskjed om å flytte ut fra hospiset på grunn av vårrengjøring, og jeg hadde ennå ikke funnet noe sted å bo. Jeg syntes alt ville ha vært så mye enklere å ordne hvis jeg bare ikke hadde hatt skiftarbeid! Jeg mistrivdes mer og mer på jobben. Hendene mine ble såre og sprakk, det sved i oppvaskvannet. Jeg forsøkte å bli flyttet til et annet arbeid, men det fikk jeg ikke, de sa det ville bli så mye trøbbel med papirene mine da. En jugoslav fikk den jobben jeg hadde først, og jeg måtte ta noe annet vaskearbeid jeg ikke likte. Senere ble det bare to personer til å gjøre samme arbeidet som vi hadde vært fire om tidligere, og jeg mistrivdes mer og mer. Jeg hadde 14 dagers oppsigelsesfrist og tenkte mer og mer på å slutte, etter bare et par måneder. Jeg tenkte også på å finne en lege som kunne skrive ut attest på at jeg ikke passet for den jobben av helsemessige grunner! Men jeg turte ikke slutte før jeg hadde funnet nytt arbeid. Arbeidskontoret ville jeg ikke oppsøke, de kunne jo informere politiet om det hvis jeg var arbeidsløs. Og da hadde jeg vel fått trøbbel igjen.

Etter hvert syntes jeg at både bolig- og arbeidsforholdene ble mer og mer uholdbare, og jeg tenkte bare på å finne noe nytt. Samtidig kunne jeg ikke få tid til å finne noe med den jobben jeg hadde. Jeg satt fast, på en måte. Til slutt sa jeg opp likevel,

enda jeg ikke hadde noe nytt arbeid å gå til. Bare et par hele dager fri, tenkte jeg, det ville gi massevis av tid. Fetteren min overtok jobben min, det vil si, det var meningen, og litt av grunnen til at jeg holdt ut så lenge der. Men han fikk avslag på søknaden om arbeidstillatelse, så det hadde ikke vært til noen nytte heller.

Jeg tenkte hele tiden nå på muligheten for å finne en jobb hvor det fulgte med et rom. Å, den tiden var problematisk. Det er den første tiden som er verst, etter noen år ser en bare hvor fint en har det, og glemmer de problemene en hadde det første året. Jeg tenkte hele tiden fram og tilbake på hva jeg skulle finne først, arbeid eller bolig, eller om jeg bare skulle finne arbeid med bolig, men det var umulig å finne en jobb. Det kom så mange fra Pakistan den tiden. Jeg var ofte ute for å hjelpe andre, lånte dem penger, ga dem mat og sånn. Så det var mange som lette etter arbeid, og hadde mye mer problemer enn jeg.

Jeg tenkte mange ganger da at grensene burde stenges i Norge også, slik som i Danmark. Det måtte bli en form for regulering. Hvorfor kunne det ikke bli noen avtaler mellom landene? Det ville ha vært så mye bedre. Alle de som nettopp hadde kommet og lette etter arbeid, og som ikke hadde fått arbeidstillatelse ennå, de ville nok mene at jeg hadde et egoistisk og hardt standpunkt da. Det ville jo gå ut over dem hvis grensene ble stengt, og jeg var jo i sikkerhet på en måte. Men de visste ikke hva de kom til, de fikk ikke greie på så mye før de reiste hjemmefra. De ville nok ment at jeg var en fiende av mine egne.

Det var bare de rike og velutdannede som fikk pass hjemme. De måtte jo fylle ut papirer, det kunne ikke analfabetene. Men så var det jo noen som hjalp andre også, da, jeg tror ikke det var så mye passforfalskninger, forresten. Det kostet penger, både ekte og falske papirer, så en måtte ha penger for å reise ut. Derfor tenkte jeg også at det var bedre hvis de arbeidsløse ble sendt hjem straks de kom til Norge, så ville de i hvert fall hatt *noe* igjen av sparepengene sine. Å gå her i månedsvi og lete etter arbeid og kanskje bli nektet tillatelse, ville sette dem i så stor gjeld at de aldri i hele sitt liv ville kunne betale den tilbake med den lønna de kunne fått hjemme. Mange ville forresten ikke funnet seg arbeid der i det hele tatt, det var klart de kom til Norge så lenge det var mulig. Men jeg brukte mye av tiden min til å hjelpe folk, så jeg holdt på lenge før jeg fant noen ny jobb til meg selv. Jeg angret mye på at jeg ikke hadde tatt den første fabrikkjobben!

Det gikk hele tiden rykter om muligheter andre steder. De sa det var fine muligheter i Drammen, flere fikk jobb der. Og i Finland, der slapp de å søke arbeidstillatelse. Det var nok av jobber finnene ikke ville ta, derfor reiste de til Sverige. Men vi kunne ta de jobbene. Jeg hørte om en tobakksfabrikk og planla å søke arbeid der, der ville vi få billig tobakk. Men der skaffet de ikke rom. Jeg tenkte å reise til Askim, men der hadde de heller ikke rom.

Det var mange som flyttet fra hospitsene til Kirkeveien. Men jeg hadde ikke lyst. Det var så dårlige sanitære forhold der, og så mange på samme rom. Men det var jo billig der, da, og de kunne lage maten selv, slik de selv foretrakk det. Det var nesten ikke liv igjen i meg, syntes jeg da. Problemer var det hjemme i familien også, jeg hadde ikke sovet skikkelig på lenge heller. En dag orket jeg ikke mer, og betrodde meg til fetteren min, ja jeg gråt av fortvilelse! Det var skam, men jeg var helt fortvilet. Jeg syntes ikke jeg hadde stilt så urimelige krav heller. For oss som hadde litt utdannelse, *var* det ikke tilfredsstillende å vaske opp. De som ikke er utdannet, kan vel synes det er bra nok.

Hva jeg egentlig ønsket meg hele tiden, var: helst ikke skiftarbeid, helst ikke arbeid hvor det var mange andre utlendinger, helst et sted hvor det fulgte med bolig, helst ikke for langt unna byen – for ikke å bli isolert – helst noe mekanisk arbeid og noenlunde bra lønn. Men jeg kunne ikke stille krav i min situasjon.

Jeg fikk faktisk tilbud om jobb på et hotell i denne tiden, men der var både lønna og arbeidet det samme som på den forrige, og jeg *hatet* restaurantarbeid! Jeg ringte forskjellige steder, men de sa at jeg måtte snakke norsk. Et sted bare la de på røret da de hørte jeg var pakistaner. To steder skrev de opp navnet mitt og lovet å ringe meg senere. Jeg hadde jo ingen telefon, og måtte oppgi nummeret til fetteren min, der han arbeidet. De ringte ikke.

Langt om lenge fant jeg ny jobb, og den har jeg ennå. Jeg overbeviste dem om at det var bedre med en god utlending som ikke snakket norsk enn med ti dårlige nordmenn! Først var jeg slett ikke sikker på om jeg ville ha jobben i det hele tatt, men jeg hadde ikke noe valg. Det er en slags sjauerjobb, delvis skiftarbeid og litt tvungen overtid. Alt det var jeg imot, men bedriften lovet å skaffe hybel etter en tid. Og, vel, jeg ville tjene bra på overtiden. Jeg ville få fri lørdager og søndager, men måtte regne med å arbeide av og til på de dagene også. Det var kanskje litt tyngre arbeid og usikkert hvor mye fri jeg egentlig kom til å få, men på den annen side lå det sentralt til. Så jeg veide for og imot, og kom til at jeg ikke hadde tid til å se meg om etter noe annet.

Den nye jobben var OK. Jeg likte meg bare bedre og bedre der. Det ble en del overtid hvis jeg ville, og jeg tjente cirka 400 kroner i uka. Du kan tro vi tjener bra på overtiden! Det er *den* vi tjener på, kan en si. Så jeg ble etter hvert glad for å ha den. De andre snakket engelsk, nesten alle forsto det der. Og de var ivrige etter å lære meg norsk også. Jeg ble virkelig god venn med formannen, han var så hyggelig og ba meg med hjem. Den første gangen han gjorde det, kunne jeg ikke komme, men det var veldig hyggelig av ham. Jeg hadde veldig lyst til å se hvordan det var i norske hjem!

Men jeg forsto ikke hvordan nordmennene behandlet pengene sine! De brukte opp pengene sine så fort, og så kom de til meg for å låne etterpå. Jeg sendte penger hjem hele tiden, enda hadde jeg til overs. Jeg sa til de norske, hør her, vi tjener det samme, bruk pengene fornuftig. Men jeg tror det er fordi de går ut på restauranter at det går så mye penger for dem. Jeg bryr meg ikke noe om det å gå på restauranter.

Det var ingen problemer med å få arbeidstillatelse til den nye jobben. Politiet sa at denne gangen hadde jeg gjort alt sammen på den riktige måten.

Det var ikke så mye å gjøre på den nye jobben. Av og til kunne vi sitte i et par timer uten noe å gjøre. Formannen tilbød seg å lære meg norsk, også. Jeg brød meg ikke noe om å gå på norskkurs, det var så mye annet å bruke fritiden til, dessuten syntes jeg at jeg lærte mer av å snakke norsk med nordmenn. Og jeg klarte meg jo fint med engelsk der.

Formannen lovet også å hjelpe meg med å finne et rom. Han visste om en leilighet som hørte til bedriften. Det var ikke tillatt å røyke der, men det ville de sikkert gi meg tillatelse til etter en tid, tenkte jeg, og håpet jeg ville få den. Imens bodde jeg hos noen slektninger. Jeg lærte meg litt mer norsk for hver dag. Og det gikk bra, alt i alt. Andre pakistanere misunte meg den jobben og ville at jeg skulle skaffe jobb for dem der også. Men jeg hadde ikke lyst til det, egentlig.

Så etter en tid hadde vi streik! Jeg hadde aldri vært med på noe sånt før og skjønte det ikke alt sammen. Men det gjaldt lønnsbetingelsene. Dette var før jeg hadde funnet et sted å bo, så jeg fikk god tid under streiken til å lete etter bolig. Det var da jeg fant det rommet utenfor byen.

Det gikk slik for seg: Jeg gikk gatelangs og så meg ut steder hvor det så ut til å være ubebodd. En dag fant jeg en leilighet som så ut til å være tom, det var ingen gardiner der. Jeg banket på. Det viste seg at det var noen som bodde der, men at de holdt på med oppussing, og de hadde ingen ledige rom. Det var en kvinne i førtiårsalderen som lukket opp for meg. Hun ba meg inn og snakket med meg. Og hun fortalte at kanskje hennes far kunne hjelpe meg, han hadde to ledige rom. Og så ba hun meg komme igjen senere. Jeg var der tre ganger, og da var det klart at jeg kunne få leie de rommene for 300 kroner. Der kunne jeg lage mat selv også. Men det var som sagt et stykke utenfor Oslo, og kostet meg 80 kroner i måneden i buss. Den damen var litt ... For eksempel, hun ba meg sette meg i sofaen, og da trykket hun seg ned ved siden av meg og la armen bak ryggen min. Jeg tror hun krevde noe igjen ... Og hun ba meg komme bare når mannen hennes var på arbeid. Men du vet, ifølge vår religion så er det enkelte ting som ikke er tillatt. Det sa forresten far til meg senere en gang, han var en tid i Danmark: «Min sønn, ikke ta etter dette livet.» Han så hvordan det var i

København, vet du, og var både sjokkert og redd for sønnene sine. Og han er så religiøs, faren min. «Her oppfører de seg som – som dyr», sa han.

Jeg fikk altså de to rommene og satt en hel time og snakket med verten, fikk kaffe, og ble vist rundt. De sa de foretrakk å leie ut til utlendinger, og jeg håpet at en av mine venner kunne flytte inn med meg. Men det gikk ikke, og fetterne mine ble litt fornærmet fordi jeg skulle ha det så godt. De trodde det var jeg som ikke ville dele med dem, derfor ble vi uvenner. Jeg flyttet derfra etter en tid, for det ble problemer ut av det. De som ikke hadde noe sted å bo, ble sinte på meg. Og jeg var litt avhengig av dem, noen av dem. De bodde like i nærheten av jobben min, og det hendte jeg overnattet hos dem de gangene vi hadde overtid. Det kunne bli veldig sent, og da var det litt langt ut til der jeg bodde. De sa jeg benyttet meg av dem, men ikke ga noe igjen, og det ble litt komplisert. Men så gikk det jo ikke lenge før jeg fikk det rommet av bedriften. Formannen skaffet det, og det var like i nærheten av jobben, så det var mye bedre. Men der fikk jeg heller ikke la andre bo sammen med meg, for det hørte til bedriften. Alle nordmenn er så redde for at vi skal ta vennene våre inn. Jeg var syk en gang, men fortalte det ikke til noen av slektningene mine engang, så jeg lå alene i fire dager.

Det var den streiken. Jeg var med på alle møtene vi hadde først, og de forklarte meg alt sammen. Men jeg nektet å bære streikebøsse, jeg syntes det var akkurat som å tigge, og fikk meg ikke til å gjøre det! Etterpå forklarte de meg alt sammen, og vi diskuterte det ofte. Jeg var medlem av fagforeningen, jeg tror jeg var den eneste pakistaneren som var det. Jeg tenkte ofte den gangen på framtiden, hvordan ville det gå hvis det plutselig ble arbeidsløshet? Jeg tenkte det var en fordel om man var gift med en norsk jente, for så kunne de vel ikke sendt meg ut av landet. Det var fordeler med fagforeningen. De andre fortalte meg at de ville stå som en mur mellom meg og regjeringen dersom det ble bestemt at alle utlendinger måtte ut av landet. Så jeg syntes etter streiken at jeg hadde lært veldig mye. Men ingen tror at fagforeningene gjør noe, før de ser det, og det er jo ikke alle som er med i streiker, for eksempel.

Nå har jeg vært på samme arbeidssted i mer enn to år, og de er nok blitt litt avhengige av meg. Jeg har lært mye, vet du. Jeg vet ikke hvor lenge jeg skal fortsette der, men jeg har kommet høyt opp i lønn nå. Så selv om det langt fra er den jobben jeg hadde tenkt meg da jeg kom, så, vel ...

Etter to år reiste jeg hjem, på ferie. Jeg tenkte mye på det, om jeg ville eller ikke. I så fall var det meningen at jeg skulle gifte meg. Nei, jeg visste ikke om jeg ville, jeg tenkte på at det ville bli så mye ansvar, og jeg kunne godt tenkt meg å vente noen år til. Men foreldrene mine mente at jeg var blitt så gammel, og at jeg burde vært gift for lenge siden. Jeg kjente den piken jeg skulle gifte meg

med, og likte henne godt. Men jeg var på en måte tiltrukket av livet her, og hadde mange ganger tenkt å få kontakt med en norsk pike. Men jeg visste ikke hvordan jeg skulle få kontakt med dem, og turte aldri snakke til dem. Og jeg var hele tiden så usikker på framtiden. Jeg hørte liksom ikke til noe sted. Jeg ville helst ikke være så mye sammen med pakistanere, for jeg ville lære mer om det norske samfunnet.

Men det var vanskelig å få kontakt med nordmenn. Jeg syntes slektningene mine kontrollerte meg, og prøvde å unngå å være sammen med dem. Derfor ble jeg mye alene, og grublet veldig mye. Jeg ba aldri bønnene mine. Jeg hadde ingen samvittighetsproblemer av det heller. Situasjonen var en helt annen. Jeg var kanskje like religiøs som før og ville nok gått i moskeen fem ganger om dagen dersom jeg hadde vært hjemme, eller dersom jeg reiste hjem igjen. Men her – det ble en slags unntakstilstand. Og så begynte jeg å tenke at hvis jeg reiste hjem, ville jeg aldri kunne ta opp igjen det gamle livet *der*. Og her, her var det vanskelig å komme inn i det norske samfunnet. Jeg hørte liksom ikke til noe sted, og da foreldrene mine maste, ga jeg meg til slutt. Så jeg fikk vel egentlig aldri prøvd å bli «norsk», kan en si, for etter at jeg giftet meg, er jeg mer knyttet til Pakistan igjen.

Først spurte jeg om jeg kunne få fri tre måneder, men sjefen sa nei, det går ikke nå, vi har bruk for deg. Jeg sa at min tilkommende kone var syk, men det hjalp ikke. Hun *var* det. Så sendte jeg skriftlig oppsigelse og sa at dersom jeg ikke fikk permisjon, ville jeg slutte.

Formannen sa at «du, dette går ikke». Men vi kan ta et møte på det. Og så hadde de et møte og fant ut at nå hadde jeg lært så mye og var så inne i arbeidet at de kunne ikke miste meg. Jeg hadde jo jobbet der nesten to år. Og så fikk jeg permisjon likevel.

Jeg lurte veldig på hvordan landsbyen min så ut. Det var tre år siden jeg så den sist. Å, du kan tenke, jeg kjente meg ikke igjen i det hele tatt! Jeg fant ikke engang veien til vårt eget hus! Det var *så* mange nye hus der. Alle som har reist til Europa for å arbeide, har sendt penger hjem og bygget opp nye hus. Det er flere hundre fra min landsby bare i Skandinavia nå. Og der hjemme er det bare kvinner, eldre og barn.

Da jeg kom hjem, så moren min meg, og hun løp meg i møte og omfavnet meg, hun gråt og klynget seg til meg i minst fem minutter. Og inne var faren min, han har jo vært i Danmark, så jeg har sett ham i mellomtiden – han tok ikke sånn på vei. Etterpå hørte alle vennene mine at nå har han kommet hjem, og alle kom for å hilse på meg og spurte hvordan det var i Norge, og hvordan jeg hadde det. Jeg fortalte. Jeg prøvde å gi et godt inntrykk ... Og så, mens jeg var

hjemme, brukte jeg 26 dager til å bygge om litt på huset. Det var nytt da jeg reiste hjemmefra, men et gulv var ikke helt bra, og vi bygget på et nytt rom. Vi bruker murstein og tre. Og så begynte vi å forberede bryllupet ...

Min kone – å, jeg var så skuffet da jeg traff henne igjen. Hun hadde vært syk og var veldig tynn og blek. Jeg tror hun vil ha godt av å komme til Norge, klimaet her er nok bra for henne, og her kan hun få skikkelig mat. Foreldrene hennes er nokså fattige, så hun har kanskje ikke fått bra nok mat der. Men først må jeg finne et sted vi kan bo.

Da jeg kom tilbake til Norge – å, det var grusomt å komme tilbake til Norge. Jeg tror det gikk to–tre uker før jeg kom over det. Men så ble det som før. Hybelen min hadde gått til en annen. Det var en mann som var mer viktig for bedriften enn jeg, han var spesialist på et område, de måtte jo skaffe ham et sted å bo. Han hadde sagt han ikke var villig til å arbeide der i det hele tatt dersom de ikke skaffet ham et sted å bo. Jeg sa at det var jo *mitt* rom, men de kunne ikke gjøre noe. Den andre var mye viktigere enn meg. Så derfor flyttet jeg til en venn av meg, hvor jeg bodde midlertidig. Forresten var jeg ikke interessert i å be bedriften finne noe nytt sted å bo for meg. Hvis jeg ønsker å slutte, så får jeg to nye problemer: ikke bare å finne nytt arbeid, men også et sted å bo. Derfor vil jeg finne meg et sted på egen hånd og være uavhengig. Hvis de tvinger meg til å gjøre en jobb jeg ikke liker, så kan jeg bare si at jeg slutter. Det kan jeg ikke dersom de skaffer meg bolig.

Da jeg kom til Norge første gang, tenkte jeg at, vel, vi får se hvordan det går. Hvis jeg finner meg til rette, så blir jeg en tid. Hvis ikke det går, så reiser jeg hjem igjen. Nå, etter tre år, har jeg funnet ut at det er ikke noe å reise tilbake til. Jeg er blitt for gammel til å slå inn på nye områder, og dersom jeg finner en jobb, vil den være altfor dårlig betalt. Så tingene forandrer seg, og en selv forandrer seg. Du vet, en tenker alt etter som omstendighetene forandrer seg. Det er ingen framtid for meg hjemme, jeg vet det nå. Til å begynne med bestemte jeg meg for eksempel for å spare 1000 kroner i måneden, nå er det slik at jeg gir meg ikke før jeg får spart 1500 kr! Jeg tror de fleste tenker på denne måten, de forandrer seg etter som tiden går.

Og nå leter jeg altså etter bolig, slik at min kone kan komme hit. Jeg tror hun vil like seg her. Og så får vi se hvordan det går, en kan jo aldri vite.

TILFELLET SHARIF: OM VERDENS GUDER

Som utenlandsk student – og spesielt som pakistaner – mener jeg å ha rett når jeg sier at det norske politi er meget strengt. Til tross for at det i vår tid ikke er slik at den sterkeste har rett (*might is right*), ser dette likevel ut til å være tilfelle her, etter min erfaring med politiet.

Jeg har begynt å tro at min nasjonalitet er min store feil og straff her i livet. Jeg føler meg skamfull når jeg tenker tilbake på dagene som har gått – time etter time på politistasjonen, hvor jeg skulle fortelle dem hva jeg vet, hva jeg har gjort, og hva jeg skal gjøre for all framtid.

I mitt eget land har myndighetene ganske lempelige regler for studenter, og politiets oppførsel er ikke så ille som her. De har da litt respekt for studentene. En gang jeg var på politistasjonen i Oslo, sa politibetjenten under samtalens løp: 'Dette er ikke Pakistan, *vi* skyter aldri folk, *her* er det lover.' Hva tror de egentlig om lovgivningen i Pakistan? De *vet* jo ingen ting. Og de burde også *studere* sine egne lover. Det er ikke lenger det 15. eller 16. århundre, da liv skulle bøtes med liv og enhver kunne ta seg til rette. Det hersker ikke lenger lovløshet. Vi lever i en opplyst tidsalder. Lovene gjelder likt for alle. Det skiller ikke etter hudfarge, religion, kaste eller klasse. Likevel – hvordan kan den norske konstitusjon sies å være fri fra disse båndene så lenge jeg selv er blitt viklet inn i slike skammelige forhold?

Jeg skal forklare, punkt for punkt, hva som har hendt i mitt korte liv i Oslo:

Jeg kom til Oslo for å studere i 1972. Jeg tror det var omkring desember, da jeg kom og søkte om oppholdstillatelse. Ukentlig måtte jeg gå til politistasjonen, de plukket på alt ved papirene mine og mente å finne alle slags feil der. Jeg skammet meg forferdelig over min nasjonalitet, det var ydmykende fordi så mange andre studenter fra andre land uten videre fikk tillatelse til å bli.

Til slutt, etter en lang strid, fikk jeg endelig oppholdstillatelse fra februar 1973 og ett år framover. I det første semesteret studerte jeg norsk, som er regelen ved Universitetet i Oslo. I mai tok jeg eksamen, og så var det ferie. Som alle de andre studentene fant jeg en feriejobb og søkte om arbeidstillatelse. Før det var gått en måned, fikk jeg tillatelsen, som gjaldt for et helt år. Etter en kort tid byttet jeg arbeid fordi en annen fyr som hadde fått tilsagn om arbeid ved denne bedriften før meg, kom til Oslo. Jeg måtte da slutte. Vel, så søkte jeg om tillatelse for den nye jobben jeg fant. Det var fem timers arbeidstid. For det betalte jeg hele tiden full skatt som alle andre arbeidere, til tross for at jeg hele tiden nevnte i alle papirer at jeg var student.

I løpet av de to månedene som fulgte etter at jeg byttet jobb, hørte jeg ikke noe fra politiet. Det var hardt arbeid, og i september var jeg fullstendig *fed up*

av atmosfæren på jobben. Derfor fant jeg en ny deltidsjobb, også fem timer daglig, og søkte igjen om tillatelse til dette. Den gangen reagerte politiet, og spurte meg ut om forholdet.

Jeg fortalte oppriktig alt omkring disse byttene av arbeidsplasser. Og at jeg fortsatt fulgte forelesningene, som begynte 2. september. Og at jeg ikke hadde fått noen særlig gode karakterer, blant annet fordi politiet hadde virket forstyrrende på meg under mesteparten av semesteret og eksamenstiden. Vel! Etter en kort tid ble jeg innkalt til politiet igjen, som sa at de ville oppheve arbeidstillatelsen. De ga meg likevel et klageskjema som jeg kunne sende til Justisdepartementet.

Poenget er at *jeg* aldri hadde bedt om å få klage på den avgjørelsen. Hvis de først avslø søknaden om arbeidstillatelse, hvorfor skulle så de be meg klage på avgjørelsen? Som utlending gikk jeg med blandede følelser og oppsøkte derfor kontoret for utenlandsstudenter. Jeg snakket med sosialsekretæren der og spurte hvordan en skulle klage. Hun ringte til politiet og forhørte seg om saken min. Funksjonæren der sa klart fra at jeg hadde fortsatt oppholdstillatelse for å studere. Så diskuterte hun ikke lenger med ham. Men litt seinere ringte politiet opp til sosialsekretæren igjen og sa at de hadde avslått oppholdstillatelsen også. Og at jeg måtte klage over begge disse avgjørelsene. Dette må sies å være et merkelig og betegnende bilde av menneskelig atferd, ikke lovgivning.

Well, sosialsekretæren hjalp meg å finne en advokat, som så skrev en klage til Justisdepartementet. Den ble imidlertid avslått, etter vel tre måneders tid. Nå var jeg fullstendig uten håp og helt hjelpeløs. Jeg tenkte på min egen skjebne og mitt liv som en fremmed, som pakistansk student som ønsket å studere i utlandet, men ikke kunne.

Ettersom en onkel av meg i England kan støtte meg finansielt, så har Politio- og justisdepartementet lovet å ta opp saken min på nytt. Under denne siste prosedyren ble jeg nok en gang innkalt til politiet, og de tok et langt forhør om hele mitt tidligere liv og studietid i Pakistan. De tok også en test på mine matematikk-kunnskaper, som jeg ikke har vært borti siden 1967! Jeg kunne ikke så mye om det, jeg hadde naturligvis glemt. Politiet ba meg igjen og igjen om å løse matematiske oppgaver. Så nå venter jeg fremdeles på at verdens guder skal ta en avgjørelse. Denne korte tiden av mitt liv kommer jeg alltid til å huske. Og jeg kommer aldri til å glemme politiets oppførsel.

OM Å OPPNÅ OG BESKYTTE RETTEN TIL ARBEID I NORGE. ULIKE ERFARINGER

«De tilfellene du har beskrevet, stemmer ikke alltid. Jeg kom til Norge i 1968, og da var det ingen problemer, i hvert fall ikke så mange. Jeg fikk arbeid dagen etter jeg kom hit, og behøvde ikke reise ut av landet for å søke. Men jeg har jo vært mange år i England og hadde både utdannelse og erfaring. Men det er sant at mange er redde for politiet. Alt er jo avhengig av hva de sier der. Og mange er redde for at det skal oppdages at de har falske papirer og sånn. Alt det må jo forstås på bakgrunn av situasjonen i hjemlandet vårt, hvordan tingene fungerer der. Har du penger, så får du det du vil ha. Det har ikke noe med mangel på moral og lovlighet å gjøre, det bare *er* sånn, samfunnet fungerer sånn der.»

«Ofte er det slik at folk blir narret av agenter. De vet ikke bedre, eller de har ingen andre muligheter.»

«Dårlige mennesker finnes det over alt. Det var en del reiseagenter som opererte – de sa til de fattige bøndene: Hvorfor gå her og tjene 150 kroner måneden når du kan tjene 1500–2000 kroner og mer i Norge? Og disse agentene utnyttet de fattige. Men det er ikke flere av dem nå. De er fengslet. Men jeg vet ikke hvor mange som kom til Norge på den måten. De vil ikke snakke om det, og det er vel litt prestisje i det å kunne si at «jeg kom på egen hånd, jeg klarte meg selv». Hvis man låner penger til reisen av andre i familien, er det aldri snakk om å betale tilbake. Du gjør det kun av ære, ikke av plikt. Og det er ingen renter å betale. Men ikke alle hadde penger i familien. Noen solgte jorda si, eller forretningen sin, og satset alt.»

«Men det er også mange som blir tvunget til å reise, vet du. De ser hva andre skaffer seg i Europa. Og så venter de det samme av deg. Det blir ofte et slags press fra familien, som kan si at «hvorfor kan ikke du når de andre kan», og lignende. Det har mye med prestisje å gjøre også. Én familie vil ikke være dårligere enn en annen.»

«Det er ikke sant at det ikke er flere agenter. De er der hele tiden, ikke bare her, og ikke bare blant pakistanere. Det gjelder for alle land, fattige land kan en si. For det er et behov for dem så lenge det ikke finnes noen andre ordninger. Tror du kanskje det er så lett å få arbeid i Norge dersom du ikke kjenner noen her? Og tror du ikke den situasjonen kan utnyttes? Å utnytte sine egne er det verste. Men jeg er enig i at det finnes dårlige folk overalt. Også blant nordmenn. Vi blir ofte utnyttet av arbeidsgiverne.»

«Og det henger ofte sammen med at en ikke føler seg sikker på hvordan det vil gå, på framtiden. Alle tenker på framtiden.»

«Hvordan vil det gå med oss dersom det blir dårligere tider i Norge? Kan vi da risikere å få nektet videre arbeidstillatelse? De fleste er redd for det. Vi så jo at de ikke ble kastet ut av Danmark da det var arbeidsløshet der, men hva slags garanti har vi her i Norge? Vi tør snart ikke hjelpe våre egne brødre, for straks blir det tatt for å være et eller annet illegalt, de tror vi er agenter og sånn. Men vi håper å kunne komme oss litt fram i det norske samfunnet. Det er så vanskelig. De eneste åpningene er de jobbene nordmenn ikke bryr seg om å ta. Vår utdanning og våre kvalifikasjoner er det ingen som tar hensyn til, og det er svært vanskelig å få brukt det vi kan, samme hva vi prøver.»

«Det første arbeidet jeg fant, var vinduspussing, men det var for tungt for meg. Så fikk jeg en tre ukers vikarjobb. Etter det sa politiet at jeg måtte lære meg norsk, og finne meg en jobb innen ti dager, ellers ville jeg bli sendt hjem. Så jeg hadde ikke anledning til å foreta noe valg. Jeg måtte ta det første og beste, og det ble en oppvaskjobb på et hotell. Det er alt annet enn moro å føle seg tvunget til å være der et helt år. Det er skiftarbeid, så ikke vet jeg hvordan jeg skal kunne lære noe særlig norsk, som politiet forlanger. Jeg går på kurs, men må skofte nesten annenhver gang. Hvis jeg tar fri for å følge kurset, blir jeg trukket i lønna. Ærlig talt, jeg kan ikke fordra dette arbeidet. Men vi må jo finne oss i det.»

«Jeg fikk nesten aldri utbetalt lønn. Hver gang jeg spurte, dyttet sjefen over en femtilapp eller noen tiere til meg og sa at jeg skulle få, ikke mas. Og jeg arbeidet der i nesten et helt år. Jeg har nærmere 8000 kroner til gode der, ikke fikk jeg feriepengen heller. Jeg turte ikke å slutte. Politiet var etter pakistannerne, og alle sa at dersom vi byttet arbeid, måtte vi kanskje regne med å bli sendt ut av landet. Og jeg *trodde* hele tiden at jeg ville få de pengene jeg hadde til gode!»

«På den tiden ble pakistannerne holdt øye med. De som ble registrert av politiet, og som fikk arbeid gjennom arbeidskontoret, visste at de ble holdt øye med. Og det gikk så mange rykter også. Mange lot seg utnytte uten å protestere. Ja, det hender da i dag også.»

«Jeg arbeidet hele tiden noen timer om ettermiddagen hos min første sjef. Det gjorde jeg gratis fordi han hadde vært så snill mot meg. Bråket begynte da jeg hadde vært en tid i den nye jobben. Jeg ble uvenner med den andre pakistanneren jeg jobbet sammen med. Det var endatil jeg som skaffet ham den jobben. Men han var sjalu på meg, jeg vet ikke hvorfor. Kanskje det var fordi jeg fikk så mye drikkepenge. Så gikk han til sjefen og klaget over meg, men sjefen brydde seg ikke noe om det. Så gikk han til en av lederne våre, som gikk til avisene, og de skrev om den forrige arbeidsgiveren min, og at han ga arbeid til mange flere enn han hadde bruk for, at de bodde der alle sammen, osv. Og de mente at jeg var innblandet og hadde tatt penger for å skaffe andre arbeid. Politiet sa fra at de skulle kontrollere den forrige sjefen min, og han ble nektet å ta inn flere utlendinger. Han var så snill, han ga arbeid til mer enn 60 personer, tror jeg. Men jeg fikk bare halv betaling der.»

«Jeg skulle også gjerne hatt litt mere lønn. Og jeg har tenkt å fortelle sjefen min om de forpliktelsene jeg har overfor familien min. Men jeg tør ikke ... Sjefen har vært så snill mot meg, ga meg arbeid, og fant et sted jeg kunne bo. Han har også hjulpet mange av kameratene mine, og gitt dem arbeid sånn innimellom. Så jeg har liksom ikke lyst til å be om pålegg.»

«Jeg er også takknemlig for den første jobben jeg fikk. Da fikk jeg arbeidstillatelse, og kunne få bli her. Jeg var i en svært vanskelig situasjon. Nå, etter at jeg har byttet arbeid, går jeg ofte til den forrige sjefen min og hjelper ham. Nesten hver ettermiddag. Men jeg får ikke betalt for det. Jeg synes jeg skylder ham det, han var så snill mot meg.»

«Det heter at vi skal ha arbeidstillatelse *før* vi begynner i en ny jobb. Men det nytter jo ikke. Både arbeidsgiveren og jeg vil jo gjerne prøve først og se om vi liker hverandre, kan en si. La oss si at jeg søker om arbeidstillatelse før jeg begynner i en ny jobb. Etterpå sier kanskje sjefen at jeg ikke er bra nok, og han sier meg opp. Eller jeg finner ut at jeg ikke liker den jobben. Da er jeg straks registrert hos politiet, og de sier kanskje at jeg er veldig ustabil. Og så risikerer jeg å måtte reise hjem. Jeg erfarte en gang at etter en uke i ny jobb så ble jeg satt til et helt annet arbeid enn jeg var lovet, mye tyngre og mye mer skittent. Så jeg sluttet naturligvis der.»

«Jeg fikk så godt inntrykk av nordmenn da jeg kom hit. Alle var så hjelpsomme. Vi pakistanere er glade for å være her, vi får arbeid, blir tatt hånd om hvis vi er syke, og har det vi trenger av alt. Men nå er jeg blitt mer skeptisk. Det er dårlige mennesker i alle land, også mitt eget. Likevel – man blir så skuffet. Vi har jo ingen rett til å kreve arbeid her, derfor liker vi å se det på den måten at vi må være takknemlige for å få være her, vi kan liksom ikke noe annet. Men det er av og til grenser for hva en skal finne seg i ...»

«Det hendte forresten meg en gang hos fremmedpolitiet også at de var veldig uhøflige. De hadde sendt en beskjed til meg en gang jeg hadde byttet jobb. Sjefen min mottok beskjeden, men av en eller annen grunn fikk i hvert fall ikke jeg den. Så gikk det lang tid, flere måneder, og jeg byttet arbeid igjen. Jeg gikk til politiet for å melde fra. Da var de rasende på meg fordi jeg ikke hadde meldt meg der tidligere. Sitt ned! Dere pakistanere bytter arbeid oftere enn jeg bytter skjorte, var det første politiet hilste meg med. Det er første gang vi ser hverandre, sa jeg, jeg vet ikke hvor ofte De bytter skjorte, hvordan kan De da vite

hvor ofte jeg bytter arbeide? De må la meg forklare før De sier noe. Og jeg sa at jeg hadde vært tre år i britisk militære, tror De ikke jeg vet hva disiplin er for noe? Politimannen sa ikke noe mer da han fikk høre at det var en misforståelse. Men jeg undrer meg sånn på hvorfor vi ikke blir behandlet på en høfligere måte. Hvis det kommer utlendinger til vårt land, blir de behandlet med høflighet og respekt. Jeg finner meg forresten i alt, bare ikke tre ting: Fornærmelser mot min religion, min kultur og min familie.»

«Vi pakistanere er ikke alle sammen arbeidere: Når vi jobber i fabrikker som hjelpe-arbeidere, når vi vasker opp på restauranter, vasker trapper og kontorgulv og sånn, så er det ikke alltid fordi vi har *valgt* det. Alle de som har en god utdanning, ville gjerne finne en jobb som svarte til kvalifikasjonene. Og noen klarer da det også, men det er ikke mange, det. Jeg har nå forsøkt i tre år, men det er ingen som har bruk for mine kunnskaper. Jeg vet det kan komme av at jeg ikke snakker helt bra norsk. Men likevel, vi kan jo ikke forlange noe.»

«De som kommer fra landsbyene, som er tidligere jordbruksarbeidere, kan en si, de er fornøyd. De tenker bare på å tjene mest mulig, og kan heller ikke forlange noe særlig annet enn ukvalifisert arbeid. Men har du utdanning, så er du ikke fornøyd med det.»

«Det er ikke helt sant at vi liker å vaske opp fordi vi ikke har noen særlige kvalifikasjoner og sånn. Jeg for min del ville foretrekke en renslig jobb i industrien, jeg er sikker på det ville gå. Hjemme er oppvask ikke noen mannsjobb.»

«Jeg ville dø av skam hvis de hjemme visste at jeg jobber på et kjøkken. Jeg har ikke fortalt det.»

«Hvis du erter noen med å skrive hjem og fortelle hva slags jobb de har her, da skal du få se!»

«Jeg sier også alltid fra hvis det er noe jeg synes er urettferdig. Men en venter jo i det lengste. På siste arbeidsstedet mitt ble jeg lovet høyere lønn etter tre måneder. Da tre måneder var gått, sa de at jeg måtte vente tre måneder til. Og da de tre månedene var gått, fikk jeg fremdeles ikke noe mer. Da sluttet jeg. De utnyttet meg.»

«Jeg har fått tilbud om ny jobb et stykke utenfor byen. I dag var jeg der og så på forholdene. Først tilbød de meg 9 kroner timen. Da sa jeg at det kunne jeg ikke gå med på, en kan ikke leve av det, og du vet, jeg har kone og barn å forsørge, det går ikke. Da lovet de meg 12 kroner timen til å begynne med, og etter hvert skulle det stige, så jeg kanskje får 14 kroner om en tid. Det kunne jeg akseptere. Sjefen var en veldig hyggelig mann, så jeg hadde ikke lyst til å la sjansen gå fra meg heller. Men det er jo lite sammenlignet med de som får 18 kroner, noe mange andre får. Men så tenkte jeg at det nytter ikke å sammenligne seg med de som er over en selv. En må se på alle de som tjener mindre, og de som kanskje ikke tjener noe i det hele tatt. Det lærer vi i religionen vår. Og da er det klart jeg er fornøyd. Dessuten får jeg gratis bolig, og det blir vel billigere å bo utenfor Oslo. Når jeg ikke betaler reisepenger, bor gratis, og kanskje kan kjøpe mat direkte fra bøndene, så er 12 kroner timen bra.»

«Jeg for min del bryr meg ikke noe om å passe på alle de religiøse reglene våre. Når vi er hjemmefra, er det så mange ting som er forandret at én ting fra eller til spiller mindre rolle. Jeg har reist hjemmefra for godt, definitivt, tror jeg. Jeg har tenkt å fortsette den tekniske utdannelsen min her, men jeg må lære norsk først. Det forsøker jeg å gjøre så raskt som mulig, jeg har fulgt flere norskkurs, og så tar jeg tre timers privatundervisning samtidig. Jeg har undersøkt med skoler, og jeg vet at jeg får adgang allerede til høsten hvis jeg kan norsk innen den tid. Og det *skal* jeg. Jeg skiller meg vel ut fra majoriteten av pakistanere her, de fleste kommer for å tjene mest mulig penger, og vil bare arbeide. De er ikke interessert i videre utdanning. Jeg håper å få norsk statsborgerskap med tiden. Jeg forsøker å ta opp norsk levesett og norske vaner, jeg spiser norsk mat, osv. Jeg forsøker virkelig å gå inn for dette, derfor holder jeg meg mest mulig unna de andre pakistanerne. Men mange av dem blir sinte på meg for det.»

«Og så føler en seg så utenfor også, da. Jeg føler at jeg ikke hører til noe sted. På en måte kan jeg ikke tenke meg å reise hjem og fortsette et liv der sånn som før. På den annen side er det så vanskelig å føle noen tilhørighet her i Norge. Jeg vet ikke hva og hvordan andre tenker, hva de venter seg av meg og sånn. Ikke orker jeg å være sammen med de andre pakistanerne, men det er også vanskelig å komme i kontakt med nordmenn. Jeg vet ikke hva jeg vil. Det er liksom ikke noen faste holdepunkter.»

«Vi hjelper hverandre naturligvis når noen mister jobben. Selv har jeg vært på arbeidskontoret mange ganger, men der har de bare dårlige tilbud. Og så sier de at hvis ikke du vil ta den jobben, ja vel, sorry, da kan de ikke hjelpe deg. Det er kanskje slik for nordmenn også. Men hvorfor er det et eget kontor for utlendinger? Det må jo bety at det er et arbeidskontor for de gode og et for de dårlige jobbene. Hvis vi går på det arbeidskontoret hvor nordmenn går, så blir vi sendt til det andre, hvor de farlige jobbene er. Derfor foretrekker vi å finne en ny jobb på egen hånd.»

«Jeg har nå fått god hjelp der, jeg. Men de kan jo ikke hjelpe med å skaffe arbeid for dem som fortsatt er hjemme i Pakistan. Det må vi ordne selv. Jeg jobbet dobbelt i over tre måneder en gang for å holde en jobb åpen for broren min.»

«De forteller alt til politiet. Og hvis politiet får greie på at vi er arbeidsløse, kan vi bli sendt hjem. Og så er det mange som ikke kan snakke med dem, som ikke forstår språket og sånn. Og som er redde for slike kontorer.»

«På arbeidskontoret finner de bare slikt arbeid jeg ikke er interessert i å ha. På restauranter, for eksempel, det er ikke for å hjelpe oss, men arbeidsgiverne.»

«Det stemmer vel ikke at de hjelper arbeidsgiverne, for sjefen min visste ikke at kontoret eksisterte engang.»

TILFELLET ABDUL: «MY HOME IS MY CASTLE ...»

Det er snart to år siden jeg kom til Norge, og det har hendt mye i denne perioden. Jeg var nokså nygift da jeg reiste hjemmefra, og jeg hadde heller ikke vært lenge i Norge før jeg fant ut at jeg ikke orket å leve alene. Så bestemte jeg meg for at min kone skulle komme hit.

Jeg hadde bolig, og har hele tiden arbeidet på samme stedet. Men politiet avsto søknaden om oppholdstillatelse for min kone. De sa: Vi får se på det igjen etter et års tid. Du har vært for kort tid i Norge. Men du kan klage til høyere myndigheter hvis du vil. Jeg sa ja til det, og politiet sendte papirene videre. Men de sa også til meg at hvis kona mi var her, ville situasjonen være bedre og vi ville ha bedre sjanser, og de oppfordret meg til å ta henne hit før saken var avgjort.

Så kom hun, da, og så gikk vi sammen til politiet for å høre hvordan saken sto. De sa vi måtte vente. Og vi ventet og ventet, men det tok et helt år før kona mi fikk den oppholdstillatelsen. De sa det var en prinsippavgjørelse. Men i mellomtiden hadde vi mange problemer: Da kona kom, *hadde* vi et sted å bo, som også politiet ville akseptere. Verten lovet oss å få bli der i ni måneder, så det skulle ikke blitt noe kluss med oppholdstillatelsen. Vi betalte for alle de ni månedene da vi flyttet inn. Men så hendte det noe. Naboene eller slektningene til vertinnen gikk til henne og sa så mye rart, ja du kan ikke tro det: Det går da ikke an å ha dem boende her, tenk hvordan det vil bli, og sånn, jeg vet ikke. Vertinnen hørte på dem, og så ble vi oppsagt etter to måneder. Heldigvis fikk vi igjen de pengene vi hadde betalt. Men vi sto svært svakt i forhold til politiet, vi *måtte* jo ha en bolig i forbindelse med min kones oppholdstillatelse.

Jeg forsøkte alt for å finne et nytt sted å bo, men det var ikke lett. Et sted jeg visste det var ledig, sa vertinnen at det var opptatt. Så ringte en nordmann dit, da sa hun at det var ledig. Nordmannen ringte bare for å kontrollere det, han skulle ikke ha det. Så ringte jeg selv enda en gang, men nei, da var det opptatt! Vi *blir* diskriminert. Det skjer forresten på jobben også: Hvis en nordmann ringer og spør etter meg, da blir jeg hentet til telefonen. Men hvis en pakistaner ringer, da forteller de ham at jeg er opptatt og må arbeide.

Vi forsøkte også å annonsere i avisene. En hel uke hadde vi annonse inne, og det kom to svar. Det ene tilbudet var en gratis leilighet mot at min kone påtok seg tre timers husarbeid daglig, og for dette skulle hun få 400 kroner i måneden. Jeg skulle måke snø og hjelpe til i hagen. Jeg tror nok min kone ville ha klart den

jobben fint, men så ser du, da måtte hun hatt arbeidstillatelse, og det var det *ingen* sjanser for. Det skulle søkes fra Pakistan.

Det andre svaret var enda verre, jeg hadde nok bare lagt på røret hvis det var jeg som hadde tatt telefonen, men det var en nordmann som tok mot beskjeden for meg. Du vil ikke *tro* det: En mann ringte, presenterte seg, ja, han sa til og med navnet sitt. Han hadde to rom og kjøkken ledig, og sa det kostet bare 400 kroner i måneden. Det var moderne og nyoppusset, og lå i et bra strøk, sentralt også. Men det var bare en liten betingelse, liten, sa han! Det var at han trengte modeller for filming. Han skulle betale for det, det skulle være et par timer i uka. Så var det nakenfotografering! Han sa en masse om at vi ikke behøvde være redde, at filmene skulle sendes til Tyskland og Italia, og at hvis vi var redde for å bli gjenkjent, kunne vi bruke masker. Han lokket med alle pengene vi kunne få for det, og penger trengte vel disse pakistanerne, sa han. Men det verste var da han snakket om at det var så populært med fargede modeller, *black and white*, og at pakistanerne var vel nokså svarte. Kanskje nordmenn går med på slikt, men pakistanere – aldri!

Til slutt fant vi en liten sommerhytte, noen venner hjalp oss. Det var ikke så verst der, men det var bare ett rom, og egentlig var det vel ikke beregnet på vinterbruk. Det var ikke innlagt vann, og så var det utedo. Men det var bedre enn ingen ting, det kostet bare 250 kroner og så var det veldig hyggelige mennesker som leide det ut. Men du vet, det ville aldri blitt godkjent som familiebolig av politiet.

Så du ser, jeg ble tvunget inn i en vanskelig situasjon. Helt fra begynnelsen av gikk jeg fram på en korrekt måte. Jeg spurte både på konsulatet og hos politiet hva som skulle ordnes før min kone kunne komme, og hadde hele tiden gjort som de sa. Nå måtte jeg be min første vertinne om å fortelle politiet at vi fortsatt bodde der, dersom de skulle undersøke videre. Vi ventet jo fortsatt på at oppholdstillatelsen skulle gå i orden. Vertinnen lovet det, men vi var veldig redde for hvordan det skulle gå, det var jo ikke helt korrekt. Men vi måtte!

Da det hadde gått et år etter at min kone var kommet, fikk hun oppholdstillatelse. Da ventet hun barn, hun var allerede seks måneder på vei, og det var helt klart at vi ikke kunne fortsette å bo i den sommerhytten. Så forsøkte vi igjen å finne noe. Alle vennene våre forsøkte for oss, arbeidskameratene osv., og vi forsøkte å besvare annonser. Det tok veldig lang tid, men endelig fikk vi svar på en annonse, og fikk tilbud om to rom og kjøkken og bad. *Det* var vel også litt av en historie: Det ble skrevet en kontrakt, og i den sto det at vi ikke skulle betale noen husleie, i stedet gjøre husarbeid, og for det skulle vi få 300 kroner i måneden. Vi skulle også ta oss av barna der, og av og til sitte barnevakt om kveldene.

Helt fra begynnelsen av var det klart at min kone ikke kunne gjøre stort fordi hun ventet barn, og det sto i avtalen at da hun skulle føde, skulle hun ha fri. Hun hadde ikke arbeidstillatelse, så det var jeg som gjorde mesteparten av arbeidet. Du vet, jeg har skiftarbeid, så enkelte dager gikk det fint. Jeg kunne ikke la min kone arbeide for hardt. Og vi hadde ikke noe annet å gjøre enn å godta alle betingelsene.

Alt gikk veldig fint en tid, de hadde ikke noe å utsette på oss. Men så ble faren min alvorlig syk, de trodde han skulle dø, og jeg måtte reise hjem til Pakistan. Jeg var borte i fire uker og kona mi var helt alene. Hun måtte gjøre alt husarbeidet da, og det oppsto mange misforståelser. Hun orket ikke så mye og var veldig ensom. Og så var hun så redd. Det kom til flere sammenstøt mellom henne og vertskapet. De mishandlet min kone da jeg var borte. Hun skrev og sa at jeg måtte komme tilbake straks. De sa hun ikke arbeidet, at hun ikke gjorde jobben bra nok. Jeg skjønner ikke egentlig hva som kan ha hendt, de hadde aldri noe å beklage seg over før. Og jeg er sikker på at min kone gjorde sitt beste. Og de måtte da vel forstå at jeg måtte reise til min fars dødsleie.

Verten var fortsatt misfornøyd etter at jeg kom tilbake, og så skrev vi en ny kontrakt. Min kone kunne ikke arbeide mer, og det var ikke hver dag jeg kunne ta husarbeidet der like grundig. Jeg hadde jo min vanlige jobb å passe. Derfor skrev vi en ny kontrakt. Fra nå av skulle vi få leie bare det ene rommet og kjøkkenet og badet, det andre skulle en ny hushjelp ha. For dette skulle vi betale 500 kroner i måneden, og et depositum på 1200 kroner. Kontrakten gjaldt for bare seks måneder, og deretter var det ikke mulig å forlenge den. Men vi kunne bruke begge rommene til den nye hushjelpen kom.

Da vi flyttet ut av det ene rommet, begynte problemene å bli store. Vi trodde vi skulle betale 500 kroner i husleie for to rom og kjøkken, men så sa verten at det gjaldt selv om vi bare hadde det ene rommet. Men vi kunne ikke gjøre noe med det. Verten truet med å fortelle politiet at min kone hadde arbeidet uten arbeidstillatelse. Dagen etter at vi hadde flyttet ut av det ene rommet, fikk vi et så sint brev fra verten at jeg aldri har sett på maken. Jeg forsto ingen ting. Det sto at de ikke var fornøyd med rommet slik det så ut etter oss, at det ikke var blitt gjort skikkelig rent, at det var støv på lampen og bilderammer og sånn. Og teppene var ikke banket skikkelig. Og mange andre ting.

Og jeg som vasket over hele rommet! Så det var bare noe de sa, det var helt rent der, men de ville vel ha oss ut. Og så var de sinte fordi vi hadde tatt med oss sengen fra det rommet. Den skulle den nye hushjelpen ha. Men når vi leide møblert, synes jeg nok det skal følge med seng, så vi beholdt den likevel. Min kone måtte jo ha noe å ligge på, hun kunne jo ikke ligge på golvet hun som var gravid.

Dagen etterpå fikk vi enda et sint brev fra verten, og han truet med å bruke alvorlige midler for å bringe oss ut av huset dersom vi ikke gjorde som han sa. Vi hadde skuffet dem helt fra begynnelsen, skrev han, til tross for deres utstrakte hånd. Vi hadde hatt fordeler av dem, uten at de hadde fått noe tilbake. Og hvis vi hadde noe å innvende, så hadde han bare ikke tenkt å høre på oss, da kunne vi bare gå til advokat. Du kan selv se, her står det. Så vi flyttet ikke sengen tilbake, min kone var i åttende måned.

Jeg kunne naturligvis kjøpt en seng, men det var ikke til å ordne på dagen slik. Jeg hadde jo skiftarbeid, vet du. Ikke hadde jeg så mange penger heller, da, det kostet meg alle sparepengene med den ekstraturen hjem til Pakistan, og jeg hadde måttet låne til det depositumet. Og nå hadde vi jo plutselig en høy husleie, og vi måtte forberede oss til at barnet skulle komme. Så du kan tenke deg alle problemene, det tårnet seg opp.

Noen dager senere, klokka var bare 7.15 om morgenen, kom verten uanmeldt inn til oss, han banket ikke på en gang. Han ropte noe om at sengen ikke var satt på plass, og dro kona mi ut av sengen og slo til henne så hun besvimte. Senge halte han med seg inn i det andre rommet. Jeg ble jo helt ute av meg, og løp til nærmeste telefonkiosk og ringte til politiet. Men de kom ikke akkurat *da*. Det var da de skulle vært der.

Lenge etterpå ble jeg innkalt til politiet, de ba meg ta med kontrakten. Jeg var redd de skulle bruke den som et middel til å påvise at min kone hadde arbeidet uten tillatelse, og hadde ingen tro på at politiet skulle hjelpe oss. Verten hadde jo også truet med å gå til politiet med dette. Jeg hadde meldt fra om det på sosialkontoret også, og de satte seg i forbindelse med boligmyndighetene.

Men så ble jeg betenkt på det hele. Det er så vanskelig for oss å kreve våre rettigheter så lenge vi tvinges til å gjøre enkelte ting politiet ikke godtar, for at vi skal kunne oppfylle andre krav. Som du ser, har vi måttet gjøre det flere ganger. Og jeg er fremdeles ikke sikker på hvem som skal ha ansvaret for alt sammen.

Derfor trakk jeg klagen til boligmyndighetene tilbake, og viste bare den siste kontrakten til politiet. Der sto det bare om det nye leieforholdet. Jeg turte ikke annet. Og du vet, den første kontrakten hadde vi aldri underskrevet heller. Så den måtte jo i alle tilfeller vært ugyldig. Så måtte vi bli boende der, vi *måtte* jo det, inntil barnet ble født.

Så mye problemer som vi har hatt i Norge! Hvis vi kunne valgt, ville vi naturligvis ikke blitt boende på det stedet én dag. Jeg sa vi hadde kontrakt for seks måneder. To måneder før den tiden var gått, fant vi et nytt sted å bo, og da var barnet født. Vi flyttet straks.

En dag gikk jeg opp til den gamle verten for å gjøre opp med husleien og for å få igjen det vi hadde betalt i depositum. Da ble jeg lurt igjen. Verten sa at det skulle være husleie for den siste måneden også. Da skulle vi jo ikke bo der mer, vi hadde jo allerede flyttet! I kontrakten sto det at vi kunne flytte når som helst på en måneds varsel. Jeg hadde bedt min kone si fra om det, jeg arbeidet da verten hadde fri, og kunne ikke gjøre det selv. Og min kone *hadde* sagt fra en måned i forveien. Hadde han da noen rett til å holde tilbake husleie også for den siste måneden? Nei, han var slu. Jeg var ikke helt sikker på om min kone kanskje kunne ha glemt å si fra om det, men hun sa hun hadde gjort det.

Da jeg sa dette til verten, sa han at han ikke kunne stole på hva hun sa! Og vi har undertegnet kontrakten begge to, både verten og hans kone og jeg og min kone, så hun må vel ha like stor rett til å si opp som vertinnen til å motta husleie! Nei, han var slu, og skapte bare problemer for oss. Når det er noe sånt, så sover jeg ikke om natten engang. Men jeg tenkte at det kunne bli mer bråk av det, så jeg hadde ikke lyst til å gjøre noe mer med det, ellers hadde jeg lyst til å gå til advokat med saken. Men vi hadde hatt så mange problemer at jeg orket ikke mer.

Slik er det fordi vi er utlendinger. Jeg bryr meg ikke så mye om pengene, egentlig, men det er så mye urettferdig. Det er slike overraskelser en ikke venter. Nå har vi bestemt at den lille datteren vår må sendes hjem til Pakistan. Det er så vanskelig med hus her. En skal ikke ha kone eller barn når en er utlending, det godtas ikke i Norge.

ULIKE ERFARINGER KNYTTET TIL BOLIGSITUASJONEN

«Alle utlendinger vet det er vanskelig for nordmenn også å finne et sted å bo i Oslo. Det får vi høre hele tiden. Men det *er* enda vanskeligere for utlendingene. Så lenge industrien trenger oss, kan det jo ikke være meningen at vi skal gå på gaten.»

«Likevel kan vi ikke kreve noe. Og vi har jo forskjellige ønsker alle sammen, alt etter som. Om vi er gift, vil vi kanskje gjerne ha familien hit. Og da vil vi ikke tilby dem noe dårlig. De som ønsker å bli i Norge for godt, kanskje hele livet, de vil nok prøve å kjøpe seg leiligheter. Men du vet, mange tjener dårlig, og har stor gjeld, og skal sende penger hjem. Så kanskje de tar noe midlertidig, og så tror kanskje nordmenn at det er slik vi vil ha det.»

«Vi vet vi blir diskriminert. Det hender til og med at nordmenn flytter ut fra et hus dersom utlendinger flytter inn. Det har hendt i England, der har det blitt hele områder hvor det bor bare utlendinger. Engelskmennene tror det er vi som vil ha det slik. Men det er *de* som flytter ut.»

«Egentlig er det ikke noe problem, noe alvorlig problem før en ønsker å ta familien hit. Da er politiet mye strengere med kontrollen også. Nordmenn blir aldri kontrollert på den måten. Mange nordmenn bor dårlig uten at noen bryr seg med det. Men nei, jeg kan heller ikke ta hit kona og barna mine. Jeg har tre barn. Og du ser hvordan jeg bor! Det er bra nok for meg å bo her, men jeg kunne ikke tenke meg å tilby min familie et slikt sted. Det ville bare bli problemer. Når en er alene, går det bra, men med familien her, nei, det ville bare bli problemer.»

«Jeg tenker også slik. Hjemme arbeidet jeg på en fabrikk. Men med åtte barn ble det ikke nok å leve av. En venn av meg skrev og fortalte om forholdene i Norge, og så dro jeg av gårde, helt alene. Det var vanskelig den første tiden i Norge. Jeg husker jeg lå ute tre–fire netter, huff, det var harde tider. Det er noen år siden nå. Heldigvis har jeg fått anledning til å reise hjem på besøk, blant annet for å ordne med ekteskap for døtrene mine. Det er forferdelig trist å reise fra dem igjen. Men jeg må bli her nå, en tid til, ikke for alltid. Du vet, alle mennesker elsker sitt eget land! Ofte har jeg nok tenkt å få kona mi hit, men det er ikke så enkelt når vi har så mange barn. Det er håpløst å finne et sted å bo. Og jeg får holde ut litt til, jeg vil så gjerne at ungene mine skal få en brukbar utdanning.»

«Mange mener det er enklere å få et sted å bo dersom familien er her. Hvis vi er alene og sier vi venter på kona, så tror de oss ikke, og sier at det *må* være en familie.»

«Jeg er en av de få som har vært heldige. Gjennom noen norske kjente fikk jeg kjøpt en liten leilighet, for 20 000 kroner. Jeg tenkte da at nå, nå bestemmer jeg

meg for å bli i Norge. Det var en viktig avgjørelse, for det var jo mange penger. Det betyr at jeg ikke kan sende så mye hjem til familien. Men nå kan jeg gifte meg. Gifter jeg meg med en pike hjemmefra, så kan hun komme. Det er litt problematisk også. Hvis andre pakistanere her får vite om leiligheten, kan det jo hende de spør om å få bo her en tid. Og det er vanskelig å si nei til dem som bor dårlig. Så foreløpig har jeg ikke fortalt det til noen. Og det er jo heller ikke noe behagelig, kan du si, å holde ting hemmelig. Men vi pakistanere må hjelpe hverandre så godt vi kan.»

«Det kan av og til være fint om arbeidsgiverne skaffer bolig for oss. Noen av dem gjør veldig mye for oss, annonserer og sånn. Da er vi jo veldig takknemlige. Og jeg vet om mange som har bestemt seg for en jobb bare fordi det fulgte med et rom. Egentlig skulle kanskje arbeidsgiverne ha plikt til å skaffe utlendingene bolig. Men det er delte meninger om det. Ikke alle har gode erfaringer.»

«Noe lignende hendte med meg. Jeg jobbet i oppvasken på en liten restaurant. De skaffet meg rom, men det hendte vi måtte dele sengen med andre. En dag skulle de ansette en ny kokk, og han forlangte eget rom. Så måtte jeg flytte ut. Nå sover jeg i restauranten, det er noen benker der. Men jeg må vente til alle gjestene har gått. Det er jo ingen løsning, men hva skal en gjøre?»

«Alle jentene på hotellet der jeg jobber, får rom. Hvorfor får ikke guttene? Jeg kommer 10–15 minutter for sent hver dag når jeg har morgenvakt, fordi det går ingen tog så tidlig så jeg rekker det fra der jeg bor nå. Det må jeg arbeide inn om ettermiddagen, ellers blir jeg trukket i lønna, for vi har stemplingsur. Det er litt urettferdig.»

«Det kan gå den andre veien også. Ta mitt tilfelle. Jeg arbeider fra kl. 7 til kl. 19 nå, noen ganger til kl. 22 på grunn av huset jeg og min familie bor i. Du skjønner, han som var så snill å leie ut huset til oss, hadde egentlig bygget det for sine egne ansatte. Jeg jobbet ikke for ham da. Så vi bodde der bare midlertidig. Men vi fant

ikke noe annet sted å bo, så det ble til at jeg måtte ta jobben som hørte til boligen i tillegg til min egen jobb. Jeg kan ikke bebreide verten for det. Jeg har jo familien her og må tenke på dem. Det er slitsomt, jeg fikk for eksempel ingen ferie i sommer på grunn av dette. Men jeg sier at så lenge bena bærer meg, så går det vel. Og jeg kan ikke slutte i den første jobben heller, da ville vi ikke få nok å leve av. Jeg hadde ærlig talt ikke regnet med at det skulle bli *så* dyrt å ha familien her.»

«Nei, dyre boliger er det ikke vanskelig å få tak i. Men her får en jo ikke lån heller noe sted. Hvem kan klare innskudd på hundretusener av kroner? Det er vel ikke så mange som er interessert i det heller, hvis de har tenkt seg hjem igjen. Men jeg vet i alle fall om mange som reiser hjem fordi de ikke finner noe skikkelig sted å bo.»

«Jeg synes nesten at jeg har for bra bolig. Arbeidet mitt er også bra. Mye og tungt. Men jeg er fornøyd. Det er mange som ikke har arbeid i det hele tatt. Og så har vi altså bra boliger, som bedriften skaffer. Det er to rom og kjøkken på hver mann. Men jeg synes det er god plass til flere der, i det minste to personer. Bedriften trenger flere folk også, men kan ikke ansette flere fordi det ikke er mulig å skaffe bolig for dem. Og når mine venner er arbeidsløse, forstår jeg ikke hvorfor vi ikke kan bo sammen!»

FORFATTEREN HAR ORDET: TRE BOLIGBESØK

Pakistanernes gjestfrihet kjenner ingen grenser. Det går imidlertid igjen og igjen: «Vi beklager at vi ikke kan invitere deg hjem. Vi får ikke lov til å ha gjester», eller: «Jeg bor så dårlig at jeg kan ikke invitere folk.» Følgende tre boligbeskrivelser fra tilfeldige besøk gir mitt inntrykk av situasjonen. Og en kan si med pakistanerne: «Vi har ikke *valgt* å bo slik.»

Boligbesøk nr. 1

Et gammelt to meter høyt umalt gjerde. En sprukken port som skrek på hengslene. Innenfor gjerdet en 3 x 4 meters åpen plass. Sjøppeldunker. Selve huset: En toetasjes tregård fra forrige århundre, som lente seg faretruende over gaten, saltrygget.

Det bodde ingen i første etasje. Opp til andre etasje førte en trapp på utsiden av huset. De morkne trinnene og det ustøe gelenderet svaiet når man gikk opp til den lille overbygde korridoren, hvorfra to dører førte inn til to «leiligheter». På den ene døren en pappskive, «PAKISTANI» skrevet med store, muntre bokstaver. «Han som bor ved siden av her, er norsk. Han bare drikker og drikker, hele dagen, og arbeider ikke. Ofte drar han jenter til seg. Enda han er bare på min alder, hvordan kan han leve sånn? Jeg går inn til ham med mat av og til, og da sier han at jeg er snill. Men han spiller radio så høyt, av og til helt til klokka 1 og 2 om natta, og det høres så godt. En dag sa jeg fra til ham: «Hør her, jeg arbeider og jeg må sove om natten. Du kan ikke spille musikk så høyt. Og da lovet han ikke å gjøre det mer.» M. smiler og slår ut med armene. Tross alt lærte han litt norsk av denne «kameraten», hvilket ikke var så dumt.

Det første rommet i den nye leiligheten var uten møbler, bortsett fra en bokhylle som gjorde tjeneste som skap for kjøkkenutstyr. «Det kommer nok møbler etter hvert», smiler M. Med bare et lite vindu var det mørkt, og med sprekkene rundt vindu og dør hadde det samme temperatur som ute i friluft. Herfra førte en liten gang – uten vinduer – inn til neste rom. Den lille gangen ble brukt som kjøkken. Man kunne lukke døren til forværelset og holde på varmen. Det tredje rommet var lyst og pent, med to vinduer mot gaten. Verten hadde nettopp malt. Her hadde M. innredet selv med senger, sofa, lenestoler og bord. «Bra, ikke sant?» sa han. «Det går for oss så lenge vi er alene. Med kone og barn er det ikke bra.»

Det fantes rennende vann, men ikke bad. «Jeg kan bade på jobben», sa han, så det gjorde ikke noe. Doen var i gården. «Det fine er at det ikke koster noe. Det vil si, jeg betaler bare 50 kroner i måneden, og det samme gjør kameraten min. Til sammen 100 kroner, og det er billig.» Men ville det ikke bli kaldt til vinteren? Han hadde ikke prøvd ennå, men trodde det.

«Og så kan jeg invitere kameratene mine hit. Lørdagene og søndagene. Da lager vi pakistansk mat, og da pleier jeg å ta på meg de klærne vi bruker hjemme.» Han viser frem en nydelig brodert skjorte, og demonstrerer hvordan man knytter på seg det store tøystykket som ser ut som et laken. «Denne har min kone sydd.» Han peker på en pute, vakkert brodert i bittesmå korssting. Hans eget navn var også brodert inn. Under puten lå de kjæreste eiendelene – brev hjemmefra og foto av barna.

Boligbesøk nr. 2

B. hadde funnet et sted å bo og var glad for å kunne flytte fra Kirkeveien 23. Han var ivrig etter å invitere meg «hjem», han hadde ikke hatt anledning til det i Kirkeveien. Han fortalte at han bodde sammen med en kamerat.

«Boligen» lå sentralt til på Oslos vestkant, i indre gård. Huset, en fireetasjes murblokk, var kondemnert, og alle leilighetene var fraflyttet. På loftet bodde fortsatt to gamle damer, ellers var B. og hans kamerater de eneste beboerne. Oppgangen var slitt, murpussen avskallet, og malingen hang i store flak nedover veggene. Flere steder manglet vinduer, og det gikk en iskald trekk i oppgangen. Trappen var råttent, og fuktigheten slo inn gjennom veggene. Mugg, spindelvev og årgammel skitt dekket trapp og vegger og tak. Annenhver etasje hadde et fellestoalett i trappeoppgangen.

B. og hans kamerat hadde en hel leilighet, som besto av langt flere rom enn de brukte. De fikk ikke lov å la flere bo hos seg og mente selv at det var jo massevis av plass der, men ville ikke risikere å miste hva de hadde. Derfor tok de ikke inn andre venner.

De bodde i ett rom, som lå midt i leiligheten, uten vinduer, og med en enslig lyspære hengende ned fra taket. De andre rommene var for kalde og trekkfulle. Her sto to senger, et bord og to pinnestoler. Det fantes ikke skap, og klærne hang på spiker i veggene. Under sengene hadde de koffertene sine som skuffer. De gamle, falmete og sprukne tapetene var klistret over med juleinnpakningspapir og filmplakater, ett og annet prospektkort og et spraglete tørkle. Midt på gulvet glødet en elektrisk varmeovn. Ett av siderommene ble brukt som kjøkken, hvor de hadde en kokeplate og litt kokeutstyr. Der var også en dusj, og de var svært fornøyd med å ha eget bad.

Fremfor alt vurderte B. boligen høyt fordi de fikk være i fred. Det ga anledning til privatliv, noe han hadde savnet i vel ett år mens han bodde i Kirkeveien. Dessuten var det hverken naboer eller noen vert som brød seg med dem. De slapp å betale reiseutgifter for å komme på jobben, og de bodde sentralt i alle henseender ellers. Dessuten var det billig, de betalte 150 kroner til sammen. Men de visste ikke hvor lenge det ville vare før de måtte flytte ut. Rivningen av huset kunne ta til når som helst. Og da visste de ikke hvor de skulle gjøre av seg.

Boligbesøk nr. 3

En gammel melkebutikk var blitt innredet til bolig for et varierende og skiftende antall pakistanere. Da jeg var der, bodde det seks personer i boligen. De sa at det var bedriften deres som hadde skaffet dem bolig.

Huset lå på et hjørne og hadde inngang fra gatekrysset. Døren var av glass, og vinduene var store butikkvinduer som de hadde hengt papir og tøyrester foran – dels for å holde kulden ute, dels for å skjerme seg mot forbipasserendes blikk. Huset var svært gammelt, og de to rommene de bodde i, bar tydelig preg av å ha vært et kaldt arbeidssted for dem som tidligere hadde solgt melk der. Det var mur-

gulv, rått og kaldt, og veggene var mur med hvite fliser. Selve butikken var et stort rom, høyt under taket, og med plass for to–tre senger. I tillegg var det et lite bakværelse, hvor det også sto to senger. Pakistanerne hadde selv skaffet til veie en gammel parafinkamin og påsto at det ikke var kaldt. Men det trakk fra døren, som gikk direkte ut til gaten.

En del ga uttrykk for at det var all right å bo der, det var sentralt, ikke langt unna arbeidsstedet, og de hadde nokså stor grad av frihet. Men andre mente at de var for mange til at det ble noe privatliv, og at de arbeidet til forskjellige tider, så det var vanskelig å få fred til å sove. Larmen fra gaten var av og til uutholdelig. Akerselva rant forbi like i nærheten, og stedet var yndet for uteliggere, alkoholikere og prostituerte. En del av pakistanerne syntes synd på dem og hadde gitt dem penger første gang de kom for å tigge. Etter det hadde de stadig kommet igjen, noe de begynte å se seg lei på, til tross for at de fortsatt mente at de burde hjelpe dem. «Vår religion sier oss det. De har det også vanskelig.»

ERFARINGENS DIMENSJONER OG DET MARGINALE SAMMENLIGNINGSGRUNNLAG

Ut fra de analyser og beskrivelser av det norske samfunn og norsk politikk med tanke på bruk av fremmed arbeidskraft som er vist i del I, er det ganske klare tendenser til at en stor del av fremmedarbeiderne systematisk blir plassert i lave sosioøkonomiske posisjoner. Sterke og kompliserte krefter virker også sammen til å opprettholde situasjonen. Sett utenfra kan den karakteriseres som en tilstand av avmakt og med stor grad av ressursfattigdom for fremmedarbeidernes vedkommende.

De objektivt beskrivbare materielle rammebetingelsene faller imidlertid ikke nødvendigvis sammen med den enkelte fremmedarbeiders erfaringer eller opplevelse av virkeligheten. Som vist over gjør høyst ulike oppfatninger og meninger seg gjeldende. Her skal jeg gjøre et forsøk på å systematisere erfaringens dimensjoner, de dimensjoner som gjør seg gjeldende i bevissthetsstrukturen. Tre dimensjoner ser ut til å være av sentral betydning:

For det første den *sosiale referanserammen*. Man opplever seg selv i forhold til andre mennesker: enkeltindivider, grupper eller kategorier. Av disse er noen viktigere enn andre, de er relevante for ens oppfatning av situasjonen. Vi skal kalle dem «relevante andre».

For det andre den *kulturelle referanserammen*. Bevisstheten struktureres også ut fra hva som anses å være sentrale verdier og normer i ens kultur. Den kulturelle referanseramme kan ses som et spørsmål om utbredelse i rom – *hvor* fungerer ver-

diene og normene, i hvilken grad tas hjemlandets kultur med til Norge, og hvordan påvirker dette ens opplevelse av situasjonen?

For det tredje *tidsperspektivet*. Opplevelsen av situasjonen kan knyttes til tidligere erfaringer, nåtiden eller fremtiden. Tidsperspektivet kan være langsiktig eller kortsiktig eller vekslende.

Et viktig forhold er at innholdet i erfaringens ulike dimensjoner endrer seg over tid, dimensjonene har et dynamisk aspekt. Vi får dermed et overordentlig komplisert bilde, en serie ulike kombinasjonsmuligheter kan tenkes. Heller enn å gjøre noe forsøk på å beskrive de tenkte muligheter, skal vi gi et praktisk eksempel:

Ghulam, 24 år, var utdannet mekaniker i det militære. Politiske uroligheter førte til at han ikke ville fortsette, og han gikk over til det sivile liv. Der tjente han imidlertid dårligere, spesielt sammenlignet med dem som hadde fått mer avansert utdanning og dertil hadde erfaring fra Europa. Hele familien var enig i at det ville være det beste for ham og dem dersom Ghulam forsøkte å skaffe seg erfaring og videreutdanning i andre land.

Hensikten med å komme til Norge var således å bli her noen år, for så å vende tilbake og eventuelt starte sitt eget verksted. I flere måneder lette han etter arbeid og stred for å få arbeidstillatelse. *Retten* til arbeid i Norge ble i mellomtiden viktigere å oppnå enn type arbeid. Han fikk omsider jobb, ikke som mekaniker, men som bærer på et hotell.

Først var Ghulam meget fornøyd, mange andre hadde ikke fått arbeidstillatelse i det hele tatt. Han syntes han tjente bra sammenlignet med hva han hadde fått hjemme. Han var dessuten stolt over uniformen sin, det var en slags forlengelse fra det militære. Men en dag forteller han at han ikke tror han vil holde ut i jobben lenger. «Jeg orker ikke å ta imot drikkepenger», sa han. «Det føles som tigging. Jeg ville aldri behøvd å tigge i Pakistan. De som tigger der, er de fattige, og *outcasts*.» Det var langt under hans verdighet. Han sammenlignet seg med lavkaster²⁵ og tiggere i hjemlandet.

25 Pakistans sosiale struktur er preget av svært differensierte, hierarkisk ordnede, tilskrevne enheter – kaster. Egentlig er dette systemet knyttet til hinduiske religiøse tradisjoner. Innenfor islam legges vekt på at alle troende er like overfor Allah. Kastesystemet blant muslimene har derfor ingen religiøs eller rituell betydning. Man kan si det er en *verdslig* ordning av status og rang. Til en kaste svarer som regel et navn, et yrke eller en profesjon, og yrket eller profesjonen går i arv fra far til sønn. Tradisjonelt kan man ikke gifte seg utenfor sin egen kaste. Med de endringsprosesser som foregår i dagens Pakistan, er kastene i ferd med å utviskes. Med industrialiseringen følger for eksempel nye typer yrker. Økt utdanningsnivå og større kontakt med omverdenen bidrar med sitt. En finner lokale variasjoner. Motstanden mot begrepet kan være stor, det assosieres med hinduer/India. Tross alt, kastesystemet fortsetter å definere relasjoner mellom mennesker og kan ikke ventes å være uten betydning for pakistanere i utlandet.

Litt senere ble Ghulam forsonet ved tanken på drikkepengene. Han kunne heller ikke bytte jobb, han hadde bare fått tillatelse til å være ved dette hotellet. Han måtte fortsatt beskytte retten til arbeid i Norge. Og nå sier han: «De andre pakistanerne misunner meg jobben min. Du vet, jeg tjener ekstra på drikkepengene uten å gjøre noe ekstra, mens andre må jobbe overtid eller ta seg ekstrajobber for de pengene.» Han sammenlignet seg nå med andre pakistanere i Norge.

Etter et års tid i Norge – han hadde fortsatt samme jobben – beklaget han seg igjen. «Jeg skulle gjerne bytte jobb. Andre ler av meg fordi jeg er bærer. Det var jo heller ikke det jeg hadde tenkt å drive med her. Men det er så vanskelig å finne noe. Ikke får jeg fulgt språkkursene heller på grunn av vaktordningen. Og det er så mange ting.»

Nå hadde han begynt å orientere seg mot det norske samfunn. Han sammenlignet seg med nordmenn. Han mente at han hadde forandret seg veldig, og var ivrig etter å høre om andre kunne merke det. Han ville vi skulle se det. «Vi er jo på en måte norske, vi som arbeider her, bor her og tjener penger her», mente han. «*God says all countries are as good.*» Han brukte også religionen til å rettferdiggjøre overgangen. Han hadde dessuten truffet en norsk jente som han snakket mye om, og hadde planer om å besøke hennes familie i ferien.

Men familien i hjemlandet hadde fortsatt sine forventninger til Ghulam. De ventet etter hvert på at han skulle komme hjem og gifte seg. De hadde funnet en passende partner og begynte å forberede ekteskap. De maste i brevene. Ghulam syntes han hadde vært så *lenge* hjemmefra. To år. Han ville lære norsk og bli norsk. Samtidig lengtet han etter å se sine foreldre, sine søsken. Slektinger her i landet minnet ham også på forpliktelsene. Tanken på fremtiden gjorde seg sterkt gjeldende. Å gi opp sin egen familie, hele den trygge forankring han hadde hjemme, det kunne han heller ikke. Alle bånd måtte sannsynligvis kuttet dersom han skulle gifte seg med den norske piken. Og hvor langt kunne han stole på henne? Tanken på skilsmisser, barnehjem og aldershjem slo ham med gru. Så reiste han hjem.

Etter noen måneder var han tilbake i Norge og hadde sin kone med. Tilbake i bærerjobben. Han forteller om alt sammen og ber: «Ikke fortell min kone at jeg får drikkepenger! Hun ville skamme seg over det. Jeg skal søke ny jobb nå.»

Nok et år er gått. Fremdeles ingen muligheter for mekanikerutdanning. En baby. Samme jobb fordi sjefen skaffet leilighet. Økte utgifter og enda mer umulig å tenke på eget verksted i hjemlandet. Samtidig sterkere bånd hjem gjennom konens slektinger, som er kommet. Større kontroll. Ghulam er fremdeles «underveis».

Dersom vi tar for gitt at mennesket er trygghetssøkende, vil det være sannsynlig at de referanserammer velges som til enhver tid gir størst følelse av trygghet, makt, ære og prestisje. Det som kjennetegner nykommerperioden, er de stadige endringer av sammenligningsgrunnlag, tidsperspektiver og oppfatninger av hva som er av verdi. De faste holdepunkter blir uklare og tvetydige. De langsiktige målsettingene hindres av akutte problemer som binder en fast. Det sosiale fellesskap oppløses, endrer karakter eller får nytt innhold. Sosial status må defineres på nytt. Medfødte, tilskrevne egenskaper teller kanskje ikke lenger, det legges større vekt på ytelse. Situasjonen er stadig åpen for tolkning, definering og redefinering. Enkeltmennesket må bære en stor grad av tvil, usikkerhet og angst. Den kritiske fase for enkeltmennesket ligger ikke i den aller første overgangsfasen fra ett samfunn til et annet, men etter en nykommerperiode, en overgangsperiode, hvor konkrete problemer etter hvert avløses av mer diffuse. Både den personlige, sosiale og kulturelle identitet settes på prøve.

Ikke alle mestrer overgangen like godt. Mange føler at de faller mellom to stoler, og slites til forskjellige retninger. Disse befinner seg i en såkalt *marginal* situasjon. Avgjørende for den videre utvikling er om det så også utvikles *marginale sammenligningsgrunnlag*, og de funksjoner disse kan ha, både for enkeltindividet og for fremmedarbeidergruppens posisjon i samfunnet. La oss ta de ressursrikes versus de ressursfattiges situasjon, for å antyde sider ved denne problematikken.

Velutdannede pakistanere med en urban middelklassebakgrunn hevder ofte at de tenker annerledes enn de som kommer fra landsbyene, spesielt analfabetene. Vi har først det forhold at med svært forskjellig kulturell, sosial og økonomisk bakgrunn har representanter fra slike ulike kategorier også hatt helt forskjellige fremtidsmuligheter i hjemlandet. For de velutdannede er det kanskje ikke så ofte arbeidsløshet som er årsaken til at de søker arbeid i Europa, men vel så ofte det at de ikke finner arbeid i hjemlandet som svarer til kvalifikasjonene. Pakistan har også overskudd av denne type arbeidskraft. Velger man å forlate hjemlandet, kan dette være fordi lønnsnivået er lavt, men vel så ofte et ønske om å kunne nyttiggjøre seg eller forbedre sin utdanning. Representanter fra landsbyene, spesielt analfabetene, har hatt helt andre valgmuligheter. For disse kan arbeidsløshet ha vært det eneste alternativet, hvilket kanskje ikke oppleves som noe alternativ. Ikke alle kan velge. Og under alle omstendigheter foretas det valget å forlate hjemlandet på ulike premisser.

Alt dette påvirker dernest situasjonen i Norge. Statusnedgang kan bli ulikt synbar og oppleves ulikt sterkt. Dersom representanter fra de ulike kategoriene sammenligner seg med hverandre i det norske samfunn, er kanskje ikke kriteriene for status og prestisje de samme lenger. En lege og en jordarbeider kan begge jobbe i

oppvasken. Velutdannede har kanskje lettere for å mistrives i et arbeid de føler seg for gode til. Til tross for høy inntekt, sammenlignet med hjemlandet, kan de ha et hyppigere ønske om å gå videre i det norske samfunn, videreutdanne seg, fortsette utdannelsen eller omskolere seg. Kanskje har de også faktisk bedre muligheter til dette, og dermed oftere mer langsiktige perspektiver her. På den annen side kan en tenke seg at jordbruksbefolkningen, spesielt de med en fattigere bakgrunn, kan ha noe lettere for å avgrense oppmerksomheten til den økonomiske vinsten og hva den kan skaffe dem og familien av goder. Dermed er det ikke sagt at de *ikke* opplever statusnedgang. Kanskje er det rimeligere å regne med at denne kategorien har et kortsiktig perspektiv når det gjelder oppholdet i Norge. Kanskje fremtidsplanene legges i hjemlandet: En skal bygge hus, sørge for utdanning for barna, kanskje starte sin egen forretning. En kan si at begge kategorier har langsiktige planer, men det kan variere hvorvidt godene, målene, søkes i det norske eller det pakistanske samfunn.

Imidlertid forandrer det hele seg med tiden, bildet blir ytterligere komplisert. Det tar kanskje lengre tid å spare penger enn man har trodd, aspirasjonene endrer seg, det er dyrere å leve i Norge enn en hadde regnet med, inntektene er ikke så gode. Å finne et arbeid som svarer til utdannelsen, er ikke så enkelt, det tar tid å lære norsk, ens utdanninge godkjennes ikke, tilbud om opplæring gis ikke. Uansett planer kan man bli skuffet. Dette viser seg blant annet i en hyppig turnover, stadig bytte av jobb, uten at det fører til noen forbedring.

Dermed kan situasjonen bli nærmest paradoksalt etter en tid: Personer som identifiserer seg med hjemlandets verdier, har planene der og mener å bli kort tid i Norge, tvinges kanskje til å bli her lenger enn planlagt, og bindes kanskje gradvis og usynlig stadig fastere til det norske samfunn. Personer som orienterer seg mot det norske samfunn og har langsiktige planer her, derimot, kan ofte hindres i dette og lett gi opp planene. For å si det svært enkelt: Noen blir mer norske uten å velge eller ville det, andre blir det ikke til tross for sine anstrengelser. Begge kategorier kan drives inn i en mellomtilværelse, ikke er de her, ikke er de der.

Ulikt utgangspunkt kan ha samme resultat: Både ressursrike og ressursfattige personer kan føle avstanden mellom mål og midler. Den marginale situasjonen kan imidlertid også ha positive funksjoner for enkeltmennesket, og faktisk tjene som en buffer. Spesielt de marginale sammenligningsgrunnlagene kan virke slik. Ta først det forhold at ens totale sosiale status i Norge er lav. Sammenligner en seg med nordmenn, kan det være åpenbart at en har en lav eller underordnet stilling i samfunnet. Mange opplever diskriminering og ser at nordmenn blir foretrukket i de gode jobbene. Dette kan være et truende sammenligningsgrunnlag, noe en helst ikke vil se, noe en søker seg bort fra.

Tenker en derimot på alle dem som lever i nød og fattigdom i hjemlandet, alle dem som har mislyktes i sin jakt på arbeid i Europa og aldri fått arbeidstillatelse noe sted, eller som jobber illegalt og ikke har noen form for trygghet, da er det mange som er fornøyd. Mange er til og med takknemlige over sitt arbeid i Norge, uansett hvordan dette måtte være, uansett lønn. En slik oppfatning av situasjonen kan representere en flukt fra virkeligheten, men likevel gi følelse av trygghet og vellykkethet.²⁶

Noe tilsvarende kan gjelde i de tilfeller hvor en person har en jobb som hverken gir prestisje i det norske eller det pakistanske samfunn. Dette kan oppleves som en trussel mot selvaktelse og æresfølelse uansett hvem en sammenligner seg med. Mange definerer så sin status som midlertidig, og dermed akseptabel. I så tilfelle er det det tidsperspektiv som velges, som gir beskyttelse. Å planlegge fremtiden i hjemlandet kan i det hele tatt være en flukt fra dystre aktuelle realiteter, men en tanke som gir en form for trygghet.²⁷

Eller en sammenligner bare deler av situasjonen med forhold i hjemlandet: «Jeg er rik, jeg tjener like mye som presidenten hjemme», sier en hjelpearbeider som feier gulv. Feiere er vel å merke en av de laveste kastene i det tradisjonelle kastesystemet.

Den statusnedgang nykommeren opplever før et marginalt sammenligningsgrunnlag er begynt å fungere, kan være drastisk. Det forekommer for eksempel at man skaffer en bror eller venn arbeid i Norge, uten å fortelle ham hva jobben går ut på. I så fall ville broren, ut fra hjemlandets referanser, kanskje ikke komme. Også han som fant jobben, ville kunne føle det som et prestisjetap at han ikke fant noe bedre for broren. Broren, «offeret», må derfor «varmes opp» etter ankomsten til Norge. Nykommeren må overtales, bearbeides, inngis de marginale verdier. I et slikt tilfelle hendte det at en nykommer ble rasende på broren da han fant ut at det

26 En slik innstilling er også hva arbeidsgivere og andre forsøker å underbygge. Norsk Arbeidsgiverforening har ved flere anledninger gitt uttrykk for det. Det er derfor ikke bare en fristende løsning, men også et press fra omgivelsene til å velge denne referanserammen.

27 *Faktisk* hjemreise er noe annet: Undersøkelser av fremmedarbeidernes aspirasjoner og målsettinger konkluderer ofte med at deres hovedhensikt er å arbeide i vesteuropeiske land noen år, spare mest mulig penger, for så å flytte tilbake til hjemlandet. I samsvar med dette påvirkes deres situasjon på arbeidsmarkedet – de er ikke interessert i eller har ikke tid til å forbedre sin situasjon på lang sikt. Problemstillingen burde kanskje snus på hodet. Kanskje er det vanskelighetene med å finne en tilfredsstillende jobb, problemene med å få anvendt sine erfaringer og kvalifikasjoner, i det hele tatt fremmedarbeidernes underordnede stilling på arbeidsmarkedet, som fører til at de i enkelte tilfeller vender hjem etter kort tid. Kanskje er det brutte illusjoner, mål man ikke når til tross for gjentatte anstrengelser, aspirasjoner som stadig vekk må senkes, som forklarer hjemreisen. Kanskje er dette et svar på motsetningene mellom systemets krav og menneskets behov – å forlate landet kan være en måte å løse konfliktene på.

var en oppvaskjobb han skulle ha i Norge. Han tok øyeblikkelig med seg kofferten og forsvant i flere dager og nektet å snakke med broren. Vennene han tok opphold hos, fikk imidlertid overtalt ham, og han skjønnte etter hvert at han ikke var den eneste i en slik situasjon. Etter fem–seks dager var han på plass i kjøkkenet, muntert syngende.

I det marginale sammenligningsgrunnlag opereres det med verdier som i ren forstand hverken hører hjemme i det pakistanske eller det norske samfunn. Det er verdier som utkrystalliseres i en spesifikk situasjon som fremmedarbeider med en spesifikk status, med et relativt tidsperspektiv, med flytende referanserammer og -grupper, i det hele tatt valgbarhet med hensyn til hvordan tingene skal oppfattes. De marginale referanserammer ser ut til å kunne gi en trygghet og følelse av makt; de kan tjene som støtpute mot virkeligheten.

Konsekvensene av dette kan være tosidige. På den ene side finner en marginale sammenligningsgrunnlag som gir flere personer den samme *mening*. Verdiene blir felles, det utkrystalliseres sett av felles normer, og atferden reguleres opp mot det marginale gjennom sosial kontroll. Videre kan det føre til sosial organisering, ofte spontanorganisasjoner med kortsiktige målsettinger. Det oppstår egne markeder med tilbud og etterspørsel av goder innenfor de marginale rammene – for omverdenen *skjulte* markeder. Isolering, segregering og dyrking av egenkultur kan bety at delkulturer eller motkulturer utvikler seg. For enkeltindividet kan konsekvensene være positive.

En kan finne beskyttelse mot de krav samfunnet stiller opp. Som en parallell til arbeiderkollektivet vil en kunne tenke seg *fremmedarbeiderkollektivet*, men bygget over marginale verdier og referanserammer. I dette ligger også mulige negative konsekvenser. Hvordan går det med mulighetene for å endre de fundamentale betingelsene for fremmedarbeidernes lave posisjon i samfunnet? Er situasjonen så preget av akutte problemer at de kortsiktige, individuelle problemene får overhånd? Hvordan blir betingelsene for å utvikle følelse av solidaritet med andre grupper og kategorier i samfunnet? I bokens siste del skal vi vise hvordan enkeltindivider og grupper faktisk handler for å nå goder, beskytte sine interesser og forsvare seg mot kravene, individuelt og kollektivt.

Del III – Brorskapets ramme

Pakistanske fremmedarbeideres situasjon i Norge sett i sammenheng med enkelte aspekter ved det pakistanske familie- og slektskapsystem

INNLEDNING

Vi var fire familier som reiste sammen til Danmark i sommerferien, vi reiste dit med bil. Det var min kones bror som kjørte oss, han var guiden vår, han bor der nede. Det var veldig fint, ingen problemer. Du vet, min kone har 154 slektninger i Danmark, så det var ingen problemer, hverken med mat eller sted å bo. *No problems.*

Slik uttrykker en pakistaner den betydning slektskap kan ha også i utlandet: *No problems. Trygghet.*

Tidligere har vi brukt begrepet «relevante andre» for å betegne det forhold at andre mennesker (enkeltvis, som grupper eller som kategorier) på ulik måte kan være relevante for den enkeltes selvoppfatning, og på varierende måter trekkes inn i vurdering og opplevelse av egen situasjon. Slegt og familie kommer i en særstilling og fortjener et eget kapittel. Slektskapsbånd er et av de viktigste kriteriene for sosial organisering, samhold og solidaritet blant pakistanere også i det norske samfunn. I løpet av få år har det dannet seg større og mindre familienettverk. Disse nettverkene er basert på en form for brorskap – «baraderi» – og omfatter vanligvis et antall utvidede familier innen klanen, det vi si patrilineære grupper.

Når vi her snakker om brorskapets *ramme*, er tanken den at brorskapet må forstås i sammenheng med det pakistanske familie- og slektskapsystem generelt. I den videre fremstilling skal vi beskrive dette dels på bakgrunn av litteraturstudier, dels ved hjelp av pakistanske fremmedarbeideres informasjoner om egen erfaring og opplevelse av sin situasjon her. Selve brorskapsnettverkens struktur og funksjoner for fremmedarbeiderne skal vi komme tilbake til i et senere kapittel.

SLEKTSKAP

Begrepet «slektskap» refererer til minst tre ulike forhold: biologi, språk, atferd. Mennesker som er biologisk eller genetisk knyttet til hverandre, enten gjennom

nedstamming eller seksuelt, regnes som slektninger. Disse biologiske relasjonene gjenspeiler seg i språket: Man klassifiserer slektninger i kategorier og gir kategoriene navn. Til slutt: For hver navngitte kategori forventes som regel spesielle former for atferd. Ettersom dette varierer fra én kultur til en annen, kan det skape en mengde problemer når ulike kulturer møtes. Hovedsakelig tar en sitt eget kulturelle mønster for gitt og naturlig, mens det fremmede blir uforståelig og virker unormalt.

Snakker en med pakistanere i Norge, er en langt fra garantert å få noe utfyllende og godt bilde av familie- og slektskapsforhold i Pakistan. For det første kan en ikke være sikker på om det refereres til konkrete, faktiske forhold, eller til ideale tilstander, slik pakistanere mener det *bør* være. I tilfelle det dreier seg om ideale forhold, står en igjen overfor spørsmålet om det er religiøse idealer, verdslige lover eller tradisjonell skikk og bruk det tenkes på. For det andre varierer naturligvis den konkrete situasjon og idealene fra sted til sted i Pakistan, i ulike sosiale klasser, i ulike aldersgrupper, fra by til land.

Det er også et faktum at endringer av tradisjonelle kulturelle mønstre følger i industrialiseringens spor. Innføringen av den kapitalistiske økonomi med nye typer økonomiske aktiviteter, nye organisasjonsformer og økt kontakt med omverdenen setter sitt preg på Pakistan i dag og har skapt enorme motsetninger mellom tradisjonene og «modernismen». Disse motsetningene er også i ferd med å pløye seg dypt ned i slektskapsystemet.

ENKELTE ASPEKTER VED SLEKTSKAPSTERMINOLOGIEN

Familie og slektskap har ofte flere og mer omfattende funksjoner i førindustrialiserte samfunn. Det tradisjonelle pakistanske slektskapsystem avspeiler seg i terminologien, som innehar flere kategorier og er langt mer differensiert enn den norske. Den gruppe mennesker det forventes en viss atferd fra som slektninger, kan potensielt være meget stor.

Mange pakistanere bruker betegnelsen «familie» når de refererer til den kategori mennesker som utøver samme yrke som de selv. Tradisjonelt går yrket i arv fra far til sønn, og ekteskapsinngåelse forekommer fortsatt sjelden på tvers av slike yrkes skiller. Samfunnsforskere diskuterer hvorvidt det er riktig å bruke betegnelsen «kaste» på dette organiserende prinsippet,²⁸ og begrepet utløser forskjellige reak-

28 Kastesystemet er nært knyttet til hinduismen og strengt tatt ikke akseptert av muslimene. Organiseringen av grupper blant dem er likevel blitt sterkt påvirket av de generelle prinsippene for kastesamfunnet. Blant muslimene er det altså en *verdslig* ordning av sosial rang (se f.eks. Papanek 1967).

sjoner og assosiasjoner. Mens enkelte pakistanere her i Norge protesterer på at det eksisterer kaster i Pakistan, er det atter andre som bruker begrepet. For eksempel kan det være pakistanere som har tre navn, og selv sier at det tredje er kastenavn. Kastenavnet virker som en merkelapp, en utløser for atferd. Ifølge mine observasjoner kan det innen samme «kaste» eller «yrkes-familie» forventes en viss form for solidaritet og fellesskapsfølelse. Forholdet mellom pakistanere fra ulike kaster kan ofte være preget av over- og underordning, men vel så ofte av likegyldighet, noe som igjen kan være et resultat av de endrede betingelsene i samfunnet som omgir dem her. Kastesystemet som en form for sosial rangering strider i alle tilfeller mot den likhetsideologi Koranen gir uttrykk for.

Ættelinje er nok et organiserende prinsipp, som også kan danne grunnlag for bruk av begrepet «familie». Ættelinjen kan, i hvert fall mytisk, ofte føres tilbake til én og samme person. Innen ættelinjen regnes nedstammingen fra far til sønn (patrilinært), og i mange tilfeller har man oversikt flere hundre år tilbake. Historien om stamfaren holdes ofte levende, og muntlige overleveringer av stamtreet ser ut til å være alminnelig. Den gruppe *levende* mennesker som har felles ættelinje eller kan oppspore felles forfedre, og som er klar over dette, kan i praksis være den enhet som mange pakistanere betrakter som sin «familie». Denne nedstammingsgruppen *kan* være mobiliserbar og omfatte svært mange mennesker.

Den enhet som også er vanlig å referere til når begrepet «familie» brukes, er husholdet. Denne gruppen mennesker defineres ikke på grunnlag av slektskapsrelasjoner, men det økonomiske fellesskap den utgjør. I praksis består nok husholdet i Pakistan ofte av mennesker som også er knyttet til hverandre gjennom slektskap (storfamilie), men i tillegg kommer eventuelle tjenere, adopterte og lignende. Det vanlige for pakistanere i Norge ser ut til å være at deres hushold hjemme ideelt består av far/mor, disses sønner, eventuelt med koner og barn, og ugifte døtre. Dette bildet av storfamilien endrer seg naturligvis over tid, slik at det i virkeligheten kan omfatte eldre tanter, besteforeldre og så videre.

Tradisjonelt var det pakistanske hushold både en produksjons- og konsumenshet, men dette eksisterer i dag side om side med pengehusholdet. Større hushold kan i visse tilfeller utgjøre en liten landsby i seg selv. Det vanlige ser ut til å være at nygifte ektepar flytter til mannens hushold, hvor de som regel blir boende, eventuelt inntil mannens far dør og en annen sønn overtar ledelsen. De sønner som etter hvert flytter ut, slår seg gjerne ned like i nærheten, slik at et felles hushold likevel opprettes. Spesielt gjelder dette mønstret i jordbrukssamfunn. Hver sønn skal arve likt, det vil da si at de blir boende på samme jorda.

Husholdet påtar seg mange funksjoner vi i vårt samfunn har opprettet spesialinstitusjoner for. Foruten å ha viktige økonomiske funksjoner, er husholdet den pri-

mære utdanningsinstitusjon. Husholdet kan også være den grunnleggende politiske enhet, det har viktige religiøse funksjoner, og her blir gamle, syke, arbeidsløse, foreldreløse og handikappede tatt hånd om. Ved siden av slike trygdefunksjoner er det viktig å nevne husholdet som finansiell institusjon. Det kan tjene som bank, låne ut penger i fellesskap og investere i fellesskap. Dette mønstret hører det førindustrialiserte samfunn til, og likhetene med det gamle norske bondehushold er mange.

Pakistanere som arbeider i fremmede land, er så langt fra løst fra dette storfamiliefellesskapet. Selv om de fra norsk synspunkt kan betraktes som individuelle, selvstendige lønnstakere, fungerer hver enkelt av dem ofte som (kanskje den viktigste) bidragsyter for at fellesskapet fortsatt skal kunne bestå. Og i de fleste tilfeller er det nettopp storfamiliesystemet hjemme som har krevet av dem eller gitt dem mulighetene til å reise ut: ved å sørge for ekstra utdanning («Det var min onkel som betalte min utdanning»), ved å sørge for penger til reisen («Hele familien min hjalp meg med penger til reisen, men hvis du låner penger av andre i familien, er det aldri snakk om at du må betale tilbake – du gjør det kun av ære, ikke av plikt, og det er naturligvis ingen renter å betale»), og ved å sørge for ressurser ellers, i vid forstand.

«Familie» kan også referere til kjernefamilie, det vil si far, mor og barn, men denne enheten eksisterer sjelden isolert fra den øvrige slekt i pakistanernes bevissthet. Hverken som sønn, far eller ektemann ser pakistanerne sine rettigheter, forpliktelser og omsorg avgrenset til spesielt å gjelde foreldre, barn eller kone. En liten skattheorie illustrerer dette forholdet:

Her er papiret som viser at jeg er gift. Det er bare én liten løgn, ja to, kan du si:

Jeg har ingen barn, og jeg er ikke gift enda. Men jeg *skal* snart gifte meg. Og du vet, forpliktelsene er de samme, enten en er gift eller ikke. Og de forpliktelsene en har overfor foreldre og søsken, kan være mye større enn de en får overfor kona. Jeg har ganske enkelt ikke *råd* til å betale all denne skatten av den grunn. Vi tenker ikke slik som dere når det gjelder å være gift eller ikke. Det er ikke der grensene går for hva vi har av forpliktelser. Derfor blir skatten i Norge så urettferdig for oss. En kan ikke sammenligne en ugift pakistaner med en ugift nordmann!

De viktigste differensierende prinsipper i slektskapsterminologien er alder, kjønn og generasjon. Det vil si at språket gir uttrykk for hvem som har autoritet (den eldste eller mannen), hvem som er likeverdige (de som tilhører samme generasjon),

hvem man kan gifte seg med, og hvem man kan arve. En serie nyanser finnes ikke i våre enkle begreper «onkel» og «tante». Pakistanerne har forskjellige begreper for fars bror (*chacha*) og mors bror (*mamo*), likeså fars søster (*poupi*) og mors søster (*chala*). Fars brors kone (*chachi*) skilles terminologisk fra mors brors kone (*mami*), og så videre. Denne differensieringen avspeiler det faktum at innholdet i relasjonene varierer, og at den konkrete atferd vil være forskjellig overfor de forskjellige personene. Tilsvarende med den øvrige terminologi.

Begrepet *bahi*, «bror», er kanskje mest interessant. Det har vakt mistanke hos mange nordmenn når en pakistaner refererer til sin bror: De tror han forsøker å spille på deres følelser for å oppnå fordeler ved å si at det er broren som trenger arbeid, bolig eller lignende, mens det viser seg å være for eksempel hva vi ville kalle «fetter»: *Bahi* refererer til generasjonsprinsippet, nemlig det at barna til ens foreldres søsken på mange måter er likeverdige med en selv. Dette kan utvides til tremenninger, firmenninger og så videre, som alle kalles «bror», alt etter hvor langt tilbake en har oversikt over ættelinjen og nedstammingen.

En informant uttrykte enda en form for brorskap slik:

Alle de som min mor dier, er av samme blod. Uheldigvis skjedde det en dag mens jeg var veldig liten at moren min var ute et øyeblikk, og jeg skrek etter mat. Barna i Pakistan får alltid mat når de skriker. Min mors søster var der, hun hadde selv et barn på min alder, en pike. Så hun ga meg melk. Etterpå var hun forferdet over hva hun hadde gjort – fra da av var jeg virkelig (*real*) bror til min kusine, og vi kunne ikke gifte oss. Ellers ville vi antagelig ha vært et bra par. Ingen av brødrene mine heller kan gifte seg med henne av den grunn, begge familiene blir brødre og søstre.

Myten om at blodet går gjennom melken, det vil si at de som dier den samme kvinne, også er av det samme blod, innebærer at mødre må være omhyggelige med å fortelle når slike situasjoner oppstår. Og man minnes på dette. Mange gamle myter har det som sitt hovedinnhold, og mytene holdes levende og moderniseres og brukes også innen filmindustrien. En typisk historie er den som er spunnet over den rike herskeren hvis kone dør i barselseng:

Det ble lett etter amme for barnet, og den eneste man fant, var en fattig kone som bodde i utkanten av byen. Hun ble brakt til slottet sammen med sin egen sønn, og de to guttebarna vokste opp sammen til de ble avvendt. Da ble ammen «friggitt», og flyttet. Da kongssønnen ble voksen, var det i lang tid uroligheter i landet. En oppvigler og revolusjonær truet kongehuset. Kongen ba sin sønn fange denne farlige lederen. «Drep ham eller ta ham hit, og vi henger ham», var ordren. Sønnen dro ut for å finne opprøreren. Tilfeldigvis, mens han skulle til å drepe denne, oppdaget

han en amulett om opprørerens hals, en amulett identisk med den han selv hadde. Dette hadde moren sørget for. Han kunne ikke drepe sin egen bror, og førte ham til slottet. «Før dreper jeg deg, min far, før jeg dreper denne mannen. Han er min bror», sa han til kongen. Det ble *happy ending*, og fattiggutten flyttet på slottet, det hele takket være morens påpasselighet.

Brorskap er også noe som kan etableres, og i så tilfelle vil vi kunne bruke betegnelsen «broder» som en parallell. Fremfor alt uttrykkes respekt når fremmede personer kalles bror. Relasjonen kan være mye sterkere enn det vi legger i «vennskap», mer bindende, mer forpliktende, kanskje mer kjærlig.

Det er så selvsagte ting for pakistanske brødre at de skal støtte og hjelpe hverandre at vår undring neppe verdiges svar. En yngre mann hadde planer om å fortsette sine studier i Norge, og broren var kommet for å arbeide og underholde ham imens. På spørsmål om broren *ville* det, det kunne jo ta mange år, svarte han kort: «*Why not?*»

Generasjonsprinsippet sikrer en viss form for likestilling mellom brødre. Aldersprinsippet bryter imidlertid dette mønstret – eldre brødre har mer autoritet enn yngre. I språket reflekteres dette for eksempel ved at den eldre bror kan titulere sin yngre ved navn, men ikke omvendt. Respekten for de eldre viser seg blant annet i pre- eller suffikser til selve navnet.

Mens eldre har autoritet og forrang overfor yngre, har menn i mange tilfeller autoritet over kvinner. Språklig sett kan dette uttrykkes på mange måter. Et eksempel er Mohammed Ali når han adresserer brevene sine hjem på denne måten: «Til Moren til Mohammed Ali», eller: «Til Konen til Mohammed Ali». Hans far er død, og disse kvinnene eksisterer sosialt hovedsakelig i relasjon til *ham selv*, til tross for at han befinner seg i Norge og de i Pakistan.

Disse eksemplene på bruk av og innhold i den pakistanske slektskapsterminologien viser at ordene ikke alltid kan oversettes direkte fordi tilsvarende ord ikke eksisterer i det norske språk. Og selv der oversettelse er mulig uten for mange omskrivninger, er det store muligheter for at ordets mening og videre assosiasjoner går tapt.

OM KJØNNSROLLER

I alle samfunn registreres den fysiske forskjell mellom mann og kvinne, men tolkningen av de biologiske fakta og tilskrivning av kjønnsroller varierer fra sted til sted og over tid. Legalt sett har kvinnene i Pakistan de samme rettigheter som menn. De har stemmerett når de er 21 år, og kan inneha høye embeter innen statsadministrasjon og regjering. Nylig ble en kvinne utpekt som guvernør over

provinserne Sind. Kvinner innehar ansvarsfulle stillinger, spesielt populære og statusgivende er lege- og læreryrkene. Kvinnen deltar aktivt i kampen mot sult og overbefolkning. Den gjennomsnittlige pakistaner ser gjerne at hans datter får en bra utdanning. Kvinnene deltar i studentdemonstrasjoner – som ofte kan være voldelige og dramatiske. De arbeider organisert for kvinnens frigjøring – som her.

Likevel er det bare et fåtall av Pakistans kvinner som deltar i samfunnet på denne måten, bare en svært liten minoritet er velutdannet og økonomisk, sosialt og politisk aktive. Kvinnens andel av den yrkesaktive befolkning er blant de laveste i verden – 14,5 prosent i 1961 (Papanek 1967) – og en stor del av de yrkesaktive klassifiseres som ubetalt hjelp i hjemmet (oftest jordbruksarbeid). Dette henger blant annet sammen med religiøs ideologi og sosial og økonomisk struktur.

Den religiøse lov slik den uttrykkes i Koranen, gir etter manges mening uttrykk for likestilling mellom mann og kvinne. Koranen gir kvinnen mange rettigheter og betrakter henne langt fra som noen slave. Blant annet skal kvinnen allerede ved ekteskapets inngåelse gis en økonomisk garanti i tilfelle skilsmisse, og hun har full disposisjonsrett over sine egne eiendeler. Kvinnen har selv rett til å fri og kan be om skilsmisse.

Men likhetsideologien er langt fra entydig. Det heter at Allah skapte mannen overlegen i forhold til kvinnen. Mannen må dessuten forsørge henne og har derfor all autoritet. Gode kvinner skal være lydige og gjøre som mannen sier.

Det gis uendelige fortolkningsmuligheter, og det kan være en stor avstand mellom liv og lære. Koranens forskrifter er bearbeidet og videreutviklet i tråd med lokale kulturelle mønstre, slik at det gjennom tidene har ført til store variasjoner i praksis fra ett muslimsk land til et annet. Også innenfor det enkelte land finner man store forskjeller i utformingen av kjønnsrollene.

Tenker man seg at likestilling mellom mann og kvinne er det ene ytterpunkt i et kontinuum av alle de måter et samfunn kan definere kvinnens plass på, så er det mange som vil hevde at praktisering av *purdah* befinner seg på det ekstremt motsatte ytterpunkt. *Purdah*, som betyr gardin, betegner det forhold at kvinnene holdes strengt atskilt fra mennene på de fleste av livets områder. De generelle reglene for denne atskillelsen finner en imidlertid ikke entydig støtte for i de religiøse forskrifter.

Purdah-systemet må forstås innenfor den tradisjonelle sosiale kontekst. På den ene side finner man en sosial struktur basert på differensierte, hierarkisk ordnede tilskrevne enheter (kaster). På den annen side virker islams religiøse tradisjoner, som understreker alle menneskers likhet overfor Gud, men likevel rangerer mannen et hakk over kvinnen. Dette å skille kvinner fra menn er sammenfallende med de segregerende prinsippene i kasteinstitusjonen, og dette påvirker og påvirkes av den religiøse ideologi.

Det sentrale ved *pardah* er de begrensninger det setter på interaksjonen mellom menn og kvinner utenfor visse vel definerte kategorier. Den gruppe menn som kvinner kan bevege seg fritt i forhold til, omfatter hennes ektemann, far, brødre, fettere, nevøer, onkler og svigerfar. Fra puberteten av holdes kvinnen atskilt fra andre menn.

«Midt på dagen sover alle. Da hender det en kan lure seg til å treffe den piken en liker. Men egentlig skal en ikke se hverandre før etter at en er gift», forteller en. Fysisk og visuelt isoleres kvinnene ved at det er spesielle oppholdssteder for kvinner, for eksempel egne kvinneavdelinger i hjemmet, og spesielle områder og rom for kvinner på offentlige steder. Ved å bruke burka, en kappe med slør som dekker hele kroppen og ansiktet, kan kvinnen bevege seg fritt også utenfor hjemmet, men likevel være skjult. Hun kan se, men ikke bli sett.²⁹

I Pakistan finner en store variasjoner med hensyn til både fysiske og atferds-messige detaljer i forbindelse med *pardah*. Dette henger sammen med forskjeller i klasse, inntekt, bosted, utdanningsnivå, yrke, religiøs eller sekterisk tilknytning, tilskrevne gruppemedlemskap og individuelle omstendigheter. Derav slike motstridende utsagn:

«I Pakistan bruker kvinnene slør. Men ikke alle. De som må arbeide ute med jorda, de helt fattige, og noen gamle, kan en si, de har det ikke. Og i byene er det mange som ikke bruker slør.» «I landsbyen bruker ingen slør, der kjenner alle hverandre, der tar de det ikke så høytidelig. Men i byene bruker de det.» «Det er ingen som bruker slør i Pakistan lenger, kvinnene der er akkurat som her.»

Pakistanere i Norge gir høyst forskjellige uttrykk for hva som praktiseres med hensyn til *pardah* og tilsløring i hjemlandet, alt etter egne vurderinger og erfaringer, samt i forhold til hva de tror nordmenn forventer/aksepterer, og det inntrykk de ønsker å gi. Samfunnsforskere hevder at *pardah* er en slags luksus (Papanek 1967). Streng atskillelse og isolasjon av kvinner er ikke det vanlige blant fattige, og enkelte steder har skikkene relativt nylig spredd seg fra overklassene i byene til bøndene på landsbygda. *Pardah* ser ut til å være vanligst i middelklassen, mens motstanden mot systemet kommer sterkest til uttrykk i den urbane, velutdannede overklasse. For lavere middelklasser fungerer tilsløring og isolering av kvinner som et tegn på sosial status, spesielt for personer som ganske nylig har oppnådd en høyere posisjon i samfunnet. Migrasjon fra landsbygda til byene medfører også for enkelte en strengere overholdelse av *pardah*, med den beskyttelse en kan anta at dette representerer for innflyttere. For utvandrere kan situasjonen bli vanskelig for enkelte: «Min kone kastet ikke sløret før flyet mellomlandet i Amsterdam. Hun følte seg helt naken.»

29 Burkaen anses å være skyld i at så mange pakistanske kvinner lider av tuberkulose og synsskader.

Purdah assosieres først og fremst med kvinnens ærbarhet og moral, men slår også tilbake på og reflekterer mannens og hele familiens status og prestisje. For enkelte familier er *purdah* et synlig tegn på konformitet, holdninger til tradisjoner og religiøs ideologi.

Arbeidsfordelingen mellom mann og kvinne påvirkes i høy grad av dette systemet. Gutter og piker får tradisjonelt forskjellig oppdragelse og undervises atskilt. Fremdeles er det mange kvinner som ikke får annen undervisning enn innføring i Koranen, ofte på den måten at de lærer seg den utenat. Senere i livet arbeider kvinner sammen med andre kvinner i og rundt hjemmet, mens mennene arbeider sammen med andre menn, utenfor hjemmet.

Vi oppfatter kvinnen som hjemmets dronning. Vi behandler kvinnene som blomster, som roser. En skal ikke tvinge dem til å ta arbeid utenfor hjemmet. Deres plass er i hjemmet, hvor de har meget stort ansvar og en respektabel stilling. Kvinner skal ikke være alminnelige arbeidere! Det er mannens jobb.

Mannen som uttalte dette, hadde sitt erfaringsgrunnlag fra situasjonen i landsbyen og betraktet kvinnens stilling ut fra den tradisjonelle økonomiske rammen. Her bidrar kvinnen med sitt arbeid i storfamiliefellesskapet, hvor hun er uunnværlig. Arbeidsdelingen mellom mann og kvinne er et gjensidig avhengighetsforhold i disse tilfellene, hvor begge kjønn er like viktige.

Situasjonen kan fortone seg ganske annerledes sett fra en kvinnes synspunkt, og spesielt for de yngre med god utdanning og en bymessig bakgrunn. Det er tydelig i pakistanske aviser og ukeblader at mange kvinner er i ferd med å protestere mot det tradisjonelle kjønnsrollemønster. De beklager seg over kontrollen fra foreldrene, holdningene de møter fordi de tjener penger selv, og de mener at kvinner bør få utdanning, slik at også de kan ta sin del av arbeidet med å utvikle landet. Et paradoks er det imidlertid når man i Pakistan, for å imøtekomme enkelte tradisjonelle krav, må gi slipp på andre. Skal piker og gutter holdes atskilt i undervisningen, kreves flere kvinnelige lærere. Tilsvarende på sykehus og andre steder.

Mange foreldre ser utdanning for sine døtre primært som et aktivum på ekte-skapsmarkedet. Selv om disse kvinnene ønsker å bruke sine kunnskaper i arbeidslivet, er de langt fra garantert tillatelse til dette fra sin familie. Og de som er yrkesaktive, slutter i de fleste tilfeller når de gifter seg. Mange kvinner foretrekker det, og de fleste menn tillater heller ikke noe annet. Et typisk uttrykk for en manns *relativt* liberale i holdning gir denne pakistaneren:

I Pakistan er det ikke tillatt for en kvinne å ta arbeid utenfor hjemmet. Det vil si, i byene kan de ta jobber som sekretærer i banker og sånn, men da må det

være slik at menn og kvinner arbeider atskilt. Dersom det er en ung pike som ikke har noen familie, da er det mer akseptert at hun må arbeide for å leve. Men ellers er det mannens plikt å ta seg av konen, og brødres plikt å ta seg av søstre. Og det er mest respektabelt for en kvinne å styre over hjemmet.

Mannen kan oppleve det slik at det går ut over hans ære og prestisje dersom han ikke kan underholde sin kone. Dette at kvinner selv tjener penger, er en trussel mot mange menns selvaktelse. Selv de mest liberale blant menn mener det er en kvinnes hånd som skaper et hjem, så til syvende og sist er kvinnens plass der. Og kvinnene skal beskyttes. Fremfor alt er man redd for at de ikke vil kunne bevare sin ærbarhet og seksualmoral dersom de fritt kan omgås menn. I praksis er det mannen, enten det dreier seg om faren, ektemannen eller andre nære mannlige slektninger, som tar de fleste avgjørelser på vegne av kvinnene i Pakistan. Med visse modifikasjoner og variasjoner kan en hevde at dette samfunnet er svært patriarkalsk og autoritært.

Men er det grunn til å påstå at pakistanske kvinner generelt er ekstremt undertrykt? Nepppe, i den forstand vi vanligvis bruker begrepet. På mange måter kan man nok si at det bare dreier seg om en gradforskjell når man sammenligner kvinnens stilling i Pakistan med situasjonen i andre land. I enkelte tilfeller kan det være større likhetspunkter mellom en pakistansk og en norsk kvinnes situasjon enn mellom to pakistanske kvinners.

Den avgjørende vekt bør man legge på kvinnens stilling innenfor den tradisjonelle økonomiske ramme i Pakistan. Fortsatt lever majoriteten av befolkningen av jordbruk, hvor husholdet er både den produserende og den konsumerende enhet. Her er kvinnens bidrag like viktig som mannens, hun er ikke økonomisk undertrykt. Situasjonen endrer seg først under og etter overgangen til den moderne kapitalistiske økonomi. I overgangen kommer alle konfliktene. Og når mannen blir en vanlig lønnsarbeider, og det innføres rent pengehushold, blir kvinnens økonomiske avhengighet av en helt annen karakter. I de deler av det pakistanske samfunn som befinner seg på dette stadium, ser forholdet mellom mann og kvinne ut til å få et nytt innhold, og kravet om likestilling er relevant.

Med denne varierte bakgrunnen møter pakistanske menn vårt samfunn, noe som for enkelte representerer en sjokkartet opplevelse hva forholdet mann–kvinne angår. Reaksjonene er mange og ulike, fra den totale fordømmelse og til den fulle akseptering av situasjonen her.

En finner mange varianter av dobbeltmoralen. Mange forventer og krever ikke det samme av en norsk som av en pakistansk kvinne. Heller ikke forventes det all-

tid det samme av pakistanske kvinner i Norge som av pakistanske kvinner i Pakistan:

Det er en ting jeg må si deg ... det er noe, jeg er ... du vet, forrige gang jeg var her, så spurte jeg hvorfor du ikke er gift. Det var svært uhøflig av meg, det er en helt privat affære som jeg ikke har noe med. Så jeg er veldig lei meg for det, noe slikt ville jeg aldri funnet på hjemme. Jeg har tenkt på det så mange ganger etterpå, og følt meg så skamfull. Det er en slags desertering – min kultur tillater ikke slik uhøflighet, så jeg er redd jeg har desertert fra min kultur. Selv om det er tillatt med slike private spørsmål her, så er det ikke det hjemme.

Dersom en pakistaner bruker sitt eget tradisjonelle tolkningsskjema med hensyn til definering av kvinnens plass, hennes klær, moral og anstendighet, har han neppe noe særlig til overs for europeiske kvinner generelt, og skandinaviske piker spesielt. Mange gir uttrykk for at jentene her er «billige», umoralske og seksuelt løsslupne. For enkelte betyr dette at de tar avstand fra jenter. For andre oppleves det som en anledning en kan benytte seg av, hvor en slipper å ta ansvar. Dette igjen fører lett til komplikasjoner dersom innholdet i den individuelle friheten tolkes forskjellig av partene, og dersom norske jenter også forventer individuelle forpliktelser og ansvar.

Seksuelle og emosjonelle forhold skjules vanligvis i Pakistan, ikke bare blant ungdom og ugifte, men ivaretas med stor diskresjon hele livet. Ugifte piker bevoktes strengt og skal naturligvis være jomfruelige ved ekteskapsinngåelsen. Man snakker ikke lett åpent ut om seksuelle spørsmål, og avvik tolereres lite (Eberhard 1967).

«Jeg visste ikke noen ting da jeg giftet meg. Jeg visste ikke hva jeg skulle gjøre, og til slutt oppsøkte jeg en lege som fortalte meg alt», sier en. Det ser ut som om det kanskje faller lettere å snakke om seksuelle spørsmål når man ikke lenger befinner seg innen sitt eget strenge og kontrollerende miljø. Pakistanske menn kan være vel så åpne som nordmenn på dette området. Ofte oppfatter de ikke straks nyanseringene i den norske åpenheten og seksualmoralen, og står i fare for å overdrive og krenke enkelte nordmenn. Vi skal la synet på norske kvinner og seksualitet bli representert ved en del typiske utsagn. En eldre mann, gift, med mange barn og bakgrunn i landsbymiljøet:

De fleste tror lenge at kvinnene i vår del av verden er langt mer likestilt med mannen enn de faktisk er, og at absolutt alle kvinner er yrkesaktive. For enkelte er dette ikke mindre enn skandaløst og tragisk, spesielt fordi de mener at familielivet går i oppløsning på den måten. Og familien er hellig. Andre tar det som en selvfølge, og uttrykker ønsket om en lignende situasjon i sitt hjemland.

Det hender at pakistanske kvinner også tar seg lønnet arbeid når de følger sin mann til utlandet. Omkring dette hersker det mange ulike oppfatninger blant pakistanerne. Én sier:

Hvis en mann lar sin kone ta arbeid når de er i utlandet, så er det mannen som har urett når han tillater det. Det er han som skal bebreides. Jeg legger ikke skjul på at jeg ikke kan akseptere det, de kan se i øynene mine hva jeg mener om det.

Andre redefinerer situasjonen og mener at forholdene er så forandret at tradisjonelle regler ikke lenger gjelder: «Min kone kan gjøre akkurat som hun vil. Vil hun arbeide, kan hun det. Vi er jo i Norge nå, og her arbeider alle kvinnene.»

Atter andre mener at de gir sine koner større frihet her enn hjemme, blant annet slipper de sløret, men mener det ville være å gå *for* langt å la sin kone ta seg arbeid. Noen mener det er mannen som tvinger sin kone til å arbeide, og at hun sikkert ikke har lyst. Men generelt er det slik at synet endrer seg noe over tid, og at mange pakistanske kvinner finner seg arbeid her til tross for mannens tidligere uttrykte motstand mot det. En må heller ikke se bort fra nødvendigheten av to inntekter i enkelte tilfeller. Kvinnenes egne ønsker er det ikke mange som uttrykkelig er villige til å ta hensyn til:

Én ting jeg aldri har klart å venne meg til, etter fire år i Norge, er den umorale en er vitne til på offentlige steder. Jeg *synes* det er umoralsk å drive helt åpenlyst på det seksuelle område. Men, men, det er jo ikke min sak. I Pakistan er 90–99 prosent av kvinnene gift før de er 20 år. Her er det ikke slik, og jeg synes dette er så galt, at kvinnene ikke gifter seg, eller venter så lenge. Det er jo ingen som tar ansvaret for dem! De risikerer å bli gående ugift, og så blir de alene når de blir gamle. Dere behandler kvinnene stygt her. Jeg vil helst forskåne mine barn fra den livsformen en finner her.

En ung mann med universitetsutdanning, ugift, nykommer:

Mange av guttene hjemmefra kommer rett fra landsbyer, og har ikke hørt eller sett noe om jentene i Europa. Når de ser en pike i shorts på gaten her, får de lyst til å fly rett på henne. Jeg visste om alt dette på forhånd, og får det bare bekreftet. Men en blir forundret over åpenlysheten likevel. Her går guttene helt åpent med armen omkring jenta. Det skjer naturligvis hjemme også, men i smug! Og jeg tror ikke noen av de pakistanske jentene kunne tenke seg å gå kledd sånn som her, bare hendene og føttene kan vises hjemme. Selv om de kom hit og bodde her, ville de finne det umoralsk å kle av seg. Tilsøring er en form for

ærbarhet, det viser noe om respekt og moral. Vi har stor respekt for kvinnen i Pakistan, derfor skal hun stille huset og ta seg av hjemmet, det er en viktig og ærefull oppgave. Her arbeider alle kvinnene utenfor hjemmet.

Ung mann, velutdannet, bakgrunn dels fra bymiljø ugift, nykommer:

Det er problemer med seksuell tilfredsstillelse i vår situasjon. Hverken homoseksualitet eller onani er tillatt i vår religion. Et problem vi ofte møter her, er at eldre norske menn tiltaler oss på gaten. Ofte tilbyr de oss penger for å kunne være sammen med oss seksuelt. Jeg liker ikke det. Det er bare fordi vi er utlendinger. Og de norske jentene, vel, du vet, jeg er for sjenert. Jeg vet ikke hvordan man kontakter dem. Mange er så fri, går bare rett bort til dem og snakker. Men det tør ikke jeg. Jeg er ikke vant med det, og vet ikke hva jeg skal si eller gjøre. Jeg tror det er mange jenter her som ikke har noen høy moral. Se disse på gatene. De er ikke jeg interessert i. Jeg vet om en pakistaner som fikk gonoré. Og hvis det er en bra pike, så tør jeg ikke kontakte henne. Men det er også så mange eldre kvinner her som prøver å få kontakt med oss! Det forundrer meg, for vi oppfatter dem jo helst som mødre, og kan ikke tenke på seksualitet i den forbindelse. Men mange er sammen med dem også. Da slipper de ansvaret mere, tror jeg de tenker. Og det er jo ikke noe varig forhold de ønsker heller, de som er gift fra før da. Det er noen jenter som jobber sammen med meg. Den ene spurte faktisk om jeg ville komme og ligge med henne! Men jeg sa nei. Og så er det en annen, hun er veldig søt, jeg er sikker på hun er av god familie. Men jeg tør ikke snakke til henne.

Yngre mann, ugift, to år i Norge, velutdannet:

Jeg har ikke vært sammen med noen norsk jente enda, selv om jeg har hatt sjansen til det. Det behøver ikke å føre til problemer, men jeg frykter det, dersom man skal være sammen fast. Ellers er det ikke noe vanskelig å finne en jente for nattens skyld, dem er det nok av. Men jeg vil ikke det heller. Selvfølgelig har jeg seksuelle behov. Alle har det, og især for de ugifte er det ikke noe rart at de forsøker seg på norske jenter. De gifte lever langt borte fra familien, og naturligvis er problemet større for dem. Det plager meg, men jeg forsøker å ikke tenke på det. Hvis jeg ikke lar meg stimulere av bilder eller prat om jenter, men holder meg unna det og tenker på andre ting, så går det bra. Det går an med selvkontroll. Jeg har utløsning i søvne av og til, men ikke så ofte, det er fordi jeg forsøker å ikke tenke på det. Kanskje annenhver måned. Hva en tenker på, er det avgjørende. Men det er ikke naturlig, vet du, å leve sånn. Vi er ikke skapt til avhold på den måten. Og det skaper mange problemer.

Det danner seg lett stereotype forestillinger om den norske kvinnen og den norske seksualmoral. Dette i tillegg til kontaktproblemene, kontrollen fra landsmenn, usikkerheten og frykten for å dumme seg ut i en situasjon hvor «spillereglene» er helt ukjente, fører lett til overdreven forsiktighet eller overdreven pågåenhet når en pakistaner forsøker å nærme seg en norsk jente.

Hashmi (1967: 10) uttrykker det slik:

Many men, particularly those who have left home for the first time, tend to behave in a rather immature fashion during the settling down period in this country [England]. They go through a phase of realignment in their social, moral and religious attitudes and tend to take liberties with their cultural code of behaviour. It is almost as if the fact of leaving their rigid family and community set-up for the first time heralds a regression of attitudes and brings on a second adolescence, which they eventually outgrow and settle down.

Majoriteten av pakistanske menn i Norge er gift. Dette skaper ekstra problemer for de fleste, som må leve atskilt fra sine koner og barn. Man må likevel ikke se bort fra at enkelte er lykkelige over å ha sluppet unna sine ekteskapelige forpliktelser.³⁰ For de ugifte oppstår det problemer vi ikke kjenner til i dagens Norge. Alt dette må ses på bakgrunn av det pakistanske eller muslimske ekteskap.

EKTESKAP OG KJERNEFAMILIERELASJONER

Også reglene for ekteskap har en kulturell-tradisjonell, en religiøs og en verdslig side.

Polygami

Koranen tillater en mann å ta fire koner samtidig, og i tillegg et ubestemt antall konkubiner. Dette forhold er naturligvis sterkt omdiskutert. Mange mener at Koranen egentlig er imot flerkoneri fordi de betingelser som stilles for at det skal være tillatt, er så strenge at de i praksis ikke lar seg gjennomføre. Alle konene skal behandles likt. Samme hvor godt en prøver, vil en ikke være i stand til å oppfylle denne betingelsen, hevder talsmenn for dette synet. I praksis har det trolig vært et økonomisk spørsmål hvorvidt man kan ha én eller flere koner, som påpekt her. De

30 Noen gir uttrykk for at en av de vesentligste grunner for at de forlot hjemlandet, var et ulykkelig ekteskap.

færreste er rike nok til å underholde flere koner, og med det sannsynligvis langt flere barn. Det vanlige i Pakistan i dag er å ha bare én kone. Ønsker man flere, må den første hustruen akseptere dette, og i tillegg må man ha tillatelse fra domstolene. Man regner med at polygame ekteskap ikke overgår to prosent av det totale antall (Stephens 1964).

Valg av ektefelle og ekteskap

For pakistanere er ekteskapsinngåelse i høy grad et familieforetagende. Kastene er endogame, det vil i praksis si at det foretrekkes at man gifter seg innen sin egen familie eller yrkesgruppe. Ekteskap innenfor rammen av denne type sosiale struktur kan mer betraktes som en kontrakt mellom to familier enn mellom to personer. Systemet fungerer som en beskyttelse av familiens eiendom og garanterer videreføringen av den til neste generasjon. På mange måter har det også laugsfunksjoner, i den grad personer fra samme yrkesgruppe inngår ekteskap. Følgelig er det vanlig at foreldrene eller andre av familiens autoriteter velger ektemaker for sine barn. Avtaler om ekteskap kan inngås mellom foreldre alt mens barna er små, og det kan være planer til stede selv før barna er født.

Det eksisterer naturligvis også forestillinger om romantisk kjærlighet og «den rette», noe man finner igjen i gamle sagn og fortellinger. *True love* fremstilles ofte i pakistanske filmer. Denne «sanne» kjærligheten mellom mann og kvinne er hevet over menneskets korte liv, krysser alle sosiale klasser og trosser all autoritet. Likevel pleier rebusen å oppløse seg til en *happy ending* hvor paret tross alt viser seg å tilhøre samme familie.

Foreldre- eller familiearrangerte ekteskap er kjent fra mange samfunn, og man behøver heller ikke gå langt tilbake i tiden for å finne paralleller i den vestlige kultur. I den utviklingsprosess det pakistanske samfunn befinner seg i i dag, blir det også stadig stilt spørsmål til tradisjonene, og mange ulike syn gjør seg gjeldende. Foreløpig ser det ut til at de fleste er sterkt bundet av tradisjonene, og til tross for sin kritiske innstilling viser det seg i praksis at få våger eller ønsker å bryte ut av mønstret. I de fleste tilfeller ville det bety et totalt brudd med familien, noe det pakistanske samfunn enda ikke er modent for: Det finnes ikke alternative institusjoner til å ta hånd om enkelte funksjoner som ivaretas av familien. En yngre, velutdannet mann uttrykker seg slik:

Husk på det, vi opplever det slik at vi skylder våre foreldre alt. De gir oss liv, de oppdrar oss, gir oss mat og klær. At de velger ektefelle for oss, er et tegn på deres omsorg. De kjenner oss ofte bedre enn vi selv gjør, og har de beste forutsetnin-

ger for å velge riktig. Det er helt naturlig at de vil barna sine godt, og at de tenker på barnas framtid.

Det gjelder også foreldrenes fremtid. I et samfunn hvor det ikke eksisterer noen annen trygghet i alderdommen enn den ens barn kan sørge for, får naturligvis ekteskap, med dertil hørende potensielle fødsler, en karakter av livsforsikring.

Vi skal her referere en del typiske utsagn som forteller noe om pakistanernes holdninger til opplevelse av og erfaringer med ekteskapsskikkene i sitt hjemland. En ung mann forteller om sine foreldre:

Min far og mor giftet seg etter sine foreldres ønske. Det gjaldt også den første kona til faren min, men henne skilte han seg fra. Selv om han hadde valgt den andre kona selv, så ville ekteskapet garantert *ikke* ha funnet sted før hans foreldre hadde akseptert det. Det var helt umulig. Min far og mor var slektninger, ikke så helt nære, men likevel. Begge konene til min far var det. Det er svært vanlig i Pakistan at en gifter seg innen sin egen familie, men nå for tiden er det ikke bare slik.

En annen bekrefter dette:

For 20–30 år tilbake var det ingen som giftet seg etter sin egen vilje. Da var det helt opp til foreldrene å bestemme disse tingene. Til og med gutten måtte akseptere den piken foreldrene hadde valgt. Ofte hendte det at gutten aldri hadde sett piken før. Men foreldrene kjenner hverandre vanligvis på forhånd, tilhører som regel samme familie og bor i samme landsby. Forutsatt at de bor i landsbyer som ligger langt fra hverandre, og det hender jo, da må de treffes og rådslå. Eller la oss si at min far har en venn som bor i en fremmed landsby, og denne kjenner en familie der som har en søt datter, og vi har interesse av å gifte bort en gutt i vår familie, da kan vi henvende oss til den vennen. Han blir en slags formidler. Så møtes familiene, og kommer med forslag. Ellers kan alle foreslå passende partnere, onkler, tanter, brødre, venner og så videre. Det har vært vanlig å gifte bort guttene i en alder mellom 17 og 25 år. Men det hendte ofte før at forlovelsen skjedde mens man bare var barn, ja til og med helt nyfødte. Nå for tiden er ikke det så vanlig.

«Jeg var heldig, for jeg kjente kona mi fra før», sier én, og implisitt antydes det uvanlige ved å velge selv. Men på samme måte som *purdah* varierer naturligvis holdningen til og praktiseringen av de familiearrangerte ekteskap med sosial klasse, utdanning og så videre. Den økende grad av liberalisering er ikke uten begrensninger og motforestillinger.

En yngre mann, ugift, velutdannet, og som selv regner seg blant de minst konservative, reflekterer over mulighetene til selv å velge ektemake:

La oss si at min søster liker en gutt og vil gifte seg med ham, da tror jeg, i hvert fall hvis jeg var til stede, at jeg skulle foretrekke det. Jeg kunne støtte henne i hennes ønsker. Men uansett må det være samtykke fra våre foreldre. Hvis *de* liker det, da er det ok, og hvis de ikke liker det, da blir det avslått. [...] Men la oss si at hvis jeg liker en pike og foreldrene mine ikke er enige med meg. Da kan jeg på eget ansvar gifte meg med piken hvis jeg vil, og hvis pikens foreldre går med på det. I så fall må vi gå til retten og bli gift der. Vanligvis går vi ikke til retten, det er en slags prester som vier oss. I så fall må vi leve helt atskilt fra våre foreldre, og en kan ikke regne med noen sympati fra dem da. Men når barnbarna kommer, da er det vanlig at situasjonen snur seg! Dette er vanlig i moderne familier, de bryr seg ikke så mye om de gamle tradisjonene. Foreldrene der vil helst ha barnas samtykke når de velger ektefeller for dem, i det minste.

En yngre mann forteller sin historie, som ifølge ham selv avviker noe fra det vanlige mønster, idet han selv hadde en stor grad av innflytelse:

Da jeg skulle fortsette skolegangen og kom så langt som til college, måtte jeg flytte til byen. Jeg hadde ingen familie der, og var virkelig i beit for et sted å bo. Min far arbeidet ved politiet, og hadde tidligere arbeidet i denne byen. Han hadde en kollega som bodde der. De var gode venner. Og når to personer er venner, er det ofte slik i Pakistan at de virkelig har dype følelser for hverandre. Min far og jeg var rent nedfor, og spekulerte på hvordan vi skulle finne et sted jeg kunne bo. Helt tilfeldig traff faren min sin kollega og venn, som spurte: «Å, hvorfor er du så nedfor? Du ser helt forferdelig ut.» Og faren min fortalte ham: «Du vet, jeg er blitt overført til et annet sted, men min sønn skal bo her. Men nå kan jeg ikke finne noe sted.» Hans venn sa: «Hvorfor foretrekker han ikke å bo hos oss?» Helt vanlig. Og min far avslo det, men det var bare formaliteter. «Jeg liker ikke å skape bryderi for mine venner», sa han. Men min fars venn insisterte, og så flyttet jeg dit. Jeg bodde i den familien i nesten 2 år, nesten hele studietiden. Da jeg flyttet dit, visste jeg ikke at mannen hadde en datter som senere skulle bli min kone! Vi ble gode venner i denne tiden, jeg likte henne veldig godt. [...] *Jeg* fikk ideen om at vi skulle gifte oss før faren min! Så jeg nevnte det for moren min, og hun snakket med far etterpå. De var allerede enige, alle var enige. Først ble jeg enig med piken, og senere fortalte jeg det til min mor. Så antydet mine foreldre overfor sine venner, altså pikens foreldre, at så og så, hvis

de likte tanken, og så videre, og så ble vi forlovet. Hennes foreldre var også enige, alle var enige. [...] Alt dette gikk så bra fordi foreldrene våre var blitt så gode venner. Hadde de vært imot det, vet jeg ikke hvordan det hadde gått.

En annen, som også karakteriserer seg som heldig fordi han selv kunne velge kone, forteller:

Da jeg gikk på skolen, måtte jeg flytte hjemmefra, for det var ingen skole i min landsby. Da bodde jeg hos min mors familie, og det var der jeg traff henne som skulle bli min kone. Jeg var der regelmessig, og så henne vokse opp, hun var kusinen min. Til å begynne med skjulte hun seg for meg, men til slutt turte hun å snakke med meg og sånn. Så ble vi forlovet da hun var 11 år. På landet blir mange forlovet, ja allerede i tre–fireårsalderen. Foreldrene blir enige om det. Hvis gutten og piken ikke liker hverandre, eller hvis foreldrene angrer, så går det ikke an å forandre på bestemmelsen sånn uten videre. Men jeg var veldig heldig. Faren min sa at jeg kunne velge selv, innenfor familien altså. Familien kan være stor, vet du, det er ikke bestandig en kjenner alle engang.

Svært mange forteller at de overhodet ikke hadde sett sin kone før på bryllupsdagen, i samsvar med tradisjonene og naturlig nok i et system hvor *pardah* praktiseres. Det er langt større sjanser for at kvinnene har sett mannen fra sitt skjulested og gjennom forheng og slør.

Heller ikke for neste generasjon er det mange som regner med forandringer. En mann tenker om sin datter, som er ni år:

Når hun er 16–17 år, tenker jeg det er passende alder for henne å gifte seg. Det blir ikke noe problematisk, selv om jeg er i Norge på den tiden. Familien min kan ta seg av det. Du vet, vi foretrekker å finne ektemaker innenfor familien, og brødrene mine, faren min og de andre kan ordne det like godt som jeg. Det er ikke noe problem.

Andre reiser hjem for å arrangere ekteskap for sine barn og vil ikke overlate en så viktig avgjørelse til familiens øvrige medlemmer. Fra engelske undersøkelser viser det seg at de fleste pakistanske utvandrerne foretrekker at deres sønner og døtre gifter seg med pakistanere. Ofte sender foreldrene sine barn hjem til Pakistan for å bli gift der, med den begrunnelse at barn som oppdras i den europeiske atmosfære, ikke opplever sterkt nok følelsen av lojalitet overfor familien. Hvis sønnene deres gifter seg med en pike som er oppdratt i Pakistan, mener de det er mindre risiko for at hun skal overse dem på deres gamle dager.

Hvordan opplever kvinnene denne situasjonen? Mange gir uttrykk for at de aldri har tenkt seg situasjonen annerledes, og for dem er ekteskap arrangert av foreldrene høyst naturlig. «Selvfølgelig, rent intellektuelt har jeg ikke noe imot at man velger ektemake selv», forteller Begum Ikramulla, medlem av det pakistanske parlamentet: «Jeg er også klar over at det i mange tilfeller skaper store problemer når foreldrene skal bestemme. Men for min egen del rent følelsesmessig, har jeg alltid tatt min egen situasjon for gitt. Mine foreldre valgte mann til meg. Mine følelser og holdninger på dette punkt er på en måte betingede og uforanderlige, og jeg har ikke følt det problematisk, men ganske naturlig» (Ikramulla 1963).

Situasjonen påvirkes åpenbart på mange måter av det faktum at mange pakistanere forlater sitt miljø og land før de er gift. For eksempel blir nye eller andre egenskaper ved ekteskapspartneren relevante. «Min kone er kanskje ikke noe særlig vakker, men hun er trofast», sier en. Trofasthet er en egenskap som må ha fått en langt større betydning når ikke ektemannen også kan være til stede og utøve kontroll.

Andre verdifulle egenskaper som trekkes frem når valg av hustru diskuteres, og som tydeligvis er påvirket av den aktuelle situasjonen, er hennes utdanning og språkkunnskaper. I tilfelle hun skal følge sin mann til utlandet, ses det naturligvis som en fordel at hun kan snakke engelsk.

«Min kone har ingen utdanning, vet du. Nå har hun vært i Norge snart et år, og har lært seg norske skikker. Og hun kan lage norsk mat. Så kan hun da i hvert fall noe mer og bedre enn kona til min fetter, som skal komme, og som har studert ved universitetet.» Det var en trøst for denne mannen å tenke dette, og han frydet seg ikke så lite ved tanken.

Av de ugifte pakistanere i Norge er det flere som har reist eller tenker på å reise hjem etter et par–tre år for å gifte seg. Enkelte kjenner sin tilkommende hustru, mens andre ikke har sett henne før. Vanligvis er man ikke i tvil om at foreldrene vil finne en kone man vil bli fornøyd med. Velges hun blant slektningene, oppleves det som en betryggelse. Likevel er det en del som gir uttrykk for engstelse:

Min far skriver også og maser. «Du er blitt gammel nå, og jeg vil se deg gift før jeg dør», skrev han nylig. Men jeg er redd. Nå har jeg vært hjemmefra i to år, og vet sikkert at jeg aldri vil vende tilbake til Pakistan for godt. Det er sånn forskjell! Fattigdommen der hjemme kan du ikke tenke deg, og det er så lang vei fram, det er så vanskelig å forandre på noe der. En vet ikke hvor en skal begynne. Så hvis jeg gifter meg, betyr det at min kone må komme hit. Det er det ikke sikkert hun vil, eller at hennes familie går med på. Og jeg har nok et problem. Jeg kjenner ingen av de pikene som jeg eventuelt kan gifte meg med. De

som var der da jeg reiste, er allerede giftet bort. Og de unge som vokser opp, vet jeg ikke noe om. Dessuten er det ikke så helt enkelt for min far å finne kone til meg heller, hennes foreldre kjenner ikke meg, og da er det ikke sikkert de vil love bort sin datter. Slik er det når du har vært borte lenge – ingen kjenner deg og har noen garanti for hvem du er eller hva du er. Derfor er det ikke sikkert de finner noen *bra* kone til meg. Hvis jeg først reiser hjem, må jeg nok gifte meg. De venter bare på det nå. Og så har jeg to yngre søstre. Jeg må også være med på å finne ektemenn til dem, og det er så håpløst når jeg bor her. Og jeg vil sikre deres framtid, jeg elsker dem over alt på jord. Men hvordan finne ektemenn for dem når jeg er her? Hvordan? Nei, det er veldig problematisk, og jeg skyver tanken fra meg. Men jeg vet at til neste sommer *må* jeg reise hjem.

Denne type problemer reflekteres også i pakistanske aviser. Man finner for eksempel notiser under personaliaspalten, denne er typisk:

Respectable middle class family looking for good looking Cambridge/graduated girl under 25, for a 29 years Post-Graduate Engineer earning over £3.000 in UK ... (*Dawn*, 11.2.1973)

Enkelte av mine informanter gir uttrykk for at de godt kunne tenke seg å gifte seg med en europeisk kvinne:³¹

Uheldigvis var jeg gift på forhånd, ellers kunne jeg godt tenke meg å ha en europeisk kone. Jeg vil gjerne at min kone skal bli «europeisk». Men jeg vil ikke at hun skal ta arbeid. Jeg skrev hjem og sa at jeg ville ha kona hit, og truet med å gifte meg med en europeisk kvinne dersom de ikke sendte henne. Da måtte de sende henne.

To typer problemer uttrykkes her. Det ene er mulighetene til å gifte seg med en europeisk kvinne, det andre er problemene med å få sin pakistanske kone til å komme hit. Problemene med å få kone og eventuelle barn til Norge skal vi komme tilbake til senere. Her kommer en liten historie som illustrerer noen av vanskelighetene når det innledes forhold til skandinaviske piker:

Jeg har vært i Danmark i fire år, og har klart meg bra. Jobben er all right, jeg bare sitter og passer en maskin. [...] Jeg traff en pike i Danmark, og henne har

31 Dette er et meget følelsesladet og omstridt tema. Helt fundamentale verdier er involvert, ikke minst prestisje.

jeg vært sammen med i et par år. Vi sloss ofte og var uenige om mange ting, men hadde det fint også. Jeg trodde nok aldri at vi skulle gifte oss, men vi bodde sammen, og jeg regnet aldri med å flytte tilbake til Pakistan. Men min far skrev og sa at nå måtte jeg tenke på ekteskap. Min onkel, som også var i Danmark, maste om det samme. Han hadde funnet en pike til meg, av god familie og med 12 års skolegang. Jeg hadde ikke noe imot henne heller. Presset ble stort etter hvert, og til slutt reiste jeg hjem på en tre måneders ferie. Der hadde min far funnet en annen pike, og det var mange misforståelser! Det var blitt arrangert på to kanter samtidig, både min far og onkel hadde ordnet opp! Men så ble det til at jeg ble gift med henne som min far hadde funnet, og vi måtte si til den andre at det hadde vært misforståelser. Men nå har jeg ordnet det slik at den andre piken skal gifte seg med min bror, så da er *det* problemet løst. Jeg var uheldig der, jeg ville heller hatt henne. Den piken min far fant, hadde bare 6 års utdannelse, og kan ikke snakke engelsk, sånn som den andre ... Vel, mens jeg var hjemme, fikk jeg brev fra min danske venninne. Hvor er du, skrev hun, jeg har ikke hørt noe fra deg, jeg vil vite om du lever. Og så sendte jeg et brev og fortalte at jeg lever, og jeg kommer tilbake snart. Jeg turte ikke å fortelle om ekteskapet. Etter en tid reiste jeg tilbake til Danmark, alene, min kone skal komme senere når jeg får ordnet med ny leilighet. Vi skal kjøpe leilighet sammen, min bror og jeg, nå. Min danske venninne gråt av glede da hun traff meg igjen, og jeg fikk meg ikke til å si at jeg var gift. Jeg hadde tatt av meg ringene også. Og så hadde hun fødselsdag, og jeg ville ikke skuffe henne og ødelegge den. Jeg tenkte at etter den skal jeg fortelle alt. Og til slutt måtte jeg jo fortelle det. Hun gråt og gråt. Jeg har vondt av det enda, vi ses av og til, men jeg har jo flyttet fra henne nå. Det er ikke så lett, vi har jo båndene hjemme, tradisjonene og forpliktelsene, vet du.

Å gifte seg eller leve sammen med skandinaviske kvinner kan by på enorme problemer, for begge parter. Hva en pakistaner i så fall kanskje må gi avkall på, og hvor sterke de båndene kan være som må kuttes over, er ikke uten videre lett å forstå. De færreste tilfellene er så dramatiske som dette eksemplet, som sto på trykk i den danske *Fremmedarbejderbladet* (nr. 4, 1972):

A Pakistani charged for attempted murder – critically injures girlfriend and her brother

On the night of Thursday, 20th of July, Mohammed Akbar, 24, a Pakistani national was arrested from his residence in Hellerup on charges of attempted murder of his ex-girlfriend Britha Møller, 24, and her brother, P.K. Møller, 21. He is alle-

ged to have used a hammer as weapon causing critical head injuries to the two victims now in hospital. The tragic drama is said to have stemmed out of vengeance of hurt feelings. Britha and Akbar had lived together since from last week of December, 1970 at Britha's apartment in Nærum, but recently Akbar was asked to shift to somewhere else. In court proceedings on 21st July, Akbar denied the charges levelled against him. Through an interpreter, Akbar stated in court: I am mentally upset. I don't and can't remember anything of the event. The court ordered him 4 weeks in detention pending examination of his mental soundness before judgement. Akbar is married in Pakistan and has two children and a wife at Lyallpur. He conceded to Police that «for the sake of Britha, I abandoned my wife and two children in West Pakistan, but she refused me company».

Kjernefamilierelasjoner

Mann–hustru

Forholdet mellom mann og hustru i Pakistan er preget av at mannen har autoritet over konen, i hvert fall er det mannen som treffer alle avgjørelser *utad*. Dette betyr ikke at forholdet ikke kan være preget av likestilling innen hjemmets fire vegger, eller at hustruen ikke har en viss grad av medbestemmelse i familiemessige saker. Overfor omverdenen er det imidlertid mannen som fører ordet.

Når det gjelder pakistanske hustruers ønsker om å kunne følge sin mann og leve sammen med ham i utlandet, ser det ut til å herske svært ulike oppfatninger. For mange kvinner knytter det seg så stor angst og usikkerhet til dette at de vegrer seg mot å flytte. I slike tilfeller kan mannens vilje bli avgjørende:

Når mannen ber kona følge etter, kan hun vanligvis ikke si nei. Da jeg ba min kone komme, sa hun først at det var min ide å reise til utlandet, at hun ikke hadde noe med det å gjøre, det var min sak, og hun hadde ikke lyst. Da skrev jeg og sa at du bryr deg ikke noe om mannen din, du tar deg ikke av ham, hvordan er det fatt med deg? Du vet, jeg har ganske normale følelser, hvordan kan jeg holde ut å leve et helt år alene, skrev jeg til henne. Og så kom hun. Mange har naturligvis lyst også, det er begge deler.

Overfor omverdenen skal hustruen beskyttes, fremfor alt hennes ære og moral. Dette betyr blant annet at når pakistanere tar sin hustru med til Norge, hender det at mannen ikke lenger får besøk av sine venner: «Jeg kan ikke gå dit. Jeg kjenner ikke kona hans, og vet ikke hvordan jeg skal oppføre meg. Det vil bli så flaut.» I Pakistan ville han kanskje ikke hatt noen anledning til å treffe denne kvinnen, hun

ville blitt holdt skjult for ham. Det hender også at pakistanere ikke tar med seg sin kone ut, for eksempel på kino, fordi det kan true hennes respektabilitet.

Mange tegn tyder på at konene som følger med til Norge generelt har lett for å bli isolert. Et utsnitt fra min dagbok forteller hvor dramatisk situasjonen *kan* være:

A's kone og to barn er kommet, men allerede etter en uke ble hun syk og sendt på sykehus. B (A's fetter) ringer og forteller dette. Noe med maven, tror han. A kan ikke jobbe, fælt for barna. Kona til A snakker ikke engelsk engang, og er totalt isolert på sykehuset, bekymrer seg for ungene og gråter når de går fra henne – de besøker henne hver dag. Om jeg kunne bli med på sykehuset og forklare legene og spørre dem hva som feilte henne?

Det viste seg å være malaria kvinnen led av, noe det tok tid å finne ut av. Ikke alle sykehusene kunne gi behandling for dette, og hun ble sendt langt av gårde. Det tok 3–4 timer for A å komme dit med buss. Han var nå blitt alene med de to barna på 2 og 3 år, som han for øvrig ikke hadde sett på halvannet år. De kjente hverandre knapt. Kommunen tilbød etter hvert å skaffe en hjemmehjelp, noe A avsto, da barna ikke kunne snakke med henne og var svært redde.

Konen kunne bare snakke urdu. Hun kunne derfor ikke gi noen nøyaktig beskjed til sykesøstre eller leger dersom hun hadde smerter, trengte noe ekstra, eller på noen måte gjøre skikkelig rede for sin situasjon. Sykehuspersonalet kunne heller ikke fortelle hva som feilte henne, hva slags medisiner hun fikk, sjansene for å bli frisk igjen og når.

Det var derfor i høy grad påkrevet med en tolk, noe familien A selv måtte sørge for. Det ble selvfølgelig til at mannen, som var meget engstelig for konen og usikker på hva norske leger og sykehus egentlig kunne utrette, reiste den lange veien til henne hver dag, ofte to ganger om dagen. Han måtte ta barna med, som savnet moren sterkt. Til å begynne med gråt de hver gang de måtte forlate sykehuset. Ofte hang begge to om farens hals og sov på bussturen hjem, grimete i ansiktet av tårer.

A måtte naturligvis skofte sitt arbeid. Etter en tid begynte arbeidsgiveren å true med oppsigelse dersom ikke A passet jobben sin. Dette satte ytterligere press på ham.

Det som til en viss grad reddet situasjonen, var familiens slektninger. Akkurat på denne tiden var det mange som hadde sommerferie, og brødre, fettere, onkler, nevøer, svogere og andre venner kom for å hjelpe til og vise sin deltagelse. En del kom langveis fra, helt fra Danmark, og som en selvfølge bodde de i A's hjem, hvor de trøstet ham, lekte med barna, passet dem for ham, og fulgte med til sykehuset. De tre som kom fra Danmark, bestemte seg for at dersom det

ble nødvendig, ville de ikke reise tilbake når ferien var over, da fikk de heller risikere å miste jobben.

«Du skjønner, i Pakistan er det en selvfølge og naturlig plikt at de i familien hjelper hverandre. Vi orker hverken arbeide eller sove i en slik situasjon.»

Dette førte til nye problemer for A. Hans hjem kunne være ganske fullt av folk som overnattet eller var faste gjester noen dager. Det som skjedde videre, forbløffet og skuffet alle sammen i en grad det er vanskelig å forestille seg: Vertinnen begynte å klage – A måtte ikke dra så mange folk til huset! De bråkte sånn, spilte musikk sent på kvelden, parkerte gårdsplassen full av biler, og så videre. A bodde i et lite ominnredet uthus, 30–40 meter fra utleierens villa, og kunne ikke fatte at slike beskyldninger hadde noen berettigelse. Senere ble han truet med at lys og vann ville bli stengt av, til slutt med utkastelse.

For A var ikke dette bare en trussel om å miste et sted å bo. Boligen representerte også en garanti for hans arbeids- og oppholdstillatelse, og dermed svært mye av familiens fremtid. Overfor slektningene var det pinlig, ja utenkbart å be dem reise. Han trengte deres støtte, dessuten var hans egen ære og prestisje involvert. («Hva er A for en mann som ikke greier ut med sine forhold på en bedre måte? Det skal vi jammen fortelle hans far». A fryktet de ville tenke slik.)

Etter flere uker kom kona hjem. Etter enda flere uker og måneder fant A en ny leilighet. I mellomtiden ba han alle sine venner om ikke å komme på besøk samtidig, å parkere langt utenfor porten, beklaget at de ikke kunne spille båndene sine med pakistansk musikk, og han lukket og trakk for alle vinduene når han hadde besøk.

«Du vet, det er bittert, og svært vanskelig spesielt for min kone. Hun er vant med at hjemmet er til for familien, og har alltid hatt en masse mennesker omkring seg. Hjemme i Pakistan, hvis min kone var borte et øyeblikk og barna ble sultne, ja da var det til og med alltid en annen til stede som kunne die barna. Så du kan se, familien betyr alt for oss. I Norge betyr den ingen ting.»

Som tidligere nevnt er det enkelte pakistanere som sterkt fordømmer landsmenn som tillater sin kone å ta arbeid utenfor hjemmet. En mann fortalte at han arbeidet på samme sted som kona til en annen pakistaner. Han mente at denne kvinnen var blitt tvunget til å arbeide, og at hun ikke kunne fordra det. Hennes mann sendte alle de pengene han selv tjente, hjem til sin familie, og brukte opp de pengene kona tjente, her:

Hun betrodde meg dette, og nå har jeg fått problemer. En kvinne skal ikke gå til fremmede med sine ekteskapelige problemer, i hvert fall ikke til en fremmed

mann. Jeg fortalte henne at hun måtte ikke komme til meg med problemene sine, og at hun måtte ikke tenke på at jeg var ugift, og at hun måtte bare oppfatte meg som en bror. Men jeg ga henne råd. Det er din plikt å ta deg av mannen din, sa jeg til henne. Kvinnen kan forme mannen slik hun vil. Og hvis han er slem mot deg og gjør deg urett, så kan du fortelle det til meg, og jeg vet ikke hva jeg kommer til å gjøre med mannen din da. Og jeg foreslo at hun skulle overtale mannen sin til å reise hjem til Pakistan en tur, og være der på ferie noen måneder. Der kan hun sammenkalle hele familien og fortelle dem hvordan mannen hadde vært mot henne og be om deres råd. Og nå har de reist, så de løser vel kanskje sine problemer der. Hun kan jo be om skilsmisse hvis hun vil.

I Pakistan lar kvinnens underordnede stilling seg til dels oppveie av det faktum at hun kan være en uunnværlig bidragsyter innenfor familiefelleskapet. Hun har dessuten beskyttelse i sin egen familie, som vanligvis lever like i nærheten, og har gode muligheter for å hevde sin egen rett.

Ideelt sett skal mann og hustru respektere hverandre, være lojale overfor hverandre og elske hverandre. «Du tror ikke det er mulig når foreldrene velger ektefelle. Men har du ikke sett på S. og hans kone? Er ikke det kjærlighet?» hvisket A. Kona nappet omsorgsfullt grå hår av mannens hode, hvis blick røpet total hengivenhet.

«Kjærlighet mellom ektefeller er noe som kommer med tiden. Det er noe som må utvikles. Se her, her gifter man seg på et altfor svakt grunnlag. Forelskelse er ikke nok til å basere et ekteskap på. Så blir det bare skilsmisse av det. Hos oss begynner vi med fornuften, og så ender det med forelskelse og kjærlighet. Er ikke det bedre?»

Kjærligheten settes unektelig på litt andre og kanskje sterkere prøver under de betingelser et pakistansk familieliv gis i Norge. Igjen og igjen refereres det til den håpløse boligsituasjonen: «Boligproblemet er ikke noe problem egentlig, ikke før vi ønsker å få våre koner og barn hit. Det er da vanskelighetene begynner», mener én. «Vi får ikke leilighet til å ha kona i, mens nordmenn får selv om de bare er forlovet – eller ikke det engang», sier en annen. «Vår lille datter er snart seks måneder nå. Til høsten skal min kone reise hjem på ferie, og da skal vi la barnet bli igjen der. Mine foreldre kommer til å ta seg av henne på beste måte. Det er umulig å ha barn her, vi får jo ikke noe sted å bo. Det blir nok fryktelig den første tiden, men det går jo over. Og hun kommer i de beste hender», forteller en tredje.

Norske myndigheter krever at bolig skal være ordnet på forhånd, før kone og eventuelle barn kommer hit. Dette gir imidlertid ingen garanti om gode og sikre boligforhold.

Mange pakistanere er også av den mening at de har større sjanser for å finne leilighet dersom den øvrige familie befinner seg her – «ellers tror de ikke på oss, at vi er gift og sånn, og mistenker oss vel for ett eller annet».

Ettersom ingen kan nekte kone og barn innreise i Norge – som turister kan de oppholde seg tre måneder her – er det mange som tar sjansen på å finne bolig etter familiens ankomst. Overgangsperioden kan være vanskelig, annen bolig kan fra før av være liten og ussel. Ofte bor mannen sammen med andre slektninger, slik at leilighetene eller rommene blir overfylte, og det skal ikke mye til før alle risikerer å bli kastet på gaten. Finner man først noe, er det langt fra garantert at myndighetene vil akseptere det som «normal standard», og man er igjen på flyttetot. Et ektepar ble på denne måten flyttet rundt i ti måneder før boligen ble godtatt og hus-truen fikk oppholdstillatelse.

Foreldre–barn

Foreldre har ubegrenset autoritet overfor sine barn, og barna får ofte en meget streng oppdragelse i Pakistan. Barn skal være lydige og respektere sine foreldre. Det sies at fysisk straff er nødvendig, men at «straffen springer ut av kjærlighet». Barna blir tidlig gitt ansvar, og helt fra de er ganske små, får de plikter som etter hvert naturlig fører dem over i de voksnes verden.

Barn representerer en trygghet i fremtiden. Å ha mange barn oppfattes som en velsignelse. Pakistanere uttrykker ofte sin plikt overfor foreldrene: «De har ofret alt for oss, vi har plikt til å ta oss av dem.» Å sende penger hjem til foreldrene er selvsagt. Hva foreldrene – eller faren – velger å bruke pengene til, er hans egen sak.

Moren har de affektive, emosjonelle funksjonene, og de fleste uttrykker stor varme når hun omtales. «Jeg fikk brev fra moren min i dag. Hun ba meg sende et foto, du vet, hun vil se at jeg er den samme gutten. Hun savner meg veldig og har det vondt.»

En mann hadde nylig vært hjemme på ferie og beskriver møtet med moren slik: «Da jeg kom hjem, så moren min meg, og hun løp meg i møte og omfavnet meg, hun gråt og klynget seg til meg i minst fem minutter. Faren min tok ikke sånn på vei.»

Den respekt, kjærlighet, omsorg og forpliktelse pakistanere uttrykker overfor sine foreldre, får dem til å bli ganske oppbrakt over enkelte forhold i det norske samfunn:

Jeg synes ikke dere viser de eldre noen respekt her i landet. Koranen forteller oss hvordan vi skal være mot foreldrene, og det er en selvfølge at vi skal hjelpe

dem når de blir gamle. Her setter dere dem inn på gamlehjem. Det ville *aldri* bli akseptert i Pakistan. Vi synes det er dårlig moral dere har her. Det samme gjelder forresten barna. Jeg har hørt at dere setter dem inn i egne institusjoner, er det sant?

En annen gir uttrykk for det samme:

Jeg har sett så mange elendige gamlehjem her. I jobben min kommer jeg mye rundt, vet du. Det ville vært en stor skam i vårt land å la de gamle sitte alene på sånne hjem. Jeg skjønner ikke at dere kan finne på noe sånt. Det er jo de gamle som har brakt oss fram her i livet, vi skylder dem alt, hele vårt liv. Og her får de ingen respekt, ingen besøker dem, barna glemmer dem. I vårt samfunn får du mer respekt jo eldre du blir. Og vi lytter alltid til de eldres råd, det er jo de som har erfaring. Men her, nei, jeg synes det er umoral og stor skam sånn dere behandler de gamle foreldrene. Moren min døde i januar. Jeg forsøkte å ringe til deg å fortelle deg det, men fikk ikke fatt i deg. *Alle* kameratene mine kom til meg. Hun var ikke gammel, men ble syk. Du vet, det er noe som skal hende med oss alle.

Et eksempel som viser hvilken rolle en mor kan ha, og hvor sterkt hun står i enkelte saker, er følgende lille historie:

Jeg er egentlig fem år yngre enn hva passet mitt forteller. Det henger slik sammen: Da jeg skulle begynne på skolen, slapp jeg ikke inn fordi jeg så så liten ut. I dag registreres alle nyfødte, men man er ikke så nøye i landsbyene. Og på den tid fantes det ingen offentlig registrering. Min mor var det *eneste* menneske i verden som visste når jeg ble født og hvem som var min far, ens mor er det eneste menneske som vet slikt, og det *må* andre akseptere. Så hun oppga en fødselsdato, og ingen kunne våge å protestere på det. Siden da har den fødselsdatoen fulgt meg.

Faren er kjernefamiliens overhode. Han er den man skylder ubetinget respekt og lydighet. Det er faren som straffer barna, tar avgjørelser om deres utdannelse og yrkesfremtid, og som har det avgjørende ord ved valg av deres ektefeller. Moren er det ikke mindre respekt for, men hun er det affektive element, den man søker trøst hos, den man i første rekke forbinder med ømhet og kjærlighet. For å oppnå farens velvilje går man ofte veien gjennom moren.

Brødre

Mellom brødre skal det ideelt herske ubetinget solidaritet og lojalitet. Trolig forsterkes båndene mellom brødre når de befinner seg i utlandet som fremmedarbeidere – de kan bli mer avhengige av hverandre og samtidig være de eneste man med visshet kan stole på. Men av samme grunn vil kontrollen med hverandre bli sterkere: «Alle brødrene mine er i København. Jeg foretrekker å være i Norge, en er langt mindre kontrollert da og kan gjøre det en har lyst til», sier én.

For brødre er det tillatt, ja til dels en plikt, å kontrollere hverandres atferd. Etter som de pakistanske familienettverkene i Norge i stor grad er basert på brorskap, om enn i utvidet forstand, er følgelig sosial kontroll et fremtredende trekk i disse relasjonene. Dette bidrar i sterk grad til konformitet og lydighet overfor egne kulturelle verdier, og gjør sitt til at pakistanerne kan fremtre som en homogen gruppe. Dette skal vi komme tilbake til.

Å FÅ KONE OG BARN TIL NORGE

At fremmed arbeidskraft først og fremst betraktes som en vare og ikke som mennesker i vid forstand, er påtrengende synlig ved de konsekvenser norsk innvandringspolitikk har for fremmedarbeidernes muligheter til å leve sammen med sin familie her.

Som nevnt tidligere er majoriteten av pakistanerne unge menn, de fleste sier de er gift, og at de har ett eller flere barn i hjemlandet. Denne situasjonen er den vanlige for fremmedarbeidere generelt. Det er mannen som reiser ut for å tjene penger, mens resten av familien blir igjen på hjemstedet. At situasjonen er vanlig, forteller lite om dens ønskelighet. Det er sjelden fremmedarbeidernes egne ønsker som er avgjørende i denne sammenheng – hva har de av valgmuligheter?

Tilfellet Hussain

Etter vel ett års opphold i Norge ønsket Hussain at hans kone og to mindreårige barn skulle følge etter. Han hadde fast arbeid, tjente bra og hadde fått tak i to rom og kjøkken. Han hadde også fulgt norskkurs, men snakket for øvrig flytende engelsk og hadde ikke noen problemer med å bli forstått.

Hussain henvendte seg først til det stedlige politikammer og spurte hvordan han rent formelt skulle gå frem for å få hit kone og barn. Han fikk et noe uklart svar, det lot ikke til at politiet var helt sikre. For å gardere seg gikk han til Statens utlendingskontor og forhørte seg der. Han fikk vite at dersom det forelå økonomisk

garanti, arbeidstillatelse for ham, om han disponerte en høvelig bopel for seg og sin familie, og i tillegg skaffet legeattest for seg selv, sin kone og barna, så skulle det ikke være noe til hinder for at kone og barn kunne komme til Norge. Hussain skaffet alle papirene til veie. Han fikk også gode anbefalinger fra arbeidsgiver så vel som husvert, og søkte så om oppholdstillatelse for kone og barn.

Så enkelt var det ikke. Søknaden og alle papirene kom i retur: Det var hans *kone* som skulle søke, fra Pakistan, via ambassaden. Hans kone bodde flere hundre kilometer fra ambassaden, og hun kunne ikke annet språk enn urdu. Men etter en del skriving frem og tilbake ble omsider søknaden levert ved ambassaden. Det var allerede gått tre–fire måneder siden Hussain begynte å forberede seg.

Etter en tid mottok hans kone et brev fra ambassaden som hun trodde var svar på søknaden. Det ble oversatt for henne:

Vi forstår av Deres søknad at De ønsker å flytte sammen med Deres mann i Norge. Vi gjør Dem oppmerksom på at det kreves ingen spesiell tillatelse for opphold under tre måneders varighet. Ettersom De ønsker å bli i Norge i lengre tid (hun hadde søkt om ett år), må De være så vennlig å be Deres mann om å skaffe tillatelse til dette ved nærmeste politikammer.

«Att og fram er like langt», heter det på norsk. Brevet måtte tolkes. Og det ble forstått dit hen at det bare var å reise. Hussains kone og to barn kom til Norge. Imidlertid *var* søknaden blitt behandlet av Statens utlendingskontor. Det ble gitt følgende råd til det lokale politikammer:

Statens utlendingskontor finner ikke å kunne anbefale oppholdstillatelse for ovennevnte hustru og to barn. En vil i den forbindelse peke på at Statens utlendingskontor i lignende saker har krevd minimum to års botid i Norge for ektefellen, at det er ordnet med, etter norske forhold, tilfredsstillende husvære, likeså at ektefellen som befinner seg i Norge, er i stand til å kommunisere med samfunnet omkring seg.

For Hussain manglet det bare et par måneders opphold i Norge på at alle kravene var tilfredsstillt. «Hvorfor fikk jeg ikke skikkelig beskjed på forhånd? Hvordan skal jeg kunne klare utgiftene i forbindelse med hjemreisen for kona og guttene? Finnes det ikke noen muligheter for å få denne avgjørelsen endret?» Disse og mange flere spørsmål tumlet rundt i hodet hans. Han hadde ikke fått opplysninger om klageadgang og hvordan han i så tilfelle skulle forholde seg.

I paragraf 37 i fremmedforskriftene står det: «Har forsørgeren fått oppholdstillatelse, bør oppholdstillatelse som regel gis også ektefelle og mindreårige barn.»

Mer spesifikke regler finnes ikke i fremmedloven med hensyn til familieinnvandring. Den europeiske menneskerettighetskonvensjon har en bestemmelse i artikkel 8 som gjelder vern om familiens enhet. Likevel er det uklart om en utenlandsk statsborger i Norge kan påberope seg rett til å ta med seg familien hit, idet menneskerettighetskonvensjonene på enkelte punkter strider mot norsk fremmedlov.

Vår fremmedlov er en fullmaktslov. Dette betyr at praksis av fremmedloven kan endres etter som forholdene tilsier det, og at det praktiseres visse regler som man ikke finner skrevet. Den praksis som ble fulgt med hensyn til oppholdstillatelse for familiemedlemmer da Hussain søkte, og som hverken ambassade, lokale politikamre eller hans landsmenn hadde kjennskap til, hadde og har fortsatt alvorlige konsekvenser. Vi skal derfor se nærmere på reglene og kravene som stilles.

Først er det et krav om at den utenlandske arbeidstaker skal være «økonomisk uavhengig». Dette må forstås dit hen at myndighetene vil garantere seg mot at utlendinger skal ligge det norske samfunn til byrde. Dette kan oppfattes som en hån av utlendingene det gjelder. «Hvem vil ta hit kone og barn dersom de ikke kan forsørge dem?» Bortsett fra det er det ikke gitt noen regel for hva som regnes for akseptabel inntekt, og hvilken rolle forbruksmønstrer kan spille. Dessuten kan en spørre om alle utenlandske arbeidstakere, uansett nasjonalitet, faktisk har den samme sjans til å oppnå den «akseptable» inntekt. Sammenlignet med nordmenn er utlendingene selvfølgelig handikappet ved at de ikke har samme anledning til å bytte arbeid, avansere eller benytte seg av utdannelsen de har. Det virker klart at det på forhånd er innebygget hindre for at fremmedarbeidere skal kunne oppnå en inntekt som setter dem i stand til å ta hit familien de første årene.

Kravet om «etter norske forhold tilfredsstillende husvære» er kanskje enda mer komplisert. Hva er tilfredsstillende husvære etter norske forhold? Pakistanerne sier at selv ville de aldri tenke på å ta hit kone og barn dersom de ikke mente de hadde et skikkelig sted å bo. Det er uklart hvilke kriterier politimyndighetene går etter her, *hvordan* det kontrolleres, og *hvem* som kontrollerer boligene. Mange fremmedarbeidere opplever det som om *de* blir straffet for den boligpolitikk Norge fører.

Kravet om at ektefellen som allerede befinner seg i Norge, skal kunne kommunisere med samfunnet omkring seg, er ikke mindre vagt. Skal vedkommende kunne snakke norsk? I tilfelle, hvor godt? Igjen får man spørsmålet om hvilke kriterier som gjelder, og hvilken likebehandling den enkelte utlending er garantert. Det er heller ikke klart hva som menes med «samfunnet omkring». Omgivelser og miljø har også forpliktelser og innflytelse på kommunikasjonsmulighetene for en utlending. Ikke minst spiller bolig, arbeidsforhold og anledning til å følge norsk-kurs inn, og her har utlendingene langt fra like muligheter.

Det mest problematiske og det mest uforståelige kravet som stilles, er at ektefellen skal ha oppholdt seg i minst to år i Norge før resten av familien får adgang. Hussain fikk ikke tilrådet oppholdstillatelse for sin familie fordi han hadde oppholdt seg i landet i 15 måneder i stedet for 24, ellers var alt i sin skjønneste orden.

Ved Statens utlendingskontor har man alltid hevdet at de tar den enkelte søker i betraktning og undersøker alle forhold nøye før en oppholds- eller arbeidstillatelse gis. Dette av hensyn til enkeltindividets beste, men også av sikkerhetsmessige hensyn. I Hussains tilfelle viser man ham ikke den tillit å vurdere *selv* hva som kan være til hans og hans families beste, og det er uhyre vanskelig å forstå hvilken sikkerhet som kan ha vært truet.

Det finnes mange eksempler på at ektefellen har oppholdt seg i Norge i opptil ett år uten at det er kommet svar på søknaden om oppholdstillatelse for henne. Det har også hendt at pakistanere har måttet underskrive en bekreftelse hos politiet, hvor de ved ankomsten lover ikke å ta hit kone og barn på minst to år.

De regler som praktiseres når det gjelder innvandring av familiemedlemmer, er strenge. Pakistanere, så vel som andre utlendinger som kommer fra litt fjernere strøk, står i en ekstra vanskelig situasjon når de skal imøtekomme de kravene som stilles. Utgangssposisjonen er ofte det stikk motsatte av hva som kreves: De fleste befinner seg i yrker med lav lønn, hvor de er bundet til å fortsette i lang tid fremover, som regel minst ett år. Lave inntekter koblet sammen med stor gjeld influerer på den videre situasjon: Man velger for eksempel å arbeide overtid eller ta ekstrajobber i stedet for å følge norskkurs. Ingen snakker norsk på forhånd. De kan ikke stille opp i konkurransen på boligmarkedet ut fra det økonomiske grunnlag. I tillegg møter de fordommer og diskriminering på grunn av sin hudfarge og noe annerledes levevis. Men selv om de imøtekommer alle de kravene som stilles til inntekter, bolig og språkferdigheter, skal de måtte vente i minst to år.

Det finnes dessverre ingen undersøkelser som viser i hvilken *grad* de samme regler anvendes likt overfor alle utenlandske arbeidstakere, uansett nasjonalitet, men det er neppe tvil om at slike regler vanskelig kan gjennomføres konsekvent og sikre lik behandling av søkerne.

Tilfellet Hussain utspilte seg i 1971–72. Hussain fikk hjelp til å klage på sin sak, og fem måneder etter familiens ankomst fikk han beskjed om at «Statens utlendingskontor, på grunn av de opplysninger som forelå i saken, sammenholdt med den praksis som hadde utkrySTALLISERT seg i lignende saker, fant å kunne omgjøre sin bestemmelse». Det var fortsatt uklart hva slags «praksis» man henviste til. Pakistanere som søkte informasjon, fikk aldri noen faste regler å holde seg til. Rykter florerte, den og den henviste til den og den som hadde erfart det og det.

Etter å ha sett at svært mange fikk problemer, at familiemedlemmer risikerte å bli hjemsendt, og at behovet for sikker informasjon var enormt, ble det skrevet til Statens utlendingskontor i november 1972 og bedt om en redegjørelse. Noe svar kom aldri.

Litt senere tok Dagbladet opp en familiesak, én blant svært mange i tilsvarende situasjon, hvor familiemedlemmene var kommet til Norge, søkte oppholdstillatelse herfra og var mer eller mindre truet med oppholdsnektelse og hjemsending. Dagbladet henvendte seg da til Justisdepartementet, og da ble gjeldende praksis forklart slik:

Kravet til bopel er absolutt. Kravet til forsørgers stabilitet skal avgjøres og vurderes i hvert enkelt tilfelle. For å skaffe til veie opplysninger om tilpasningsdyktighet og stabilitet kan myndighetene kreve opp til to års botid i Norge før fremmedarbeideren får oppholdstillatelse for sin kone og sine barn. Etter to år kan imidlertid ikke kravet til stabilitet brukes til å nekte oppholdstillatelse for ektefelle og barn. (*Dagbladet*, 15.2.1973)

Dette ga klart uttrykk for at kravet om to års botid ikke var absolutt, at det i seg selv og alene ikke kunne gi grunn til avslag på søknad om oppholdstillatelse for hustru og barn.

Likevel: Fremdeles er situasjonen uendret og like uklar. I februar 1974 kom en pakistaner til meg og viste meg sin familiesak. Han hadde klaget til Justisdepartementet fordi hans kone og barn ble nektet adgang til Norge til tross for at alle formalitetene – bortsett fra to års botid – var i orden. I klagen het det:

Etter tre måneder ringte politimyndighetene til min sjef og fortalte ham at jeg skulle informeres om at mitt opphold i Norge var for kort (til at min kone og mine barn kunne få adgang). På min oppfordring ba sjefen min politiet om å sende disse opplysningene (avgjørelsen) skriftlig til meg. Politimyndighetene sa at det var ikke mulig for dem å sende noe skriftlig, men at jeg kunne sende en klage til Justisdepartementet.

Jeg har kontaktet norske jurister, fremmedarbeideres foreninger og pakistanske venner i denne saken. De har fortalt meg at kort opphold i Norge i seg selv ikke kan være noen grunn til at søknaden min skulle bli avslått. Dessuten er det hundrevis av tilfelle hvor personer har fått tillatelse til å ta familien med seg til Norge. Jeg føler meg også stolt over å kunne nevne at mesteparten av disse sakene ble avgjort av Justisdepartementet til søkerens fordel.

Jeg må også få lov til å legge til, Sir, at dersom De sjekker i Deres kartoteker, vil De finne at jeg har slåss (med myndighetene) for mitt liv i lang tid. Jeg søkte

om arbeids- og oppholdstillatelse i Norge 1970, så i 1972, men begge gangene ble jeg avslått. Jeg påklaget også saken til Justisdepartementet, men var uheldig da også. Det er en meget, meget lang historie som jeg ikke kan ta opp her, men den kan forklares muntlig hvis det tillates.

Jeg ga ikke opp den gangen, og reiste for annen gang tilbake til Pakistan (for å søke derfra, som ble krevet). Alle anstrengelsene tok 3 år. Det gjorde at jeg ble mine venner skyldig tusenvis av kroner. Til slutt, og med god hjelp, fikk jeg endelig arbeidstillatelse.

Men retten til å leve sammen med kone og barn fikk han ikke. Klagen ble avslått med den begrunnelse at han «har for kort botid i riket til å kunne vurdere tilpasningen».

Del IV – Om kampen for tilværelsen

INNLEDNING

I del I ble pakistanernes situasjon i det norske samfunn beskrevet og analysert på et ytre, objektivt plan. Vi søkte rammebetingelser for sosial atferd. De materielle og sosiale strukturer ble antatt å være av fundamental betydning for muligheter og begrensninger for handlingsrom. Den subjektive dimensjon ble trukket frem i del II og III, hvor individuelle erfaringer og opplevelser ble søkt formidlet. I seg selv kan enkeltmenneskets opplevelse av sin situasjon også ses som et utgangspunkt for handling. Når opplevelse er felles og tilskrives samme mening av flere, kan en si at den subjektive dimensjon forteller noe mer om mulighetene for sosiale handlinger.

Del IV er en logisk videreføring. Vi skal her forsøke å bringe problematikken over på selve handlingsplanet, på den konkrete, faktiske sosiale atferd. Spørsmålet er: Hva *gjøres* konkret i en situasjon hvor man objektivt sett er definert som mer eller mindre maktesløs, og hvor man også ofte opplever situasjonen som truende, problematisk og utrygg?

Å bevege seg fra ett plan eller nivå til et annet medfører en del problemer. Det er spesielt viktig å understreke at årsakssammenhengen mellom de tre nivåene ikke søkes klarlagt. Det materialet undersøkelsen bygger på, er ikke utfyllende nok – og heller ikke samlet inn – for et slikt formål. Hensikten er å belyse problematikken fra ulike synsvinkler.

Hva er konkret, sosial atferd? Svært mye av den sosiologi som er produsert, forteller egentlig lite om selve *samhandlingen* mellom mennesker, om prosessene i mellommenneskelige forhold, om dynamikken i det sosiale liv. Det er også sparsomt med teorier på dette området. Det har derfor vært nødvendig med eksperimentering, blant annet med selve forskerrollen og de metoder som sto til rådighet.

Jeg starter med sosial atferd på individ- eller rollenivå, avgrenset til det sosiale samspill mellom forskeren og pakistanske fremmedarbeidere i deres nykommerperiode i Norge. Selve forskningsmetoden og forskningsprosessen er således trukket inn for empirisk å belyse individuelle strategier i kampen om knappe goder. Dette gir et inntak til en videre forståelse av sosial atferd på gruppenivå. Deretter

går jeg nærmere inn på former for kollektiv handling blant pakistanere. Det dreier seg om konkurranse, samarbeid og konflikter, hvordan grupper er strukturert og fungerer, hvordan lederskap er utformet – kort sagt: hvordan goder oppnås og interesser beskyttes i organiserte former. Det hele kan ses som tilpasningsteknikker i en situasjon preget av knapphet på ressurser.

OM FORSKNINGSMETODEN

... it would seem far more worthwhile to make a shrewd guess regarding that which is essential than to accurately measure that which is likely to prove quite irrelevant. (LaPiere 1934: 237)

Miss Korbel³²

«Korbel, people think that you are a SPA» (Secret Police Agent).

«Miss Korbel, why don't you do *anything* to help me finding a room? It is much easier for you, you *know* that.»

«Korbel, you must go with Ali tomorrow morning at 9 and tell his chief that Ali wants better pay.»

«Miss Korbel, why are you not married?»

«I know you visited Riaz. Everybody knows. Why did you go there? What did you do there? What did he say?»

«Why don't you dress in a nicer way, Korbel, everybody thinks you are very poor.»

«Why do you give wrong information to people? They ask you for information, and you tell lies. Why?»

«Korbel, you are the queen of the Pakistanis! Everybody has a great respect for

32 Pakistanere skiller ikke mellom for- og etternavn på samme måte som vi. De fant det vanskelig å uttale Aud. Ø er også en vanskelig vokal, derfor Korbel i stedet for Korbøl.

you. My mother, my father, and the whole of my family, and there are so many other families in Pakistan, who all of them mention your name in their daily prayers.»

«It is only a present. I *like* to give it. Why do you ask why? Why do you ask why?»

«Korbel, do you ever think that we could marry?»

«Why don't you come to see my room? I don't understand. You are afraid of me, why? You don't trust me, why? It is just because I am a Pakistani, isn't it?»

«Korbel, you don't do *anything* to help us. Why, you *promised* to help. You are busy, busy, busy, you always say busy, busy. But you *promised!*»

«Miss Korbel, I call you Sister, always I say my Norwegian Sister. And Sister, excuse me, but I always come to you with my problem.»

«Korbel, you must go with Riaz to the hospital and explain the doctor how his wife is feeling. She must get a telephone in her room, I think. And we must be allowed to bring her Pakistani food, and the best thing is if her husband can live there with her. Do you think that is possible? Please, talk to the doctor, Korbel.»

«Why do you ask where I lived before? Why do you ask how I got the room? Why do you ask such questions?»

«You must *never* come here again with miniskirt, Korbel.»

«There are rumors. They say that you ...»

«Why don't you ever invite us to your home?»

«I got wrong information at the Embassy. They told my friends that I could apply for work permission from Denmark. Then I travelled there, and so they refused. Say, Korbel, who is responsible for all the money I have lost?»

«Miss Korbel, ask your mother whatever she wants from Pakistan, and my brother will bring it.»

«Korbel, they say we are sweethearts. I just laugh, but ... you know ...»

«You are of no more help to us, Korbel, because you are helping everybody.»

«This is a secret, between us. Excuse me, please, don't tell nobody, not even my brother.»

«It is much better if you stick to us. If you run around with everybody, they might think so many bad thoughts. And nobody really knows what *has* happened when you have visited a man alone in his room. You must think of your reputation. I do it.»

«I prepared everything, *halva*, chicken and rice, *chapatti*, sweet dishes, and even meat balls. That took me *hours*! I got up at 5 in the morning, just to prepare the food. And everything just for you. Then, you didn't come! I must say, Korbel, you really did disappoint me.»

«Jeg krige deg. Du live. Fi faen, fi faen!»

Disse spørsmålene og utsagnene er typiske og har vært hyppig forekommende blant pakistanere jeg har vært i kontakt med i løpet av de siste tre årene. Hensikten med dette kapitlet er tosidig: For det første skal jeg gjøre rede for deler av min forskningsmetode. Dessuten gir dette samtidig inntak til analyse av sosial interaksjon på mikroplanet: enkeltmenneskenes strategier og handlingsvalg i en nykommerperiode, en situasjon hvor mye er nytt og fremmed og ofte uhyre problematisk.

Innledningen antyder de sentrale spørsmålene jeg skal ta opp: For det første er det tradisjonelt forskeren som stiller spørsmål. I mitt tilfelle har det vel så ofte vært omvendt, det har foregått et *rollebytte hvor forskeren har vært objekt*. Forskerens tradisjonelle monopol på å stille spørsmål har en videre sammenheng, både politisk og faglig, noe jeg skal komme tilbake til.

For det andre er forholdet mellom en samfunnsforsker og de mennesker / det miljø som studeres, *i seg selv* en mellommenneskelig *prosess*. I dette tilfellet dreier det seg hovedsakelig om et bytteforhold. Over tid utviklet min rolle seg til å bli en mellomting mellom sosialarbeider, deltagende observatør og aksjonist: Pakistanere fikk konkret hjelp og veiledning, jeg fikk kunnskaper om deres situasjon. Dette bytteforholdets karakter og innhold (kvalitet) viste seg å få store implikasjoner for det antall personer jeg skulle komme i kontakt med (kvantitet). Resten av

dette kapitlet er viet problemer som oppstår når forskningsmetode ikke er et for alle ganger gitt, statisk og uavhengig fenomen, men en sosial prosess som påvirkes av og frembringer sosial atferd.

Å STILLE SPØRSMÅL: POLITISK OG FAGLIG SAMMENHENG

Den politiske sammenheng

Det er neppe mange samfunnsforskere som ikke i en eller annen sammenheng opplever konflikten mellom fag og politikk, eller forskning og praktisk/politisk arbeid. For ikke så mange årene siden var debatten om disse spørsmålene stort sett avgrenset til hvorvidt samfunnsforskning var verdinøytral eller ei. Den tradisjonelle forskningsmodellen etterstrebet objektivitet, saklighet og nøytralitet fra forskerens side. Var slik forskning mulig og overhodet ønskelig? Var ikke forskning i seg selv alltid politikk?

I kjølvannet av denne debatten, og med de erkjennelser den har ført med seg, fulgte blant annet forskjellige former for «aksjonsforskning». Denne forskningsretningen hadde endring av samfunnet som bevisst siktemål, forskningen var et middel i en politisk/praktisk aksjon.

En av de klareste definisjonene på hva aksjonsforskning er, i motsetning til den «tradisjonelle» forskning, gis av Thomas Mathiesen i *Det uferdige* (1971). Forskning ses uansett som informasjonsuthenting. Spørsmålet er hva denne informasjonen skal brukes til. Den tradisjonelle forskning kjennetegnes ved at informasjonen først og fremst går tilbake til teorien/faget. Ved aksjonsforskning, derimot, brukes informasjonen først og fremst til å forbedre den praktiske/politiske aksjonen. En slik definisjon gjør det enkelt å se forskjellen på idealtypiske trekk ved de respektive modeller. For øvrig er det vel neppe lenger tvil om at den mest fruktbare situasjonen må være en vekselvirkning mellom teori og praksis, mellom forskning og handling.

Konflikten mellom forskning og praktisk/politisk arbeid oppstår i realiteten ikke lenger som et valg *mellom* disse to aktiviteter, men arter seg mer som et spørsmål om *når* og *hvordan* forskeren skal presentere sine verdier, sine standpunkter og subjektivitet, og *når* og *hvordan* forskningen skal få praktiske/politiske konsekvenser. Konflikten viser seg for eksempel i praksis når man møter motsetninger mellom kort- og langsiktige målsettinger. Videre kan det være et spørsmål om forskerens evne og vilje til solidaritet og samarbeid; på hvilke premisser skal man aksjonere, forskerens eller andres? Storstilte forskerdirigerte aksjoner har neppe alltid i seg forutsetningene for å lykkes.

For da å vende tilbake til utgangspunktet: den politiske sammenheng for spørsmålsstilling. Hvilke spørsmål forskeren stiller, henger naturligvis sammen med hvilke problemstillinger som ligger bak. Avgjørende i politisk sammenheng er spørsmålet om *hvem* som skal definere problemstillingene. Valg av problemstillinger er uttrykk for forskerens eller oppdragsgiverens mer eller mindre bevisste prioritering blant verdier, noe som igjen blir et spørsmål om hvilke interesser forskningen i sin helhet skal tjene.

Svakerestilte grupper i samfunnet er, nærmest per definisjon, vanligvis avskåret fra enhver mulighet for å øve direkte innflytelse på forskerens problemstillinger. Selv når forskeren klart ønsker å støtte de svakerestiltes interesser, kan dette mislykkes på grunn av forskerens monopol på å stille spørsmål. Selv startet jeg et forskningsprosjekt uten klare problemstillinger. Én av årsakene til dette var et ønske om at fremmedarbeiderne selv skulle bidra i definisjonen av hva som var viktige trekk ved deres egen situasjon. Jeg ville at de selv skulle *spørre*.

Dermed er vi ved den metodiske sammenheng: Forskningsmetode i samfunnsfagene er noe som tradisjonelt avledes av eller henger sammen med den type problemstilling forskeren er opptatt av. Det eksisterer derfor ikke én allmenngyldig forskningsmetode i sosiologi, og det er sjelden man finner forskere som avgrenser seg til en utvalgt, vel-avgrenset metode. I min situasjon var det derfor i begynnelsen egentlig absurd å snakke om «forskningsmetode».

Den faglige/teoretiske sammenheng

Politisk sett ønsket jeg altså å være lojal overfor pakistanere som fremmedarbeidere, og disses antatte relativt maktesløse situasjon som nykommere i det norske samfunn. Faglig lojalitet og faglige interesser henger sammen med en serie forhold. Vanligvis er det teoretiske interesser det her er snakk om.

For mitt vedkommende har interessene mer vært konsentrert om *type* sosiologisk kunnskap enn spesielle sosiologiske teorier: Jeg foretrekker å arbeide med kvalitative data, ikke kvantitative. Her kommer naturligvis personlige evner og tilbøyeligheter inn og disses sammenheng med eventuelle karriere-/arbeidsmessige interesser.

Men også andre forhold gjør seg gjeldende: For å samle inn materiale som har en kvalitativ karakter, er det ofte nødvendig med en eller annen form for «delta-gelse» i livet til de menneskene en studerer. Dette gir mulighet for *på kort sikt* å forene teori og praksis.

En tredje grunn til å legge vekt på kvalitative data er naturligvis den verdi en tilskriver dem, både i politisk og sosiologisk sammenheng. Man kan rett nok betvile

den politiske verdi når man for eksempel ser myndighetenes ofte ensidige og blinde tro på tall. Desto viktigere blir det å understreke kvantitative studiers begrensninger.

Sosiologiske kunnskaper er etter mitt syn kvalitativt sett de samme som de ethvert menneske tilegner seg som samfunnsmedlem. Det er bare en gradforskjell mellom samfunnsforskning og vanlig deltagelse i sosialt liv. De opprinnelige kunnskaper om samfunnet er sosial erfaring, sosial praksis. Opplevelsen av et sosialt fenomen og den mening dette tilskrives, er et handlingsgrunnlag og danner utgangspunkt for sosial atferd. Det blir derfor viktig å finne ut hvordan andre mennesker opplever og erfarer sin virkelighet. Ettersom prosessen å leve i et samfunn *er* kunnskaps- eller informasjonsuthenting, blir deltagelse den viktigste måten å samle slik kunnskap på.

Dermed nærmer vi oss kjernen i den faglig-teoretiske sammenheng for det å stille spørsmål: Pakistanernes spørsmål uttrykker problemer, verdier, interesser og målsettinger, på samme måte som forskerens spørsmål gjør det. Spørsmål kan derfor være svar, en kilde til informasjon. Pakistanernes konkrete problemer er paralleller til forskernes problemstillinger. Å bruke de kunnskapene eller svarene spørsmålene gir, er å sette dem i sammenheng med interesser, verdier og målsettinger, for pakistaneren så vel som for forskeren.

Den tradisjonelle forskerrollen og forskningsprosessen blir dermed mer eller mindre snudd på hodet. Man kan forestille seg et totalt rollebytte, hvor alle andre mennesker enn forskeren betraktes som forskere. Det er *de* som definerer problemstillingene, stiller spørsmålene, samler kunnskaper og bruker resultatet.

Det teoretiske og abstrakte får mindre betydning enn det konkrete og praktiske i en slik forskningsprosess. Tilfeldigheter får vel så stor betydning som planlegging: Intuisjon, følelser og innlevelse blir vel så viktig som fornuft og logisk sans. Systematikken ligger ikke bare i forskerens omhyggelige sortering og kategorisering av informasjon, men vel så mye i den felles mening en får innblikk i. Og deler av forskningsrapporten blir «oppbrukt» før den er skrevet.

OM DELTAGENDE OBSERVASJON SOM EN MULIGHET

I utgangspunktet ble det tenkt på mulige former for deltagende observasjon. En deltagende observatør oppsøker vanligvis det samfunn, det miljø eller den gruppe som studeres, og forsøker å gli inn som et naturlig ledd der. Innlevelsen i dette samfunn eller miljø betraktes gjerne som en sosialiseringsprosess, hvor forskeren gjennomgår prosesser som har vært/er naturlige for alle dem som har sin tilhørighet der. Forskeren skal mest mulig bli en av «dem». Derfor kreves en viss varighet

i dette oppholdet. Forskeren bør også kunne det språk som snakkes, delta i flest mulig områder av livet på stedet / i gruppen, og fremfor alt søke å oppnå så god kontakt med menneskene der som mulig. Videre kreves av en deltagende observatør at han/hun trer inn i det miljø som studeres, på en naturlig måte, at det ikke skapes kunstige sosiale roller. Den selvfølgelige avslutning er at forskeren trekker seg tilbake og skriver sin forskningsrapport.

Svært få av disse kravene eller forutsetningene så ut til å kunne oppfylles i mitt tilfelle. Det var pakistanerne som kom *hit*, det ble krevet at *de* skulle tilpasse seg og gli naturlig inn i det norske samfunn, det var *de* som skulle lære seg språket, *de* skulle være her en tid og så sannsynligvis reise hjem igjen. Det var kulturelle barrierer, språklige barrierer og en serie praktiske hindringer til stede. Pakistanerne utgjorde ikke noen gruppe eller samfunn med naturlige åpninger og sosiale roller for utenforstående, i hvert fall ikke som jeg visste om. De arbeidet og bodde spredt i det norske samfunn og var for meg fremmede enkeltindivider og samtidig en homogen masse.

De instanser som hadde kontakt med fremmedarbeidere, var mange og spesialiserte, ingen hadde noen bred og allsidig kontaktflate med dem, og slett ingen var (på det daværende tidspunkt) opprettet spesielt med tanke på pakistanere. Skulle jeg møte dem som representant for ett eller annet offentlig kontor, en bedrift eller en organisasjon, ville jeg dessuten måtte påta meg en spesialistrolle med alle dens begrensninger.

Alternativet var å bygge opp en helt «ny» sosial rolle, som ville kunne sikre en god og naturlig kontakt med flest mulig personer. Jeg hadde ingen anelse om hvordan dette skulle gjøres, og om det lot seg gjøre. Ja, det er vel bare i retrospekt jeg er klar over at det *kunne* være en mulighet. I begynnelsen betraktet jeg det hele mer som et inntak, en forundersøkelse, som bare skulle vare kort tid. *Det* var legitimt: For å stille gode spørsmål må forskeren ha et visst minimum av forhåndskunnskap om de mennesker og grupper som skal være gjenstand for undersøkelsen. Slike forundersøkelser er vanlige, og betraktes ofte som helt nødvendige, og forsvarer fullt ut det forhold at forskeren ikke har noen velformulerte og klare hypoteser og problemstillinger.

Tilfeldighetene fikk derfor fritt spillerom i denne fasen av mitt arbeid. Underveis fant jeg ut at det nesten aldri var jeg som forsker som foretok avgrensninger eller definerte hva som var mest interessant i pakistanernes situasjon. Mitt materiale omhandler for det meste «unormale» forhold, mangelsituasjoner, problemer. Det er ikke bare jeg som har valgt å skrive om det. Pakistanernes egne interesser, behov og verdier samt de omstendigheter de lever under i det norske samfunn, satte begrensninger og ga muligheter for informasjon. «Forundersøkelsen» ble derfor

en «hovedundersøkelse» som strakte seg over tre år. I dag kan jeg si at det i stor grad var pakistanerne selv som utformet min deltagerrolle på sine premisser, men at dette etter hvert ble en bevisst forskningsstrategi fra min side. Deres behov og interesser ble utslagsgivende.

Å kommentere og kritisere min forskningsmetode vil ha som et viktig element å påpeke svakheter ved det som tas for gitt: at kommunikasjon er mulig. Det er derfor nødvendig å fremlegge problemer som har oppstått i kontaktforholdet mellom pakistanere og meg.

Fra begynnelsen av hadde jeg et ønske om å komme i kontakt med flest mulig personer. Dette hang sammen med en forestilling om representativitet. Da jeg begynte på prosjektet i 1970, var det ikke mer enn et par hundre pakistanere i Norge, en gruppe det skulle være mulig å overkomme. Det viste seg imidlertid at antall mennesker jeg skulle treffe, i høy grad hang sammen med de kvalitative sider ved kontaktforholdet. Jeg skal derfor beskrive det hele som en prosess med følgende faser: 1) etableringsfasen, 2) utvidelsesfasen, 3) eksplosjonsfasen og 4) nedtrappingsfasen.

ETABLERINGSFASEN

Opprinnelig hadde jeg egentlig ikke tenkt å utforme en studie avgrenset til å gjelde pakistanere. Tilfeldighetene avgjorde dette: Det var pakistanere jeg først kom i kontakt med. Det kunne like gjerne vært marokkanere, jugoslaver eller en annen gruppe, poenget var at jeg ønsket å ta hensyn til kulturelle faktorer innflytelse, og dermed avgrense meg til én nasjonalitet.

Vinteren 1971. Noen pakistanere hadde truffet en kollega av meg på gaten og spurt ham om en adresse. Dette utviklet seg videre til et flyktig hjelpe- og vennskapsforhold mellom dem. Disse pakistanerne, en gruppe på fem–seks personer, var, som så mange andre utlendinger, kommet til Norge for å søke arbeid. De hadde foreløpig ikke hatt hellet med seg, og spørsmålet var om noen var villige til å hjelpe dem litt. Det skulle være enkelt for en nordmann å se litt i avisene og ta noen telefoner.

Dette var naturligvis en anledning for meg. Min kollega var også utlending og hadde vist forståelse for pakistanernes vanskelige situasjon. De viste ham derfor stor tillit og respekt, noe som muligens kunne overføres til meg. Som venn av pakistanernes ny-erhvervede «venn» og fortrolige ville jeg kunne ha et fordelaktig utgangspunkt.

Uansett hvilke mistanker og motforestillinger pakistanerne kunne ha overfor meg den første tiden, måtte de bare se bort fra disse fordi de ikke hadde noen særlige valg-

muligheter: Alle sammen hadde vært i Norge i flere uker uten å finne arbeid, og etter hvert nærmet tiden seg da deres tremåneders turistvisum ville utløpe. I Danmark eller andre europeiske land var det ingen, eller i hvert fall små, muligheter og liten vits i å forsøke seg. Språkproblemer, kultursjokk, pengemangel, boligproblemer, hjemlengsel, få tilbud om hjelp, veiledning og forståelse, mismot etter ukers jakt på arbeid med bare negative svar – alt dette hang over skuldrene deres den første gang vi møttes. Alle hadde investert mye i reisen til Norge, og det ville bety et omfattende økonomisk tap å gi opp. Den sosiale ruin var nesten verre: Det ville bety vanære og tap av prestisje, ikke bare for dem, men også for hele familien dersom de var nødt til å reise hjem. De befant seg derfor i en ganske desperat situasjon og hadde ganske enkelt ikke «råd» til å avvise min hjelp. (Dette forsto jeg naturligvis ikke fullt ut da.)

Både pakistanerne og jeg var vel vitende om at deres søken etter arbeid muligens var på kanten av det legale, og at det var en risiko for at de handlet i strid med fremmedlovens bestemmelser. Det var ikke lov å komme til Norge og søke arbeid, for øvrig heller ikke tillatt med «privat arbeidsformidling». Imidlertid handlet vi alle i overensstemmelse med praksis og erfaring, så langt den rakk. Den frykt for politiet som situasjonen likevel medførte, var uttalt og tabu.

Fra første dag ble det gjort klart at jeg var samfunnsforsker, at tiltaket måtte ses som et eksperiment fra min side, og at de ikke senere måtte komme med andre pakistanere som også trengte hjelp til å finne arbeid. Jeg fortalte at jeg var interessert i å få mer innsikt i fremmedarbeidernes problemer, og at dette ville si meg litt om hvordan det kunne være å søke arbeid i Norge. Jeg lovet å hjelpe dem. De ville få konkret hjelp og veiledning, jeg ville få informasjoner. Helt tilfeldig startet det hele som en byttehandel, ispedd de i nøden fortrengte mistanker og motforestillinger.

Den første kontaktgruppen omfattet opprinnelig fem–seks personer, men etter hvert ble det bare tre igjen som ikke hadde funnet arbeid. Disse var fettere. To–tre måneder senere hadde disse fått arbeidstillatelse, bare én ved min assistanse. Etter som tiden gikk, bestemte jeg meg for å følge denne gruppens videre møte med og tilpasning til det norske samfunn, og planla å sette av en toårs periode til dette. Jeg håpet da på snøballeffekten – at jeg gjennom denne gruppen ville få en videre kontakt med deres landsmenn. De første barrierer for kontakt var brutt.

Det gikk ikke helt slik som jeg hadde forestilt meg med hensyn til utvidelse av kontaktnettverket. Snøballeffekten lot vente på seg. Riktignok ble jeg presentert for en del brødre og andre slektninger av den første kontaktgruppen. Men i det store og hele gikk det nærmere et års tid før jeg overhodet snakket med andre enn dem.

Var det tilfeldigheter som gjorde at jeg fikk så få nye kontakter, eller var det på en måte kontrollert? I tilfelle, hvorfor, av hvem, hvordan bryte slike bånd? Hva ville konsekvensene av en utvidet kontaktflate være? Utviklingen det første året ga noen svar.

Betingelser knyttet til kontaktens kvalitet

For å forstå den videre utviklingen, er det nødvendig å se litt nærmere på innholdet i kontakten med pakistanerne, den kvalitative siden. Innholdet i kontaktene var først og fremst påvirket av de ytre situasjonsmessige betingelsene, av språklige forhold, av de materielle strukturer som omga kontaktene, og sosiale og kulturelle forhold.

Situasjonsmessige betingelser

Med «situasjonsmessige betingelser» tenkes på de betingelser for sosial atferd gitt pakistanerne i det norske samfunn innenfor den tidsrammen undersøkelsen foregikk.³³ Disse er omhandlet i del I, om materielle og sosiale rammebetingelser, og særskilt i kapitlet om utviklingen fra slutten av 1960-årene til i dag.

De problemene pakistanerne møtte, var altså i stor grad betinget av en situasjon som neppe lot seg endre fundamentalt på kort sikt, hverken av dem eller meg. Stadige endringer i innvandringsreglene, utsettelse av offentlige tiltak og uenighet fra myndighetenes side om ansvarsfordeling og krisetiltak gjorde situasjonen forvirrende og uforutsigbar, og absolutt moden for kritikk.

Innenfor den tidsrammen prosjektet pågikk, var det mange nykommere fra Pakistan i Norge. Mens nykommerne hadde sine problemer, viste det seg også for dem som hadde vært her en tid, at nye problemer avløste de gamle. Mange mennesker opplevde mange og akutte problemer. Min rolle kom etter hvert til å svare til de behov for informasjon, veiledning og hjelp som var til stede. Jeg ble en *ressursperson*. Det utviklet seg derfor dit hen at jeg en lang tid kom til å være den person mange pakistanere gikk til når de hadde problemer. Dette førte til at min kontakt med dem i stadig sterkere grad fikk et innhold av sosialt arbeid og kritisk eller politisk «forkamp».

Nettopp fordi de ytre omstendighetene medførte problemer, usikkerhet, angst (spesielt forbundet med fremmedpoliti og oppnåelse/bevarelse av arbeidstillatelse), så ble det viktig for meg *ikke* å representere det etablerte norske samfunn.³⁴ Den tillit pakistanerne kunne ha til meg, var avhengig av at jeg *beviste* at de kunne

33 Undersøkelsen startet høsten 1970, og innsamlingen av materialet sluttet formelt sommeren 1973.

34 Som sosiolog blir vel til slutt også jeg en del av disse betingelsene, dersom forskningsresultatene skal publiseres. Erfaringer med hvordan pakistanere reagerer på filmer, TV-programmer og avisskriverier laget av nordmenn om pakistanere, etterlater liten tvil om den frykt de kan ha for at Korbel skal «avsløre» dem. Pakistanernes eventuelle mistro til meg vil kanskje kunne ha sin berettigelse, i det minste kunne forstås.

stole på meg. Jeg måtte handle *konkret*, ikke bare snakke, og de måtte ha anledning til å *kontrollere* meg.

At jeg på et svært tidlig stadium i forskningsprosessen samlet inn materiale både ved Statens utlendingskontor og ved fremmedpolitiet til statistisk belysning av situasjonen, medvirket sterkt til at mange pakistanere trodde jeg kunne være en spion, utsendt fra politi og regjering. Dette har flere fortalt meg senere. Selv de som burde vite bedre, hadde ofte en liten mistanke.

Språket

Vanligvis snakket jeg sammen med pakistanerne på et mer eller mindre haltende engelsk, ispedd norske gloser, fingerspråk, tegninger, grimaser, endog sang. At jeg ikke forsto urdu og pakistanerne i lang tid ikke forsto norsk, førte uavbrutt til misforståelser og problemer. På den annen side hadde jeg neppe vært til så stor nytte for dem dersom de selv hadde kunnet norsk (eller engelsk). Nettopp språket ga meg en ressurs de ikke hadde, og denne ressursen var ett av mine viktigste bytte-midler. Etter hvert som tiden gikk og mange lærte seg norsk, falt dermed noe av grunnlaget for min forskerrolle bort.

At jeg aldri lærte mer enn et par gloser på urdu, gjorde at pakistanerne kunne snakke fritt og utvungent seg imellom, selv om jeg var til stede. Dette opplevdes utvilsomt som en fordel fra deres side, de kunne selv definere og kontrollere deler av situasjonen. Som gruppe kunne de konferere seg imellom før de stilte spørsmål og ga svar, og som enkeltmennesker beskytte seg bak «jeg forstår ikke» når de ble stilt spørsmål de oppfattet som ubehagelige eller truende.

Pakistanernes språk er for øvrig så fullt av engelske gloser at jeg svært ofte kunne gjette meg til hvilket tema det ble snakket om. Ubevisst så jeg nok ofte lyttende ut når de snakket med hverandre, og det hendte de sa noe til meg på urdu da – dels fordi de glemte seg, dels for å være morsomme, men også som kontroll for å se om jeg skjønnte noe. Hvis jeg så svarte «ja» eller «nei» på urdu, og det tilfeldigvis passet som svar, manglet det hverken på munterhet eller overraskelse, og til dels ganske mistenksomme og voktende blikk.

Språkproblemene kunne være til felles fortvilelse og felles trøst. Imidlertid opplevde jeg det sterkt som om pakistanerne mente det var min skyld når misforståelser oppsto. De bebreidet meg og kunne beskyldte meg for å gi feilaktig informasjon i tilfeller hvor jeg visste at det var en språklig misforståelse. De kunne også gi uttrykk for at misforståelser var gjort med hensikt fra min side. Dette tok jeg ikke bare som tegn på mistillit til meg, men også som uttrykk for en generell utrygghet. Naturligvis hadde det enda videre sammenhenger, noe som blir klart etter hvert.

Mistanken var for øvrig ofte gjensidig. Fra begge kanter ble det fryktet for at informasjon ble holdt tilbake, og en kan vel si at min «karriere» var like meget avhengig av den som pakistanernes.

Språket som ressurs og maktmiddel er naturligvis bare én side. At det ga meg et byttmiddel, opphevet i bare liten grad den feilkilde, forskningsmessig sett, en uklar kommunikasjon medfører. Det er derfor jeg gjerne presiserer at min opplevelse av situasjonen kan være vel så avgjørende å forstå som pakistanernes. Pakistanernes konkrete problemer kunne ofte være vanskelig å få helt tak i. Men selv der disse ikke lot seg misforstå, var det likevel et spørsmål om en tolket og forsto deres *opplevelse* av problemene riktig.

Materielle betingelser

Spesielt to forhold av materiell art medvirket sterkt til at kontakten med pakistanerne ble relativt ensidig og avgrenset. For det første den boligmessige ramme for kontakten, eller møtestedet. For det andre mine og pakistanernes arbeidsforhold og den gjensidige påvirkningen mellom disse.

Til å begynne med var det ingen av de pakistanerne jeg kjente, som bodde slik at de kunne eller ville invitere meg hjem. Enten var det husvertene som forbød dette, eller pakistanerne bodde så trangt og usselt at de selv ikke ønsket eller kunne motta gjester.

Jo dårligere pakistanernes bolig var, desto mer interessert var jeg i å se elendigheten, men desto sterkere motforestillinger kunne de da ha. Mange fryktet for eksempel at dårlige boforhold ville bli tolket av meg som dårlige sider ved pakistanerne og deres kultur, noe de naturligvis ville forhindre. Andre kunne synes det var lite hyggelig og skam uansett. De moralske sidene ble for øvrig sterkest fremhevet av pakistanerne selv.

Det var heller ingen løsning på lang sikt å treffes ute på gaten eller i parker. Enkelte hadde heller ingen lyst til å bli sett sammen med meg offentlig. Kafeer eller restauranter øvet liten tiltrekning på pakistanerne. Hvordan snakke fritt og utvungent på et sted man ikke er sikker på hvordan man skal oppføre seg, hvor alle glor og lytter, og hvor man bare kan oppholde seg begrenset tid? Hvorfor spise eller drikke ute når man kan gjøre dette både bedre og billigere hjemme? En serie religiøse, moralske og økonomiske grunner virker inn. Andre offentlige steder fantes heller ikke.

Selv bodde jeg et stykke utenfor byen, noe som i og for seg ikke behøvde være et hinder. Den viktigste grunnen til at jeg ikke ønsket å be pakistanere hjem, var at også jeg «skammet» meg over min bolig: Minst ti pakistanere kunne bo bra der

hvor jeg bodde helt alene. Jeg ønsket også å bevare *noe* privatliv, og det gjorde seg tanker gjeldende hvordan pakistanerne selv måtte tenke om det, moralsk sett.

Mitt kontor ble derfor det vanligste møtested, hvor pakistanere etter hvert oppsøkte meg daglig. Dermed ble det også slik at jeg ofte kunne definere situasjonen, jeg var på hjemmebane, mens pakistanerne nok kunne føle seg fremmede og usikre i dette miljøet. Dette *kan* ha ført til mistanker og skepsis, og kanskje ikke helt åpenhjertig samtale fra pakistanernes side.

Med tiden ble det naturligvis svært mange besøk i pakistanernes hjem også. Den pakistanske gjestfrihet kjente ingen grenser. En tid jeg selv var på jakt etter ny leilighet, fikk jeg stadig tilbud om å leie et rom eller bo sammen med pakistanere som alltid hadde en seng til overs, uansett hvor trangt de bodde. En familie med to barn, som selv bodde trangt, ventet en hel måned på at jeg skulle flytte inn til dem.

Jeg ble etter hvert invitert til høytider, større tilstelninger, på kino, til demonstrasjoner og hva det måtte være som ble arrangert offentlig. Møtestedet ble til slutt hvor som helst: på sykehus, på politikammer, på arbeidsplass, i fengsel, ved brygga, på skattekontoret – overalt hvor problemer dukket opp, men også hvor gleder skulle deles.

Mens de bo- og møtemessige forhold satte begrensninger for de kvalitative aspekter ved min kontakt med pakistanere spesielt i den *første* perioden av forskningsprosessen, satte derimot både pakistanernes og mine egne arbeidsforhold *hele tiden* sine rammer. Ettersom jeg var den som best kunne ta hensyn til og innrette meg etter andres arbeidstid, betød det at for å bevare kontakt med pakistanerne, måtte jeg i utstrakt grad bruke det som tidligere hadde vært min fritid til dette. Ettermiddagene, kveldene, lørdagene, søndagene og andre høytider og ferier var den tiden en sikrest kunne treffes. Dette kunne ofte virke negativt, på to måter. For det første hadde ikke bare pakistanerne, men også jeg en ofte strevsom arbeidsdag bak oss når vi møttes. Vi kunne være trette, irritable og lite opplagt. Jeg fikk liten tid til å treffe familie og gamle venner, og det hendte jeg la skylden på pakistanerne, som aldri kunne la meg være i fred.

For det andre avlet denne min tilpassede arbeidsrutine nye problemer. Én ting var det mistenkelige og ofte uforståelige ved at jeg kunne ta meg den frihet å arbeide når og hvor jeg ville. Hadde ikke Korbøl noen sjef? Hvem var Forskningsrådet? Var det staten som lønnet henne? Var det regjeringen som snuste? En akademiker skulle da vel tjene bra, hvorfor gikk Korbøl så lurvete kledd?

Noe annet var at pakistanernes arbeidsforhold sjelden var regelmessige eller forutsigbare. Mange ble forhindret i å treffe meg utenom vanlig arbeidstid på grunn av overtid eller ekstrajobber de ble tvunget til å ta av arbeidsgivere eller økonomiske grunner. Andre arbeidet i skift, uten å få full oversikt over vaktene. Atter andre arbei-

det langt unna, men fikk aldri lov til å benytte telefon eller motta beskjeder på jobben. Mange fikk ikke fri som lovet, eller de fikk plutselig sparken eller ble overflyttet til nye avdelinger og nye betingelser. Av forskjellige grunner byttet man arbeid. At jeg skulle tilpasse meg dette, medførte at jeg ikke kunne ha *noen* faste tider på mitt program, noe som igjen gjorde det vanskelig for pakistanerne å få fatt i meg. Én dag kunne jeg være på kontoret, den neste ikke, og jeg begynte og sluttet til helt uregelmessige tider. Når så enkelte problemer bare eller best lot seg løse i vanlig kontortid, kunne det være en treg oppgave å få saker ut av verden. Skepsis og mistro hørte derfor med i kjølvannet av denne klappjakten: Korbøl gjorde ikke hva hun lovet, det tok for lang tid før man så resultatene, Korbøl var upålitelig og ustabil.

Å delta i pakistanernes egen arbeidssituasjon var naturligvis ikke mulig. Det hendte jo at jeg oppdaget kjente som var ryddegutter eller servitører på kafeer og lignende, men det var ikke bare hyggelig: De kunne føle seg pinlig berørt over sin status i øyeblikket, og jeg over min.

Men *problemsidene* fikk jeg jo kjennskap til: Pakistanerne kunne komme til meg med alt fra kontrakter som skulle oversettes, til lønn og feriepenger som ikke ble utbetalt, jeg fulgte som tolk for å oppklare misforståelser og for å føre lønnsforhandlinger, jeg formidlet kontakt mellom pakistanere og tillitsmenn, bedriftsleger, arbeidsgivere og arbeidskontor, ga informasjon om for eksempel arbeidsledighetstrygd og fagorganisasjon. I alt dette fantes usikkerhet og uvitenhet med dertil hørende utnyttning og misbruk.

Kulturelle og sosiale betingelser

Ingen av de forholdene som tidligere er nevnt som barrierer for en kvalitetsmessig god kontakt, virket isolert fra hverandre. Når en nærmer seg kulturelle og sosiale forhold som innvirkende, kan det være enda mer vanskelig å fremstille fenomenene som løsrevet fra hverandre og en større sammenheng.

En kan si at de kulturelle og sosiale betingelsene som influerte på situasjonen, hovedsakelig var et problem med å definere sosiale kjennetegn og sosiale roller, å tilskrive disse en akseptabel og forståelig mening, og å handle deretter. Dette var problematisk for pakistanerne så vel som for meg.

Kjennetegn som nesten alltid har en avgjørende betydning for tildeling av sosiale roller, er knyttet til en persons alder, kjønn, yrke/status og sivilstand. Kjennetegnene har imidlertid sjelden den samme betydning i ulike samfunn og kulturer, og rollene kan være høyst forskjellig utformet.

Selv var jeg relativt ung, ugift, kvinne og akademiker. I tillegg, overfor pakistanerne, en diffus deltager/hjelper/sosialarbeider/forsker. Pakistanerne, derimot,

representerte alle aldre, alle utdannelsesstrinn, de hadde ulik yrkestilknytning og dessuten en noe uklart forskjellig kastebakgrunn. Også religiøs status betød mye for enkelte av dem. De fleste var gift, eller sa de var det, men ikke alle, og de aller fleste var menn.

Pakistanerne skulle tolke og ta stilling til meg og min rolle, og det sier seg selv at de oppfattet meg svært forskjellig. På min side måtte jeg prøve å forstå dette konglomerat av roller og statuser. Det å definere hverandre relativt klart er en betingelse for entydig, ikke altfor konfliktfylt sosial atferd. Det tar tid.

Alder kan i seg selv influere på status, respekt og prestisje. Kombinert med andre kjennetegn får imidlertid dette kriteriet langt større betydning i sosiale sammenhenger. I forskningsperioden var jeg fra 29 til 32 år, det vil si gjennomsnittlig eldre enn de pakistanere jeg traff. Dette bidro i enkelte tilfeller til at jeg ble tildelt ekstra oppmerksomhet og respekt. Spesielt fra de helt unge kunne jeg merke at jeg ble tillagt en viss autoritet på grunn av min alder. Fra eldre personer ble jeg mer behandlet på en faderlig måte. I begge tilfellene kunne min alder virke hemmende på «saklighet». De eldre kunne for eksempel «ikke nedlate seg» til å diskutere enkelte spørsmål med meg eller komme til meg med problemer. De helt unge kunne være for sjenert eller ha altfor stor tro på at jeg kunne hjelpe. For øvrig mente de fleste at jeg så atskillig yngre ut enn hva de forventet av en tredveårig kvinne.³⁵

Min yrkesrolle som sosiolog var det nok mange som ikke riktig kunne plassere, men at jeg var akademiker, vakte reaksjoner. Få pakistanere får noen utdanning overhodet, og et ytterst lite antall har studert ved universitetene. Spesielt gjelder dette kvinner. For mange pakistanere er det irrelevant å gi kvinnene utdanning, det er mannens privilegium eller plikt.³⁶ Av disse og andre grunner reagerte pakistanerne ulikt på min status som akademiker. En del følte seg underlegne og truet, andre overså det hele og tilskrev min utdanning liten betydning, mens de fleste nok viste stor respekt.

Sett fra forskningsrollens side var naturligvis min utdanning en ressurs og et bytte-middel. Jeg satt inne med eller kunne lett skaffe til veie kunnskap og informasjoner som var verdifulle for pakistanerne, men som de selv enten ikke hadde eller vanskelig kunne skaffe i en fart. Utdanning, yrke og alder kombinert ga meg en relativt høy prestisje i mange pakistaneres øyne, og uansett prestisje kunne jeg være nyttig for dem.

35 Det er et faktum at kvinner eldes relativt hurtig i Pakistan. Barnefødsler, ernæring, klima og lignende forhold forklarer dette.

36 Dette kulturelt eller økonomisk betingede synet er i ferd med å endre seg, spesielt i overklassen, hvor det gir stor prestisje å ha velutdannede døtre. For pakistanere som arbeider i utlandet og tar sine koner med, behøver det ikke bare være et prestisjemessig spørsmål om hustruen er velutdannet, det kan også være praktisk-økonomisk fordelaktig.

Men nok en egenskap ved meg kompliserte saken: Jeg var ugift. Det finnes knapt en kvinne i hele Pakistan som ikke er gift eller bortlovet før hun fyller 20 år. Alder og utdannelse tatt i betraktning var det derfor ikke bare uforståelig at jeg ikke var gift, men mistenkelig. Løy Korbel? Eller var hun unormal på noen måte? Det usannsynlige og mistenkelige ved dette hang hovedsakelig sammen med mitt kjønn, men selv for en mann ville det virket naturstridig. Isolert sett medførte kvinnerollen sine problemer, men kombinert med alder, sivilstand og utdannelse bidro mitt kjønn til de mest problematiske, dramatiske og – komiske situasjoner.

I deler av Pakistan praktiseres fortsatt *pardah*, det vil si det system hvor kvinnene lever tilslørt og isolert fra mennenes verden. Selv blant de minst tradisjonsbundne, velutdannede overklassene i storbyene er kvinnens plass først og fremst i hjemmet: som pliktoppfyllende, lydige og fremfor alt ærbar datter eller søster, som kjærlig, trofast og underdanig hustru, og som en noe mer respektinngytende aldrende. På våre norske premisser ville vi sannsynligvis definere dette systemet som erkepatriarkalsk, autoritært og representerende en total undertrykkelse av kvinnen. Pakistanere flest mener ikke det. Krysskulturelle definisjoner passer sjelden, det hele må naturligvis analyseres og forstås i en total økonomisk-kulturell sammenheng.

Poenget her er at de fleste pakistanere tar sitt system mer eller mindre for gitt, spesielt ved ankomsten til Norge, og betrakter det som det naturlige og riktige. Det er mannens plikt å være den sterke, å forsvare kvinnen. Det knytter seg ualminnelig sterke forestillinger om opphøyethet, moral, ærbarhet, renhet og kjærlighet til kvinnen, i det minste idealutgaven.³⁷

Pakistanerne visste sjelden klart hvor de skulle plassere meg som kvinne. På den ene side søkte mange – spesielt nykommere – å assosiere meg med kvinneroller som var velkjente og akseptable fra hjemlandet. På den annen side – og det gjaldt uansett hvor lang tid de hadde vært i Norge – forsøkte de fleste å unngå å assosiere meg med det mer eller mindre realistiske, og i de fleste tilfeller moralsk forkastelige, bilde de hadde av skandinaviske piker. En kan vel trygt si at ingen av delene lyktes helt.

Pakistanere har ingen forestillinger eller begreper helt tilsvarende vårt «vennskap». For å sette det helt på den tradisjonelle spissen: Enten *tilhører* man samme familie, kaste eller landsby – eller *ikke*. Hvis man «tilhører», er ikke vennskap et stort nok ord for de forpliktelse, rettigheter og den solidaritet som eksisterer. Hvis man ikke «tilhører», finnes nok av andre betegnelser eller definisjoner på relasjonen enn vennskap. Denne «inkludasjon» og «eksklusjon» er et typisk trekk ved det pakistanske samfunn og viser seg igjen i systemet med *pardah*: Kvinnene er ute-

37 Holdningene varierer naturligvis blant pakistanere, fra likestillingsideologier til helt tradisjonsbundne syn.

lukket fra mennenes verden, og omvendt. Å bli «venner» på tvers av kjønn og familie er utelukket i det tradisjonelle Pakistan. En ugift voksen mann *ser* overhodet ikke kvinner med unntak av sin aller nærmeste familie, og det er fortsatt vanlig praksis at mann og kone ser hverandre for første gang under bryllupet. Det ville derfor være ganske fantasiløst av meg å tro at særlig mange pakistanere uten videre kunne oppfatte meg som en venn, i vår norske forstand.

Noen pakistanere betraktet meg som søster, eller kalte meg det, for å uttrykke kjærlighet og omsorg. Men det kunne også bety en streng kontroll, noe jeg ikke alltid satte pris på. Andre brukte kjælenavn eller andre familienavn som brukes overfor andre kvinnelige slektninger man ikke har seksuell forbindelse med. Flere ganger møtte jeg gifte menns kjærlighetserklæringer og hadde vanskelig for å tolke dem. Var det helt urealistisk å bli betraktet som kone nr. 2? Ikke så få har fridd, delvis av sympati, delvis av praktiske grunner, delvis for å se hva jeg ville svare.³⁸

Den seksuelle komponenten har spilt en viss rolle. Tatt i betraktning det nærmest rene mannssamfunn pakistanere lever i som fremmedarbeidere, og deres oppfatning av vår seksualmoral som svært løssluppen, er det vel neppe til å undres over at jeg også kom til å representere sex. En del brukte meg som samtalepartner for å prøve ut spørsmål og tanker de hadde: Hvordan var egentlig norske jenter? Hvordan nærmet man seg dem? Nettopp det forhold at svært mange av pakistanerne var usikre på hvordan de fritt skulle oppføre seg overfor kvinner, gjorde at de – hver for seg og på tomannshånd – spurte meg ut og betrodde meg forhold knyttet til seksuallivet. På mange måter kunne de være mer åpne og rett på sak enn vanlig blant nordmenn, delvis fordi de ikke kjente nyansene i den norske «åpenheten». Jeg tror neppe det ville vært så enkelt for mange å diskutere seksuelle problemer med en norsk mann. Her kommer spørsmålet om ære inn i bildet: En mann kan risikere å miste mer av sin ære overfor en annen mann enn overfor en kvinne – hvis hun på forhånd er definert som underordnet.

At pakistanerne vanligvis ikke visste hva som ble forventet av dem som menn i det norske samfunn, førte til en inkonsekvent og skiftende atferd. Det kunne lett bli overdrivelser i den ene eller annen retning. Frykten for å dumme seg ut førte hos enkelte til at de trakk seg fullstendig tilbake. De minste tegn kunne mistolkes: Et vennlig smil fra min side kunne oppfattes som seksuell invitasjon. Alle disse defineringsproblemerkene resulterte naturligvis i en serie konflikter, og en høyst inkonsekvent atferd i praksis.

38 Praktiske grunner for ekteskap kunne være å bevare eller garantere arbeids- og oppholdstillatelsen i Norge. I Danmark var ekteskap mellom fremmedarbeidere og danske piker lenge en transaksjon som gikk inn i det skjulte marked for varer og tjenester, men som nå er blitt mer eller mindre «avslørt».

På mitt kontor kunne jeg definere min egen rolle. Jeg kunne bruke miniskjørt, sitte på skrivebordet et hode over pakistanske besøkende og dingle med bena, være alt det den tradisjonelle pakistanske kvinne *ikke* var: vitse med fremmede menn, diskutere politikk med fremmede menn, gi blaffen i høflige og ærbare former og stort sett more meg over det.

På hjemmebesøk hos pakistanere var det *de* som definerte situasjonen. En gang hadde jeg kort skjørt på et slikt besøk. Det ble også den siste: Jeg fikk høflig, taust og bestemt et ullteppe over knærne. Som gjest hilste jeg bare på dem som først hilste på meg eller ble presentert, jeg kunne sitte taus i en krok i et par timer uten at noen tok notis av meg. På offentlige steder og under offentlige tilstelninger ble det en slags *fifty-fifty*-kontroll. På kino kunne jeg for eksempel springe fra mitt følge for å hilse på andre uten at det førte til negative reaksjoner.

Pakistanerne tolererte nok mer fra meg mer enn de ville tillate en pakistansk kvinne. For eksempel skulle jeg ut fra deres kulturelle bakgrunn ikke ha noen rett til å delta i religiøs praksis sammen med menn. Kombinert med en serie andre roller de tilla meg, samt omstendighetene (blant annet at det totale kontrollerende miljø ikke var til stede), befant jeg meg likevel en dag i bønn, vendt mot Mekka, som eneste kvinne i sokkelesten sammen med 500–600 menn. Mange ble forstyrret i bønningen sin, en del var nok forbitret, men de aller fleste uttrykte varm og hjertelig glede over å ha meg der.

Som kvinne var jeg tradisjonelt definert som mannen underlegen i de fleste spørsmål knyttet til samfunn, politikk og arbeidsliv. Like fullt var jeg dem overlegen i samme spørsmål *her*. Jeg opplevde sterkt og merkelig et slags møte mellom to undertrykte tilstander: kvinneverdenen og fremmedarbeiderrollen. Pakistanerne ble desto mer avmektige, skulle de også gi opp sitt kjønns privilegier.

Svært mange inntok følgelig ofte en dominerende og/eller beskyttende holdning overfor meg. Fremfor alt ville de beskytte mitt rykte, og min ærbarhet skulle voktes. På den annen side hadde de naturligvis også sin egen ære å beskytte: I mange kretser fordømmes det sterkt når noen søker kontakt med norske jenter. Et rykte flyr lett hjem til Pakistan og kan skade forholdet til familien, ja hele familiens anseelse. Er mannen forlovet eller gift, kan situasjonen bli enda verre. Og miljøet rundt en pakistaner i Norge kan være høyst kontrollerende på dette punkt. Dette kunne i praksis bety at mange kviet seg for å oppsøke meg og ikke likte å treffe meg på byen. Det førte videre til en masse hemmelighetskremmeri, mistanker og sladder. Enkelte kunne bli helt rasende dersom de fikk høre at jeg hadde besøkt andre i deres hjem.

Pakistanernes ære var i høy grad også involvert i det faktum at de måtte søke hjelp av en kvinne. Mange følte dette som svært ydmykende og forsøkte

naturligvis på forskjellige måter å rasjonalisere det hele. For eksempel var det ikke *de* som ba meg om råd, det var *Korbel* som var interessert i deres problemer.

Som kvinne har jeg naturligvis gått glipp av informasjonen en mann kanskje ville fått. Å være kvinnelig forsker i et mannsmiljø skjerper imidlertid oppmerksomheten overfor forskerens kjønn som «feilkilde» generelt. Dette blir sjelden diskutert i forskningsrapporter, selv der menn har foretatt undersøkelser om og blant kvinner.

Min sivilstand influerte for øvrig positivt på forskningssituasjonen på én måte: Neppe noen form for ekteskap, slett ikke hvor det også er barn til stede, ville tålt de fraværbelastningene som min forskningsmetode medførte.

Fordi jeg var norsk, velutdannet og samtidig en forholdsvis ung, ugift kvinne, representerte jeg i mange henseender et ualminnelig knapt gode. Betydningen av dette «godet» ble aksentuert av de situasjonsmessige betingelsene og pakistanernes behov, interesser og problemer som utenlandske arbeidere og nykommere i det norske samfunn. Antall personer jeg skulle komme i kontakt med, den kvantitative siden ved kontaktforholdet slik den skulle utvikle seg videre, må derfor ses på bakgrunn av den konkurranse og de konflikter som oppsto omkring meg som ressursperson.

UTVIDELSESFASEN

Da alle pakistanerne i den første kontaktgruppen hadde fått arbeidstillatelse, var det første store målet nådd, og de følte seg langt mer trygge i sin situasjon. Etter som de ikke lenger var tvunget av omstendighetene til «å finne seg i» meg, kunne vi fortsette kontakten på mer avslappede premisser. Men jo færre problemer som ble påtvunget utenfra, desto flere kunne oppstå i forholdet oss imellom. Det ble relevant å ta frem skjulte mistanker, gradvis ble min kjønnsrolle aktuell. Dessuten var det stadig nye ting å lære, nye temaer å diskutere, nye ting å fortelle. Dette gjorde at forholdet forble «seg selv nok». Ved siden av dukket det stadig opp nye konkrete problemer. Hva pakistanerne tidligere hadde regnet for bagateller, fikk uante dimensjoner, problemene var alltid relative. Etter hvert gikk det over til å dreie seg om *forbedringer*: Fra å skaffe en bolig skulle det bli å finne en bedre bolig; tilsvarende med arbeid, utdanning. På den måten ble jeg i lang tid like «nyttig», men ofte i nye sammenhenger. I praksis betød dette at min rolle fortsatt ble preget av sosialt arbeid, pakistanerne unnlot ikke å påkalle min oppmerksomhet når de hadde behov for hjelp.

Det viste seg at det også fra gruppens side foregikk en mer bevisst avskjerming fra et videre kontaktnettverk.³⁹ To sider ved denne avskjermingen var avgjørende for dens eksistens. Den ene siden var en sammenblanding av kulturelle/religiøse årsaker og kan kort sammenfattes i begrepet «ære». Den andre siden var overveiende knyttet til pakistanernes behov, interesser og målsettinger.

Å be nordmenn om hjelp og motta veldedighet går i alminnelighet på de fleste pakistaneres ære løs. Ære er forbundet med stolthet, og neppe noe er mer egnet til å krenke pakistanernes stolthet enn å fremstille gruppen som «nødstilt», som stakkarer, noe som hyppig har forekommet i den norske pressen. Mange har derfor hatet den situasjon som oppsto da pakistanerne i humanismens navn ble tildelt den gamle gardekasernen i Kirkeveien som bolig.

Å søke hjelp hos en kvinne kunne, som tidligere nevnt, ytterligere skade både selvfølelse og familieprestisje. Enten måtte de hemmeligholde forbindelsen med meg eller gjøre meg akseptabel i andre pakistaneres øyne. Stort sett gikk dette ut på det samme: Pakistanerne i kontaktgruppen ønsket at jeg skulle ha et uplettet rykte, de ønsket ikke å skamme seg over meg. Min ære var deres ære. Fra tradisjonelt pakistansk synspunkt viser en moralsk og ærbar kvinne at hun har disse egenskapene nettopp ved å være *skjult* – bak slør, i egne oppholdsrom. For å beskytte seg selv og sin ære måtte de altså beskytte meg og min ære – jeg måtte «skjules».

Dette artet seg i praksis på flere måter. Jeg fikk for eksempel stadig anerkjennelse for at jeg vanligvis brukte langbukser, og ble (som før nevnt) direkte oppfordret til ikke å vise meg i miniskjørt. Var jeg invitert på middag, og det kom uventede mannlige besøkende samtidig, hendte det jeg måtte spise før eller etter de andre i et annet rom. På gaten eller hjemme ble jeg aldri presentert for «uvedkommende», til tross for at disse kunne snakke med mitt følge i timevis. Hvis de mente at andre hadde et berettiget krav på min hjelp i enkelte spørsmål, fungerte gruppen lenge bare som kontaktledd og formidlet selv problemene. Dersom det var nødvendig med en direkte samtale med en «uvedkommende», fulgte noen fra gruppen med som anstand.

Å «skjule» meg kunne i enkelte tilfeller bety at de skjulte seg selv, for eksempel ved ikke å treffe meg et sted hvor andre pakistanere kunne se oss, skilles fra meg i god avstand fra steder hvor pakistanere kunne tenkes å være, eller snike seg inn på kontoret mitt. Dette bidro til at jeg ikke traff mange menn utenom den første kontaktgruppen, som også utgjorde en familiegruppe.

39 Den første kontaktgruppen oppførte seg på ingen måte spesielt i denne sammenheng. Deres forsøk på å avskjermes meg må derfor tjene som eksempel på mer generelle barrierer for utvidelse av kontaktnettverk.

Men avskjermingen hadde nok en side som sannsynligvis var langt mer betydningsfull: Jeg var selvfølgelig en ressursperson for kontaktgruppen. En del av deres konkrete problemer kunne løses ved hjelp av meg, de kunne ha praktisk og direkte nytte av meg på kort sikt. De ønsket neppe å «dele» meg med uvedkommende. Men også på lengre sikt kunne det tjene gruppens interesser å kontrollere meg. Jeg representerte knappe goder som det hersket konkurranse om. Jeg kunne sette gruppen i stand til å oppnå goder, som igjen kunne *konverteres* til videre prestisje og makt. Å ha monopol på meg kunne i enkelte sammenhenger bety kontroll av viktige politiske ressurser: informasjon, innflytelsesrike kontaktpersoner i det norske samfunn, samlingssted. At jeg kunne brukes i en politisk sammenheng, førte imidlertid til at jeg etter hvert og nettopp derfor fikk større kontaktflate.

En av kontaktgruppens medlemmer tok sikte på politisk lederskap i litt større sammenheng. Han hadde konkurranse fra andre hold, og andre ledere hadde andre «programmer». Spørsmålet var hvordan skaffe tilhengere. De mobiliserbare og solidariske var først og fremst medlemmer av familien og nære venner, dernest «klienter». En av lederens viktigste strategier var å skaffe seg flere klienter, eventuelt med disses venner og slekt. Dette gjorde han ved å hjelpe alle som var i vanskeligheter, personer han ikke hadde noen tradisjonsbundne forpliktelser overfor. Her var det han ofte trengte min hjelp. Han opplevde dette som en utstrakt form for samarbeid: Korbel fikk større innsikt i fleres problemer, han selv oppnådde en ganske stor prestisje. Jeg kunne ikke da lenger hemmeligholdes og ble «brukt» mer og mer aktivt.

Ettersom kretsen rundt kontaktgruppen ble utvidet, ble også mitt kontaktnettverk utvidet. Det ble klart for mange at i enkelte saker var det Korbel som sto bak, og at lederen på mange måter var avhengig av min hjelp. Etter hvert var det stadig flere som kom direkte til meg med sine problemer, av forskjellige grunner kunne det være en fordel for dem: mer praktisk, ingen forpliktelser, og så videre. Lederen hadde ikke noe imot dette, spesielt fordi han trodde han hadde min lojalitet. Men jeg skjønnte ikke «spillet» den gang og var mer lojal overfor mine forskningsinteresser: å utvide kontaktflaten. Det tok lang tid før jeg skjønnte lederens resignerte sukk måneder senere: «Du er ikke til noen hjelp for oss lenger. Du hjelper jo alle uansett.» Jeg var ikke lenger noe politisk kort på hånden.

EKSPLOSJONSFASEN

Nye kontaktpersoner ble til nye kontaktgrupper, og så spredde det seg som ringer i vannet. Etter hvert som tiden gikk, fikk jeg ganske omfattende kjennskap til pakistanernes problemer. Jeg fikk erfaring i å gi råd og informere. Desto flere opp-

søkte meg. En del større saker trengte juridisk ekspertise som ble hentet utenfra. Da disse sakene også som regel endte til pakistanernes fordel, steg tilliten til meg. Ikke bare var det slik at når en person hadde hatt nytte av mine råd, så kom han igjen – selv om det nok kunne dreie seg om bagateller – men han brakte som regel også hele sitt familienettverk inn i bildet.

I denne fasen var jeg ikke lenger en ressursperson monopolisert av noen få, men representerte et knapt gode som mange kunne konkurrere om. Denne konkurransen gikk både på individ- og gruppenivå. Pakistanerne brukte en serie strategier for å oppnå, bevare og kontrollere knappe goder. Ofte var strategiene sammensatte og representerte ulike interesser og verdier. Det er ikke alltid en ser best fra orkes-terplass. Jeg hadde ofte vanskeligheter med å tolke det som skjedde rundt meg.

Elitestrategi

Relativt tidlig ble jeg klar over et nokså fundamentalt skille mellom den velutdannede, noe mer overklassepregede pakistaneren og hans mer ressursfattige, iblant analfabetiske, landsmenn.⁴⁰ I mange tilfeller dreide dette seg om et skille mellom by/land-bakgrunn, og det så også ut til å være en videre sammenheng med størrelsen på det slektskapsnettverk en hadde, her eller ellers i utlandet. Man kan snakke om rikdoms- eller fattigdomssyndromer.

De «fattige» var de som hadde størst behov for informasjon og veiledning, men samtidig de som av flere grunner kunne være vanskelig å komme i kontakt med. Delvis på grunn av språket, delvis større usikkerhet, frykt og mistanke, delvis på grunn av sterkere tradisjonsbundethet. Men også fordi de ble «gjemt».

Representanter for eliten skammet seg ofte over de fattige, uttrykte forakt overfor dem, gjorde narr av dem og var redd de skulle gi nordmenn et generalisert bilde av «pakistaneren» som kanskje ikke ville være fordelaktig. Eliten ville gi et «best mulig» inntrykk av pakistanerne og deres kultur, noe de selv ville formidle. «Best mulig» betød ofte «uropeisert».

Elitepersoner forsøkte ofte å hindre meg i å treffe de fattige, enten ved å fraråde meg å ha noe med dem å gjøre, ved selv å oppsøke meg på deres vegne, unnlate å presentere meg for dem, nekte å fungere som tolk eller oversette hva de selv mente var korrekt, og så videre. I tillegg virket naturligvis enkelte mektige personers og gruppers politiske og økonomiske interesser inn. For å få tilhengere kunne det være fordelaktig å kontrollere de fattige, fortelle dem hvem de kunne stole på, for-

40 De kulturelle forskjellene som eksisterer pakistanerne imellom, kan av og til virke større enn forskjellen mellom en nordmann og en pakistaner.

midle verdier til og fra dem, kort sagt: bevare deres avhengighet. En del av betingelsene for slike situasjoner er nok et tidsspørsmål, men det fungerte stort sett slik i min forskningsperiode.

Gaver

Nok en strategi var å gi meg gaver. Ofte var det kostbare og vakre ting fra Pakistan, vel så ofte småtterier de hadde fått til innkjøpspris hvor de arbeidet: fra metervis av håndvevet silke til norske tannbørster, fra håndlagede gullringer til kjekspakker, fra hjemmelagede og hitførte småkaker og *sweets* til brukte klær. En gave kan ha mange sosiale funksjoner og må alltid forstås i en sosial sammenheng. Vi skal her se på gavegiving i forhold til min forskerrolle, slik den var utformet – eller ikke utformet.

Ettersom ikke alle pakistanere har tolket eller oppfattet sitt forhold til meg på samme måte, har ikke alle gitt gaver. Gaver fra forskjellige personer har hatt forskjellig betydning. Og selv om gavene har vært like, kan de likevel ha gitt uttrykk for forskjellige situasjoner og oppfatninger av situasjoner.

Vi har først det forhold at gaven representerer «støy» i kommunikasjonskanalene: Jeg hverken ønsket eller forventet noen presanger. Jeg tolket mine tjenester som en byttehandel, og til gjengjeld for råd, veiledning og informasjon fikk jeg kunnskaper om pakistanernes situasjon. At jeg skulle ha noe *mer*, betød blant annet at pakistanerne og jeg ikke tolket transaksjonene som *likeverdige*.

Dette kan skrive seg fra forskjellige forhold. For det første er det mulig at pakistanerne tross iherdige forsøk fra min side ikke forsto hva jeg egentlig holdt på med, og hva det hele betød for meg. I enkelte tilfeller kunne de – og med god grunn – ikke så lett sammenligne Korbøls personlige forskningsinteresser med sine egne interesser når disse gjaldt hele familien, hele fremtiden. Dessuten representerte ikke jeg det samme knappe gode for alle pakistanere. Jo mer ressursfattige, desto vanskeligere å oppnå goder generelt. Nettopp det å være fattig på slike ressurser som språkkyndighet, utdanning, sosial status og yrkesprestisje, gjør materielle goder mer verdt, ofte til det eneste av verdi. Hvis pakistanerne vurderte seg selv i forhold til andre pakistanere og hva enkelte andre «byttet» med meg, kunne en konkret gave ses som en kompensasjon for at de hverken visste eller kunne fortelle for eksempel noe interessant om Pakistan, landets politikk, religion, kultur. Gaven ble da en måte å føle seg likeverdig med andre pakistanere på, og samtidig gi samme adgang til goder som andre hadde.

Som uttrykk for en sosial relasjon kunne gaven være både en innledning til, en bekreftelse på og en avslutning av et forhold. Som innledning til en relasjon, det vil

si i de tilfellene da personer brakte med seg presanger samtidig med et problem, kunne gaven fra min side lett oppfattes som en bestikkelse. Mange mener at dette er noe de er vant med hjemmefra, at det reflekterer de korruperte tilstandene i Pakistan. Det kan nok være. Det viste seg likevel at *den* erfaringen kunne de like gjerne få bekreftet i Norge. Man kunne komme langt her med en flaske whisky både hos arbeidsgivere, husverter, offentlige tjenestemenn og andre. At gaven overhodet mottas, er like viktig å ta med i betraktning som at den gis. I sosiologisk forstand er innledningsgaver begynnelsen på et pliktskapsforhold. Gaven er en forsikring, en investering. Det viste seg at innledningsgaver oftest kom fra de mest ressursfattede, som vel mente de ikke hadde annet å investere med.

Som *bekreftelse* på en relasjon kom gaven under «tjenesteforholdet», det vil si før en vanskelighet var brakt ut av verden. Dette kunne betraktes som en form for «smøring», en videre forsikring om at Korbel gjorde som hun lovet. Men gaven kunne ofte oppfattes som en avledningsmanøver i denne fasen: Den kunne være et påskudd for å oppsøke meg, slik at en kunne kontrollere, ansikt til ansikt, at noe ble gjort. Det lå ofte utålmodighet og mistro under.

Når gaven kom som *avslutning* på et hjelpeforhold, var det mest naturlig å betrakte den som et spontant uttrykk for takknemlighet. Det kunne bety at nå er vi «skuls», og relasjonen opphører å eksistere. Vanligst var det likevel slik å forstå at denne gaven var en bekreftelse på at relasjonen eksisterte og skulle fortsette å eksistere. Det vil si en ny innledning, en ny investering for å garantere fremtiden. Et middagsselskap kunne ofte være en slik avslutningsgave. Det var som regel intet mindre enn en anledning for en serie nye personer, oftest familie, å treffe meg på en uformell måte.

Gaver ble også gitt for «å transformere» meg, for å høyne min standard. Klær, smykker og sminke ble gitt for at jeg skulle ta meg bedre ut. For giveren kunne det være snakk om å beskytte seg selv og sin egen ære, det vil si bevare et gode.

Mange trodde jeg var fattig, og ga meg presanger av ren veldedighet og godhet, noe som er i samsvar med religionen og ganske vanlig. Det kunne også komme gaver tilsynelatende helt umotivert, ofte fra anonyme eller ukjente personer. Gaven kunne også ses som et forsøk på tilpasning til norske skikker, for eksempel dette å bringe med seg blomster på en visitt, noe som var helt ukjent hjemmefra.

Løgn og ryktemaking

Generelt var jeg tilbakeholdende med å stille spørsmål og foretrakk at pakistannerne fortalte om sin egen situasjon uoppfordret, eller at de spurte. Men naturligvis har jeg påvirket både samtalene og diskusjonstemaene. Ofte var det slik at mine

spørsmål og disses innhold avlet motvilje mot å svare fordi spørsmålene var truende eller forbundet med usikkerhet eller mistanke. Imidlertid har det like ofte hendt at jeg *tolket* taushet eller utilfredsstillende svar som motvillighet, frykt og mistenksomhet uten at dette faktisk var til stede. Mine spørsmål kan ganske enkelt ha vært irrelevante, dreid seg om forhold pakistanerne tok for gitt, selvfølgeligheter og lignende. Jeg har derfor stadig stått i fare for å tillegge pakistanerne en mistenksomhet som var min egen.

Men pakistanerne løy også, eller unnlot å si noe, eller fortalte bare halvparten, mer eller mindre bevisst. Dette kunne gjøre det veldig vanskelig å være til noen hjelp eller gi den informasjon som trengtes. Løgn og halve sannheter er naturligvis en måte å kontrollere sin egen situasjon på, ikke bare som passivt selvforsvar, men også som aktiv strategi.

Hvis jeg for eksempel spurte en pakistaner om han visste at han hadde krav på fradrag i skatten dersom han var gift og hadde barn, kunne han svare nei, selv om han var fullt ut informert på forhånd.

Et «nei» kunne da bety at jeg skulle forklare ham alt om dette, og på den måten fikk han for det første verifisert sin kunnskap. For det andre, og kanskje viktigere, fikk han på den måten en kontroll med det eller de menneske(r) som tidligere hadde gitt ham informasjon, og om *den/de* var til å stole på. Løgn behøver derfor ikke nødvendigvis være et utslag av mistillit og frykt overfor den person man lyver til, men en utprøving av *andre* mennesker gjennom et man nettopp stoler på.

En annen versjon av løgnen som aktiv strategi var ryktemaking. En leders viktigste oppgave kunne være å skape rykter eller avlive dem. Her spilte frykten og uvitenheten en viss rolle. Flere ledere mente de måtte skremme sine tilhengere for å få dem til å gjøre det lederen mente var riktig og viktig. Det ble også satt ut rykter om meg: Jeg ga falsk informasjon, samarbeidet med politiet, var for en skjøge å regne. Ikke alltid gikk disse ryktene på meg personlig, men på min rolle som ressursperson og det monopol man fryktet andre hadde på meg. Konkurrenter søkte å uskadeliggjøre meg og dermed berøve andre personer og grupper en betydelig ressurs og kilde til makt.

Personliggjøring

At min rolle var åpen for tolkning, førte til at den i svært mange sammenhenger ble gjort uformell og personlig. Erfaringsmessig stoler ikke pakistanere uten videre på andre enn slekt og helt nære landsbyfeller. Jeg måtte på en eller annen måte definere dit hen. Når fremmede personer kom til meg, lå det allerede i utspillet deres noe varmt, og samtidig noe forsiktig. De ga meg straks valget: enten en personlig

kontakt, eller ingen, mer eller mindre på deres premisser. Dermed fulgte en serie diffuse forpliktelser.

Pakistanere flest har også størst tro på kontakt ansikt til ansikt, nesten i enhver sammenheng (av språklige, tekniske og andre grunner). Til sammen virket dette ganske sterkt og kunne oppleves nærmest som en beleiring. Dette åpnet dessuten muligheter for en serie andre teknikker som vanligvis hører hjemme i mer personlige relasjoner: Det var tillatt å moralisere, latterliggjøre, tvinge, true, håne; det var tillatt å oppmuntre, vise ømhet, varme og tillit. Det var ikke farlig å gråte, heller ikke å rase.

Så lenge kontakten med pakistanerne begrenset seg til et lite antall personer, skapte ikke personliggjøringen så mange problemer. Men med flere hundre ble det litt komplisert. Pakistanere ble støtt fordi jeg ikke kom når jeg var invitert, fordi jeg avsto presanger, fordi ikke jeg tok initiativ til å treffe dem. Og jeg hadde skyldfølelse, opplevde anger, sorg og skuffelse, takknemlighet, lykke og glede.

Fra min side ble det etter hvert nødvendig å trappe ned. Lojaliteten overfor forskningen begynte å gjøre seg gjeldende. Som deltagende observatør i tradisjonell forstand skulle jeg forlate «felten». Den personlige kontakten med pakistanerne gjorde dette svært vanskelig. Nedtrapping ville bety objektivering. For å oppnå avstand måtte pakistanernes problemer omdannes til «sak».

NEDTRAPPINGSAFASEN

Relativt tidlig begynte jeg å spekulere på hvordan forskningsprosjektet skulle avvikeles, og hvordan jeg skulle komme meg moralsk helskinnet gjennom dette. Problemerkene som var forbundet med nedtrapping, skrev seg på mange måter fra motsetningene mellom kort- og langsiktige målsettinger. På den ene side hadde pakistanerne akutte problemer de trengte råd og veiledning for å kunne løse. Det dreide seg av og til om menneskelige tragedier man ikke uten videre kunne skyve fra seg.

På den annen side var få problemer spesielle for pakistanere. Situasjonen kunne være den samme for fremmedarbeidere generelt, så vel som for andre grupper i samfunnet. Hjelparbeidet hadde derfor begrenset verdi. Det ble viktig å forsøke å påvirke betingelsene for at problemene overhodet oppsto, noe som naturligvis bare lot seg gjøre på lang sikt og i samarbeid med andre. Jeg forsøkte å ta hensyn til begge disse målsettingene, til tross for at mine forskningsinteresser etter hvert kom i konflikt med begge.

Kritisk virksomhet

En mulighet var å påpeke fremmedarbeidernes behov for informasjon og juridisk hjelp overfor myndighetene og andre ansvarlige, og drive aktiv kritisk virksomhet. Mine forsøk på å bidra i debatten som pågikk i massemedia og andre sammenhenger (jeg medvirket blant annet i å lage en film, skrev noen innlegg i avisene, deltok på konferanser og lignende), hadde neppe noen særlig betydning.

Nok en mulighet var å overføre den problemløsning jeg hadde bedrevet, til andre, allerede eksisterende instanser. Dette var ikke noe nytt, jeg hadde hele tiden sendt pakistanere til arbeidstilsyn, arbeidskontor, kontoret for fri rettshjelp, sosialkontor. Noe annet og bedre var ikke kommet i mellomtiden, bortsett fra at Informasjonskontoret for utlendinger var blitt noe forsterket. Utgangspunktet var mer eller mindre det samme: Enten visste ikke fremmedarbeiderne hvor de kunne henvende seg med sine vanskeligheter, det var fortsatt like stort behov for informasjon. Eller de instanser som eksisterte, kunne eller ville ikke bidra med den hjelp som trengtes.

Juss-Buss var til stor nytte. Da bussen opprettet sin egen fremmedarbeidergruppe, kunne jeg sende mange som trengte juridisk hjelp, dit. Dette virket imidlertid ikke umiddelbart og bare positivt for nedtrapping. Med hjelp fra Juss-Buss ble de aller fleste sakene løst til pakistanernes egen fordel. Men dessverre var det ofte slik at jeg fikk æren for dette som det første og nærmeste ledd i hjelpekjeden. Derfor kom det bare flere personer til meg.

Fremmedarbeiderforeningen (FAF)

Jeg hadde lenge sett Fremmedarbeiderforeningens (FAF) arbeid som interessant og viktig. Foreningen, som var startet av fremmedarbeidere og andre interesserte, hadde nettopp til oppgave å beskytte fremmedarbeidernes interesser, både på kort og lang sikt. Da jeg ble valgt inn i foreningens styre, håpet jeg å kunne dreie situasjonen bort fra det humanitære, sosialarbeidermessige til kollektivt samarbeid på et mer politisk og prinsipielt grunnlag. Jeg håpet også at en del av pakistanernes problemer kunne kanaliseres over til Fremmedarbeiderforeningen, slik at jeg kunne avlastes. Det ble likevel vanskelig å komme over på et mer prinsipielt plan, av mange grunner: dels fordi det var så mange akutte problemer vi ikke kunne overse, dels fordi foreningen var så ung og dessuten hadde svært knappe ressurser.

Mine erfaringer i forbindelse med juridiske problemer, spesielt knyttet til fremmedloven, førte til at jeg ble valgt inn i FAFs nyopprettede juridiske komité, og jeg skulle lede gruppen. Dette brakte meg fra asken til ilden. For det første var det ikke lenger bare pakistanernes problemer jeg måtte ta meg av, men også andre nasjona-

liteters. Dessuten var det nå legitimt å gå til meg, på et mer formelt grunnlag. Det minste fremmedarbeiderne kunne forlange av en forening spesielt dannet for å ivareta deres interesser, var at de fikk råd, hjelp og veiledning der. Det ble min *plikt* å gjøre hva jeg tidligere hadde utført frivillig.

Det viste seg også at det fortsatt hovedsakelig ble pakistanere jeg fikk å gjøre med. Dels fordi ringvirkningene innen denne gruppen så å si hadde nådd ytterkantene – svært få visste *ikke* om meg. Men også fordi pakistanerne utgjorde den største gruppen fremmedarbeidere i Oslo. Nok et forhold spilte inn: Tidligere konkurrerte forskjellige grupper pakistanere om meg som ressursperson. Nå kom konkurransen på mange måter til å stå mellom pakistanere og andre grupper fremmedarbeidere. Pakistanerne betraktet meg som «sin». De hadde riktignok sine egne valgte representanter i FAF, men da disse var mine gamle «personlige» venner, var det ikke til å unngå at de søkte å kontrollere meg.

Det nærmet seg den tiden da mitt forskningsstipend ville utløpe, og jeg måtte konsentrere meg om å skrive. Nye former for nedtrapping ble forsøkt. Jeg reduserte kontortiden og arbeidet hjemme fire dager i uka. De to dagene på kontoret var i sin helhet viet pakistanere og andre fremmedarbeidere. Det gikk ikke lenge før jeg måtte la være å ta telefonen de dagene jeg satt hjemme. Senere lot jeg være å komme de to faste dagene på kontoret, byttet om dagene og gjorde meg usynlig. Men det var vanskelig å være bortreist samtidig som en var til stede. Jeg forsøkte naturligvis å forklare at jeg ikke hadde tid til å drive som før, men det hjalp lite så lenge pakistanerne ikke hadde særlig mange andre steder å gå.

Sakte gikk det tilbake med ringvirkningene, og etter hvert kom det ikke så mange nye pakistanere inn i bildet. Men mine venner trakk seg også tilbake. Mange var fornærmet og skuffet og hadde mistet tilliten til meg. Enkelte mente å få bekreftet gjennom meg hvordan nordmenn var – de inviterte dem til døra, men slapp dem ikke inn. Nordmenn brydde seg ikke om pakistanere. Alt dette var naturligvis ganske smertelig iblant.

Men samtidig gikk også nedtrappingen av seg selv. Andre prosesser var inne i bildet. *Negativ feedback* var en slik prosess, som for så vidt hadde pågått hele tiden. Det gikk dårlige rykter om meg, og sladder, mistanker og sjalusi gjorde seg gjeldende. Mange var skuffet over at jeg ikke hadde vært til noen hjelp. Det eksisterte fortsatt misforståelser. Tidligere hadde jeg forsøkt å bekjempe slike ting som virket som barrierer for både kvalitativ og kvantitativ kontakt. Jeg valgte nå å la slike «selvregulerende» mekanismer få virke mer uforstyrret, slik at nedbrytende prosesser fikk gå sin gang uhindret.

Stabilisering kan man betegne nok en prosess. Pakistanerne hadde gjennomgått en tilpasnings- og sosialiseringssprosess som hadde ført til en langt større grad av

selvhjulpenhet: Mange snakket norsk etter hvert, flere hadde funnet seg til rette i arbeidslivet. Flere hadde færre problemer. Det fantes flere til å ta seg av nykommere, pakistanerne fikk sine egne eksperter, sine egne foreninger, og deres tradisjonelle hjelpeapparater ble tilpasset forholdene i Norge. Av den grunn representerte ikke jeg lenger det samme knappe gode som før. Da konverteringsmulighetene i forbindelse med meg som ressursperson opphørte, falt også betingelsene bort for å bruke meg som middel for eksempel i en politisk maktkamp.

Innvandringsreglene hadde også endret seg. Det ble stilt langt strengere krav til søkere av arbeidstillatelse, blant annet skulle de kunne snakke et europeisk språk. Denne kvalitetskontrollen foregikk utenfor det norske territorium. Dette medførte, om ikke færre, så i hvert fall en usynliggjøring av enkelte problemer i forbindelse med innvandring. Det var også noe enklere å avslå hjelp – en pakistaner på mitt kontor var noe annet enn en pakistaner i Pakistan.

Oppsummering og evaluering

Forskningsmetoden, sett i retrospekt, kan ses som en interaksjonsprosess, som sosial samhandling mellom forsker og «objekt». Prosessen, som her er oppdelt i ulike faser, er naturligvis bare et utsnitt av et historisk forløp som har sin fortid, og som fortsetter etter at forskeren har trukket seg ut.

Situasjonsbestemte, kommunikasjonsmessige, sosiale, kulturelle, materielle og andre betingelser påvirket i sterk grad kontaktforholdets innhold og karakter. Det utviklet seg et sosialt bytteforhold. Dette igjen påvirket kontaktnettverkets størrelse, eller antall personer som kom i kontakt med forskeren. Oppbyggende og nedbrytende prosesser har pågått hele tiden og parallelt, både med hensyn til kontaktforholdets kvalitative og kvantitative sider.

Min etableringsfase blant pakistanske fremmedarbeidere kom samtidig som en stor gruppe av dem selv var i ferd med å etablere seg i det norske samfunn. Stort sett har det vært nykommerproblemer jeg har arbeidet med. Muligens var det et forskningsmessig sett strategisk heldig tidspunkt. Etterprøving av forskningsresultatene vil imidlertid være vanskelig fordi så mange ytre betingelser har endret seg.

Min «kunstige» rolle, som mer ble utformet etter omstendighetene og tilfældighetene og pakistanernes egne behov og interesser, har vist seg å være nyttig som inntak til flere problemstillinger. Pakistanernes situasjon i det norske samfunn er, både ut fra de omstendighetene de lever i her, og ut fra den kulturelle/sosiale bakgrunn, nødvendigvis preget av konkurranse i sterk grad. De må konkurrere med landsmenn om enkelte goder, med utlendinger/fremmedarbeidere om andre, og med norske arbeidere og nordmenn generelt om atter andre goder. I den grad jeg

har vært en ressursperson, hvilket det i mange tilfeller ikke kan herske tvil om, har jeg, ved å studere min egen rolle, fått inntak til å avdekke og forstå hva som defineres som sentrale målsettinger, interesser og verdier. Videre har de individuelle strategiene i konkurransen om knappe goder kunnet studeres.

Aksjoner og sosialt arbeid jeg selv har satt i verk, har i tillegg bidratt til å avsløre sider ved det norske samfunn: betingelser for og reaksjoner på pakistanernes atferd. Videre har dette gitt inntak til en studie av gruppestruktur og gruppedynamikk, noe vi skal komme tilbake til i senere kapitler.

Det har vært nødvendig med kontakt og tillit på nokså personlig grunnlag. Å sette seg inn i andre menneskers situasjon krever deltagelse og medmenneskelighet. Dermed er det lett å falle i den «humanitære fellen»: Negativ diskriminering og etnosentriske fordommer snus lett til et blindt forsvar, og humanisme blir lett positiv diskriminering. Ikke bare kan dette bidra til å tilsløre virkeligheten, men det forvansker også en sosiologisk analyse av den. Det tok tid før jeg kunne praktisere innholdet i følgende setning, som jeg lærte i Fremmedarbeiderforeningen: *You don't stop discriminating a man until you can tell him that he is a son of a bitch if he really is a son of a bitch.*

Del V – Om organisert sosial virksomhet

INNLEDNING

Det foreligger sparsomt med opplysninger om arbeidsmigrasjonen fra Pakistan til andre land, skjønt den har pågått i vel en menneskealder. Heller ikke finnes det noe særlig sosiologisk litteratur som forteller om pakistanernes situasjon i de land de tar opphold i. Mesteparten av utvandringen fra Pakistan har gått til England.⁴¹ Her foreligger en del forskningsrapporter om innvandringsproblematikken generelt, og i enkelte av disse studiene finner en også pakistanerne nevnt. Et par små studier er knyttet spesielt til denne innvandrerguppen (se f.eks. Patterson 1968, 1969; Rose 1969).⁴²

En av konklusjonene i disse undersøkelsene er at pakistanske innvandrere ser ut til å være spesielt motvillige overfor integrasjon i det nye samfunnet. De isolerer seg og lever i en slags selvforsynt og forlenget pakistansk tilværelse i det fremmede landet. Mange mener at dette kan ha alvorlige negative konsekvenser. Man finner for eksempel konsentrasjoner av pakistanere i enkelte boligområder, som etter hvert truer med å utvikle seg til gettolignende slum. Noe tilsvarende finner man i arbeidslivet: Pakistanerne er overrepresentert i enkelte lavt betalte og ellers lite attraktive yrker og stillinger. Befolkningen for øvrig kan lett assosiere dette med lav status og komme i skade for å få en generelt negativ eller nedlatende oppfatning av pakistanerne. Dersom ikke pakistanerne solidariserer seg med andre grupper i samfunnet som de kan ha felles interesser med, har de også små muligheter til å endre sin situasjon, blir det hevdet.⁴³ Situasjonen forklares ofte med *the Muslim*

41 I 1966 var det registrert 119 700 pakistanske immigranter i Storbritannia. De utgjorde da ca. 13 prosent av alle samveldeimmigranter (Rose 1969). Antall pakistanske arbeidstakere i Norge var 5400 i august 1972 (NOU 1973:17).

42 For øvrig pågår en del forskningsvirksomhet spesielt om pakistanere som foreløpig ikke er publisert.

43 Situasjonen er ikke spesiell for pakistanernes materielle og sosiale status i det engelske samfunnet. Heller ikke skiller England seg særlig ut fra andre vesteuropeiske land når det gjelder bruk av fremmedarbeidere og disses posisjon i samfunnet. Det er pakistanernes *reaksjon* på situasjonen som anses å være egenartet. Implisitt ligger den antagelsen at andre innvandrergupper i større grad søker og oppnår bedre former for integrasjon.

way of life: Årsaken til segregeringen og tilbaketrekkingen søkes i stor grad i kulturelle og religiøse forhold.

Nå er situasjonen i Norge på mange måter annerledes enn i England. Innvandringspolitikken har vært forskjellig, årsakene til og omfanget av innvandring varierer, og det engelske samfunn skiller seg fra det norske på mange måter en ikke behøver å kommentere nærmere her. Vi mener imidlertid å ha påvist tendenser som tyder på en lavere sosial og materiell status blant fremmedarbeidere enn i den norske befolkningen for øvrig, og pakistanerne kan ikke ses som noe unntak fra dette. Det er altså felles trekk i utgangspunktet.

Det er kanskje for tidlig å uttale seg om hvorvidt fremmedarbeiderne generelt, og pakistanerne spesielt, lever i en isolert tilværelse i det norske samfunn. Enkelte tendenser i dagens situasjon gjør det likevel påkrevet å reise dette spørsmålet og diskutere de forhold som nevnes i forbindelse med årsaker til og *konsekvenser av segregering*. Det dreier seg jo i realiteten om makt- og avmaktspromatikk, og hvordan en gruppe handler i forhold til det å være økonomisk, sosialt og politisk undertrykt.

I dette kapitlet skal vi derfor gå nærmere inn på pakistanernes faktiske handlinger i en situasjon som objektivt beskrevet kan sies å være avmektig, og som subjektivt sett oppleves problematisk. Vi skal fremfor alt se på de tradisjonelle formene for solidaritet og organisering og studere hvor anvendbare de er i nye sosiale situasjoner. Vi vil også ta for oss nye former for sosial organisering, tendenser til endring og mulige betingelser for nye former for solidaritet og samhold. I hvilken grad *the Muslim way of life*, eller kulturelle faktorer, kan tjene som en forklaringsvariabel når det gjelder segregering og isolasjon, vil også bli drøftet.

Det dreier seg i stor grad om grupperes teknikker og strategier for å oppnå goder, bevare verdier og forsvare interesser. Vi skal derfor diskutere konsekvensene av pakistanernes tilpasningsteknikker. Er det tilpasningsteknikkene som forklarer lav materiell og sosial status? Eller må de ses som et svar på krav fra omgivelsene? Virker tilpasningen opprettholdende på situasjonen, eller kan den bidra til endring? Kan det være slik at segregering faktisk er en betingelse for medvirkning i storsamfunnet?

ARBEIDSINNVANDRING OG SOSIAL ORGANISASJON

Innledning

I boken *Sosial isolasjon i dagens samfunn* (Retterstøl 1972) skriver Astrid Heiberg om innvandringen til Norge fra Pakistan:

Så opplevde vi at det kom en strøm av pakistanere som tilsynelatende var turister, men som etter innreisen her meldte seg som arbeidssøkere. Uten at det direkte har kunnet påvises, hadde man inntrykk av at fremgangsmåten gjerne var at det kom en velkledd pakistaner med koffert og plastpose full av penger. Politiet har anledning til å undersøke ved passkontrollen om turistene har med seg tilstrekkelig mange penger til å dekke opphold og hjemreise. Et par dager senere meldte den samme mannen seg på arbeidskontoret i en ganske annen forfatning, mens dress, koffert og plastpose med penger var på vei tilbake til Tyskland eller hvor agenten oppholdt seg med nestemann.

Heibergs beskrivelse av de problemer utlendinger kan ha med å finne arbeid i Norge, bærer sterkt preg av å være basert på intervjuer med representanter fra fremmedmyndighetene. Påstandene kan i og for seg være riktige nok, men det virker neppe heldig å fremstille et fenomen såpass ensidig og løsrevet fra videre sammenhenger. Beskrivelsen vekker kanskje hos enkelte en munter beundring for pakistanernes oppfinnsomhet. Men det er også fare for at leseren snarere vil føle medlidenhet, avstandtaker eller i verste fall fordømmelse av disse «illegalt handlende» menneskene.

I dette kapitlet skal vi ta for oss former for sosial organisering i arbeidsvandringen fra Pakistan. Det gjør det mulig å se ovennevnte beskrivelse i en større sosial sammenheng.

Den problemløsende prosess

Som tidligere nevnt ble norsk innvandringspolitikk karakterisert som liberal i de årene da majoriteten av de pakistanske fremmedarbeiderne kom til Norge (1970–71). Vi merket oss spesielt det forhold at det fra norsk side ble gjort lite eller intet for å organisere eller styre innvandringen, for eksempel i form av internasjonale avtaler, mottakerapparat eller lignende. Det hele var – og er fortsatt – mer eller mindre overlatt til det enkelte menneske. Fravær av tilbud kjennetegner fortsatt situasjonen. Fremmedarbeiderne behandles individuelt og må stole på egne ressurser.

La oss betrakte arbeidsvandringen som en problemløsende prosess. Ethvert krav og enhver hindring som oppstår når en utlending ønsker å arbeide i et fremmed land, representerer for den enkelte helt konkrete problemer som må løses. Bare det å skaffe seg pass kan volde besvær. I mange land får ikke hvem som helst et pass. Passet koster penger. Det skal dokumenteres hvem man er og når man ble født – noe som kanskje aldri er blitt registrert. De offentlige kontorene kan ligge mange

dagsreiser fra hjemstedet. Postgangen er kanskje alt annet enn god. Fotografer finnes ikke i nærheten, og så videre.

Tilsvarende praktiske problemer reiser seg i forbindelse med hele utvandringssprosessen så vel underveis som ved ankomsten til det land man søker arbeid i. Ikke alle har de samme forutsetninger for å kunne løse slike problemer på egen hånd, ikke alle har de fornødne ressurser. Spørsmålet om hvordan ressurser kan *tilføres*, blir derfor sentralt.

Begrepet «ressurs» betegner latente egenskaper, kvaliteter eller mengder. En ressurs eksisterer først når den kan brukes. For at mennesket skal kunne styre og kontrollere sine egne livsvilkår, realisere sine interesser og nå sine mål, kreves mange slags ressurser, både materielle (penger og eiendom), kunnskap og informasjon (utdannelse, yrkeserfaring osv.), psykiske og fysiske ressurser, politiske, kulturelle, og ikke minst sosiale ressurser. Med «sosiale ressurser» mener man et individs tilknytning til eller integrasjon i et samfunn, en organisasjon eller en gruppe.

Implisitt i norsk innvandringspolitikk ligger den antagelse at fremmedarbeiderne kommer én og én, og at det er en individuell affære å krysse landegrensene på jakt etter arbeid. Dette er oftest feilaktig. Ser vi på innvandringen fra Pakistan, har den vært, og er fortsatt, i høyeste grad organisert. Men i mangel av noe formelt ansvarlig apparat har det utviklet seg forskjellige former for uformell sosial organisering.⁴⁴

Spørsmålet om tilføring av ressurser skal her ses i sammenheng med ulike former for uformell sosial organisering som er aktuelle i den sammenheng. En kan skille mellom to hovedformer for organisert tilføring av ressurser: 1) gjennom tradisjonelle sosiale mekanismer og 2) gjennom innovator- eller entreprenørvirksomhet. Mens den første typen hovedsakelig er bygget over slektskapsrelasjoner, er den andre basert på to typer relasjoner: økonomiske relasjoner og «klient»-relasjoner. I praksis kan det være stor overlapping og ingen egentlig skarpe grenser mellom de ulike typene. Men rent analytisk kan skillelinjene være fruktbare.

Ressurstilføring gjennom tradisjonell sosial organisasjon

På den ene side har vi her med samfunnsmessige, kulturelle tradisjoner å gjøre, på den annen med utvandringstradisjoner. Innen den arabisk-islamske kulturkrets, som Pakistan er en del av, bestemmes ens sosiale posisjon i langt sterkere grad enn

44 Med «formell sosial organisering» tenkes det her på relasjoner mellom mennesker som er ordnet på grunnlag av offisielt fastlagte regler og forordninger, med en offisiell fastlagt målsetting. Uformell sosial organisering er da de mellommenneskelige relasjoner som er ordnet i forhold til hverandre på grunnlag av uoffisielle regler, forordninger og målsettinger.

i vårt land ved fødsel. De ressurser man senere i livet har til rådighet, tilføres tradisjonelt gjennom familie- og slektskapssystemet.

Sammenlignet med forholdene i Norge har familie og slektskap naturligvis en helt annen betydning i det pakistanske samfunn. Det utvidede familie- og slektskapsnettverket har, som vist tidligere, mange funksjoner som i vårt samfunn er overført til spesialiserte enheter ellers i samfunnet, for eksempel viktige religiøse, sosiale, politiske og økonomiske funksjoner. Fra individets synspunkt er derfor ens familie og slekt av omfattende betydning. De fundamentale rettigheter og forpliktelser i livet følger blodets bånd. Solidaritet er først og fremst knyttet til disse nære relasjoner.

Arbeidsvandringene både innenfor landets grenser og til fremmede land har i stor grad vært et familieforetagende i Pakistan. På mange måter kan arbeidsvandringene betraktes som langsiktige økonomiske investeringer på slektskapsbasis. Hvordan dette systemet fungerer, kommer tydeligst frem når en ser det i et historisk perspektiv.

Utvandring eller fraflytting har hovedsakelig vært avgrenset til de fattige fjellstrøkene i grenseområdene nord i landet.⁴⁵ Da britene trakk seg ut av landet i 1947, var arbeidsvandringene allerede blitt en tradisjon. For å heve levestandarden hjemme ble en sønn sendt av gårde til de store byene, hvor det fantes litt industri. Hele den utvidede familien sparte som regel sammen midler for at reisen kunne finne sted. Dersom sønnen fant arbeid, sendte han penger hjem igjen som kom hele familien til gode. Mange ble imidlertid gående arbeidsledige i storbyene, og av disse reiste flere videre til England. Andre tok arbeid i den britiske handelsflåten, og mange av disse slo seg også senere ned i England. Da emigrasjonen for alvor tok fatt i 1950-årene, eksisterte det allerede et tradisjonelt bånd mellom de tidligste utvandringsområdene og England (Rose 1969). Senere har pakistanere søkt arbeid i de fleste andre land i Europa, spesielt i Danmark, i Canada og også i Australia. Først i slutten av 1960-årene ble Norge et mål.

Preget av å være et familieforetagende har ikke forandret seg, snarere tvert imot. Når en familie først har fått en av sine vel etablert i det fremmede, er mulighetene lagt til rette for at nok et familiemedlem kan følge etter. Penger sendes hjem, informasjon sendes hjem. Utvandrerene kan finne arbeid og bolig for en bror, en fetter, en onkel eller en far, og når denne også er vel etablert, øker mulighetene for at enda flere kan følge etter. Dette systemet virker som en snøball som ruller. Jo flere som reiser ut, desto flere nye blir i stand til å følge etter. Og som årene går, endrer situasjonen seg både i hjemlandet og i det landet arbeidsmigranten har reist til.

45 Utvandringen til England gikk spesielt fra Mirpur-distriktet.

Opprinnelig var det fattigdom, arbeidsløshet og undersysselssetting som forårsaket utvandringen fra de tradisjonelle utvandringsdistriktene. De økonomiske forholdene har alltid spilt en stor rolle og er fortsatt et av de viktigste utreisemotivene for de fleste. Men etter som tiden har gått, er levestandarden blitt hevet i de familier som i flere år har mottatt penger fra familiemedlemmer i utlandet. Langt flere enn tidligere har fått bedre utdanning og mer informasjon om mulighetene i andre land. For disse er sannsynligvis konkurranseevnen på det pakistanske arbeidsmarkedet blitt større, og dermed mulighetene til å finne arbeid i hjemlandet bedre. Likevel er det mange som velger å utvandre til tross for det, eller kanskje nettopp derfor. På grunn av generell stor arbeidsløshet presses lønningene ned i de fleste yrker, og man oppnår sjelden noen god lønn til tross for høy utdanning. Dette igjen må ses i sammenheng med økt informasjon om forholdene i andre land, sammenligningsgrunnlaget må forventes å være endret. Kontaktene utad er flere, og dermed kan utvandring være et mer utbredt *oppfattet* alternativ. Og et *mulig* alternativ, ettersom det over tid har skjedd en akkumulering av teknikker og kunnskaper i arbeidsvandring.

Også de pakistanerne som er kommet til Norge, har sine hjem i nærheten av de tradisjonelle utvandringsområdene. Cirka 80 prosent kommer fra ett og samme distrikt, Gujrat, som også ligger i den nordlige delen av Pakistan. Mange kan betegnes som «annengenerasjonsutvandrere», som neppe har de samme utreisemotivene som de første.

Man kan grovt skille mellom to hovedgrupper pakistanske innvandrere til Norge etter disse tradisjonskriteriene. De som kommer fra familier med lange utvandringstradisjoner, ser ut til generelt å ha flere – og også være garantert en sikrere tilføring av – ressurser av alle slag. Førstegenerasjonsutvandrerne, derimot, ser ut til å være mer ressursfattige, og de er i mindre grad garantert tilføring av ressurser utenfra.

Det kan også være fruktbart å operere med begrepet «syndrom» i denne sammenheng. Det ser ut til å være en sterk sammenheng mellom de ulike typer ressurser, slik at en for enkelte personers vedkommende kan snakke om *rikdomssyndromer*. For eksempel ser det ut til at personer med høy utdanning også har en bedre økonomi, en yrkesbakgrunn som kan være mer anvendbar i Norge, og bedre språkkunnskaper. Bak dette igjen står på mange måter slektskapet. Familienettverket – især der dette har spredd seg i europeiske land over generasjoner – representerer en potensiell ressurstilfører som kan mobiliseres om nødvendig.

På den annen side finner en *fattigdomssyndromet*. De personer som ikke har noe slektskapsnettverk å støtte seg til i Europa, «førstegenerasjonsutvandrerne», har antagelig hatt mindre sjanser til å få en utdanning. Utdanning koster penger, noe

som ofte har vært avhengig av at slekt i utlandet har kunnet sende penger hjem. De har derfor mindre penger å rutte med og større gjeld – blant annet fordi det kan ta lengre tid for disse å orientere seg, finne arbeid og så videre. De har færre språkkunnskaper og er mer avhengige av hjelp utenfra. De er samtidig det letteste bytte for spekulanter av alle slag. Samtidig som disse vil være den gruppe som vanskeligere kan tåle å bli avvist når de først har kommet til Norge, vil de ha større sjanse for nettopp å bli det. Fordi de ikke snakker engelsk, får de bare annenhåndsinformasjon, som kan være både uklar og feilaktig, noe som igjen fører til misforståelser og (kanskje ubegrunnet) frykt. Det vil være vanskelig for dem å utnytte tilbud som foreligger, tilbud som er spesielt beregnet på utlendinger. På grunn av feilinformering risikerer de å handle i strid med regler og normer, og også lover. Som familiens kanskje eneste utvandrer vil også mye stå og falle med dem, og konsekvensene av en «mislykket» investering i form av arbeidsvandring vil være desto mer drastiske.⁴⁶

Ressurstilførsel ved innovasjon/entreprenørskap

Arbeidsvandring mellom land kan by på uendelig mange konkrete og praktiske problemer som må løses. Vanskelighetene øker jo lenger landene ligger fra hverandre – geografisk, sosialt, kulturelt og ellers. Langs hele reiseruten finnes etterspørsel etter slike goder som penger, kontakter og informasjon. Helt fra man legger planer i hjemlandet, og til lenge etter at man er etablert i et fremmed land, finnes behov for hjelp. Dette er tidlig blitt utnyttet av innovatører eller entreprenører,⁴⁷ som derved ser muligheter til å tjene penger eller øke sin makt. Forholdene er ikke spesielle for utvandringen fra Pakistan, en finner lignende virksomhet i alle utvanderland.

Innovasjon basert på økonomisk profitt

Innovatører eller entreprenører kan være personer eller grupper som finner muligheter til å tjene penger på arbeidsvandringene. Dette er muligheter som oppstår i situasjonen, og som tidligere ikke er utnyttet. Vi skal ikke her trekke frem de

46 Man må være forsiktig med å generalisere her. Det finnes pakistanere i Norge som er mer eller mindre selvforsynte på ressurser til tross for at de er førstegenerasjonsutvandrere. Og en finner ressursfattige personer som kommer fra familier med lange utvandrertradisjoner. Men felles for disse kan likevel være det forhold at familien i stor grad er brukt som springbrett for å kunne utvandre.

47 For en diskusjon av entreprenørbegrepet, se f.eks. Barth (1965) og Kasdan (1965).

formelt organiserte virksomhetene, slik som reisebyråer, flyselskaper og banker, men avgrense oss til de uformelle formene.

Entreprenørene har tatt seg av alt fra å ordne pass, reise penger og reiserute, til arbeid og bolig i det fremmede landet. Kontakter underveis, adresser og informasjon generelt har også vært deres oppgave å skaffe til veie. Takket være innovatører har mange fattige som ikke kunne skaffe seg ressurser på den tradisjonelle måten, fått anledning til å utvandre. Eller innovatørene har dekket en del tilgang på ressurser, og familien resten.

Ikke all denne virksomheten har hatt positive følger. De såkalte reiseagentene opererer ofte illegalt. Ved å spre falsk informasjon, lokke uvitende personer ut på reise og gi falske løfter kan de senere sette press på stakkarene, som ofte er helt overlatt til agentene. Disse tar seg godt betalt for sine tjenester, låner ut penger til skyhøye renter og skaffer ofte falske papirer – noe ofrene sjelden har anledning til å kontrollere.

Til enhver tid, under hele vandringsprosessen, gis det nye muligheter til å spekulere i andres nød. Slike relasjoner opphører ikke før spekulantene har fått de pengene de forlanger. Dette økonomiske presset kan vare lenge, og situasjonen kan forlenges fordi nye behov dukker opp eller skapes. Vi kjenner situasjonen fra utvandrerlandet, underveis, og i det landet man reiser til: Behov utnyttes, ofte på grunn av manglende alternativer. Markedet ligger åpent så vel for landsmenn som for andre.⁴⁸

Det er i særlig høy grad de mest ressursfattige som utsettes for eller må søke hjelp hos slike agenter. For disse personene er en agent eller spekulant ofte den eneste utveien, og det rettes sjelden kritikk mot dem av den grunn. Offeret kan også trues til å holde munn dersom det er illegale forhold. Men det er viktig å være klar over at agenter dekker et behov, og at andres tjenester ikke alltid oppfattes som utnytting av pakistanerne selv.

Hvorvidt agentene eller innovatørene opererer på illegal basis, kan også være avhengig av hvem som definerer virksomheten. Lovene kan være forskjellige i to land. Til tross for likheter i lovverket kan praksis være forskjellig. Hva vi anser som bestikkelser, kan i andre land være den alminnelige måte å oppnå goder på. Og dessuten kan man langt fra regne med at arbeidsvandrerne er kjent med våre lover og regler, ofte har de heller ikke den minste kunnskap om hjemlandets formelle lovverk.

48 Hvor mange hundretusener av fremmedarbeidere som oppholder seg illegalt i vesteuropeiske land, er det ingen som vet. Bare i Tyskland regner man med at det er 1/4 million. Hvor mange av disse som igjen er offer for utnytting og misbruk, er like ukjent. Agentene spiller en stor rolle i denne sammenheng.

I motsetning til den stabile tilførsel av ressurser som familienettverket kan sørge for, er innovatørene mer å finne på «punkter» i prosessen. Problemer dukker opp og løses etter hvert, og man kan komme i kontakt med en serie entreprenører på ulike steder, til ulike tider, for ulike problemer. Entreprenørene er «spesialister», mens familiesystemet har muligheter for å ta seg av de fleste behov og interesser generelt. Likevel dannes tilsynelatende egne grupper omkring entreprenørene, men de økonomiske relasjonene er ikke så stabile som slektskapsrelasjonene, det finnes liten solidaritet mellom entreprenør og «kunde».

Innovasjon basert på prestisje

En annen måte å skaffe seg ressurser på er å knytte seg til en «garantist». Garantisystemet kjenner vi fra England, muligens har det tradisjonelle røtter i det pakistanske samfunn.⁴⁹ Opprinnelig var det slik at tidligere utvandrere garanterte for venner i hjemlandet med det formål at de kunne få innreisetilatelse i England. Systemet utviklet seg videre, slik at man etter hvert kunne garantere for helt ukjente personer (Rose 1969).

Det samme kan man finne blant pakistanere i Norge. Det behøver ikke nødvendigvis å være slik at en person garanterer for reisepenger eller arbeid *på forhånd*, og på den måten skaffer arbeidstillatelse for en annen i hjemlandet. Like gjerne kan relasjonen oppstå underveis eller i Norge. Poenget er *innholdet* i relasjonen. Den ene person kan garantere for ressurser den andre – «klienten» – mangler, det være seg informasjon, pengelån, tolkeservice, litt hjelp til å finne arbeid, et sted å være i fritiden, eller nær sagt hva som helst. Systemet er dessuten ikke basert på økonomisk profitt. Det garantisten får tilbake, er takknemlighet, lojalitet og prestisje. Dette kan igjen konverteres til politisk makt. Jo flere klienter en garantist har, desto større gruppe tilhengere og desto større sjanser for å bli valgt til leder. På mange måter har garantisten mange av de samme funksjoner overfor klienten som familiegruppen har overfor det enkelte medlem. Men klienten kan ikke gjøre krav på de samme rettighetene som eksisterer i slektskapsrelasjonene. På den annen side kan heller ikke garantisten være helt sikker på klientens lojalitet. Hans pressmiddel er å trekke ressursene tilbake, forutsatt at det ikke finnes konkurrenter.

Betingelsene for de ulike formene for uformell sosial organisering som her er nevnt, er delvis å finne i kulturelle og tradisjonelle forhold, delvis i personlig initiativ. Som ressurs er de imidlertid hovedsakelig å betrakte som svar på den aktuelle situasjon arbeidsvandrerne står overfor. Også norsk innvandringspolitikk har

49 For eksempel det tradisjonelle politiske lederskap.

bidratt til å gjøre slik sosial organisering nødvendig og *anvendbar*, i nye sammenhenger, på nye steder og til ulike tider.

Organisert innvandring

La oss ta perioden fra 1968 til 1971 for å illustrere dette. Perioden var preget av stadige innskjerpinger i de norske innvandringsreglene, og stadig nye kontrolltiltak ble satt i verk overfor utenlandske arbeidssøkere. Situasjonen er blitt beskrevet som om dette var tiltak fra myndighetenes side for å dempe tilstrømningen av utlendinger til Norge. Det er vel så sannsynlig at innskjerpingen var forventet, og at det dermed var om å gjøre å få innpass i Norge før en eventuell innvandringsstopp. (Erfaringer hadde man blant annet fra både England og Danmark.) Poenget er imidlertid at myndighetenes kontrolltiltak nesten aldri virket etter sin hensikt. Det kom stadig nye og flere arbeidssøkende utlendinger enn ønsket, da spesielt pakistanere.

På denne tiden hadde pakistanske familie- og slektskapsnettverk fått fotfeste i Danmark, og etter hvert også i Norge. Store deler av innvandringen fra Pakistan akselererte raskt da disse kanalene først var etablert. Med økte restriksjoner og strengere krav, og altså flere problemer som måtte løses, fikk slektskapsnettverkene økt betydning. Man kunne mobilisere slekt, om ikke i Norge, så i hvert fall i Danmark eller England. Dette satte mange av pakistanerne i stand til å *møte* de skjerpede og uklare innvandringsregler. Myndighetenes filter var innrettet på kontroll av enkeltmennesker. Men pakistanerne opptrådte ikke som individualister, de handlet mer som *organiserte grupper*.

Slektskapsnettverket garanterte for økonomisk støtte, det bidro med informasjon og hjelp med formaliteter som å fylle ut skjemaer, og hjelp til å finne arbeid og bolig. Der kunne man hente trøst og oppmuntring, moralsk og mentalt. Ikke minst kunne nettverket kontrollere at saken gikk sin gang. Brødre i Oslo kunne undersøke hos arbeidsgiver, vert og politi hvor saken sto, og straks melde fra til den som ventet på arbeidstillatelse i Hamburg, dersom man måtte endre sin strategi.

I nettverket fantes oversikt over hvordan andre arbeidssøkere var blitt behandlet. En kunne henvise til parallelle tilfeller og argumentere med det i tilfelle klager. Uklarheter i fremmedloven kunne anvendes til egen fordel. Om man ikke direkte satte seg inn i selve lovverket, ble den akkumulerte erfaring omkring politiets praksis nyttig. Smutthullene ble funnet.⁵⁰ Og pakistanerne brukte sin rett til å

50 Som en pakistaner uttrykte seg: «The law is as a candlelight. If you warm it, you can bend it in whatever direction you like.»

klage på avgjørelser som for dem var negative. Fikk de avslag på søknad om arbeidstillatelse én gang, søkte de på nytt, med et bedre tilbud på hånda. De *krevde* sin rett. Dette skapte irritasjon, hos fremmedmyndighetene ikke minst. Pakistanerne ble «rusk» i det byråkratiske maskineriet.

Interessant kan det være å minne om fremmedmyndighetenes forventninger om og frykt for at det skulle komme lite tilpasningsdyktige personer til Norge. At det kunne ta flere måneder fra ankomsten og til arbeidstillatelse forelå, forteller ikke bare om en treg saksbehandling og forhaling fra myndighetenes side, lang og kostbar ventetid, og hvor vanskelig det kunne være for enkelte å finne både arbeid og bolig som svarte til kravene, men det vitnet også om en høy grad av *utholdenhet* og *tilpasningsevne* hos de arbeidssøkende pakistanerne. På stadig skiftende omstendigheter, inkonsekvent og uklar behandling, skiftende praksis og strengere kontroll svarte pakistanerne med å følge opp situasjonen til myndighetene omsider ble tilfredse.

Jo større slektskapsnettverk, desto bedre sjanser hadde man til å mobilisere og handle organisert i denne situasjonen. Men ikke alle hadde slike ressurser som et vel utbygget slektskapsnettverk kunne representere. Det ble hevdet at ni av ti personer ble avvist ved passkontrollen ved de nordiske yttergrensene sommeren 1971. En stor del av disse tilhørte antagelig de mest ressursfattige. Mange av dem var lokket hit på falske premisser, ikke minst med grunnlag i de norske myndigheters uklare og ofte skiftende praksis. Men også de ressursfattige kunne finne midler til å ta opp «kampen» med norske fremmedmyndigheter. En må se det hele i sammenheng med den desperasjon som var til stede, og de alternativer som forelå.

Mange hadde investert i fremtiden, og de aller fleste hadde en gjeld de neppe noen gang ville kunne tilbakebetale dersom de måtte vende hjem. Hadde man hverken slekt eller venner til å hjelpe seg, var man henvist til hjelp der hjelpen bød seg. Med økte restriksjoner fulgte flere problemer, og svartebørs på den enkleste tjeneste. Slik fulgte «menneskehandel» med på kjøpet. Reiseagenter, pengeutlånere, bolighaier, private arbeidsformidlere og korruperte tjenestemenn skjerpet seg i takt med innvandringsreglene. Ingen ville tape penger, aller minst de som hadde lånt penger ut.

Dermed har vi nok en årsak til at myndighetenes innskjerping og kontrolltiltak ikke fungerte som tilsiktet: ikke bare nød, uvitenhet og fattigdom skapte desperasjon, men også den mengde penger, makt og prestisje som var investert i situasjonen, og som sto på spill: Både nødstilte og investorer var desperate i fravær av valgmuligheter.

Det arbeidsmigrasjonssystemet som er beskrevet her, har konsekvenser for pakistanernes videre opphold i det norske samfunn. Gruppens størrelse, sammen-

setning og tilpasningsteknikker preges av både tidligere og nåværende forhold. På mange måter kan oppholdet i Norge ses som en fortsettelse av den problemløsende prosessen, hvor det fortsatt er nødvendig å skaffe til veie ressurser. Dette igjen påvirker solidaritet og samhold, innad og utad.

NASJONAL GRUPPE OG FELLES INTERESSER

Pakistanere i Norge erkjenner at de har felles interesser nettopp som pakistanske fremmedarbeidere i det norske samfunn. Disse felles interessene uttrykkes vanligvis i ett samlebegrep: velferd. De fleste er også enige i at denne felles målsettingen krever organisert samarbeid, og også en form for lederskap. Dermed står man oppe i en situasjon som krever nye former for solidaritet og samhold, på tvers av de tradisjonelle.

Vi skal se hvordan forsøkene på slik nasjonal organisering har gått, og diskutere en del faktorer som har hatt innvirkning på dette arbeidet. Vi skal først se litt nærmere på selve *målsettingen*. Høsten 1971 ble velferdsideologien oppsummert slik av en leder fra Oslo-området:

Man må først få greie på hva som er sykt, så kan man finne medisinen. Spesielle grupper, for eksempel muslimer, har spesielle problemer. Det gjelder ikke bare pakistanere, men også for eksempel tyrkere og marokkanere. Som muslimer trenger vi først og fremst et sted å be, en moské, hvor vi også kan feire våre religiøse høytider som ikke faller på lørdager eller søndager eller andre felles fridager. Hittil har vi lånt rom i Folkets Hus. Men med bidrag fra begge sider, både fra nordmenn og pakistanere, skulle det være mulig å skaffe et eget hus for moské. Vi kan selv skaffe penger, men trenger myndighetenes hjelp til å finne en tomt, for eksempel, å få byggetillatelse eller å finne et velegnet sted. For det andre vil vi gjerne ha fri fra arbeidet på spesielle høytider som ikke faller på lørdager og søndager eller andre felles fridager. Her trengs spesielle privilegier. For det tredje betyr det mye for oss å vite at dersom noen dør her, vil liket bli sendt hjem og få en ordentlig begravelse. For det fjerde er det mat som muslimer ikke kan spise, spesielt svinekjøtt. Vi har også spesielle måter å slakte på og spesielle måter å forberede maten på. Dette kan arrangeres uten alt for store vanskeligheter, for eksempel ved at vi hadde vår egen slakter. Slik situasjonen er, hender det ofte at mange ikke spiser noe kjøtt, og får i seg for lite protein, noe som igjen fører til slapphet på arbeidet. Det kunne også vært ønskelig med en egen butikk, med egne varer. I så fall måtte vi ha spesiell tillatelse for det. Boligproblemet er det neste problem. Dette gjelder jo alle fremmedarbeidere. Det er

vanskelig å bo 20 personer på samme rom. Språket er viktig å kunne dersom det er nødvendig med norskkunnskaper på jobben. Her trengs også spesielle ordninger, eller spesielle kurs. Oversettelse av lovene og generell informasjon er viktig. Især forholdet til politiet. Det hender det kommer brev fra politiet, som mange bare putter i lommen og glemmer fordi de ikke forstår hva som står der. Og så risikerer de å komme for sent til politiet. Jeg mener det er viktig at byrdene deles, og at alle religiøse grupper kommer til orde.

Det var ønske om og vilje til nasjonalt samarbeid, men solidariteten ble også strukket over til å gjelde andre nasjonale grupper som befant seg i en situasjon som på mange måter svarte til pakistanernes. Den første foreningen eksisterer imidlertid ikke lenger, i hvert fall ikke i sin opprinnelige form. Dels er den oppslukt, dels utkonkurrert av andre grupper. Dette henger sammen med flere forhold. Vi skal først se nærmere på gruppestrukturer og gruppedynamikk i denne forbindelse.

GRUPPESTRUKTUR OG GRUPPEDYNAMIKK

Hvis en på et gitt tidspunkt skal analysere pakistanergruppens sosiale struktur i Norge, vil en få et tidfestet bilde som neppe vil svare til virkeligheten på et tidligere eller senere stadium. Endringsprosessene kan best karakteriseres som fusjon eller fisjon, eller sammensmelting og oppsplitting, noe som gjør seg gjeldende på ulike sosiale nivåer. En serie betingelser har gjort seg gjeldende i den sammenheng, vi skal nevne noen. Vi skal først se på situasjonen for nasjonalgruppen som sådan, dernest smågruppene.

Nasjonalgruppen

En av de viktigste faktorene for nasjonalgruppesamhold er *miljøets størrelse*. Som tidligere nevnt har antall pakistanske arbeidstakere i Norge økt fra 14 personer i 1967 til 1439 i 1973. I slutten av 1960-årene hadde pakistanere i Norge neppe noen kontakt med hverandre, både yrkesmessig og geografisk var de spredt.⁵¹ Antallet økte, delvis ved at det fortsatte å komme uavhengige enkeltpersoner, delvis ved at det kom små grupper samtidig, og delvis ved at tidligere ankomne personer sendte bud etter slekt og venner. Det dannet seg etter hvert små, tilsynelatende isolerte grupper uten særlig kontakt med andre.

51 Blant de først ankomne var det flere ressurssterke personer, ofte uavhengige «pionerer».

Ved inngangen av 1970-årene var situasjonen tilnærmet slik at smågruppene og enkeltpersonene av og til hadde kontakt med hverandre, og en viss grad av oversikt over hverandre. Når en pakistaner møtte en annen på gaten, stoppet han for eksempel alltid og pratet med landsmannen. En undersøkelse fra våren 1971 viste at de fleste kom til landet uten å ha sørget for arbeidstillatelse på forhånd, bare cirka ti prosent kom til slike ordnede forhold.⁵² Cirka en fjerdedel av dem som søkte arbeidstillatelse, hadde fått tilsagn om arbeid ved bedrifter hvor det allerede *var eller hadde vært* pakistanere. Noe tilsvarende gjaldt for boliger: 334 personer oppga bare 75 ulike adresser hvor de var lovet bolig. (Mange skulle imidlertid bo på hospits, slik at det bare på to steder var blitt lovet bolig for til sammen 114 personer av denne gruppen.)

Dette var hovedsakelig et resultat av situasjonen på det norske bolig- og arbeidsmarkedet. Behovet for og ønsket om pakistansk arbeidskraft var konsentrert til enkelte bedrifter. Noe tilsvarende gjaldt boligverter – svært mange var motvillige til å leie ut til pakistanere. Men situasjonen reflekterte også nasjonale båndets betydning: Pakistanerne hjalp hverandre, vanligvis *fordi de var landsmenn*.

Betingelsene for en nasjonal forening lå da også etter hvert til rette, og det første forsøket fant som nevnt sted våren 1971. Det fantes en kjernegruppe, med «satellitter» omkring. Denne fusjonen kunne ha utviklet seg til å omfatte alle pakistanerne som da befant seg i Oslo-området, men i løpet av et halvt års tid endret forholdene seg så mye at betingelsene så ut til å falle bort. I løpet av 1971 økte gruppen av pakistanere i Norge med omkring 600 personer, og oppsplittingen i smågrupper fulgte parallelt.

Situasjonen endret seg merkbart etter den innvandringsbølgen som fant sted sommeren 1971, og de endringer som fulgte i innvandringsreglene. Fra da av var det så å si bare mulig å få arbeidstillatelse i Norge dersom en hadde kontakter her på forhånd. Innvandringen fra Pakistan ble dermed stort sett avgrenset til å gjelde slekt og venner til dem som allerede var her. Dette forsterket innvandrergruppens preg av å være sammensatt av grupperinger basert på slektskap.

Dermed begynte også tradisjonelle solidaritetsforhold å gjøre seg sterkere gjeldende. Så lenge det viktigste kriterium for tradisjonell solidaritet ligger i de tradisjonelle slektskaps- og landsbybånd, vil gruppesamholdet på nasjonalt plan avta når nasjonalgruppen øker og familienettverkene blir større. Fisjonen har foregått parallelt med familienettverkens utbredelse.

Nok en faktor er den *geografiske* spredning som etter hvert har funnet sted. I 1971 var nærmere 90 prosent av alle pakistanere samlet i Oslo-området. Prosent-

52 Undersøkelsen ble foretatt av undertegnede og bygget på opplysninger fra fremmedpolitiets kartoteker.

fordelingen er omtrent den samme i dag, men *antall* personer som bor utenfor Oslo, har økt fra en håndfull til vel 250. Disse bor spredt i så å si alle landets deler.⁵³

Hvordan pakistanerne definerer sine *interesser* i det norske samfunn, spiller også en stor rolle. Interessene eller målsettingene kan være sammenfallende og motstridende. Interesser basert på felles nasjonalt og kulturelt grunnlag eksisterer naturligvis blant pakistanerne. Nasjonalgruppen har alltid stått mer eller mindre samlet omkring religiøse interesser, noe som har manifestert seg under de større religiøse høytidene i året. 500–600 mann møttes allerede høsten 1971 for å be i fellesskap.

Pakistanerne har også stått sammen i politiske spørsmål knyttet til hjemlandet. En demonstrasjon mot Indias behandling av pakistanske krigsfanger samlet 700–800 mann høsten 1972. Men det er bare i ytterst sjeldne tilfeller at slike overordnede interesser kan samle alle. Noen er mindre religiøse enn andre, mange mener at en ikke skal drive politikk i utlandet. Mens enkelte grupperinger er opptatt av å arbeide organisert med politiske, religiøse, humanitære eller velferdsmessige målsettinger, er andre mer opptatt av å tjene mest mulig på kortest mulig tid. Ulike grupper forsøker seg på ulike former for «business». Dette ble slik uttrykt av lederen for den første velferdsorganisasjonen høsten 1971:

Jeg er formann, jeg tok initiativet til å danne en forening da jeg så alle problemene pakistanerne hadde i sommer. I begynnelsen var det bare noen få som kunne samles, først de som bodde i Kirkeveien. Dette er senere blitt utvidet til å gjelde alle pakistanerne i Norge, de har automatisk medlemskap, kan en si. Uheldigvis er det en hindring for å bringe alle pakistanerne på samme nivå. Det er kommet i gang filmforretninger, lørdag og søndag. Først startet ett parti, så et annet, og nå er det fem forskjellige partier som driver forretning ved å vise fram pakistanske filmer. Myndighetene krever at dette skal være en kulturell virksomhet på *non-profitable* basis, og det skal være en organisasjon som står bak. På denne måten er vi blitt splittet. Filmforretningene har skapt grupperinger, derfor kommer ikke alle inn i vår forening. De er ikke interessert, fordi de tjener på filmforretningen. Det er profittpakere, som motvirker organisering.

53 Grupperdannelser og gruppedynamikk gjentar seg utenfor Oslo etter hovedmønsteret, men med unntak, for eksempel når arbeidsformidlingen rekrutterer større grupper til bedrifter utenbys. Poenget er imidlertid at personer som befinner seg utenfor Oslo, også skal representeres i nasjonalforeningen, ellers gir det grunnlag for kritikk av lederne. Valg anses ikke for legitime hvis ikke alle er informert og representert.

Motstridende interesser er én ting. Noe annet er felles eller samme interesser i en *knapphetssituasjon*, noe som lett fører til konkurransen og konflikter. Trekk ved det norske samfunn spiller naturligvis sterkt inn her. Mange generelle goder søkes av de fleste (for eksempel et bra betalt arbeid og bolig av en viss standard), og det oppstår et konkurranseforhold, ikke bare i forhold til nordmenn og andre fremmedarbeidere, men også landsmenn. I enkelte bedrifter hevdes det at pakistanerne driver ren mafiavirksomhet. En ledig jobb kan selvfølgelig være noe man vil sikre sin egen bror, først og fremst. Det er også konkurranse om profitable nisjer, så som kontaktpersoner i det norske samfunn, kontroll av informasjon, udekkede behov blant pakistanerne og de mer eller mindre «skjulte» markeder som dermed oppstår. Konkurransen har uten tvil økt med gruppens størrelse.

Smågruppen

På smågruppenivå foregår en fisjon–fusjon-prosess som svarer til den som skjer på nasjonalgruppenivå. Over tid dannes større eller mindre smågrupper, de fleste basert på slektskapsrelasjoner. Ofte er det slik at en stor slektskapsgruppe er kjernen, mens venner eller landsbyfeller er tilknyttet.

Andre grupperinger finnes også, ofte utviklet omkring klientrelasjoner eller sammen-blandinger av klient- og familierelasjoner. En «patron» i en klientrelasjon knytter til seg andre personer ved å hjelpe dem, låne dem penger, finne arbeid for dem. Slike grupper er relativt løse og oppløses raskt dersom medlemmene får slektninger til landet eller finner seg nye og «bedre» ledere. En «patrons» gruppe lar seg ikke mobilisere uten videre, båndene kan være svake, og disse gruppene kan ofte karakteriseres som «spontanorganisasjoner», oppstått på grunn av akutte behov og med helt kortsiktige målsettinger.

Noe fastere grupper er de som er basert på økonomisk profitt. Økonomiske transaksjoner kan virke sterkt bindende, og en pengeutlåner kan ha et fast grep om sine skyldnere. Familie- og klientrelasjoner kan også være infiltrert her, men vel så ofte er det smarte, selvstendige, ofte velutdannede menn med en urban bakgrunn som leder gruppene. Ofte finner man kompaniskap mellom flere. «Business-gruppene» kan være stabile, men her kommer også en serie forhold inn og fører til forandring over tid. Når grunnleggende interesser truer ulike grupper, hender det de inngår kompaniskap. Men dersom den enkelte kan tjene mer på å stå alene, velges gjerne det.

Tilførselen av medlemmer til nettverkene eller smågruppene kan altså gå etter ulike kriterier. Det samme er tilfelle når smågruppene deler seg. Størrelsen spiller også her en stor rolle. Så lenge smågruppene teller bare to–tre personer, gis det

muligheter for kontakt med andre grupper. Ofte hekter de seg på en større og mektigere gruppe. Når nettverkene blir større, øker imidlertid også grad av «selvforsyning», og splitting kan finne sted. Konkurransen med andre grupper kan da gjøre seg sterkere gjeldende. Etter hvert som koner og barn begynner å komme, kan en vente en ytterligere splitting av smågruppene. Så lenge gruppene består av bare menn, kan de blant annet holde ved like «mannshustradisjoner» fra hjemlandet. Ofte foretrekker de å bo sammen eller i nærheten av hverandre, og de sørger for den kontroll, sosiabilitet og støtte som er nødvendig.

Dersom kone og barn følger etter til Norge, inntreer imidlertid forandringer, og gruppemedlemmene skalles som regel av. En og en flytter for seg selv med kjernefamilien, delvis fordi de trenger større og bedre boligforhold, delvis for å beskytte kvinnene fra «mannshuset» – og omvendt. En av de viktigste årsakene til splitting av smågruppene er uenighet om lederskap. Tradisjonell autoritet kan smuldre bort, og nye kriterier – basert på omstendighetene i pakistanernes situasjon i Norge – trer inn.

Sett over tid har altså situasjonen for nasjonalgruppen utviklet seg fra spredning henimot nasjonalt samhold, for så å ha gått over til oppsplitting i undergrupper, basert på regional- eller distriktsidentitet i enkelte spørsmål, fragmentert i landsby- og familieidentitet i andre. Vi har antydning av de faktorene som henger sammen med disse prosessene.

På mange måter gjentar fusjons- og fusionsprosessene seg på smågruppenivå. Den enkeltes muligheter for og ønske om å påvirke sin egen livssituasjon, til å øve innflytelse og forsvare sine rettigheter, finnes innenfor disse ulike strukturene. Vi skal se litt nærmere på brorskapsgruppens oppbygning og forskjellige funksjoner.

BRORSKAPSNETTVERKET: STRUKTUR OG FUNKSJONER

Slektskap er altså det tradisjonelle kriterium for samarbeid, solidaritet og fellesskap blant pakistanere. Økningen av antall pakistanske fremmedarbeidere i Norge de siste årene har, som vi har sett, for en stor del betydd at slektninger følger etter de først ankomne.

Familiegruppene er basert på brorskap og omfatter vanligvis et antall utvidede familier innen klanen, det vil si patrilineære grupper. Som nevnt før behøver man ikke å være brødre av fødsel for å inngå i brorskapet. Gruppene er av ulik størrelse, fra et par brødre til større nettverk hvor den enkelte kan telle opp til hundretallet av brødre, fettere, onkler og fjernere slektninger. Disse gruppene er også mer eller mindre tett sammenknyttet geografisk og sosialt. Deres omfang og betydning viser seg blant annet gjennom mobiliseringsevne, spesielt i krisesituasjoner. Stort sett

består gruppene av voksne menn, men en del har etter hvert også kommet til å omfatte kvinner og barn. Fra engelske undersøkelser viser det seg å være en tendens til at en manns hustru kommer først, mens barna blir igjen i hjemlandet. Dersom en har mange barn, er det gjerne den eldste sønn man først sender bud etter. Det hender også at barn fødes i utlandet og sendes hjem, av økonomiske og praktiske grunner, eller fordi man ønsker å gi dem en oppdragelse innenfor rammen av sin egen kultur. Dersom kone og barn slutter seg til mann/far, ser det som nevnt også ut til at kjernefamilieenheter skalles av fra den utvidede familiegruppen. Spesielt bolig- og arbeidsforholdene virker oppsplittende. Selv om slike kjernefamiliedannelser vil kunne bli et mønster når mann og hustru forenes i Norge, er det usikkert hvorvidt det vil fortsette slik dersom familien blir værende her i flere generasjoner. Det svarer ikke til det tradisjonelle mønster i Pakistan, hvor den minste familieenheten, eller husholdet, ideelt består av far og mor, deres sønner med koner og barn, og ugifte døtre. Spesielle omstendigheter og krav i Norge virker naturligvis på tvers av personlige ønsker i denne forbindelse.

Innenfor det tradisjonelle hushold er det den eldste mann som har all autoritet, og som tar de avgjørende bestemmelser. Hvem som skal gis lederskapsstatus innenfor de slektskapsnettverkene en finner blant pakistanere her i Norge, er imidlertid ikke alltid like klart. Selv om den eldste vanligvis har stor innflytelse og nyter stor respekt, kan situasjonen og omstendighetene være så forandret at alderskriteriet ikke lenger får den samme avgjørende betydning. Hvor lang tid man har vært i Norge, hvor godt man kjenner forholdene her, språkkunnskaper, ens boligforhold, kontakter blant nordmenn og lignende ting virker forstyrrende inn på situasjonen.

Brorskapet garanterer, og brorskapet forplikter. Jo større slike familienettverk eller brorskapsgrupper en person har i Norge, desto større sjanser er det for tilgang på nødvendige ressurser, både økonomiske, sosiale, politiske og andre. Slektskapsgruppene i Norge har mange tradisjonelle sosiale funksjoner å ivareta, men det interessante er hvor effektivt de virker under de nye omstendighetene, og hvor smidig de opptar nye funksjoner etter hvert som behovene dukker opp. Vi skal først se nærmere på hvilke funksjoner gruppene kan ha for det enkelte medlem.

Arbeidsformidling er kanskje den vesentligste oppgaven for slektskapsgruppene. Brødre hjelper hverandre med å finne arbeid, ikke bare for å oppnå første gangs arbeidstillatelse i Norge, men også ved senere anledninger om nødvendig. Slik innvandringsreglene blir praktisert, går det heller ikke an å benytte seg av den offentlige arbeidsformidling første gang man søker arbeid i Norge. Utlendinger har ikke adgang til Norge som arbeidssøkende. Og selv om man kjenner til arbeidsformidlingens eksistens, og har lov til å benytte seg av den, er det mange andre grunner

til at man ikke går dit. Man stoler til å begynne med ikke på offentlige kontorer, ofte assosieres de (med god grunn) med politimyndighetene, og mange frykter at noe skal skje med arbeidstillatelsen dersom de kontaktes. Igjen kommer språk- og informasjonsproblemene inn og hindrer bruk av slike tilbud. Mange synes dessuten at arbeidsformidlingen ikke hjelper dem, det tar lang tid, og tilbudene er dårlige. Arbeidsformidlingsfunksjonen bidrar i sterk grad til at utvandringen fra Pakistan blir selektiv, etter slektskapskriterier.

Boligformidling hører automatisk sammen med arbeidsformidling i tilfelle første gangs arbeidstillatelse. Dersom en bror senere mister boligen sin, vil de andre naturligvis gi ham husrom, om de så må snike ham inn om natten.

På mange måter har pakistanerne også utviklet sitt eget *vikarsystem*, som vanligvis gjør seg gjeldende innenfor brorskapsgruppen. Mange kan ha et ønske om å kunne regulere sin arbeidstid selv, slik at de kan ta fri fra arbeidet når det trengs, og setter en bror inn i stedet. Dette går egentlig ikke i norske bedrifter. Likevel fungerer det.

I enkelte småbedrifter, især innen hotell og restaurant, kan det hende rett ofte at bedriftslederen ikke har noen anelse om hvem som er på vakt, eller overhodet hvem som egentlig er ansatt der. Bare arbeidet blir gjort, bryr de seg ikke alltid så meget om *av hvem*. Dette henger blant annet sammen med den mangelen på arbeidskraft det er enkelte steder. På større bedrifter er dette nok ikke så enkelt, men også her kan en vikariere for andre i en viss utstrekning. Rengjøringsjobber etter kontortid faller fint inn i mønstret.

Et annet utslag av dette vikarsystemet er de tilfellene hvor en mann arbeider på to steder samtidig, eller har to jobber på samme arbeidsplass for å holde på en ledig jobb inntil hans bror har fått arbeidstillatelse. Det hender at enkelte arbeider 16 timer i døgnet i flere måneder for å sikre broren arbeid i Norge, og særlig lang tid kan det ta dersom broren får avslag på førstegangs søknad og saken klages inn for departementet.

Brorskapsgruppene sørger også for *tolkeservice*. Dersom bare én i gruppen snakker engelsk eller norsk, må han selvsagt stå til tjeneste for de andre. Dette betyr at enkelte ofte må ta seg fri fra arbeidet når andre må ha følge til fremmedpolitiet, skattekontoret eller lignende steder. Når vikartjenesten virker bra, er ikke dette noe problem. Men dersom tolken arbeider under mer kontrollerte forhold, og ikke kan sette en bror inn i stedet for seg, hender det at hans «ustabilitet» belønnes med avskjed. I et tilfelle hadde en bror dekning for fem–seks andre som bare snakket urdu. Disse arbeidet på forskjellige steder. Broren sto i telefonisk kontakt med arbeidsgiveren til de andre, og hadde fast samtaletid fra kl. 12 til 13 i sin egen spisepause.

Pakistanerne har også sine økonomiske garantisystemer. Under for eksempel arbeidsløshet og sykdom er man sikret hjelp. Ikke fra arbeidsløshetsstrygden eller sosialkontoret, slik hjelp har en delvis ikke krav på, delvis kjenner en ikke til mulighetene, og delvis er det slik at en risikerer å bli nektet videre opphold dersom de «ligger den norske stat til byrde».

De selv bærende systemene for sosialhjelp har også støtte i religionen. Et av de viktigste budene i Koranen er at man skal gi almisser, såkalt zakat. Dersom noen trenger penger i Norge, får de det, ellers blir disse pengene sendt hjem, og familiens overhode deler ut til fattige der.

I tillegg til arbeids- og boligformidling, vikartjeneste, tolkeservice og trygdesystem finnes også mange andre uformelle og effektive måter brorskapsgruppene kan beskytte sine interesser eller oppnå goder på. Brorskapsgruppene har for eksempel en meget viktig *politisk funksjon*. Jo flere medlemmer, desto sterkere gruppe. Ofte blir en leder valgt, ikke på grunn av sitt organisatoriske eller politiske talent, men fordi han har en stor familie som støtter ham.

I Pakistan er det tradisjonelt mannen som har kontakten med samfunnet utenfor hjemmet, både politisk, sosialt, økonomisk og ellers. Menn og gutter bruker mesteparten av sin fritid sammen med medlemmer av brorskapet. Ofte har de spesielle *mannshus*, hvor ingen kvinner får komme. Her diskuterer de politikk, drikker te, spiser sammen, her overnatter mannlige gjester med verten og andre mannlige medlemmer av familien. Dette mannshuset har en viktig funksjon for politisk organisasjon (Barth 1965). Blant innvandrergroppene fortsetter dette systemet å fungere, om enn i noe endrede former.

Men i Norge støter man på problemet med å finne et sted å være. Både arbeidsgivere som tilbyr bolig, og andre utleiere hevder ofte at de ikke er interessert i pakistanere fordi de «trekker så mange folk til huset». Dels henger dette sammen med bolignøden, dels med at det ikke eksisterer noen klubblokaler eller andre samlingssteder for fremmedarbeidere, dels er det økonomiske og religiøse grunner som gjør at vanlige restauranter og klubber ikke alltid kan godtas. Mannshusets betydning i hjemlandetets samfunn kommer da i tillegg til alt dette. Det er av stor betydning for pakistanerne å kunne være sammen, og mye av ens sosiale og kulturelle identitet er forankret i mannshustradisjonen.

Brorskapsgruppen har også mange viktige funksjoner som bidrar til dens opprettholdelse. Medlemmene gir hverandre for det første psykisk og moralsk støtte. De oppmuntrer hverandre og gjør det mulig å holde ut for dem som mistrives, lengter hjem, som utnyttes i jobben eller på annen måte har det vanskelig. Fritiden tilbringer de sammen, og de diskuterer sine problemer, situasjonen i hjemlandet, spiller kort, lytter på musikk fra hjemlandet og lager mat sammen. De felles pro-

blemene knytter dem sterkere sammen. De møtes i feriene, besøker syke, underholder nykommere og støtter hverandre i krisetiden.

En annen viktig funksjon gruppen har, er *sosial kontroll*. Medlemmene minner hverandre på forpliktelsene til familien hjemme, og at de må få slutt på gjelden. De truer hverandre med å sladre hjem dersom noen blander seg borti norske jenter. De får hverandre til å huske på at de skal spare og sende penger hjem. De passer på så ingen drikker eller går på restauranter, og at de generelt overholder sine religiøse, moralske og sosiale forpliktelser. Sanksjonene er ofte strenge, brødre kan la være å snakke til hverandre på mange dager. Men vel så ofte løper det hele ut i en form for humor, en besk «fremmedarbeidersituasjonshumor», hvor komikken i tilværelsen trekkes frem. Det er mange former for *joking relationship*, hvor det spøkende element virker vel så sosialt kontrollerende som trusler, hån eller latterliggjøring.

Samlivet i disse mannsgruppene av slektninger er således en garanti for konformitet overfor normene fra samfunnet hjemme, både med hensyn til diett, pengeforbruk, fritid, gjestfrihet og omgang med andre. Innbyrdes konkurrerer de nok og forteller hverandre ikke alltid hvor mye de faktisk tjener, eller om forhold de synes er flau, for eksempel at de mottar tips, at de har kvinnelig sjef, og lignende. En stor «trussel» kan være å skrive hjem om slike ting som at en mann arbeider i oppvasken.

Til en viss grad kan man si at innenfor disse familiegruppene fungerer pakistannerne fortsatt innenfor sine tradisjonelle sosiale og kulturelle rammer. Systemet virker opprettholdende med hensyn til tradisjonelle holdninger til autoritet, moral, religion og samfunn. Vi-følelsen kan være sterk, sanksjonene strenge, og spesielle verdier bevares.

Brorskapsgruppene fungerer altså svært effektivt når det gjelder å sikre medlemmene en viss form for trygghet, og spesielt på kort sikt kan den enkeltes interesser sies å være ivaretatt innenfor disse rammene. Dette kan igjen virke inn på og vanskeliggjøre eller sinke organiseringen av nasjonalgruppen.⁵⁴ Men også andre forhold spiller inn og vanskeliggjør samholdet etter de overordnede og felles nasjonale interesser. Ofte kan det være slik at velferdsideologien skjuler motstridende interesser. Som nevnt av en leder i et tidligere avsnitt dreier det seg om tre typer interesser som kan komme i konflikt: religiøse, politiske og økonomiske.

54 Dessuten foregår en *feedback*-prosess fra det omkringliggende norske samfunn. En slik *feedback* kan være både positiv («Pakistannerne har så godt samhold, de er så flinke til å hjelpe hverandre») og negativ (mafia-stempel, kvasituriststempel). Dette igjen påvirker brorskapsgruppens videre strategier i tilpasningen. Beckers stemplingsteorier er meget relevante her (se f.eks. Becker 1963).

Omkring disse interessene danner det seg også grupperinger og lederskap. Skillet mellom de ulike typene lederskap er imidlertid ikke så helt enkelt.

RELIGIØST LEDERSKAP

Behovet for lederskap

Situasjonen i Norge medfører, som nevnt, for de fleste pakistanerne – som muslimer – større eller mindre utfordringer av religiøs art. For det første må religiøse regler og krav som gjelder i hjemlandet, redefineres og fortolkes på nytt under de nye omstendighetene. For det andre blir det aktuelt å skape nye regler eller fortolke nye situasjoner som oppstår. Koranen gir ingen spesifikke regler for atferd i det moderne, industrielle bymiljø, heller ikke for de geografiske og klimatiske forhold som gjelder i Norge. For det tredje innebærer muslimsk religiøs praksis at man ber i fellesskap. Fellesbønnen kan være lange og kompliserte ritualer som ikke hvem som helst har forutsetninger for å kunne lede. Av disse, og andre grunner, kan det være behov for spesielle religiøse ledere, til både fortolkning og veiledning.

På spørsmål om det finnes spesielle religiøse ledere blant pakistanerne her i Norge, vil man kunne få et svar som dette: «Hvem som helst kan være religiøse ledere. Bare det er en gudfryktig og from person som har godt kjennskap til islam, så kan han være vår leder.» Det finnes ingen personer som har religiøs virksomhet som sin hovedbeskjeftigelse, men enkelte betraktes som mer fromme og dyktige enn andre.

Tradisjonelt religiøst lederskap

Islam fungerer uten noe statlig oppbygget administrativt apparat eller noe presteskap. Ifølge den tyske sosiologen Wolfram Eberhard (1967) er islam en urban religion. I landsbyene finner man mer av *the little tradition*, gamle landsbytradisjoner som har forandret seg lite med årene. Likevel er bøndene stolte over å kalle seg muslimer, og de forsvare sin religion, slik de forstår den. Men i virkeligheten er ikke islam noen sterk kraft i deres liv, hevder Eberhard. I flere landsbyundersøkelser har det vist seg at det stort sett er de straffende aspekter ved religionen det legges vekt på. Bøndene er slappe i sin religiøse praksis, og det hevdes at bare noen få ber de fem bønnene daglig.

De aller fleste pakistanerne i Norge kommer fra landsbymiljø, og de har antagelig hatt et noe tilsvarende forhold til sin religion som beskrevet av Eberhard. Han nevner to hovedtyper religiøse ledere man vanligvis finner i landsbyene i Pakistan.

Den første typen kalles *maulvi*, eller *mullah*, og har en lav sosial status. Disse lederne betraktes som tjenere for bøndene, og betales av dem. De har bare overfladisk kjennskap til og trening i islam, og lærer seg ofte Koranen utenat uten egentlig å forstå dens innhold. En annen religiøs ledertype kalles *pir*, som heller ikke har noen stor aktuell kjennskap til islam. Derimot har de ofte en sterk personlighet og et lederskap som ofte er kombinert med økonomisk og politisk makt. Disse påvirker sine tilhengere til å ofre til seg i form av naturalia eller jord. Ved å alliere seg med politiske ledere i byene utøver de ofte stor innflytelse over bøndene. Men ingen *pir* har utarbeidet noe sammenhengende tanke-system, og læren inneholder elementer av overtro. Den magi og overtro som finnes, står ofte i klar motsetning til islam. Begge disse typene religiøse ledere skal være svært imot modernisering, utdanning og vitenskap, noe som klart vil true deres maktposisjon, hevder Eberhard (1967).

Det problematiske skillet mellom religion og politikk finner en igjen på nasjonalt nivå i Pakistan. Ifølge ideologien ble landet skapt som en stat for muslimer, en stat hvis oppbygning og virkemåte skulle utledes fra religiøse prinsipper. Med få unntak har alle islamske stater hatt absolutistiske regjeringer som hevder at de styrer for Gud, og at de gjennomfører hans lover. Selv om det finnes mange ulike syn, er de fleste, også blant ledende intellektuelle, enige i at Pakistan skal være et religiøst samfunn. Dette har ført til mange uløste problemer innenfor både lovverk, økonomi, politikk, familieliv og ellers, spesielt ettersom teori og praksis sjelden faller sammen.

Om situasjonen i Norge

Blant pakistanere i Norge kan det være til dels store religiøse motsetninger. Ulike «sekt» eller retninger innen islam er representert, ofte med høyst uforenlige prinsipper. Disse motsetningene kan i enkelte spørsmål slå ut og være avgjørende for samarbeid. For øvrig er det vanskelig å skille ut ulike typer religiøse ledere. Like vanskelig er det å avgjøre hvorvidt en person er religiøs leder eller leder etter andre kriterier. Det forhold at enhver rettroende muslim i prinsippet kan være religiøs leder, har sitt motstykke i at enhver annen leder kan hevde å handle i samsvar med religionen når det dreier seg om politisk, økonomisk eller annen aktivitet.

En eldre mann ble av enkelte omtalt som «en slags» prest. Andre sa han var «crazy». Til tross for ulike oppfatninger ble mannen behandlet med respekt, og de fleste hørte på ham. Han besvarte mine spørsmål meget engasjert og ivrig. Hva mente han var det viktigste ved sin religion?

Hvis du lever som Koranen sier, vil du komme til paradiset. Og der kan du få alle de diamanter du ønsker, og alle de klær du trenger. Og setter du deg ned og ber om *fish and chips*, så vil du få *fish and chips*, uten å gjøre noen ting. Så du må studere Den hellige bok, og leve deretter.

De straffende og belønnende aspektene han la slik vekt på, fikk støtte av andre personer som var til stede. «Hvis en tror, og gjør som Allah sier, har en i hvert fall intet å tape», mente én. «Derimot har en alt å miste dersom det er slik at en kommer til helvete.»

Lignelsene som «presten» hele tiden benyttet seg av for å forklare hva han mente, var enkle og lettfattelige og hentet fra den nære hverdag. At belønningene var knyttet til materielle ting, rikdom, nok mat, fravær av arbeid og slit, reflekterte da også den situasjon pakistanerne befinner seg i her i Norge, med hardt arbeid og liten lønn.

Det tas for gitt at det eksisterer et ønske om en bedre tilværelse, imidlertid sies det intet om at den kan forbedres her og nå i dette liv, og på hvilken måte. På spørsmålet om ikke Koranen kunne tolkes ulikt til ulike tider og av ulike mennesker, svarte «presten»:

Kan du gjøre mørke til lys? Kan du gjøre lys til mørke? Nei. Hvordan kan du forandre på Guds ord? Nei, du kan ikke forandre på Guds ord. Ingen kan. Det du leser i Den hellige bok, er sannheten.

De aller fleste pakistanerne er interessert i å diskutere sin religion, og forsvaret den ivrig. Selv de som har studert ved universiteter med en vestlig tradisjon, og som er kritisk innstilt, nøler når man diskuterer Koranens opphav. Å behandle Koranen som skrevet av mennesker er mer enn de våger. Det skal ikke herske tvil om at det er Guds ord. «Det er feil utgangspunkt å spørre om det er Guds ord eller om det er mennesker som har skrevet Koranen, om det er historiefusk og sann», sa én. «Det viktigste er troen, og det å tro innebærer at en gir avkall på å vite, det er irrelevant å vite. Når en tror, skal en ikke stille slike spørsmål», sa en annen.

Det ble naturligvis også diskutert hvorvidt det var problematisk med fire koner, og om dette kunne være riktig. Lederen sier:

Hør på meg. Gud sier at du har rett til å ha fire koner hvis du behandler dem *likt*. Det betyr at du må gi hver av dem et hus, de må få de samme klær, de samme møbler, det samme av *alt*. Bare rike mennesker kan makte dette. Og hvis en mann kan behandle sine koner på samme måte, uten forskjell, da har han rett til dette. Og du vet, her i landet går menn utenfor sitt hjem for å skaffe

seg kvinner, andre enn sine koner. Er det ikke da bedre å ha dem i sitt eget hus? Men hvis en man ikke kan dele alt det materielle likt mellom sine koner, og hvis han ikke kan dele sitt hjerte og sitt sinn, da skulle han ikke ha mer enn én kone. Da er han en synder.

Men hvis en kvinne ønsker fire menn, da, hvorfor er ikke det tillatt? «Nei, hør nå her», han ler oppgitt og slår ut med armene. Så arrangerer han fire druer foran seg på bordet.

Her har vi fire kuer. Hvis du melker dem, og tømmer melken fra alle fire kuene i samme kar (han holder druene over et krus), kan du da etterpå si meg hva slags melk som kom fra hvilken ku? Kan du det? Nei, du kan ikke. Det er på samme måte hvis en kvinne har fire menn. Hvordan kan hun vite hvem som er faren til barnet? Hvordan kan hun vite hvem av barna som tilhører den enkelte mann? Så du ser vel at det er umulig.

Dette spørsmålet berørte fundamentale verdier. Ett av de viktigste organiserende prinsipper i de fleste samfunn er nedstamming. I Pakistan foregår overføring av eiendom, autoritet, yrke og sosial status tradisjonelt fra far til sønn. Det skal ikke herske tvil om legitimitet og identitet, rettigheter og forpliktelser, lojalitet og solidaritet. Alt dette er forankret i slektskap.

Selv om de fleste pakistanere forsvarer sin religion og sier om seg selv at de er dypt religiøse, kan det likevel være en stor avstand mellom teori og praksis. Her kommer naturligvis flere forhold inn, blant annet er miljøet i Norge mindre kontrollerende, og tilbudene og anledningen til religiøs og rituell praksis nesten totalt fraværende. Noen pakistanere opplever ikke situasjonen i Norge så veldig problematisk med hensyn til religionen og har mindre behov for støtte. Andre kan føle det slik at spørsmålene tårner seg opp. Enkelte har forbindelse med religiøse ledere i hjemlandet. Disse kan for eksempel gjøres ansvarlige for å dele ut de pengene pakistanerne sender hjem i form av almisser. I ett tilfelle hadde en gruppe samlet flere tusen kroner som skulle deles ut blant de fattige i hjemlandet på denne måten.

Som sagt kan det være vanskelig, og kanskje umulig, å skille religiøse ledere fra andre typer ledere. På samme måte kan det være problematisk å skille enkelte handlinger sprunget ut av religiøs fromhet fra handlinger sprunget ut av økonomiske, prestisjemessige eller politiske motiver.

Ett tilfelle ble heller ikke av pakistanerne tolket som religiøs virksomhet, selv om affæren hadde klare religiøse sammenhenger: To-tre menn arbeidet på en kyllingfarm. De inngikk en avtale med sin arbeidsgiver, som ga dem anledning til å slakte kyllinger og selge dem videre til sine landsmenn. Kyllingene ble slaktet på en rituell

måte, og det var derfor stor etterspørsel etter dem. «Hver lørdag kommer et digert lass», fortalte én og fortsatte:

Vi og alle pakistanerne kjøper en masse. Noen kjøper opptil 30 stykker, for selskaper og sånt, jeg kjøper alltid to for meg selv. Hver uke. Det er bare å putte i kjøleskapet. Vi betaler 12 kroner for kyllingene, men de er små. På supermarkedet rett borti her, koster de bare åtte–ni kroner. Hvordan kan det ha seg? Jo, de som selger kyllingene, tjener masse penger på det. De selger hundrevis på lørdagene, og alle vil kjøpe fordi de er slaktet riktig, i Allahs navn.

POLITISK LEDERSKAP

Vi skal her gi en casebeskrivelse for å vise hvordan lederskap kan utvikle og endre seg over tid, fra å være basert på religion til å bli klart politisk.

Parvez – en leder

Parvez var sterkt religiøs og betraktet seg selv som en stor humanist. Opprinnelig var han ingen leder, ikke engang i brorskapsgruppen sin. Da han kom til Norge i begynnelsen av 1970-årene, følte han det imidlertid som en plikt å hjelpe landsmenn som møtte problemer her. Parvez handlet derfor aktivt, ut fra sin religiøse overbevisning. Ettersom han hadde relativt god utdanning og snakket bra engelsk, hadde han også de beste forutsetninger for å være til hjelp. Han hjalp alle som led nød, uansett om de tilhørte hans familie, landsby eller ei, det viktigste var at de var landsmenn. Særlig opptatt var han av de fattige, uten utdanning. «De rike hjelper seg sjøl, men de fattige trenger hjelp. Jeg er ikke interessert i å tjene noe på å hjelpe dem.» Og han avviste alltid penger som takk for hjelpen. «Det er alltid noen som trenger pengene bedre enn jeg», sa han. Selv hadde han funnet et arbeid han trivdes med, og han tjente ganske bra.

Han fulgte landsmenn til politiet, hjalp dem med oversettelser og fylte ut skjemaer. Han fulgte andre til offentlige kontorer, arbeidsgivere og husverter for å ordne opp. Han satte seg inn i fremmedlovgivning og skattelovgivning, og undersøkte forholdene på arbeidsmarkedet. Etter hvert samlet han seg kunnskaper om alt fra farskapsaker og forholdene på norske gamle hjem til kvinnesak og trafikkregler. De alminnelige velferds målsettingene ble selvfølgelig støttet av Parvez. Og fremtiden for pakistanerne i Norge var et viktig spørsmål. Hvilken garanti hadde pakistanerne for ikke å bli kastet ut av landet en dag? Kunne det tenkes at det ikke

lenger ble behov for deres arbeidskraft, for eksempel dersom Norge sluttet seg til EEC? Var det mulig for pakistanere å få norsk statsborgerskap?

Det finnes religiøse ledere som ikke blander seg i politikk, og omvendt. Hos Parvez forente disse tingene seg etter hvert, og på en måte han ikke selv så ut til å være klar over i begynnelsen. Han ble en politisk leder på religiøst grunnlag.

Den religiøse siden av lederrollen

Vi skal først se litt på Parvez' religiøse filosofi, og jeg gjengir en del tanker han ga uttrykk for angående pakistanernes religiøse problemer i Norge:

En kan ikke *alltid* under *alle* omstendigheter ta hensyn til alle kravene fra religionen, det er jo noe vi vet. Vi føler at Gud unnskylder oss dersom vi for eksempel ikke ber bønnene våre. Vi lever nå en gang under slike forhold her at det ikke er mulig å praktisere religionen fullt ut. Egentlig er det ingen problemer med selve religionen fordi om vi er i Norge. Islam er islam, vi tror det vi tror, vi kan be når vi vil, og ta hensyn til religionen hvor enn vi er. Rent praktiske problemer er det naturligvis. En viktig side ved religionen er fellesskapet, vi skal helst be i fellesskap, og til det trenger vi en moské. Når vi ber sammen, så føler vi oss som mennesker, vi opplever hverandre og vi føler hverandres problemer, vi kan dele både gleder og sorger med hverandre. En får en slags forening fra fellesbønner, og denne savner vi her. Men hvis det ikke er noen muligheter for dette, da er det jo noe en må finne seg i. Vi skal egentlig også be fem bønner daglig, og til regelmessige tider. Hvis mulig skal vi overholde det, ellers måtte en jo forandre hele (det religiøse) systemet. Men det er ikke *nødvendig*. Hvis vi tvinges, eller befinner oss i omstendigheter som gjør det vanskelig, da kan vi selvfølgelig be senere. Jeg tror ikke det er mange som spør sjefen om fem minutters pause for bønn her i Norge! Det ville være å gå for langt. For de veldig religiøse, de som tar sin religion svært alvorlig, vil en nok kunne merke psykologiske effekter av dette, men jeg tror ikke det er utbredt. Det betyr ikke at du *ikke* er religiøs fordi om du ikke forlanger noe ekstra eller ikke plages av å måtte unnvære bønnene. Faktisk er det vel heller slik at de som er helt overbeviste i sin tro og tar hensyn til Gud, ikke merker at de ikke ber lenger. Det er ikke nødvendig for dem, kan en si. På samme måte er det med mat. Det er bare to ting som er forbudt i islam, og det er svinekjøtt og alkohol. Men hvis du for eksempel bor i et land hvor du ikke får noe annet å spise enn svin, da kan du naturligvis ete det også. Forutsatt at vi ikke har noe valg, altså. Eller hvis jeg holder på å dø av sult og bare får svinekjøtt. Og hvis du bor i et land hvor det ikke finnes vann, ja, da får du drikke alkohol, selvfølgelig.

Egentlig skal dyrene også slaktes på en spesiell måte. Vi må prise Gud når dyret slaktes, og si at Gud er stor. Vi dreper ett dyr til fordel for et annet, vi mennesker er jo også en slags dyr. Gud er stor, for han har kontroll over disse tingene, og han vet hva vi gjør og hvorfor vi må gjøre det. Det er han som har skapt det slik. Derfor dreper vi altså dyrene i Guds navn. Det finnes noen som enda ikke har spist kjøtt i Norge, men du vet, teorien er forskjellig fra menneske til menneske. Ifølge Koranen så gjør det ikke så mye om vi spiser kjøtt her, under de spesielle omstendighetene vi lever i. Men som sagt, det varierer fra menneske til menneske hvordan de føler det. Svært fromme mennesker ville aldri orke å spise kjøtt på den måten.

Men alminnelige mennesker tar ikke religionen så alvorlig, og de vet med seg selv at de *ville* ha fulgt reglene dersom det var mulig. Dette er en trøst. Det ville by på mange problemer om vi skulle ha vår egen slakter her i Norge. Dyreverneloven kommer inn, for eksempel. Dessuten – å ta ett og ett liv på den tradisjonelle måten i denne materielle verden ... Det er umulig å tenke seg! De som ikke spiser kjøtt, holder seg til grønnsaker. Jeg tror ikke de blir noe svake av det. De får styrke fra Gud, en åndelig føde i stedet, kan en si, og det er kanskje viktigst for dem. Bønn kan være menneskets beste føde, tror jeg. Det finnes da forresten vegetarianere blant nordmenn også! De samme tingene gjør seg gjeldende i forhold til fasten. De som faster, føler naturligvis at alle sammen skulle gjøre det. Men det er alltid sorte får i enhver forsamling. Det er likevel en ting én skal være forsiktig med: selv om en ikke faster selv, må en respektere den som faster. Det går an å være forsiktig på mange måter, og vel, hvis du selv lar være å faste, så behøver du jo ikke akkurat fortelle det til andre som vil ta seg nær av det. Jeg tror heller ikke en blir noe fysisk svakere av fasten. 10–12 timer uten mat betyr ikke så mye, du kan ganske enkelt spise litt mer eller litt kraftigere kost om morgenen eller når sola er gått ned. Det hele er avhengig av sulten. Men det kan være et problem for dem som røyker, derimot. I varme land kan tørsten være plagsom, men slik er det ikke her.

Islam består av to systemer, det åndelige og det sosiale. Bønner, faste og sånn tilhører den åndelige delen. Levereglene, hvordan en skal oppføre seg, hvordan en skal bruke sitt liv i denne materielle verden, tilhører den sosiale siden. Industrialiseringen påvirker menneskene mer og mer for hver dag som går. Kolonialistene, engelskmennene, ga oss et fullstendig annerledes system enn islam og religionen. Og nå for tiden har vi faktisk ikke så mye tid til overs for religionen som før. Vi legger ikke vekt på å handle slik det står skrevet, vi arbeider ikke nok med islam. Industrielt har vi ikke utviklet vårt land så veldig mye, vi er ikke økonomisk sterke, og bundet til mange andre land. Disse tingene

påvirker i hvilken grad vi tar hensyn til Koranen. Det er derfor vi får sosialismen i Pakistan også. Jeg mener at religionen, islam, i sitt vesen *er* sosialistisk, og hvis man fulgte Koranen, ville det bli likhet mellom menneskene. Men selv om vi teoretisk sett skal ta hensyn til Koranen, og islam skal være landets religion, er det likevel problematisk i praksis når verden blir mindre og mindre. Vi kommer i nær kontakt med andre land, og det kommer innflytelse utenfra som er stikk i strid med islam. Ingen kan forvente at nasjonaliseringen skal kunne gå lett, det betyr at man tar eiendom fra enkeltpersoner som kanskje har fått den gjennom slit.

De spørsmålene Parvez diskuterte her, omfatter noen av de mest aktuelle religiøse problemene muslimer møter i ikke-muslimske land. Parvez' ofte romslige holdning og forståelse for andre som kanskje kunne ha andre meninger, gir oss et inntrykk av hans religiøse lederegenskaper. Han kunne nok refse og kritisere, men bare når andre bevisst gikk inn for å bryte religiøse bud.

Og han var alltid villig til å prøve å forstå andre, sette seg inn i deres situasjon og forsvare dem. Selv opplevde han problemer med sin tro og hadde ofte vanskeligheter med fortolkninger av Koranen. Men han hadde kontakt med en religiøs leder i hjemlandet og diskuterte per korrespondanse, noe han mente også hjalp ham til å hjelpe andre.

Parvez opererte stort sett alene, men hadde støtte fra en del slektninger. Etter hvert fikk han ganske stor tillit blant de vanskeligstilte og fikk en trofast gruppe tilhengere. Hans pågåenhet, nysgjerrighet og hjelpsomhet satte ham etter hvert i en lederstilling. Den religiøse idealismen var drivkraften den første tiden. Han mente at han hadde store oppgaver foran seg, og arbeidet etter hvert mot det mål å samle alle pakistanere i en nasjonal organisasjon. Det fantes allerede da en gruppe som betegnet seg selv som Pakistanernes Nasjonalforening (PNF).⁵⁵ Formannen i PNF hevdet at alle pakistanere i Norge automatisk var medlemmer der i kraft av sin nasjonalitet, men at alle ikke var like interessert i foreningen. Parvez, derimot, mente at PNF ikke var en forening for alle. Det var bare noen få utvalgte medlemmer, mente han, og foreningen var ikke i stand til å ivareta alles interesser. Derfor ville han selv gjøre et forsøk på å organisere pakistanerne.

Hverken PNF eller Parvez mente det skulle drives politisk virksomhet i en slik nasjonalforening. Dens viktigste oppgave skulle være av kulturell art: å bedre kontaktene mellom nordmenn og pakistanere og å ta seg av pakistanernes spesielle kulturelle og religiøse behov i Norge. Etter hvert ble det en dragkamp mellom de ulike gruppene og et spill om makt, det gikk politikk i saken.

55 Både foreningens navn og forkortelsen PNF er laget av forfatteren.

Den politiske siden av lederrollen

Hva krevdes av en politisk leder? Hvilke handlinger inngikk i Parvez' lederskap? Vi skal se litt nærmere på hans strategier i maktkampen:

Vel, det første du må ha for å bli en leder, er et hus, kan en si.⁵⁶ Du må ha et sted hvor folk kan komme, et sted du kan samle folk og ta deg av dem. Servere dem te, for eksempel, diskutere, være åpen. Og så må du hjelpe folk, låne dem penger hvis de trenger, hjelpe dem å finne arbeid, og for eksempel la dem overnatte hos deg. Dessuten betyr det litt hvor lenge du har vært i Norge, og hvor godt du kjenner forholdene her. Ellers betyr det ikke noe særlig hva du har gjort hjemme i Pakistan, om du har vært leder der. Der er det jo politiske partier med sine ledere, det blir noe annet. De store landeierne eller de rike har jo mye makt, og er jo ledere på en måte, men de kommer ikke hit! Rikdom betyr mye der, men her har de fleste den samme inntekten. Nei, egentlig har det lite å si hva du har vært hjemme. Ikke alle kjenner hverandre fra før av heller, vet du. Noen vil være ledere her for å tjene på det. De tenker bare på seg selv og den profitten de får. De lar ikke overskuddet komme andre til gode.

Parvez støttet velferdsideologien og mente også at en eventuell nasjonalforening måtte ha slike viktige målsettinger som å bygge en moské her, samle sammen et fond til å sende hjem døde, i det hele tatt noe som kom alle til gode, og især de fattige:

En leder får prestisje, og det trenger en for å få folket med seg. Og en trenger folkets tillit for å kunne gjøre noe for dem. Det er de fattige jeg vil gjøre noe for, ikke de velutdannede businessfolka på toppen. De greier seg selv.

Parvez hadde «et sted å være», han hadde en bolig hvor folk kunne samles. På dette feltet var han opprinnelig avhengig av sine slektninger. En fetter arbeidet på en restaurant hvor det fulgte med bolig, og de var tre–fire pakistanere som delte to store rom. Det var liten kontroll fra arbeidsgiverens side med hva de foretok seg, og Parvez flyttet dit. Men for ikke å bli kastet ut tok han seg senere ekstraarbeid på samme restaurant og arbeidet der om kveldene og på søndagene. Stedet lå sentralt og hadde også den fordel at en kunne benytte telefon i arbeidstiden – i hvert fall til en viss grad.

Parvez fortsatte å bo og arbeide der ganske lenge, til tross for at han mange ganger beklaget seg over at han aldri fikk noe privatliv:

56 Jf. mannshusinstusjonen.

Jeg har så mye jeg skulle lese og studere. Og jeg skulle så gjerne skrive litt i norske aviser, og også sende artikler til avisene hjemme. Og jeg skulle så gjerne hatt litt mere søvn. Vi sitter oppe og diskuterer nesten hele natten.

En gang hadde han mulighet til å få en hybel. Denne lå et stykke utenfor sentrum, men derimot ikke langt fra arbeidsstedet hans. Leien var rimelig også. Han tenkte noen dager over situasjonen, men fant ut at det ikke ville være klokt. «Jeg må fortsette med å ha kontakt med folk og hjelpe dem. Det kan jeg ikke hvis jeg bor så langt unna.» Senere angret han noe på dette. Vel et års tid etterpå flyttet han likevel på hybel. «Nå har jeg ikke vært der på fire–fem dager», flirte han en dag. Han måtte være der det foregikk noe, et sted han hadde oversikt og fikk informasjoner – i begivenhetenes sentrum.

Parvez var til å begynne med ivrig etter å lage en ordbok direkte fra urdu til norsk. Han begynte også med dette arbeidet. Han visste at en av betingelsene for at hans landsmenn skulle kunne ha en viss grad av kontroll over sin egen situasjon, var at de kunne snakke norsk. Her møtte han mer eller mindre uttalt motstand. Dette at noen var uvitende, kunne sette andre i stand til å profitere på situasjonen, økonomisk, prestisjemessig eller politisk i form av tilhengere. På en måte var det konkurranse også om klienter og svakerestilte. Parvez mente imidlertid:

Så lenge massene ikke kan kontrollere hva som hender med dem, er de mottagelige for løgner. De utsettes for rykter, motstridende uttalelser, og kan ikke selv verifisere noe. De er avhengige av bekreftelser, men hva slags? Som regel kun gjennom fordeler de selv får. De må se at det angår dem, de må oppleve på kroppen at de har fordeler av å støtte en leder. De må, gjennom egen erfaring, få det bevist.

Dette sa han om fattige folk i hjemlandet. De samme prinsippene mente han naturligvis gjaldt i Norge:

Det nytter ikke på annen måte enn ved personlig kontakt. Du må snakke med hver enkelt av dem, og overbevise hver enkelt. Dette betyr at du må hjelpe dem med de minste bagateller. Du må bevise for hver enkelt at du er den du gir deg ut for. Noen har ikke tanke for annet enn å tjene penger og sende hjem. De tenker fra dag til dag. De er ikke mentalt forberedt til å tenke på andre enn seg selv. Dette er hva de er vant med hjemmefra, hvor de kanskje har levd fra dag til dag. De vil sikre sin families framtid, først og fremst. Du må forstå hvordan de fleste tenker. De har ingen framtid hjemme. Den eneste muligheten er å være her noen år og tjene mest mulig penger. Senere kan de reise hjem igjen og starte ett

eller annet for seg selv. For disse er det ikke så viktig å lære seg norsk.

Personlig kontakt var en viktig strategi for å få landsmenn med seg. Men det var også den viktigste og eneste for Parvez om han skulle komme noen vei i det *norske* samfunn:

Det nytter ikke å ringe til politiet, du må gå dit og snakke med dem. En må overbevise dem, og det gjør en best ved personlig kontakt. Du må gå til avisene og snakke med journalistene, du må gå til arbeidsgiverne og forklare dem i fred og ro, du må gå til skattekontoret.

Parvez var selv rundt på de fleste offentlige kontorer, til og med i departementene, for å snakke «personlig». Og det gikk an å overbevise folk, mente han, da tenkte han på mulighetene for å få offentlige tjenestemenn eller arbeidsgivere til å forstå saken sett fra pakistanernes side.

«Som regel er det misforståelser», sa han når det gjaldt pakistanernes problemer, og en stor del av misforståelsene var av språklig art. Derfor ble det så viktig at de lærte seg norsk. Men det oppsto også mange misforståelser på grunn av religiøse og kulturelle forskjeller. Parvez hadde en urokkelig tro på at nordmenn ville forstå dersom de ble forklart, og at dette ville være til fordel for pakistanerne.

En annen viktig strategi var å *holde på* informasjon. «Man skal ikke fortelle dem mer enn de trenger å vite», sa han når det gjaldt politiet. Når hensikten var å hjelpe en landsmann, var det naturligvis av størst betydning å fremstille saken i best mulig lys. Dette kunne av og til virke mot sin hensikt, især når han søkte hjelp fra for eksempel norske jurister. Stort sett var Parvez veldig forsiktig med hva han sa, og prøvde seg alltid først med å fortelle lite.

Nok en strategi var å ha flere kontaktpunkter, for eksempel å søke hjelp hos flere samtidig. Dette kunne være klokt ettersom han ikke hadde noen garanti om hjelp fra den første og beste. Men også fordi man ved bruk av flere kontakter kan kontrollere hva de andre gjør og sier. «Enkelte ganger hjelper det bare med trusler. Pakistanerne er vanligvis redde for politiet, men skjønner ikke alltid selv når de utsetter seg for politiets kritikk», sa Parvez en dag. I forbindelse med ryktene om masseutvisning av pakistanere som gikk høsten 1971, og som hang nøye sammen med den påstanden at en del pakistanere var uskikket på det norske arbeidsmarkedet (hovedsakelig fordi de byttet arbeid så ofte), planla Parvez å lage løpesedler på urdu. Her skulle det stå at nå måtte pakistanerne passe seg. Hvis de ikke holdt seg til samme jobben og lærte seg norsk, ville de måtte reise hjem.

Enkelte rykter var viktige å holde gående, andre måtte avlives. Å lage rykter eller drepe dem var en stor oppgave for Parvez. Av og til var det nødvendig å skape

skrekk og angst, andre ganger å fjerne det. Dersom en annen leder satte ut rykter Parvez ikke var enig i hadde noen funksjon, prøvde han å overbevise folk om det motsatte.

En dag sa han at andre pakistanere oppfattet oss som kjæresten. Vi samarbeidet jo ganske mye, og jeg besøkte ham ofte hjemme. «Det er ikke noe bra, det kan bare ødelegge for deg. De må oppfatte deg som det du er, som sosiolog. Derfor er det fint at du går alene i Kirkeveien. Men du må ikke spise der for ofte, selv om de byr deg, de kan tro du kommer for matens skyld!» smilte han. Naturligvis kunne det være like ødeleggende for ham selv å bli tatt for å være sammen med norske jenter, men han fremstilte ikke problemet slik.

For øvrig ville han helst diskutere problemer på tomannshånd, og jeg fikk ofte beskjed om ikke å fortelle videre til andre hva han hadde fortalt meg. Utallige ganger fikk vi ikke diskutert saker fordi det var andre til stede. Selv når det var helt nære slektninger, kunne det være de helst ikke skulle høre på. Antagelig hang dette sammen med at jeg var kvinne. Det var kanskje utenkelig for Parvez å be en kvinne om råd og ta henne med på politiske diskusjoner, skjønt det verste var nok hva andre ville tro, eller si. Dessuten hadde han neppe noen lyst til å avsløre sin usikkerhet overfor andre som stolte temmelig mye på ham.

I ett tilfelle ble en pakistaner nektet opphold i Norge på grunn av «manglende tilpasningsevne». Parvez gikk inn for å hjelpe mannen, som hverken hadde slektninger eller særlig mange venner. Han kunne hverken snakke engelsk eller norsk, og hadde ingen muligheter til selv å gjøre noe. Mange andre var imot dette. «Ikke alle pakistannerne er bra mennesker heller. Dersom mannen ikke vil arbeide, så har han ikke noe her å gjøre. Det bare ødelegger for oss andre», hevdet én.

Dette slo tilbake på Parvez. Hvorfor skulle han hjelpe folk som skapte bråk? Selv var han klar over situasjonen, men avfeide den med at det var de fattige som trengte hjelp. De rike klarte seg selv. Så fikk de si hva de ville. Han hadde en idealistisk innstilling som hjalp ham over slike kneiker, og i det lange løp regnet han med å vinne.

«Representasjonspliktene» kunne være mange. I sitt eget hjem var han forpliktet til å motta gjester, når som helst på døgnet. Mange fikk bo der når de var husløse, andre fikk mat, eller pengelån. Gjestene skulle serveres, om ikke annet så en kopp te.

Parvez ble også bedt til andre for å representere hele grupper pakistanere overfor nordmenn. Han var en dyktig kokk, og en mester til å lage *chapati*. «Det lærte jeg da jeg var tre–fire år. Jeg sto ved siden av moren min og så på, og prøvde selv. Men etter at jeg vokste opp, laget jeg naturligvis aldri mat hjemme. Det er kvinnens oppgave. Men her *må* vi!» Og han ble bedt om å komme og lage mat for andre, noe som naturligvis kunne ta hele fridager fra ham. Men det hørte med.

Ikke alltid var det så helt enkelt for Parvez å be seg fri fra arbeidet når det gjaldt møter eller representasjon, hjelp eller veiledning. Han hadde en ordinær jobb som varte fem timer om formiddagen. I tillegg arbeidet han på restauranten, hovedsakelig for å sikre seg boligen. Ettersom de var fire–fem pakistanere på denne restauranten, hadde han som regel ikke problemer med å få andre til å vikariere for seg. «Men jeg tjener jo ingen penger da, vet du, så det er ikke alltid jeg har lyst til å be meg fri heller.»

En gang var det et viktig møte han ikke kunne komme på. Det var umulig å skaffe vikar, en av dem var bortreist, en annen syk. Han hadde alt bedt seg fri flere ganger. «Sjefen min sa at jeg mister jobben om jeg ikke holder meg på plass», fortalte han. Konstellasjonen bolig/arbeid/fritid, som alt var nødvendig for å opprettholde en lederstatus, var ikke sjelden elementer som kom i konflikt. At han i tillegg naturligvis var interessert i å tjene litt ekstra, skapte nye problemer for ham. Og han klarte aldri å skaffe seg selv nok fritid til andre formål – lesing, studering, og så videre.

På den annen side kunne arbeidet bli et påskudd for å slippe ubehageligheter. Dersom han hadde handlet overilet eller stilt seg selv i et uheldig lys, kunne han vente konfrontasjoner av ubehagelig art med landsmenn. Tiden kunne glatte over det, og da kunne det være en fordel å holde seg unna en tid og skylde på arbeidet.

Dersom det hendte at Parvez vant en «sak» (for eksempel når en klage for andre ble tatt til følge i Justisdepartementet), var han alltid oppmerksom på konkurrenter som kunne kreve at det var deres fortjeneste at det gikk bra. Den prestisje det ga «å vinne», var han ikke interessert i å dele med altfor mange. Som sagt, prestisje var et viktig middel til å få folks tillit. Det kunne være mange ledd i den kjeden som bidro til at et menneske ble hjulpet: Først kom de personer som satte den nødstilte på sporet av noen som kunne hjelpe. Denne igjen kunne kjenne andre som kanskje kjente andre. Parvez hadde forbindelser inne i det norske samfunn og satt lenge i en portnerstilling.

At Parvez selv ofte kunne være avhengig av nordmenn, betød at overfor pakistanerne var det *han* som skulle ha æren. Konkurransen fra nordmenn fryktet han ikke, den var hovedsakelig avgrenset til landsmenn. De burde heller ikke få greie på hans kontakter i det norske samfunn, for da kunne de selv benytte seg av disse. Monopolisering av norske ressurspersoner var et viktig ledd i det politiske spillet.

De forskjellige lederne ble vurdert ulikt alt etter hvilket kjennskap man hadde til dem, og hvilke egenskaper det ble lagt vekt på hos en god leder. Familiegruppene støttet sine ledere, mens få hadde tillit til folk de overhodet ikke kjente.

K. var en av dem som ikke hadde noen familiegruppe her i landet. Han sto fritt, men sa han ville stemme på Parvez. Han trodde det var fire hovedledere på det tidspunktet:

A. er for lite opptatt av å hjelpe andre med deres problemer, så han vil jeg ikke stemme på. Dessuten tilhører han ikke samme kaste som meg. B. er *too hot*, han hisser seg alt for mye opp, ingen god leder. C. kjenner jeg ikke, så han kan jeg ikke stemme på. Men Parvez har hjulpet meg.

Ingen klarte å samle alle gruppene, og valget ble flere ganger utsatt. Noen grupper inngikk allianser, andre ble splittet. En fetter av Parvez mente at det aldri ville bli noe valg i det hele tatt:

De kommer aldri til å bli enige om noe. Jeg tror for eksempel at like gjerne jeg kunne bli leder hvis jeg gikk inn for det, men jeg er ikke interessert i politikk. Jeg er fredsommelig av natur. Hvem som helst kan si de vil være ledere, og alle er ivrige etter å få prestisje. En mann som bor ute hos oss, kalte seg president for pakistanere en gang i en norsk forsamling. Jeg vet ikke hvorfor, han har 3–4 tilhengere. Å sette ut rykter er politikk, og nå sier de at Parvez er kjøpt. De forsøker å splitte gruppa vår. Hvis en person har 10 tilhengere og en annen 15, så vil den som har 10, si til én av medlemmene i motpartens gruppe at: Hvorfor blir ikke du leder selv? Du er like dyktig som lederen for din gruppe, og hvorfor tror du så meget på lederen? Dermed kan motpartens gruppe bli splittet opp i to smågrupper på 7–8 medlemmer hver, mens den med 10 personer fortsatt har 10.

Parvez bygget seg opp i løpet av et halvt års tid og utnevnte seg selv til leder. I første omgang var det et spørsmål om hvilken leder som kunne samle alle pakistanerne i en nasjonalforening, det skulle holdes valg av president og styre. Dernest var det et spørsmål om representasjon i Fremmedarbeiderforeningen (FAF).⁵⁷ I mange måneder før generalforsamlingen i FAF skulle finne sted, holdt pakistanerne på med sin nasjonale valgkampanje. Parvez propaganderte for seg selv, og tilhengerne støttet ham ivrig.

Opprinnelig var ikke Parvez interessert i å blande FAF borti pakistanernes affærer. Han stolte ikke på foreningen. Senere mente han at det kunne innebære visse goder å være representert, men at det hele kom an på hvem som ble representert der. En av hans motstandere hadde tidligere vært medlem av FAF, og det gikk rykter om at han hadde tatt penger for å hjelpe folk, noe Parvez var svært imot. Etter som han og hans gruppe ikke hadde stolt på den forrige representanten, stolte de heller ikke på FAF.

57 Representanter til FAF skal velges av nasjonale organisasjoner. Dersom nasjonalgrupper ikke er organisert, kan representantene velges direkte på generalforsamlingen i FAF. Hver nasjonalgruppe kan velge to representanter.

Det fantes mange ulike ledere blant pakistanerne, med større og mindre grupper bak seg, som regel familiegrupper eller landsbygrupper. En del var samlet omkring filmforretningene og annen business. Andre hadde mer idealistiske målsettinger.

Ryktet om at Parvez hadde mottatt penger for å trekke seg fra presidentkandidaturet, forklarte han selv slik: Han hadde tatt kontakt med en annen leder og truffet ham en gang. Han hadde ment at de kunne diskutere seg frem til en løsning. Ettersom de også kom fra samme distrikt i hjemlandet, mente han at de ikke burde konkurrere med hverandre. «Det kan bli fiendskap mellom familier, og det er ikke bra», mente han. Både Parvez og den andre lederen var for så vidt villige til å trekke seg, men det var tilhengerne deres imot. Presset kom også fra dem.

Tidligere hadde ikke Parvez brydd seg noe om rykter. «Hold kjeft og la dem prate», pleide han å si. Men denne gangen var det ikke så enkelt. Presset ble ganske sterkt, det ble sagt at han samarbeidet med grupper som bare tenkte på å tjene penger. Og han var selv klar over at stemningen hadde snudd seg mot ham.

En tid tenkte han på å gi opp alt sammen. «Hvis jeg skal være president, må jeg slutte i den ene jobben», unnskyldte han seg med. «Og du vet, jeg trenger de pengene, jeg har forpliktelser hjemme. Hvis jeg blir valgt, må jeg følge folk rundt overalt hele tiden, det tar mye tid, men de forventer det av en leder. Det tar tid å få folk til å stole på deg også.» Likevel ga han ikke opp, slektningene oppmuntret ham og overtalte ham til å fortsette i valgkampen. De ventet seg naturligvis visse fordeler av det, og de presset ham også.

Etter som tiden gikk og situasjonen tilspisset seg, var det mange som ga blaffen i hele valget. De var lei bråket og mente at pakistanerne dummet seg ut overfor nordmenn. Det ble også satt ut rykter om at de norske arbeidsmyndighetene var imot at det skulle holdes valg, som en trussel. Enkelte grupper forsøkte med kupp og arrangerte valg de mente var «legale», og ville utrope seg som DEN pakistanske foreningen. Det ble ikke godkjent. Andre forsøk på å holde valg ble boikottet av noen grupper, slik at medlemmene av disse senere kunne hevde at «de taler bare for seg selv og sin gruppe. De representerer ikke pakistanerne».

Noen oppfattet situasjonen slik at pakistanerne var blitt utkrystallisert i to hovedgrupper, hvor motsetningene gikk på valgform. Den ene siden sto for seleksjon, den andre for åpent valg. Med dette forsto man, i det første tilfelle, at en gruppe vel kvalifiserte folk skulle utpekes, og at president og styre skulle velges blant dem. De personer som sto for dette synet, ble kritisert for bare å tenke på seg selv, at de ikke var interessert i de fattiges situasjon, og at det ikke var en demokratisk fremgangsmåte. Åpent valg, derimot, gikk ut på at alle skulle kunne velge fritt hvem man ville ha med i styret, og at de som fikk flest stemmer, skulle bli med. Parvez sto for åpent valg, som han mente var den mest demokratiske formen.

En del valgtekniske problemer ble man heller ikke enig om hvordan man skulle løse, hvordan unngå fusk, hva med dem som ikke kunne lese eller skrive, og lignende. Parvez mente at det ikke var noe problem, men en slags forhalingsteknikk fra andre ledere.

Skillet mellom gruppene gikk imidlertid enda dypere. Også distriktstilhørighet hjemmefra ble tillagt stor vekt. Det ble hevdet at omkring 20 ulike distrikter i Pakistan var representert i Norge. Noen mente at disse skulle representeres likt, andre at det skulle være en forholdsvis fordeling, mens atter andre mente det var irrelevant.

En tid hadde Parvez den desidert største gruppen under sin innflytelse. Hele denne gruppen kom stort sett fra samme distrikt, og av alle pakistanerne i Norge kommer godt og vel halvparten herfra. Det var klart at et åpent valg ville være til Parvez' fordel. Han var imot seleksjonstanken, men egentlig også ideen om at distriktene hjemmefra skulle ha noen praktisk betydning, i hvert fall dersom hvert distrikt skulle ha likt antall representanter. Det ville han ikke oppfatte som rettferdig, så lenge over halvparten kom fra hans distrikt. En av tilhengerne til Parvez forklarte:

X-gruppa, som stort sett består av byfolk, benytter seg av splitteteknikker. De er i minoritet, men vil ha makten selv. Men bygutta forstår ikke bøndernes problemer! Hvis hvert distrikt skulle ha to representanter hver, som den gjengen bestemte, da ville det bety at vårt distrikt, hvor de fleste kommer fra og de fleste er bønder, bare ville få to representanter, selv om vi utgjør kanskje 50 prosent av alle pakistanerne her. Og det vil også si at distrikter som det kommer bare noen få fra, skal få like mange. På den måten vil x-gjengen få hele makten. De fleste av dem kommer fra byer, og skjønner ikke hvordan vi bønder tenker. De har en helt annen innstilling.

Det gikk også rykter om at Parvez samarbeidet med denne gruppen. «De gutta tenker bare på å tjene penger, også på oss. Nå har Parvez gått i kompaniskap med dem. Vi stoler ikke lenger på ham.»

Det ble ikke dannet noen nasjonalforening i første omgang. Man ble ikke enig.

Det hele oppløste seg midlertidig med generalforsamlingen i FAF. Valget av pakistanske representanter fulgte nærmest den åpne modellen Parvez sto for. En del kandidater ble foreslått fra salen, og naturligvis ville den person gå av med seieren som hadde flest tilhengere.

Parvez hadde propagandert for seg selv dag og natt i forveien. Sammen med slektningene planla han å besøke og snakke med hver eneste pakistaner i byen, og han hadde møter hver eneste kveld. Han ba seg til og med fri fra arbeidet og kjøpte

en scooter så han kunne komme lett rundt. På denne tiden ble en klage han hadde sendt til Justisdepartementet (på vegne av en annen) med hjelp av Juss-Buss, tatt til følge. En utvist pakistaner fikk bli. «Ikke fortell til noen at Juss-Buss var med, ikke enda», sa han. «Vi må først ha litt av æren selv.» Og saken gikk rett inn i valgpropagandaen.

Han ble da også valgt til representant, med ganske mange stemmer. Men hverken han eller den andre representanten kunne si at de representerte alle pakistannerne i Norge. Bak hver av dem sto en mengde smågrupper, splittet etter svært mange og ulike kriterier. Det var derfor ikke noen lett oppgave han gikk til.

«Hvem er Parvez?» sa folk, «vi har aldri hørt om ham, hvordan kan vi vite om han representerer våre interesser? Hvordan kan vi vite om han gjør noe for oss?» Selv tidligere tilhengere ga uttrykk for at de ikke fikk informasjon om arbeidet i FAF, og de fant seg nye ledere de stolte mer på.

Som representant i FAF ble Parvez beskyldt for avgjørelser et samlet styre sto bak. Blant annet var det en tid meningen at FAF skulle påta seg all filmfremvisning blant fremmedarbeidere, på en *non-profitable* basis. Filmgruppene blant pakistannerne var naturligvis svært imot det, og Parvez ble beskyldt for å ville ta forretningen fra dem, og at han sto bak en konkurrerende gruppe som samarbeidet med indiske fremmedarbeidere. Han protesterte naturligvis på det. Frykten var stor for at noen skulle komme og si at han gjorde noe for pengenes skyld.

Presset på ham var sterkt fra alle kanter. Han hadde hverken en fasttømret organisasjon eller medhjelpere i form av et nasjonalt styre å støtte seg til. Å spre informasjon om FAF var nesten umulig, likeså å bringe representative syn fra pakistannerne til FAF. Motstanderne sa naturligvis at han bare representerte seg selv og sin egen gruppe. Og på mange måter kunne det stemme. Han rakk ikke over alt han skulle gjøre. De mange gruppene konkurrerte på så ulike områder at det var utenkelig å forene dem. Det var umulig å representere alle de ulike syn som gjorde seg gjeldende. Det var stadig forsøk på å splitte hans egen trofaste gruppe, og de andre gruppene slo seg delvis sammen for å motarbeide ham.

Parvez ble også utsatt for press fra sin egen gruppe. De var misfornøyde hvis han samarbeidet med andre. En del av tilhengerne var ikke interessert i å dele ham med andre grupper og var seg bevisst enkelte fordeler de kunne ha dersom han holdt seg til dem.

Parvez' idealisme gikk opprinnelig langt videre enn familiegruppen og de trofaste tilhengerne. Blant disse var det en del som planla å kjøpe hus i Norge, og eventuelt leie det ut til andre pakistanere. Og de fleste mente at en først og fremst måtte tenke på seg selv. Dette var et ømt punkt. Parvez følte sterkt de forpliktelser som slektskap førte med seg, og slektskapssolidariteten betød meget.

Ved neste valg et år senere falt Parvez helt igjennom. Egentlig hadde han bestemt seg for ikke å stille til valg denne gangen, men i siste liten ombestemte han seg, faktisk tok han først avgjørelsen på selve valgdagen. Nederlaget var nok en skuffelse, spesielt fordi han ikke likte dem som vant. «Jeg er glad jeg ikke kom med», sa han, «men jeg liker ikke den gruppen som ble valgt. Du vet hvorfor.»

Det hadde vært håpløse arbeidsforhold for ham, derfor var han på en måte glad han slapp unna presset. Samtidig visste han at de nye ikke representerte alles interesser, snarere tvert imot: Disse tilhørte det han kalte den harde kjernen, hvis hovedinteresser var ledet av personlig økonomisk profitt. De hadde liten forståelse for og interesse av å arbeide for å bedre situasjonen til de «fattige». «De har ingen sosial bevissthet», sa Parvez ved en tidligere anledning, «de tenker bare på seg selv. De utnytter til og med sine egne.»

Fordi han tok avgjørelsen om å stille til valg så sent, rakk ikke Parvez å mobilisere sin egen gruppe. En av hans fettere fikk beskjed om valget samme dag det fant sted, og kom for sent til å kunne stemme. Han var veldig lei seg for det. «Hadde jeg visst det på forhånd, skulle jeg ha ordnet det slik at min kone også kunne ha blitt med. Hun kunne også ha stemt, hun er også en fremmedarbeider, du vet, hun har fått arbeidstillatelse også nå.»

En annen trofast tilhenger jukset og la i desperasjon tre stemmesedler på Parvez i urnen, til tross for streng kontroll. Han frydet seg over det, men det hjalp lite. «Men det betyr ikke at vi slutter med arbeidet», sa Parvez til slutt, «vi må fortsette å forsøke å organisere alle pakistanerne.»

Dette valgnederlaget betød et enormt prestisjetap. En som stiller opp til valg uten å være temmelig sikker på å vinne, betraktes av andre som umåtelig dum, det er å blamere seg fullstendig. Det er vanære, ikke bare for taperen, men også for tilhengerne. De føler seg lurt og kan bli rasende, og det krever møysommelig arbeid fra lederen for å gjenvinne tilliten deres.

En stor grad av lojaliteten overfor lederen kan skyldes slektskapsbånd, og slektninger har også rett til å reagere følelsesmessig overfor hverandre. Men også andre tilhengere reagerer «irrasjonelt». Det er sjelden sak eller målsetting som er det avgjørende kriterium for å støtte en leder, men personlig og følelsesmessig tilknytning. Et tap oppleves derfor først og fremst som et personlig nederlag, både for lederen og tilhengerne, og ikke som et tilbakeslag for saken.

Mange har sagt om Parvez: «Han er for snill. Han er ikke tøff nok. Han har ikke greie på politikk. Han er lett å lure.» Ingen vet hvordan hans videre karriere vil fortone seg. Det press han har vært utsatt for av kryssende interesser, har ført til at mange stiller seg kritisk overfor ham. Det er *for* mange interesser han *ikke* har kunnet ta hensyn til.

Andre ledere har overtatt. På mange måter er det liten avstand mellom disse og Parvez. En del av motsetningene og konfliktene springer nemlig ut fra en felles situasjon i Norge, preget av konkurranse om knappe goder.

ØKONOMISK LEDERSKAP

Om koblingen til religionen

Den neste type lederskap vi skal beskrive, er lederskap basert på økonomiske relasjoner. Også om dette dannes grupperinger.

Vi har tidligere brukt begrepet «entreprenør» blant annet for å betegne personer som tar initiativ og setter i gang noe nytt for å oppnå økonomisk profitt. Entreprenørene må selv bære risikoen ved sine foretagender. Islamsk lov forbyr imidlertid å ta renter og er imot oppsparing av kapital. Ifølge Koranen skal alle mennesker betraktes som likeverdige. Av religiøse grunner er det derfor prinsipielt forkastelig med et kapitalistisk økonomisk system (selv om det i praksis naturligvis fungerer i Pakistan, side om side med selvforsyning, riktignok). Likeså kan det betraktes som umoralsk å handle ut fra profittmotive.

Dermed kan det bli nødvendig for økonomiske ledere eller entreprenører å rasjonalisere sine handlinger, likeså kan det være påkrevet av tilhengerne, klientene eller de avhengige å definere transaksjonene som ikke-økonomiske. Økonomiske ledere blant pakistanere i Norge hevder derfor gjerne at de i realiteten driver med velferd, og at hva de gjør, kommer alle til gode. Hadde det ikke vært etterspørsel etter deres tjenester, hadde de heller ikke hatt noen økonomisk profitt, det er så. Men når en selv nedlegger mye tid og arbeid i forretningene sine, er det bare rettferdig at en selv tjener på det, hevdes det ofte.

Entreprenør i «take-off»-posisjon

Som nevnt finnes entreprenører på ulike stadier og steder i arbeidsvandringene. Vi skal først høre om en som hadde med «take-off» å gjøre:

Jeg skal fortelle min historie. Det var en mann i min landsby, han var en *outcast* og fikk ikke noe arbeid. Så reiste han til Dubai for å arbeide. Der var han en tid. Han fikk greie på emigrasjonen til Europa og hvordan den gikk for seg. Han hadde kontakter innen politiet. Så reiste han tilbake til Pakistan, tok opp kontaktene med politiet og startet med å skaffe folk pass. Han startet med en av sine fettere, som også er min fetter, og denne reiste til Danmark. Han har vært der i

fire år nå. Senere skaffet han også noen andre pass. Så oppdaget han hvor mye folk tjente i Danmark, min første fetter der sendte masse penger hjem. Da fortsatte han, sammen med noen av mine slektninger, med passforretningen. Da de så hvor mye folk kunne tjene i Danmark, bestemte de seg for å heve prisene. Så tok de 10 000 kroner for hvert pass, og de organiserte også reisen. Men de holdt ikke på så veldig lenge. Jeg måtte ikke betale fordi jeg hadde allerede slektninger i Danmark som sendte meg penger. Men de tjente massevis av penger mens businessen pågikk! Og de folka som måtte betale, vel, det var en svært god sjanse for dem. Alle har betalt tilbake pengene (de fikk låne), og de tjener bra i Danmark nå.

Ifølge islamsk lov kan en si at denne entreprenøren forbrøt seg, men samtidig risikerte han intet, han var allerede utstøtt, han var en *outcast*. Ifølge det kapitalistiske system fulgte han spillereglene.

Men hva med den verdslige lov, begikk han ikke en straffbar handling? «Politiet hjalp ham jo. Forresten er det ikke så lett å få fatt på en person der nede dersom han har gjort noe galt. Det er som å lete etter en nål i en høystakk. Det er ingen sak å forsvinne.» Korrupte tjenestemenn, tungroddede byråkratiske ordninger og yrende menneskemengder bidro med sitt. For til slutt å nevne den vesentligste siden ved denne historien: «Og de folka som måtte betale, vel, det var en svært god sjanse for dem.» Sannsynligvis var det den *eneste* sjansen, den eneste muligheten de hadde til å påvirke sin egen fremtid.

Entreprenørene setter ofte bare prosesser i gang som senere går av seg selv. Fortelleren av denne historien hadde for eksempel et familienettverk i Danmark og Norge som til sammen talte omkring 150 personer. Men av disse var det bare den først ankomne som hadde fått hjelp av entreprenøren. Avhengighetsforholdet kan dermed være kortvarig, noe som influerer på den videre makt en økonomisk leder kan ha.

Det skjulte marked

I det norske samfunn lever og arbeider pakistanerne – så vel som andre fremmedarbeidere – ofte under omstendigheter som innebærer få reelle valgmuligheter, og de fleste har en mengde spesielle og udekkede behov. De første til å oppdage de økonomiske mulighetene i dette, er i visse tilfeller naturligvis landsmenn. Det kan være etterspørsel etter varer og tjenester som vanligvis ikke tilbys i Norge.⁵⁸ Det

58 På markedet inngår *varer* (rituelt slaktet mat, klær, aviser, mat fra hjemlandet, flybilletter, til dels kvinner (til pro forma-ekteskap)) og *tjenester* (tolking, skrivekyndighet, informasjon, utleie av rom, arbeidsformidling, pengelån og så videre).

oppstår derfor et eget marked innenfor den pakistanske koloni. På dette «skjulte» marked vil den som kommer først til mølla, få først malt, kanskje mye og mest. Selv om spillereglene i den kapitalistiske økonomi forkastes av mange av religiøse grunner, gir omstendighetene muligheter for ny fortolkning av gamle læresetninger. Og innen vårt samfunns rammer er det helt ut akseptert å drive forretning. Den som har økonomisk suksess, kan under alle omstendigheter utøve en stor grad av makt ved å regulere og kontrollere tilgangen på etterspurte goder. Den økonomiske makt kan imidlertid lett konverteres til sosial prestisje og politisk makt.

Munir, *the profit maker*

Munir er en slik person, som intelligent og smart har ført sine forretninger fremover. Fra det første initiativ og det første økonomiske overskudd har han fortsatt med nye ideer og reinvesteringer. Naturligvis har han en stor gruppe motstandere. Men til tross for moralsk fordømmelse, misunnelse, sjalusi og andre forhold fortsetter ofte motstanderne likevel å benytte seg av hans tilbud. Dels finnes ikke alternativer, dels er de blitt avhengige.

«Det er jeg som driver filmfremvisningen blant pakistanerne», forteller Munir. «Vi begynte våren 1971. Det er en god forretning.» Filmene, som var både indiske og pakistanske, fikk han fra England, hvor han hadde *contacts*. Kinosalene ble leid før de vanlige filmforestillingerne, og billettprisen var ti kroner.

Dette viste seg å bli en så god forretning at det snart var fire–fem konkurrerende grupper i gang. Filmene samlet opp til 700–800 mann. Ikke bare representerte tilbudet underholdning, det ble også et fast sted hvor man kunne utveksle nyheter og informasjon, treffe kjente, holde møter. Filmene i seg selv bidro til å dempe hjemlengselen, styrke den kulturelle og nasjonale identitet og holde båndene til hjemlandet levende. Dette å kunne samles ga også en fellesskaps- og tilhørighetsfølelse man kanskje måtte være foruten ellers i uka.

For å kunne drive filmfremvisning må en ha tillatelse fra Oslo Kinematografer (OK). Det finnes generelle regler for lukkede filmforestillinger, men det ble etter hvert behov for spesielle regler for utlendinger. Høsten 1971 kom «Rules for closed cinema performances for organizations of guest workers in Oslo».⁵⁹ Her slås det fast at forutsetningen for å få tillatelse til lukkede forestillinger er at det er godkjente organisasjoner av fremmedarbeidere som står bak. Organisasjonene skulle selv være ansvarlige for filmene og for leien av dem, transport, toll, forsikringer og andre utgifter i den forbindelse. Filmene måtte også være av tilfredsstillende kvalitet.

59 Andre fremmedarbeidergrupper driver også filmfremvisning.

På sin side skulle OK sørge for lokaler, kontrollører, billettselgere og filmfremvisere, og øvrig utstyr, oppvarming, elektrisitet og rengjøring. Fremmedarbeiderorganisasjonen skulle betale et depositum på 500 kroner før filmene ble vist. Billettprisene skulle dekke kostnadene, og de skulle bestemmes av OK. Den grunnleggende tanken var at det skulle være velferdstiltak, og at eventuelle overskudd skulle deles likt mellom OK og organisasjonen. Disse reglene kom som et resultat av den konkurransen som hadde oppstått mellom de ulike gruppene interesserte pakistanere og de problemene OK hadde med søknader fra så mange.

Munir hadde aldri primært definert sin virksomhet som et velferdstiltak. Han hadde jobbingen med å skaffe filmer og arrangere det hele, og fant det høyst naturlig at det skulle gi ham litt fortjeneste. Alene eller sammen med noen få andre var han ikke interessert i å jobbe gratis for alle de andre, som naturligvis hadde glede av tiltaket. Han fortalte hvordan han ordnet seg i den nye situasjonen: «De har ikke sagt hva 'godkjente organisasjoner' skal være. Så vi fant bare på et navn og søkte om tillatelse på nytt.»

Dette oppdaget også de konkurrerende gruppene, og etter hvert var det ni ulike «organisasjoner» blant pakistanerne. Dette skapte nytt hodebry i Oslo Kinematografers ledelse, som stilte strengere krav. Gruppene var imidlertid ikke interessert i å gå sammen. Det var spørsmål om hvem som var mest smart og oppfinnsom i den nye situasjonen, hvem som kunne utkonkurrere de andre gruppene.

Munir vant. Han fikk monopol på *leien* av filmene fra England. Som nevnt hadde han «contacts» der og fikk i stand en spesialordning med utleieren. Han fikk derfor leid filmene billigere enn de andre. Dessuten hadde han andre midler til å senke kostnadene. Ikke bare leien av filmen kostet, men også transport og forsikring. For å slippe å betale frakt på filmen tur-retur inngikk han kompaniskap med en filmgruppe i Danmark. Den danske gruppen betalte forsikring og frakt til Danmark. Munir sendte en av sine folk dit på billigste tur-retur med båt midt i uka, hvor filmen ble hentet og fraktet til Norge. Filmer skal sendes på en forsiktig måte for ikke å ta skade, og denne ordningen ble billigst fordi man slapp å forsikre forsendelsen fra Danmark til Norge. Munir sendte filmen tilbake til England, slik at både han og den danske filmgruppen sparte på ordningen.

Munir leste forhåndsomtaler av filmene i pakistanske aviser. Dersom han visste at filmen var god, tok han risikoen med å vise filmen på eget ansvar. Var det en god fargefilm som kunne garantere fulle hus, regnet han med en nettofortjeneste på et par-tre tusen kroner. Dersom det var mindre gode eller dårlige filmer, ville han ikke ta sjansen på tap, men henvendte seg til en av de konkurrerende gruppene. Den som ga høyest bud, fikk da tilsagnet og påtok seg ansvaret. Videreutleien gjorde at han selv alltid tjente på en film, uansett om den gikk med tap eller ei. Hvis

han selv leide filmen for 1000 kroner, kunne han for eksempel leie den videre til andre for 1200 kroner, og ville uansett ha tjent 200 kroner. «Jeg har ikke hatt tap på en eneste film på denne måten. Men noen av de andre gruppene har hatt det», sa han.

Munir har alltid reinvestert en del av sitt overskudd. Noe av reinvesteringen har ført til ny økonomisk profitt, mens en del har vært konverteringer i sosial prestisje og makt. For eksempel lånte han ut penger til dem som trengte det, uten å ta renter, og på den måten fikk han tilhengere som var villige til å støtte ham.

Mannen som en gang i uka hentet filmene i Danmark for ham, tok alltid ut sin kvote av sigaretter og whisky på båten. «Jeg har fått mange gode norske kontakter etter hvert», fortalte Munir en gang. «Nordmenn er alltid glad for å få sigaretter og whisky, og jeg hverken røker eller drikker.» Kontaktene kunne være til god hjelp for hans seneste planer – han var på utkikk etter et hus. Dette hadde han tenkt å leie ut til andre pakistanere.

Denne akkumuleringen av kapital, i form av både penger, prestisje og tilhengere, satte Munir i en meget sterk lederposisjon, også politisk. Men det var et høyt spill han drev. Misnøyen var stor, både med hensyn til billettprisene og selve forretningsvirksomheten hans. «De filmgruppene utnytter sine egne, de bare bidrar til å splitte sine egne», het det fra mange hold. Konkurrentene utøvde en viss grad av kontroll og representerte en trussel. Oslo Kinematografer var utålmodige og usikre på om det dreide seg om et velferdstiltak. Men Munir holdt seg innenfor rammene og reglene – hovedsakelig fordi reglene var uklare og med smutthull.

Munir hadde imidlertid fortsatt kontroll over dem som skyldte ham penger. Selv om filmforretningen ville ryke, hadde han alt klart for nye investeringer. Opprinnelig var han ikke interessert i noe politisk lederskap. Selv om han hadde en stor gruppe tilhengere, var han ikke interessert i å bli president for noen nasjonalforening:

Jeg foretrekker heller å *backe* en annen leder. Det å være leder gir ingen inntekter. Det er bare dumt. Som leder gir du løfter til dem som velger deg, og da kan du ikke avslå hjelp senere når alle kommer og ber om det. Er du president, må du gjøre alle drittjobbene, gå til politiet, oversette, hva som helst. Det gir nok prestisje og man blir kjent, men noe mer kommer det ikke ut av det. Nei, en må være smartere enn som så! Og jeg er den smarteste, ser du. Jeg støtter Abdul Khan, som jeg kan snurre rundt lillefingeren. Dersom han blir valgt, kan jeg selv stå i bakgrunnen og trekke i trådene, og få innflytelse på alle avgjørelsene, men slippe drittarbeidet. I det hele tatt, for å være smart skal en ikke sette seg i slike situasjoner så en må gjøre noe særlig selv. Se bare på de to som har åpnet

butikk, de selger pakistansk mat, men de er ikke noe smarte. De må passe butikken selv og sitte der hver dag. Det blir knapt 100 kroner i fortjeneste om dagen der. Se på meg, jeg passer min vanlige jobb og har inntekter fra den. Dette med filmene tar liten tid. Så du ser, jeg er den smarteste.

Omstendighetene tvang ham imidlertid til å inngå en større grad av samarbeid med de andre filmgruppene, mest på grunn av at kritikken og truslene utenfra ble sterkere. Dermed ble den personlige fortjenesten noe mindre. Men viktigere: Eppersom konflikten med andre organisasjoner tilspisset seg, gikk det naturligvis politikk i det hele. Det ble et spørsmål om hvem som kunne definere situasjonen, filmgruppene eller andre. Hvis andre grupper kunne påvise at det ikke dreide seg om velferd, ville Munir miste hele sin fortjeneste. Det ble et spørsmål om makt.

Munir sto særlig sterkt på ett viktig felt: Han og hans gruppe hadde i stor grad kontroll over informasjonsspredningen blant pakistanerne. Hver uke kunne han og hans tilhengere ha anledning til å tale til en forsamling som kunne telle flere hundre mann. Dessuten kunne de kontrollere plakater som ble hengt opp ved kinoen, og eventuelt rive dem ned. Dette hadde enorm betydning.

Nok et forhold spilte inn. Til tross for at profittmakerne med sine tilhengere aldri representerte noe tallmessig flertall, sto de likevel sterkt så lenge andre grupper ikke var samlet. Og dette utnyttet de. Filmgruppens styrke viste seg for eksempel en gang ved Fremmedarbeiderforeningens generalforsamlinger. Pakistanerne hadde den gang bestemt seg på forhånd for å boikotte hele valget, noe hovedlederne fra flere grupper hadde kommet til enighet om. Slik situasjonen var, hadde de ingen muligheter til å velge representanter fra noen nasjonalforening, for den eksisterte ikke. De to representantene som kunne velges direkte på generalforsamlingen, ville derfor ikke kunne bli representative. Det ville derfor lett kunne bli bråk, noe man mente ville kunne ødelegge inntrykket av pakistanerne generelt. De måtte først få i stand en nasjonalgruppe.

Imidlertid aksjonerte Munir i all stillhet og fikk sine tilhengere til å møte. Andre ledere hadde ikke mobilisert, og Munirs gruppe ble dominerende – til tross for at det var få i den. Dette året hadde valgkomiteen i Fremmedarbeiderforeningen foreslått en leder for en av de største organisasjonene blant pakistanerne som formann. Det hersket ingen tvil om at det var en dyktig mann. Man øynet muligheten for å samle pakistanerne på den måten.

Men misforståelser gjorde seg gjeldende, i tillegg til boikottavtalen. Dette førte til at Munirs gruppe fikk strøket formannskandidaten av listen, og satte sin egen mann inn i stedet. De hadde mobilisert fullt ut og utgjorde tallmessig den største gruppen på generalforsamlingen. Dermed fikk de ikke bare for-

mannen, et verv Munir selv påtok seg, men også to tilleggsrepresentanter valgt inn fra sin gruppe.

Dette kuppet hadde ikke bare positive følger for Munir. Motstanderne skjerpet seg, nå kom avtalebruddet i tillegg til tidligere klagepunkter. Og Munir var kommet i en utsatt og ukontrollerbar situasjon hvor det stiltes nye krav til ham som ikke var forenlige med hans egne interesser. Og han var lett å kontrollere. På mange måter hadde han gått i sin egen felle. Det varte da heller ikke lenge før han trakk seg ut, og nye ledere og nye representanter ble valgt.

NOK ET SAMLINGSFORSØK

Som vist kan lederskap være en tvetydig affære, og ulike målsettinger kan skjule seg bak velferdsideologien. Til tross for alle motsetninger og konflikter er imidlertid ideen om én nasjonalforening med velferd som hovedmålsetting like levende som før.

Høsten 1973 forsøkte en av de største gruppene igjen å få til en nasjonal organisasjon blant pakistanerne i Oslo. For å unngå at folk senere skulle kunne si at det bare dreide seg om et fåtall, og at disse ikke representerte alles interesser, ble valget behørig annonsert også i pressen. For å unngå valgfusk og uro under avstemningen ble ordenspoliti tilkalt. Det tekniske systemet var utprøvd og skulle være helt vanntett: Alle skulle samles i et stort rom og derfra gå tre og tre inn i valglokalet. Etter å ha avgitt sin stemme skulle man forlate bygningen.

Det hersket stor uro foran valget. De plakatene som ble hengt opp, ble revet ned. Feilaktig informasjon var ikke til å unngå. Mange hevdet at de ville boikotte hele valget. De samme argumentene gikk igjen: Det var ikke et demokratisk valg fordi alle de ulike partiene ikke hadde kommet frem til noen enighet på forhånd og dermed ikke ble likt representert. Pakistanere som bodde utenfor Oslo, ble ikke representert. En skulle ikke drive politikk i Norge, slike valg førte bare til spetakkel og satte pakistanerne i et dårlig lys i nordmenns øyne. De ulike partiene ville aldri komme til noe kompromiss fordi ingen av dem hadde noe program eller noen klar målsetting – *alle* sier at de vil arbeide for pakistanernes velferd.

Flere hundre pakistanere møtte imidlertid frem i valglokalene, men flere store grupperinger holdt seg borte. Blant de tilstedeværende var det mange som sa de ikke skulle stemme. De var bare kommet for å se, høre på talene, men skulle boikotte valget. Motstanderne agiterte, og diskusjonene var heftige. Det er uklart hvor mange av de tilstedeværende som unnlot å stemme, og også uklart hvor mange som bevisst hadde unnlatt å komme til valget. Det var helt klart at pakistanerne ikke sto samlet selv denne gangen, men *ideen* var ikke gitt opp.

DEN KRITISKE FASEN: INTEGRASJON ELLER TILBAKETRUKKET ISOLASJON?

Situasjonen for pakistanere – som for andre fremmedarbeidere – i Norge kan betraktes som en sosial prosess, bestående av konkrete, praktiske problemer som må løses. I mangel av tilbud fra samfunnets side må innvanderne i stor grad stole på egne ressurser. For pakistanernes vedkommende tilføres slike ressurser hovedsakelig på to måter – gjennom slektskapsrelasjonene eller via innovatører.

Dette uformelle systemet har preget selve arbeidsvandringene, og også den videre situasjon i Norge. Over tid dannes grupperinger og sosiale nettverk basert på tradisjonelle og innovatoriske relasjoner. Blant pakistanerne har det oppstått et samfunn i miniatyr, preget av effektivt samarbeid, men også av konflikter og konkurranse. Muligens kan dette betraktes som tendenser til segregering og isolasjon fra samfunnet omkring. Årsaksforholdet er imidlertid ikke så entydig.

Det viser seg å være et utbredt fenomen når det gjelder minoritetsgrupper i sin alminnelighet, at årsaken til deres stilling i samfunnet søkes i gruppen selv. Det samme med fremmedarbeidere – det legges vekt på trekk ved innvandrergruppene, man studerer sosial, kulturell og religiøs bakgrunn, innvandrernes motiver, deres evner til tilpasning – i det hele tatt *dem*. Med referanse til fremmedarbeiderne i Norge er dette blitt uttrykt i sin mest generelle form som «pakistanerproblemet». Egenskaper ved pakistanerne brukes altså ikke bare til å forstå deres, men også alle andre fremmedarbeideres, situasjon.⁶⁰

Som vi har sett, spiller både individuelle, kulturelle og religiøse faktorer en stor rolle. Vi ser det for eksempel i lederskap og politisk organisering. Politikk blant pakistanerne er *praktisk* politikk. *The Muslim way of life* innebærer også at organisering og politisk virksomhet foregår etter tradisjonelt opptrukne linjer. Dette gjelder også lederskap. Å være leder betyr at man *viser* at man gjør noe, man må rettferdiggjøre og legitimere lederposisjonen. Tilhengerne skal ha anledning til å kontrollere lederen, hver især skal erfare lederens lederegenskaper. På mange måter blir lederen en slags farsperson, en man knytter personlige bånd til.⁶¹

Det springende punkt er hvem eller hva som definerer ledernes oppgaver. Som vi har sett, består ledernes oppgaver for en stor del i å løse problemer som er betinget av det norske samfunn, ikke pakistanernes kultur. Lederne må bruke så enormt

60 Det er påfallende hvor ofte pakistanerne er nevnt ved navn eller hentydet til som «visse nasjonale grupper» både i offentlige utredninger, som NOU 1973:17 og Stortingsmelding nr. 39 (1973–1974) og andre steder.

61 Dette skulle ikke minst tale for nødvendigheten av oppsøkende virksomhet og ulike inntak til pakistanergruppen, dersom man fra det norske samfunn ønsker å sette i verk tiltak, komme med tilbud, informere osv.

av sin tid til konkret hjelp og veiledning, så å si direkte sosialt arbeid, at de sjelden får tid til å organisere på lang sikt. De akutte problemene tar overhånd. Og hvis en leder *ikke* tar seg av slike problemer, så mister han tilhengere. Det er åpenbart at ett menneske ikke kan make alt det som forventes av ham, og dermed oppstår mistillit, og organisasjonene sprekker.

De nasjonale organisasjonene er viktige, innenfor alle grupper av fremmedarbeidere. Men de må i dag påta seg oppgaver som egentlig ikke burde være deres: informasjon, sosialhjelp, veiledning, tolking og så videre. Dette henger sammen med fravær av tilbud fra det norske samfunns side, ikke kulturelle faktorer. Så lenge man bare tar hensyn til trekk ved innvandrerguppen selv, isolerer man derfor et fenomen fra den sosiale kontekst den er en del av, og forståelsen av situasjonen blir misvisende og ufullstendig.

Innvandrerens situasjon, uansett om den er preget av isolasjon eller ei, kan ikke forstås eller forklares ved individuelle, kulturelle eller religiøse faktorer alene. Det er en gjensidig avhengighet og påvirkning mellom individ, gruppe og samfunn. Situasjonen kan forklares på ulike måter alt etter hvilket nivå en trekker inn. Det er tidligere blitt lagt stor vekt på de materielle og sosiale strukturers betydning i denne sammenheng. Faktiske handlingsalternativer må ses i sammenheng med de maktforhold som bestemmer art og omfang av muligheter.

Situasjonen har dessuten et dynamisk aspekt og en historisk dimensjon. På det nåværende tidspunkt er altså den pakistanske nasjonalgruppen sterkt oppsplittet i større og mindre enheter. Konflikter og konkurranse gjør seg gjeldende. I splittelsen ligger muligheter for avmakt og handlingslammelse vis-à-vis det norske samfunn. At man ikke står samlet, kan ha konsekvenser for den enkeltes og gruppens medvirkning og innflytelse på lang sikt.

Men samtidig gjøres stadig nye forsøk på å samle hele nasjonalgruppen til én organisasjon som kan representere felles interesser. Hvorvidt dette lykkes, er ikke mulig å forutsi. Kanskje er det en mulighet til stede for å danne en organisasjon sammensatt av ulike partier. Det viktige er imidlertid at så lenge samlingsforsøk pågår, gjøres det forsøk på å finne og utvikle nye former for solidaritet. Flere tegn tyder på at det foregår en mentalitetsendring og en bevisstgjøring over tid.

Men i samlingsforsøkene ligger også en spire til handlingslammelse overfor samfunnet omkring. Pakistanernes anstrengelser for å klare seg selv kan virke tildekkende for de behov som er til stede, og dermed forsinke tilbud utenfra. Dermed forsinkes også hele samlingsprosessen, og en er inne i onde sirkler. Samtidig gis videre muligheter for spekulasjoner og misbruk på de skjulte markeder.

Til slutt skal vi knytte noen betraktninger til det kravet pakistanerne – og andre fremmedarbeidere – møter om å solidarisere seg med grupper i den norske befolk-

ningen, noe som innledningsvis ble antatt å være viktig dersom pakistanerne ikke skulle forbli en isolert, maktesløs gruppe.

Konsekvensene av en innvandrergroupes eventuelle isolasjon og segregering – uansett hvordan disse begrepene defineres – ses vanligvis som noe negativt. Denne problematikken er langt fra entydig og enkel. Det springende punkt er naturligvis for *hvem* det har negative konsekvenser.

Det hevdes for eksempel at bruk av fremmed arbeidskraft fører til en splittet arbeiderbevegelse, blant annet på grunn av fremmedarbeidernes lave deltagelse i fagbevegelse og politisk liv ellers. Arbeiderklassen står dermed svekket i sin kamp (Castles & Kosack 1973). I den sammenhengen må en imidlertid også spørre hvor bevisstgjorte og politisk aktive de norske arbeidere er, og hva *de* har gjort for å komme fremmedarbeiderne i møte. Som tidligere nevnt har den norske arbeider- og fagbevegelse gjort lite eller ingen ting. Og fremmedarbeidernes egne anstrengelser merkes ofte ikke fordi utgangspunktet er ukjent for nordmenn.

Et annet forhold er at det finnes mange grupper i samfunnet ved siden av fremmedarbeiderne som heller ikke har særlige muligheter til medinnflytelse. Det reiser seg derfor spørsmål om hvilke muligheter som eksisterer for demokrati i beslutningsprosessene i det norske samfunn generelt, og i hvilken grad de formelle rettigheter kan benyttes av ulike lag i befolkningen (se f.eks. Martinussen 1967).

Kanskje er det slik at fremmedarbeiderne har bidratt til å avsløre svakheter ved demokratiet: at det ikke fungerer som ønsket og tilsiktet. En slik erkjennelse vil kunne virke truende på norske borgere, og så stilles ekstra store krav til fremmedarbeiderne. Dermed blir de lett syndebukker for svakheter i det norske samfunn: Det er fremmedarbeiderne som er inaktive, mangler samarbeidsvilje og initiativ.

Den betydning sosial og kulturell identitet har for aktiv medvirkning til sosial endring, må også diskuteres. Vi vil her sette frem den påstand at konsekvensene av segregering ikke nødvendigvis er negative. At grupper søker å bevare og forsvare sin kulturelle egenart, og at egne verdier dyrkes og beskyttes, kan i seg selv betraktes som en nødvendig, om enn ikke tilstrekkelig betingelse for medvirkning i samfunnet omkring. Kravet om integrasjon kan i enkelte tilfeller endog ses som ytterligere avmektiggjøring, idet risikoen for fremmedgjøring eller tingliggjøring er til stede.

Noen sosiologiske teorier kan være interessante å trekke frem i denne sammenheng, spesielt med hensyn til hva som er de sentrale trekk ved overgangen til arbeidsforholdene i den vestlige verdens økonomiske system, og hvilke generelle muligheter arbeiderne har til å beskytte sine interesser. Sosiologer har av forskjellige grunner hovedsakelig rettet oppmerksomheten mot de ansattes, arbeidernes eller lønsmottakernes vilkår, og hvilke muligheter de har for å påvirke og styre de

betingelser de arbeider under. En ganske vanlig karakteristikk av dagens situasjon er at utviklingen har medført en økende grad av maktesløshet og isolasjon. I den moderne produksjonsprosessen blir individet mer og mer *fremmedgjort* både i forhold til sitt arbeid og sine arbeidskamerater.

Begrepet «fremmedgjøring», som i første rekke må knyttes til Karl Marx, er både flertydig og uklart. Dette har ikke minst Joachim Israel (1969) påpekt. Han mener blant annet at teorier om fremmedgjøring ikke i tilstrekkelig grad tar hensyn til de faktiske sosiale forhold. Videre at teoriene forutsetter en motsetning mellom individ og samfunn samtidig som slike antagelser er nødvendige betingelser for teorien. Slike problemstillinger elimineres hvis man går over fra en teori om fremmedgjøring til en teori om reifikasjon, hevder Israel.

«Reifikasjon» refererer til en prosess hvor sosiale relasjoner får karakter av å være *ting*. Tingliggjøring gjelder i særlig grad i samfunn som er dominert av en markedsstruktur og et økonomisk system hvor det menneskelige arbeidets produkt er en vare, og hvor mennesket selv er blitt forvandlet til en vare. Israel tar utgangspunkt i at den fundamentale sosiale prosess er den materielle produksjonsprosessen. Menneskene produserer sammen med andre og for andre. I denne produksjonsprosessen etablerer mennesket bestemte relasjoner til andre mennesker.

I tidligere historiske perioder med andre produksjonsformer, for eksempel i det føydale system, sto individene i et personlig forhold til hverandre. Tingene som ble produsert, hadde en bruksverdi og tilfredsstilte behov. Men så snart ting produseres til et marked, bestemmes ikke deres verdi lenger av evne til å tilfredsstille behov, men av lover, for eksempel loven om tilbud og etterspørsel. Det spesielle problem som mennesket stilles overfor i det kapitalistiske økonomiske system, er dette at produktenes bruksverdi erstattes med deres bytteverdi og forvandler dem til varer.

Menneskelige relasjoner mellom individer erstattes av tingrelasjoner mellom kjøper og selger. På grunn av arbeidsdelingen er menneskene fortsatt avhengige av hverandre. Den nye produksjonsformen gjør imidlertid menneskene uavhengige av hverandre i de *personlige* relasjoner, derfor blir de likegyldige overfor hverandre. Den sosiale konteksten uttrykkes i bytteverdien, som «forvandler ethvert individs eget arbejde eller produkt til arbejde eller produkt; individet må producere et generelt produkt – bytteverdien» (Israel 1969).

En aktivitet eller et objekt har ikke noen verdi i seg selv med mindre det kan byttes bort for andre aktiviteter og produkter. «Hertil kommer at den magt et menneske har over andre eller over sosiale aktiviteter, er knyttet til det at eje bytteverdier, som igjen måles ved den sum penge, man ejer eller har adgang til, eftersom penge er den almene bytteverdi» (Israel 1969). Relasjoner mellom mennesker er

upersonlige når de bestemmes av bytteverdier. De er objektive i den forstand at de er relasjoner mellom objekter.

Individerne oplever således, at de ikke lenger påvirkes eller undertrykkes af personlige, menneskelige faktorer, men derimod af upersonlige, objektive, tingslige forhold, som de ikke kan forandre. Overgangen fra interpersonale til «objektive» processer medfører altså en følelse af å være et magtesløst objekt, styret af kræfter udenfor al menneskelig kontrol. Alle aktiviteter og produkters forvandling til varer, dvs. til bytteverdier, er reifikationsprocessenes basis. (Israel 1969)

Menneskenes behov for selv vurdering og selvaktelse overføres i interaksjon. Produksjonsprosessen er en av menneskets viktigste aktiviteter. I den grad selv vurdering ikke gis muligheter der, og ens egne ferdigheter ikke får muligheter for å bedømmes, så mister individet muligheten til å vurdere seg selv i arbeidet. I stedet blir det en vare som kan byttes bort. Ifølge Israel gjelder tingliggjøringen i høy grad for samfunn som er dominert av en markedsstruktur og et økonomisk system hvor det menneskelige arbeidets produkt er en vare, og hvor mennesket selv er blitt forvandlet til en vare og dermed en ting.

Fremmedarbeiderne kommer ofte fra samfunn som ikke eller i bare liten grad er innlemmet i en kapitalistisk økonomi. Den tradisjonelle selvforsynte produksjonsformen, hvor man produserer for eget konsum og ikke for et marked, er i enkelte samfunn fortsatt den dominerende. Vanligere er det at selvforsyningsøkonomien eksisterer side om side med et svakt utviklet kapitalistisk system. I ulik grad, men med stor sannsynlighet, er fremmedarbeiderne vant med andre typer produksjonsrelasjoner, mer preget av personlige forhold, stor avhengighet og sterke forpliktelser. Flyttingen til Norge kan dermed karakteriseres som en overgang fra interpersonale til reifierte prosesser. Ifølge Israel vil en slik overgang medføre følelsen av å være et maktesløst objekt, styrt av krefter hinsides all menneskelig kontroll.

Den overgangen Israel tenker på, er en sakte historisk prosess. Fremmedarbeidernes første møte med de vestlige samfunn er derimot vanligvis en brå konfrontasjon, uten formildende overganger. Det er derfor lite sannsynlig at fremmedarbeiderne uten videre og straks opplever dette som en følelse av å være et «maktesløst objekt». Tvert imot finner man et etterslep av tidligere forhold, det vil si at det anvendes tolknings skjemaer og referanserammer som gir støtte og beskyttelse. Et slikt kulturelt etterslep kan ha forskjellige konsekvenser, både positive og negative. Det kan tenkes at det fører til segregering eller isolasjon, dels som resultat av at omgivelsene ikke aksepterer atferden, som absolutt ikke svarer til forventnin-

gene, dels at en segregering kan være å foretrekke fordi det gir et mer meningsfylt liv. En må ikke overse det faktum at mange fremmedarbeidere føler en direkte forakt for vestlige livsformer.

Fremmedarbeiderne er naturligvis innstilt på forandringer og forberedt på problemer ved ankomsten. Pre-sosialiseringen spiller inn og kan virke både positivt og negativt, den kan være både korrekt og falsk. Et poeng er imidlertid viktig, nemlig at konkrete problemer etter hvert avløses av mer diffuse. Det første «kultursjokket» og den første tidens problemer kan etter en tid avløses av andre, som kanskje kan være mer dyptgripende. Det kan dreie seg om en tingliggjøringsprosess. Men det forutsetter at fremmedarbeiderne har endret referanserammer og tidsperspektiv, og allerede er orientert mot det norske samfunn. Fremmedarbeidernes dilemma ville da i overgangsperioden kunne ses som et valg med hensyn til identitet og tilhørighet. Velges «full tilpasning», risikerer man tingliggjøring og maktesløshet som det ene ytterpunkt. Velges egen kulturell identitet, som det andre ytterpunkt, risikerer man utstøtning fra det norske samfunn, isolasjon og segregering, men noe som for den enkelte ikke behøver å være en tragedie eller oppleves som maktesløshet.

Jeg har vært mest opptatt av nykommerperioden i fremmedarbeidernes situasjon, spesielt med hensyn til hvordan det legges opp strategier for selvforsvar, bestrebelser på å beskytte interesser og oppnå goder, og for tolkning av situasjoner. Denne perioden vil jeg betegne som *den kritiske fasen*, som ser ut til å være avgjørende for den videre utvikling, både med hensyn til fremmedarbeidernes opplevelse av hva som er deres interesser, hvorvidt disse kan forsvares kollektivt eller ei, hvorvidt de faller sammen med objektive interesser, og om interessene har en kort- eller langsiktig karakter.

Objektivt sett vil en kunne si at fremmedarbeiderne har felles interesser med norske arbeidere. Men det kan være mange grunner til at et slikt interessefellesskap ikke opplevs, eller ikke erfares. En ting en kan peke på, er alle de krav som stilles til fremmedarbeiderne, spesielt i nykommerperioden. Disse kravene og forventningene er ofte av en slik art at problemene fremmedarbeiderne møter, oppleves som personlige og akutte, de må løses på kort sikt.⁶² Dette står i motsetning til arbeiderbevegelsens interesser, som kan sies å være preget av kollektivitet og langsiktighet.

En kan også anta at hva som skjer i den kritiske fasen, vil være nokså avgjørende for den videre utvikling. Dersom fremmedarbeiderne benytter seg av sine egne tradisjonelle eller marginale referanserammer og tolkningskjemaer for forståelse-

62 Erfaringen kan ofte sies å være den samme, men ikke felles.

sen, defineringen og løsningen av de problemer de møter, og dette viser seg å være vellykket, da er det sannsynlig at dyrking av egenkultur, isolasjon og dermed færre reelle muligheter til å forme omgivelsene i fellesskap med norske arbeidere er til stede. Norske arbeidere, på sin side, vil erfare at utlendingene ikke er interessert i å delta i deres interessekamp. Den kulturelle segregeringen fører til at utlendingene ikke på noen måte svarer til omgivelsenes håp og forventninger, noe som ytterligere kompliserer situasjonen. Her må en regne med at en serie ulike og kompliserte *feedback*-prosesser virker inn og opprettholder, eventuelt forsterker, situasjonen.

Muligens kan segregering eller tilbaketrekking også betraktes som en beskyttelse mot tingliggjørende prosesser. Kravet om tilpasning og integrering er dermed avhumaniserende og krever forsvarsverk. Teorien om arbeiderkollektivet kan være en nyttig parallell å trekke inn i denne sammenheng. Ett av arbeidernes sterkeste våpen har alltid vært å fremstå som en masse, for eksempel i organiserte streiker. Betingelsene for å opptre solidarisk og samlet for å beskytte sine interesser mot et krevende produksjonssystem er blant annet drøftet av Sverre Lysgaard i *Arbeiderkollektivet* (1961). Problematikken omkring makt og avmakt er her studert på bedriftsnivå. Den teorien Lysgaard legger frem, er ikke minst interessant når en ser den i forhold til fremmedarbeiderne.

På bedriftsnivå viser produksjonssystemets krav til de ansatte seg som et sammenstøt mellom bedriften og de ansatte. Lysgaard karakteriserer de krav og avgjørelser som ligger i det teknisk-økonomiske system, som umettelige, ensidige og ubønnhørlige, mens de ansatte i forhold til disse krav og avgjørelser er begrensede, mangfoldige og trygghetsøkende. De ansatte vil føle behov for en buffer eller støtpute mellom seg og det teknisk-økonomiske system, og denne bufferen ligger i arbeiderkollektivet.

For at arbeiderkollektivet skal kunne utvikle seg og bestå, stilles visse krav til nærhet, likhet og problemtolkning. Tre prosesser må være virksomme – en interaksjonsprosess, en problemtolkningsprosess og en identifiseringsprosess. Disse betingelsene synes i økende grad vanskelig å oppfylle. Moderne teknologi, som for eksempel samlebandet, gir arbeiderne liten tid og små muligheter for sosial interaksjon. Det gis stadig nye former for ansettelses-, opplærings- og belønningsformer, noe som ofte kan virke urettferdig og skape motsetninger. Sentraliseringstendensene fører til pendling og flytting, og bedriften kan bestå av en kulturelt sett lite homogen arbeidsstokk. Utviklingen mot stadig større bedriftsenheter gjør neppe situasjonen lettere.

Uten videre kan en anta at fremmedarbeidere har små forutsetninger for å kunne tre inn i og «nyttiggjøre seg» et arbeiderkollektiv. I første rekke slår kulturell

bakgrunn og språklige forhold ut og hindrer mulighetene for både kommunikasjon og identifikasjon. Problemer tolkes neppe likt, spesielt den første tiden fremmedarbeiderne befinner seg i landet, og de kan ha veldig spesielle problemer. Tidsperspektiver, aspirasjoner og motivasjoner kan være forskjellige mellom norske og utenlandske arbeidere, og de faktiske muligheter fremmedarbeiderne har til å anvende utdannelse og kunnskaper, er ofte små. Norske arbeidere er neppe heller uten videre villige til å oppta utlendinger i sitt «kollektiv», det ser også ut til å herske en relativt utbredt, generelt mer eller mindre begrunnet frykt overfor dem. Man kan dermed regne med at fremmedarbeiderne ikke har den samme adgang til beskyttelse i noe arbeiderkollektiv som nordmenn, og at det kreves alternative forskningsninger.

Vi møter naturligvis også her spørsmålet om hvorvidt fremmedarbeiderne opplever det teknisk-økonomiske system som truende, eventuelt når. Med erfaring i den type arbeidsrelasjoner som hersker i en førindustriell økonomi, er det mer rimelig å anta at fremmedarbeiderne er villige til å akseptere en autoritær struktur, og at arbeidsgiverne blir oppfattet i en paternalistisk, personlig referanseramme. Dette kan imidlertid igjen påvirke nordmenns følelse av fellesskap med fremmedarbeiderne på en negativ måte, og dermed fremmedarbeidernes muligheter til medvirkning på lengre sikt.

Lite av det materialet som er presentert, er hentet fra situasjonen på selve arbeidsplassen. Teorien om arbeiderkollektivet kan imidlertid til en viss grad tillempes og være fruktbar på samfunnsnivå, spesielt dersom en betrakter hele det norske samfunn som en bedrift. Eventuell dyrking av egenkultur og tilbaketrekking kan ha de samme funksjoner for den enkelte fremmedarbeiders behov som et arbeiderkollektiv har for arbeideren: Ens menneskeverd bevares og beskyttes.

Litteratur

- Aubert, V. (1972). *Notat om arbeid, bosetting, mobilitet og trivsel*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Barth, F. (1965). *Political leadership among Swat Pathans*. London: Berg.
- Becker, H.S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. New York: The Free Press.
- Berglund, H. & Lindquist, A. (1972). *Utslagning på arbeidsmarknaden: Omfattning och utvecklingstendenser*. Lund: Studentlitteraturs förlag.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax.
- Castles, S. & Kosack, G. (1973). *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. London: Oxford University Press.
- Eberhard, W. (1967). *Settlement and social change in Asia*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Eskeland, S. & Finne, J. (1973). *Retts hjelp*. Oslo: Pax.
- Guillaume, A. (1969). *Islam*. New York: Penguin.
- Hashmi, F. (1967). *The Pakistani family in Britain*. London: National Committee for Commonwealth Immigrants.
- Ikramulla, B. (1963). *From Purdah to Parliament*. London: The Cresset Press.
- ILO. (1971). *Year book of labour statistics*. Genève: International Labour Organization.
- Israel, J. (1969). *Fremmedgørelse fra Marx til moderne sociologi*. København: Bibliotek Rhodos.
- Karlsen, J. & Dalin, Å. (red.). (1973). *Fremmedarbeidere i Norge: En debattbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kasdan, L. (1965). Family structure, migration and the entrepreneur. *Comparative Studies in Society and History*, 7(4), 345–357. doi: <https://doi.org/10.1017/S0010417500003765>.
- Kolberg, J.E. (1970). Det klientskapende systemet. *Kontrast*, 18(1), 4–11.
- Kolberg, J.E. (1973). Trygdeforbruk. I G. Midré (red.), *Sosialpolitikk og samfunnsendring: Rapport fra Nord-Odalprosjektet*. Oslo: Gyldendal.
- LaPiere, R.T. (1934). Attitudes vs. actions. *Social Forces*, 13(2), 230–237.
- Lingås, L.G. (red.). (1970). *Myten om velferdsstaten: Søkelys på norsk sosialpolitikk*. Oslo: Pax.
- Lysgaard, S. (1961). *Arbeiderkollektivet: En studie i de underordnedes sosiologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Løchen, Y. (1970). Velferdsstatens krise. I L.G. Lingås (red.), *Myten om velferdssamfunnet: Søkelys på norsk sosialpolitikk*. Oslo: Pax.
- Martinussen, W. (1967). *Fjerndemokratiet: Sosial ulikhet, politiske ressurser og politisk medvirkning i Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Mathiesen, T. (1971). *Det uferdige: Tekster om opprør og undertrykkelse*. Oslo: Pax Forlag.
- Midré, G. (red.). (1973). *Samfunnsendring og sosialpolitikk*. Oslo: Gyldendal.
- Nestius, H. (red.). (1973). *Den lønsamma arbeidsløsheten: Om människor i arbetsvården*. Pocket-tidningen R, nr. 2. Stockholm: Prisma.
- Norbye, O.D. K. (1968). *Development prospects of Pakistan*. Oslo: Universitetsforlaget.
- NOU 1973:17. *Innvandringspolitikk*. Oslo: Kommunal- og arbeidsdepartementet.
- Palmund, I. (1970). *U-landssituation: Exempel Pakistan*. U-landsbiblioteket, nr. 5. Stockholm: Prisma.
- Papanek, G.F. (1967). *Pakistan's development: Social goals and private incentives*. Cambridge: Harvard University Press.

- Patterson, S. (1968). *Immigrants in industry*. London: Oxford University Press.
- Patterson, S. (1969). *Immigration and race relations in Britain, 1960–1967*. London: Oxford University Press.
- Rasmussen, T.F. (1966). *Storbyutvikling og arbeidsreiser: En undersøkelse av pendling, befolkningsutvikling, næringsliv og urbanisering i Oslo-området*. Samfunnsøkonomiske studier, nr. 18. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Retterstøl, N. (red.). (1972). *Sosial isolasjon i dagens samfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ridker, R.G. & Lubell, H. (red.). (1971). *Empoloyment and unemployment. Problems of the Near East and South Asia*. New Delhi: Vikas Publications.
- Rose, E.J.B. (red.). (1969). *Colour and citizenship: A report on British race relations*. London: Oxford University Press.
- St.meld. nr. 39 (1973–1974). *Om innvandringspolitikken*. Oslo: Kommunal- og arbeidsdepartementet.
- St.meld. nr. 45 (1968–1969). *Om arbeidsmarkedspolitikken*. Oslo: Kommunal- og arbeidsdepartementet.
- Statens utlendingskontor. (1972). *Statistisk Ukehefte* nr. 48.
- Stephens, I. (1964). *Pakistan: Old country/new nation*. Harmondsworth: Penguin.

Etterord

ved Zeshan Shakar

Da de første pakistanske mennene kom til Norge tidlig på 1970-tallet, var min far blant dem. Riktignok kom han ikke fra en landsby i Punjab, som mange av de andre, han tilhørte et mindretall som kom fra byen. Åpne kloakker, kuer og geiter gressende i gatene, sånt var det lite av i mylderet av tekstilfabrikker, rickshawer og motorsykler som fylte gatene i storbyen Lyallpur, senere kjent som Faisalabad. Han hadde mange års skolegang bak seg. Sønn av en ansatt i det nasjonale togvesenet, egentlig var det stasjonsmester han skulle bli, men den karrieren ble aldri noe av. Ryktet om lukrativt arbeid i Europa hadde allerede spredt seg blant vennene hans.

For de fleste av min fars landsmenn, ikke minst de som kom fra landsbyene, var de høye europeiske lønningene avgjørende for deres beslutning om å reise til Europa. Selv om dette heller ikke skal undervurderes i min fars tilfelle, har jeg inntrykk av at det for ham handlet nesten like mye om eventyret, om å se verden, som det handlet om pengene. Som 26-åring pakket han uansett kofferten sin, møtte et par av sine næreste venner, og sammen satte de seg på en buss som skulle lede dem ut på en reise gjennom Afghanistan, Iran, Tyrkia, Bulgaria, og tvers over Europa, til Norge. Da de satte sine føtter på norsk jord for første gang, var det som bare enda noen unge menn i det som var i ferd med å bli en liten bølge av fremmedarbeidere fra Pakistan.

Min far har fortalt meg enkelte historier fra den første tiden hans i Norge. Jeg har også hørt historier fra min svigerfar og mine venners fedre. Jeg har alltid tenkt på disse historiene som en slags «seierherrenes historie». For på mange måter (og ofte med rette) er det vel det de ser seg selv som. I det minste er det det bildet de ønsker å vise frem utad, både her i det nye hjemlandet og i landet de forlot. Fra slitne hus i murstein til eneboliger med innlagt varmtvann og fem soverom. Fra rickshaw til Mercedes. Slik er deres reise, seierherrenes reise, men når jeg lytter til disse historiene, er det vanskelig ikke å sitte og kjenne på en nagende følelse av at dette umulig kan være alt. Mang en gang har jeg tatt meg selv i å tenke: Hvor selektive er egentlig disse historiene? Er dette som alle andre seierherrers historier, et pent utvalg av historiske hendelser, satt sammen og formet i ettertid, etter eget for-godtbefinnende?

For historiene er påfallende positive. Jo da, jeg har hørt dem nevne det iblant, kulda, matbutikken som ikke hadde annet krydder enn salt og pepper, lite gjestmilde byråkrater i Statens utlendingskontor, lange arbeidsdager og fysisk krevende arbeid. Utfordringene de forteller om, er likevel relativt få, og når de snakker om det, er det anekdotisk, iblant på grensen til nostalgisk. Ofte kun et ledd som blir fortalt for å bygge opp under den større historien om seieren. Ikke ulikt Bollywood-filmer, eller andre filmer, våre helter møter motgang, men den er ikke definerende og vedvarende, og de overkommer den, alltid.

I likhet med disse mennenes historier er det påfallende hvordan norsk offentlighet har manglet inngående beskrivelser av denne delen av norsk historie. Igjen lener en seg på anekdotene. Vi får se korte nyhetsklipp på TV og i aviser om disse fremmede mennene. Gjerne et klipp fra Fornebu flyplass, der en reporter spør en tynt kledd og mørkhudet mann om hva han synes om kulda. Eller stillbilder fra en fabrikk hvor en rekke pakistanske menn står langs et samleband. Igjen er det den samme nesten hyggelige, i det minste ganske uskyldige, fremstillingen av disse mennenes møte med Norge vi ser og hører.

Hvor er rønnene av noen hus der ti av dem bodde under samme tak? Hvor er diskrimineringen i boligmarkedet? Hvor er de norske kollegenes misnøye med disse nye, lavtlønnede fremmedarbeiderne? Jeg kan vel umulig ha hørt den fulle historien? Eller er det bare jeg, representant for andregenerasjonen, som overfører våre kampsaker til forrige generasjon? Generasjonen som tåler mindre og roper høyere, vi som er født her, tvinger vi problemstillinger på våre fedre som de rett og slett ikke anså som relevante?

Etter å ha lest Aud Korbøls studie velger jeg å svare nei på det siste spørsmålet. Studien gir et unikt innblikk i hverdagen til den første generasjonen pakistanske fremmedarbeidere. Den viser hvor uforberedt det norske systemet, og den norske offentligheten, var på denne innvandringen, hvor uforberedt de pakistanske fremmedarbeiderne var på komplikasjonene som fulgte av migrasjonen, og hvordan begge parter utviklet strategier for å håndtere en helt ny hverdag. Med både sin egen og de pakistanske mennenes stemmer beskriver Korbøl dette på en usminket måte, med både distanse og nærhet.

Personlig har jeg hatt stor glede av å lese partiene der respondentene forteller om sin hverdag, med sin egen stemme. Gleden ved lesingen av disse partiene ligger særlig i at Korbøl har lyktes med å bryte den barrieren av taushet som jeg selv har stanget i. På mange måter var disse mennene mer åpne overfor Korbøl tidlig på 70-tallet enn det de er overfor oss i dag. Dermed gir ikke Korbøl bare et stillbilde av livene til de utvalgte pakistanske mennene som deltok i studien, hun tegner samtidig langt mer detaljerte, levende og fargerike bilder av min fars liv enn dem jeg hadde fra før.

Det er flere elementer fra disse personlige beretningene som gjør sterkt inntrykk å lese. Her finner jeg mye av det som aldri har blitt meg fortalt, som at flere var nødt til å vaske skitne tallerkener med ribbe i «oppvaska» på en restaurant eller sove på gulvet på et hospits. Det er lett å tenke seg hvordan dette må ha brutt en del av de illusjonene om det glamorøse Europa som mange hadde forestillinger om før avreise. Det er også lett å forstå at det sitter langt inne å fortelle om dette til de nærmeste. Det ligger nok en slags skam der, selv førti år etter, over ikke å leve opp til både egne og andres forventninger. Kanskje er også tausheten deres like mye et forsvar, for oss barna, og gjennom den holder de tilbake en bit av både seg selv og Norge som de har ønsket å skåne oss for.

Likevel er det ikke beretningene om oppvasken og hospitsene som etterlater det sterkeste inntrykket. Jeg overveldes aller mest av den voldsomme mangelen på stabilitet og av kortsiktigheten som preget alle områder av disse mennenes liv rett etter at de kom til Norge – i så stor grad at jeg vil si at beretningen om deres første år i Norge aller mest er en beretning om det flyktige og usikre.

Ta for eksempel arbeid, hovedårsaken til de pakistanske fremmedarbeidernes reise. I mange av de historiene jeg har blitt fortalt, oppsummeres arbeidskarrieren i Norge omtrent som noe i retning av: «... så fikk jeg jobb i Sporveien, og der jobba jeg til jeg gikk av med pensjon.» Jeg har mer eller mindre antatt at arbeid ikke var en stor usikkerhetsfaktor i seg selv, at det var fullt av tilgjengelige jobber i industrien, og at disse omtrent ble kastet etter deg i det øyeblikket du satte din fot på Fornebu.

Dette gjaldt i beste fall et fåtall. Tvert imot var jakten på jobb, og kampen for å beholde jobben, mye mer komplisert. Flertallet av jobbene bar preg av korte engasjement og en veldig skjev maktbalanse mellom bedriftene og fremmedarbeiderne. De måtte ta det som ble tilbudt, om det ble tilbudt noe, uansett hvor lite stabilt det var og hvor dårlige vilkår som fulgte med. At denne jobben igjen hadde stor betydning for deres evne til å forsørge seg selv, sende penger til familien i Pakistan, skaffe seg bolig i et boligmarked som helst ikke leide ut til pakistanere, og ikke minst var av avgjørende betydning for det altoverskyggende hensynet – hvorvidt de kunne få fortsatt opphold i Norge – illustrerer bare hvilken kamp for tilværelsen (i ordets rette forstand) disse mennene befant seg i. Kombinerer en dette med selve opplevelsen av å forflytte seg mellom to så ulike land, en mangel på språk, mangel på kulturell forståelse, ufullstendige og flytende referanserammer, stadig orientering og reorientering, og hjemlengsel, så tegner det seg et bilde av hvilken bør disse mennene i virkeligheten bar på.

Det eneste konstante er endring, sies det ofte. Sjelden har dette vært mer sant enn for de pakistanske fremmedarbeiderne. Det er i det hele tatt krevende å fore-

stille seg at disse mennenes liv i Norge, de som nå har vært her så mange år, som virker så faste og trygge i sine omgivelser, sprang ut av en voldsom utrygghet og midlertidighet. Men det gjorde det.

Det er umulig å lese denne studien i 2018 uten at tankene uvilkarlig vandrer til våre dagers debatt om innvandring og integrering, sistnevnte knapt et begrep på 70-tallet. Et spørsmål melder seg umiddelbart: I disse tilsynelatende kaotiske første årene, hvordan kan en forvente at noen skal integreres, ikke bare økonomisk, men sosialt og kulturelt? På sett og vis fremstår dagens krav til integrasjon fra første stund som nærmest absurd, om en ser virkeligheten fra ståstedet til en pakistansk fremmedarbeider tidlig på 70-tallet. Disse mennene hadde mer enn nok med å skaffe seg jobb, bolig og opphold. Selv om dagens innvandring er sterkere regulert, og et langt mer avansert apparat er rigget rundt dem som ankommer, er opplevelsen av migrasjon og mange av de utfordringene denne medfører, sannsynligvis de samme. Det åpner et rom for ettertanke, i alle fall hos meg, om den virkelige byrden mennesker som migrerer bærer på i sitt møte med et helt nytt samfunn, og realismen i de forventninger og krav vi tar for gitt at de skal oppfylle – på kortest mulig tid.

Historien om de pakistanske fremmedarbeiderne er en historie om noe som startet som flyktig og usikkert, men som utviklet seg til en historie om standhaftighet, om brorskap, indre organisering og aktivt politisk arbeid for egne rettigheter. Det er også historien om et samfunn og en velferdsstat som tok stadig nye skritt i å legge til rette for innvandrere. Mest av alt er det en historie om betydning av *tid* for integreringsprosessen. Hverken den norske befolkningen eller de pakistanske mennene kunne nok sett for seg at bare en generasjon senere skulle barna til disse mennene være representert i nær sagt alle samfunnsposisjoner, og inneha verdier og holdninger som ligger tettere opp mot den gjengse nordmanns enn mot deres fedres.

Mange fra den første bølgen av pakistanske fremmedarbeidere er i dag døde, andre har flyttet tilbake til Pakistan. Historiene deres har dermed stått i fare for å forsvinne. Korbøls studie gir oss sårt tiltrengt kunnskap om de første og avgjørende årene i Norge, og den hjelper meg å forstå min egen far bedre.

Hvor mye den tiden egentlig har påvirket hvem han og de andre pakistanske mennene er i dag, kan naturligvis ikke Aud Korbøl svare på. Det puslespillet er det jeg og de andre barna som selv må legge. Hun har likevel gitt oss et unikt utgangspunkt for å sette sammen et langt tydeligere bilde av våre fedres liv i Norge, og sette dem inn i en større kontekst, som også har betydning for hvordan vi ser på innvandring og integreringsspørsmål i dag.

Epilog

ved Aud Korbøl

Den 31. mars 1974 løp forskningsstipendet mitt ut. I dag har det gått nøyaktig 44 år, én måned og fire dager siden jeg satte punktum i *Den kritiske fase*. Avhandlingen skal forstås som et historisk dokument og må bedømmes på sine egne premiser. Innholdet må være som det er. Hva jeg ser i dag som kunne vært annerledes og bedre – oppdatering, omorganisering, innstramming, videreføring, fortolkning, diskusjon – kommer ikke på tale. Verden er forandret, jeg er forandret.

Men avhandlingens tittel kan og bør forklares, eller tydeliggjøres. Krittisk for hvem? Hva sto på spill? Dette er viktig. Svarene berører også andre tilbakevendende spørsmål: Hvorfor har ikke avhandlingen blitt publisert tidligere? Og hvorfor ble den klausulert?

At jeg hele tiden har kalt arbeidet en avhandling, gir noe av svaret på spørsmålet om hvorfor den aldri ble publisert: Det er et vitenskapelig arbeid, jeg tenkte det slik. Og som sådan *ble* det faktisk publisert – som sluttrapport til Forskningsrådet i form av en stensil. Yngre generasjoner vet naturligvis ikke hva en stensil er, teknisk sett, men det kan de google seg fram til. Ut over det tekniske er en stensil tenkt som noe foreløpig, i første omgang beregnet på en vitenskapelig leserkrets som forstår fagspråket, den sosiologiske tenkemåten, de teoretiske rammene. Som kan se faglige svakheter og styrke, og på den bakgrunn gi krittiske kommentarer. Jeg ønsket selvfølgelig også lesere som kunne vurdere fortolkninger og påpeke faktafeil. Men jeg hadde skrevet på norsk. Foreløpig kjente jeg ingen pakistanere som kunne språket godt nok til faglig kommunikasjon. Jeg ventet.

Ikke hele avhandlingen ble klausulert. Bare del V, som jeg var mest usikker på. Den handlet om makt og maktkamp i et lite Oslo-miljø hvor personer lett kunne gjenkjennes, både av norske myndigheter og blant sine egne, tross alle forsøk på anonymisering. Den gangen var det ikke noe som het informert samtykke, forskningsetiske regler for samfunnsfagene var ennå ikke utviklet. Jeg mente at de det handlet om, skulle ha anledning til å uttale seg. Det var jo ikke enkeltmennesker jeg skulle avsløre, men kontrollsystemene de var underlagt. Alt som hindret frihet. Fri tanke. Fri tale. De etiske begrunnelsene for klausulering veide mest.

Hva mente jeg med «den kritiske fase»? «Krise» betyr vanskeligheter. At man står overfor et avgjørende vendepunkt. At det kan handle om liv eller død. Alt jeg tenkte den gang, husker jeg ikke. Men jeg glemmer aldri dagen før nye og strengere retningslinjer i fremmedkontrollen skulle settes i verk, og det heretter skulle bli slutt på anledningen til å komme til Norge, finne arbeid, for deretter å søke om arbeids- og oppholdstillatelse. Heretter måtte det søkes fra utlandet. Eller siste lovlig oppholdssted. Eller hjemlandet. Søkere som oppholdt seg her, hadde fått ti dagers frist til å melde seg for politiet.

Sommersol stekte i den trange gatestumpen foran politistasjonen i Victoria terrasse den dagen fristen løp ut. Folk kom, sto i kø i skyggen og ventet, satte seg på fortauet og ventet, tok av seg jakkene, ventet og ventet. Til slutt var det bare plass midt ute i gata, og da satte folk seg der. Utenlandske arbeidssøkere, ikke bare pakistanere, men alle slags nasjonaliteter. Det må ha vært hundrevis av mennesker i gata. Innafor satt jeg og kodet søknadsskjemaer, lyttet til politiets kommentarer mens de av og til trakk gardinen til side og kikket ut, for så å la gardinen falle. Jeg noterte i feltboka mi: «Det er som et sceneteppesom glir igjen etter siste akt. I et glimt har jeg fått direkte innsyn i verdens nød.»

Vendepunktet gjaldt i flere sammenhenger, på flere nivåer. Rettsstaten sto på spill, den humane innvandringspolitikken ble forlatt, de nære og synlige (demokratisk kontrollerbare) konsekvenser av politikken gikk under radaren og forsvant i løpet av innstrammingsprosessen fra slutten av 60-tallet til innvandringsstoppen i 1975. De menneskelige konsekvenser kunne ikke lenger observeres i Norge.

Pakistanernes framtid sto på spill, forsterket etter at de hadde blitt utpekt og stemplet som noe i nærheten av situasjonens syndebukker. De som ikke rakk fram i tide, risikerte å miste alt – hvor mange som faktisk gjorde det også, er et skjult kapittel i innvandringshistorien.

For meg sto fagligheten på spill. Ikke så mye karrieren, jeg hadde undertegnet et opprop mot doktorgraden, i tråd med 68-ernes avvisning av maktstrukturen i universitetssystemet. Men jeg var nyutdannet og søkte bekreftelse som sosiolog. Faglig og moralsk. Samtidig var sosiologi et nytt fag som også skulle markedsføres og rettferdiggjøres i offentligheten. Helst ville jeg utføre feltarbeid langt borte, ikke i en traurig kommunal bakgård i Norge. Ikke bare på grunn av eventyrlyst. Jeg var genuint interessert i fremmede kulturer og kulturforskjell. Men ettersom midlene manglet og jeg ikke kunne reise ut i verden, fikk jeg konsentrere meg om den del av verden som hadde kommet hit.

Formelt hørte jeg til i Avdeling for arbeidssosiologi ved ISF. Som sådan fikk vi adgang til fremmedpolitiets kartoteker under forutsetning av statistisk bearbeiding av data og taushetsplikt i enkeltsaker. Men jeg fikk etter hvert en mengde – de

viktigste – informasjonene fra folk jeg traff utenfor og helt uavhengig av politiet. Det skjedde gjennom nye bekjentskaper, ikke minst via Fremmedarbeiderforeningen. Selvfølgelig gikk jeg ikke ut og søkte kontakter på bakgrunn av politiets kartotek. Dette ble rimelig misforstått. Da jeg skrev kronikken om Mehdi Khan i *Dagbladet* 26.2.1972, et års tid etter datainnsamlingen hos fremmedpolitiet, ble jeg innkalt til Justisdepartementet. Der ble jeg forklart at min opptreden ble oppfattet som illojal. I ettertid skjønner jeg mistenkeliggjøringen, men den gang ble jeg knust.

Faglig var jeg opptatt av kvalitativ forskning og den type sosiologi svenskene kalte «mjukdatasosiologi». Forbilder, foruten Vilhelm Aubert, var Erving Goffman, Alfred Schütz, Robert Nisbet. Også Fredrik Barth. Min forskning falt delvis inn under merke-lappen aksjonsforskning. Den hadde tre ulike varianter i Norge, hvorav Thomas -Mathiesen sto for den meste radikale. Nå var situasjonen den at vi hadde kontorer i samme bygning. I Vilhelms Auberts fravær var Thomas den faglige autoriteten jeg kunne søke jevnlike kommentarer og støtte fra. Men han hadde jo ingen greie på ut- og innvandringen fra Pakistan.

Den eneste kvalifiserte antropologiske og migrasjonsfaglige kompetanse i Oslo fant jeg hos Carolyn Swetland, daglig leder av Fremmedarbeiderforeningen. Hun var opprinnelig amerikaner, men hadde mistet statsborgerskapet sitt på grunn av politisk virksomhet, senest under Vietnamkrigen. Dobbelt så gammel som meg, tre ganger så tykk og konstant skjult bak en røyksky, men med omfattende erfaring fra den såkalte tredje verden, voldsom arbeidskapasitet og typisk amerikansk på en direkte, kontant og arrogant måte – hun trakk først, for å si det sånn. Jeg var litt redd henne. Men hun var også det mest solidariske menneske jeg hadde truffet, og sto bredbeint og kolossal på krava til *the bitter end*. I hennes øyne var jeg typisk norsk, snill og velmenende, en til å ergre seg grønn over.

Carolyn leste avhandlingen min og sa kort: Kast den i søppelkassa. Jeg ble knust for annen gang.

Tiden gikk, stipendperioden var over, jeg måtte tjene penger, avhandlingen måtte vente. Jeg kastet den ikke. Tvert imot, jeg fortsatte å samle informasjon om pakistanerne. Forskningsrapporter, bøker, avisutklipp. Håpet var å videreføre og avslutte prosjektet en eller annen gang. Så kom de, kvinnene, barna, familiene. Jeg skulle også ha et privatliv, noe det ikke hadde vært rom for underveis i prosjektet. Den portugisiske forfatteren Manuel Machado dukket opp i mitt liv, vi flyttet sammen. Tiden gikk, vi tilbrakte tid i Portugal og jeg begynte å skrive skjønnlitteratur. Ettersom jeg ikke lenger arbeidet ved ISF, måtte gamle forskningsdokumenter fjernes fra arkivene der. De havnet først på et loft på Grønland, ble etter noen år jaget ut av byfornyelsen, og så flyttet til et loft på Frogner, sortert, tynnet ut og

pakket ned igjen. I mellomtiden hadde jeg lekt med tanken på å bearbeide avhandlingen litterært. Fremdeles hadde jeg et lønlig håp om at en vakker dag ...

Så døde Manuel, og jeg måtte flytte til en mindre leilighet uten loftsbod. Jeg innså at tiden holdt på å løpe fra forskningsprosjektet og flytte seg over til en ny generasjon, som måtte videreføre på egne premisser. Slik skal det være. Jeg skjønnte også at jeg hadde vært metoden i mitt prosjekt. Maksimalt subjektivt. Alle informasjoner hadde blitt silt gjennom mitt sanseapparat – mine øyne, mine ører, min nese – mitt nokså inntrykks-ømme sinn, gjennom det menneske jeg hadde vært, var og fremdeles holdt på å bli. Gjennom skjønnlitteraturen hadde jeg skiftet ut språket. Og da var det ingen vei tilbake.

Men noen ganger overgår virkeligheten fantasien. For så kom Arnfinn inn i mitt liv med planer om utgivelse av historisk stoff. Indre jordskjelv. Ja ja, nei nei. *Ikke!*

Det hadde gått 45 år, hele mitt voksenliv. Verden var forandret, jeg var forandret.

Avhandlingen ble jo aldri ferdig. Tiden hadde løpt fra erfaringsgrunnlaget. Pakistanerne var ikke lenger enslige menn med god tid, men travle ektemenn og familiefedre med norske barn og barnebarn. Oppdatering var hinsides mulighetene. Jeg så for meg all kritikken og alt raseriet som ville komme fra nye generasjoner forskere med nye forståelsesrammer og nye sannheter. Nei, jeg var for gammel til å ta opp den kampen. Hvis Arnfinn hadde ringt eller sendt en e-post akkurat da, hadde jeg sagt tvert nei. Men han skrev et papirbrev for hånd og sendte det i posten. Smart.

Jeg snikleste den gamle avhandlingen. Selv med briller, høreapparat og rullator oppfattet jeg at bokas «jeg» er norsk, at hun representerer den hvite majoritetsbefolkningen, at perspektivet er paternalistisk (maternalistisk, vil jeg si), kanskje rasialisert – et av de mange nye begreper jeg ikke vet om jeg forstår. Nei. ALDRI. Jeg har ikke tid og krefter til å diskutere de mange identiteter jeg og vi alle bærer på, hva jeg mener med å være integrert i et samfunn, hva kjærlighet betyr, og hva meningen med livet er. Ingen utgivelse takk.

Men så sier Arnfinn at det ikke er snakk om oppdatering. Et historisk dokument må forstås på sine egne premisser, ut fra sin tid, sin kontekst. Og jeg går med på at teksten kanskje kan være en klangbunn for nåtiden, i beste fall åpne opp for refleksjoner, kritisk tenkning og fruktbare diskusjoner. Men jeg tviler, tenker. Kanskje, hvis ...

Og så dukker hun opp. Som et bær på kaka får jeg plutselig en e-post:

Ønsker kontakt med: Aud Korbøl.

Hei, jeg vil kontakte deg (Aud Korbøl) som følge av et historieprosjekt jeg har på skolen min, Fyrstikkalléen videregående skole. Prosjektet går ut på at man

skal skrive om historien til en i familien sin. Jeg bestemte meg for å skrive om bestefaren min, Mehdi Khan, som innvandret til Norge i 1971. Dessverre så vil han ikke fortelle meg så mye om opplevelsen hans da han kom hit, men jeg ser at du har intervjuet ham og generelt har uttalt deg mye om innvandrerne som kom hit på 70-tallet. Derfor lurte jeg på om du kunne hjelpe meg med informasjon. Om du vet mer om bestefaren min, eller hvorfor pakistanerne innvandret til Norge og hva de opplevde da de kom hit. Jeg hadde satt utrolig pris på all hjelp jeg kan få og ser fram til å høre fra deg.

Med vennlig hilsen

Malika Hussain

En spill levende 17-åring. Vi treffes og snakker. Om kronikken jeg skrev om bestefaren hennes (gjengitt side 148–151), om 1971, om pionertiden, om utfordringene, om bestefarens videre liv i Norge – slitsomt og fullt av forsakelser, men vellykket, nå som pensjonist med barn og barnebarn rundt seg her og jevnlig turer hjem til nytt hus i Pakistan.

Malika fikk noen referanser hun kunne bruke til oppgaven sin. Noen uker senere er hun på tråden igjen. Jublende glad, nesten elektrisk. Oppgaven ble så bra! Det ble en sekser!

Jeg vet ærlig talt ikke hvem som føler størst glede og stolthet. Jeg, som ikke har barn, er likevel sikker på at det var morslykke jeg følte. Kontakten med Malika viser dessuten at andre kan ha nytte av historien – som historie. At det er nettopp historie som kan læres. Å tolke historiske tekster kritisk. Å tenke sjøl.

Takk

Takk til de utallige som bidro til avhandlingsarbeidet på 1970-tallet, noen glemt, noen navnløse, noen feilstavet, noen her, noen der, noen døde, noen levende, mange syke, de fleste svekkede, jeg husker ikke, de husker heller ikke, det er snart femti år siden, men alle er gjemt på et sted som kalles hjerte – i takknemlighet, for de gjorde livet rikt for meg.

Takk til dem som åpnet dørene til det pakistanske miljøet i Oslo i 1971. Aller først Bob Priddy, som satte meg i kontakt med mine første informanter: Akbar, Bashir, Sadiq, Rehman og Akram, som førte til gutta i Pløens gate og videre utover i nettverkene. Vakre, sterke, optimistiske, muntre, omsorgsfulle, men også spente, lengtende, triste, skuffede, fortvilte unge gutter og menn. Hva kan man ikke bære på av følelser når livet ligger på vent. Nevne alle ved navn nytter ikke, jeg syntes alle het det samme den gangen, men jeg minnes med særlig ydmykhet og glede Mohammad Akram og Abdul Rehman, som tålmodig fortalte og forklarte sentrale historiske, religiøse og kulturelle elementer i Pakistan.

Takk til Institutt for samfunnsforskning og Institutt for retts sosiologi for arbeidsplass og et ualminnelig åpent miljø – i den tiden lærte jeg alt jeg vet om ansvar. Ikke minst skylder jeg og mange pakistanere med meg Juss-Buss ved Gunnar de Capua mye, det er nesten så jeg begynner å grine når jeg tenker på ham. Og så de som var med på oppstarten av forskningsprosjektet – uten Ivar Bermann hadde det aldri blitt noe av. Ikke uten José Ripoll. Ikke uten Ted Hanisch heller. Og så Frøydis Storvik, støttespiller, hånet i *Klassekampen*, beskyldt for å være «revisjonist og politivenn». Mia di Tota, som bidro sterkt til filmen «Arbeidere på vandring», som nå befinner seg i Oslo byarkiv. Ikke Mia altså, men filmen. Mia bor i Italia.

Fremmedarbeiderforeningen, naturligvis, skylder jeg utrolig mye – med Carolyn Swetland som bulldoser og provokatør. Takk til alle der som var med og satte farge på de første turbulente 70-årene.

Våren 2018 kommer Zeshan Shakar inn fra sidelinjen. Sannelig. Jeg leser hans omtale. Endelig kom en samfunnsviter med pakistansk bakgrunn, som jeg har ventet på i alle år. Og han er attpåtil forfatter! Det er bare å sitere Trysil-forfatteren

Einar Skjæraasen i gjensynet med sitt eget landskap: Glede, glede når gong je ser Flisberget ...

Og så var det Arnfinns innsats, da. At den gamle stensilen har blitt bok, er helt og holdent hans fortjeneste. Hans faglige teft, respektfulle evne til å skjære gjennom, stramme inn og poengtere en tekst han i tid og alder står utenfor, har imponert. Dertil kommer tålmodighet, oppmuntring og menneskelig varme – det ypperste man kan ønske i et samarbeid.

Oslo, september 2018

Aud Korbøl

Den kritiske fase er en original sosiologisk analyse av arbeidsinnvandringen fra Pakistan til Norge tidlig i 1970-årene. Boken tilbyr en levende beskrivelse av det Norge som møtte de første pakistanske «fremmedarbeiderne», det Pakistan de forlot, kampen for å finne arbeid og bolig, og hvilke tilpasningsstrategier de valgte i møtet med et samfunn som ikke uten videre ønsket dem velkommen.

Den kritiske fase er en redigert utgave av Aud Korbøls avhandling fra 1974, som ikke har vært tilgjengelig for allmennheten tidligere. I avhandlingsarbeidet samlet Korbøl inn all tilgjengelig statistikk og lagde de første oversiktene over hvem som kom, og hvorfor. Hun gjennomførte samtidig et banebrytende feltarbeid blant de første pakistanere som ankom. I mars 1971 utgjorde disse til sammen 335 personer.

Boken er en unik dokumentasjon av det norske samfunnet i en brytningstid. Den viser hvordan den norske staten, fagbevegelsen, arbeidslivet og mediene håndterte det som ble ansett som et massivt press på grensene. Videre tar den for seg foranledningen for innføringen av innvandringsstoppen i 1975, og gir dermed det historiske bakteppet for innvandringspolitikken Norge har ført siden. Mange av spørsmålene som Korbøl stilte, preger fremdeles den offentlige debatten om innvandring og integrasjon.

Arnfinn H. Midtbøen, professor i sosiologi ved Universitetet i Oslo, har redigert teksten i samråd med **Aud Korbøl**. Midtbøen har også skrevet et innledningskapittel som setter studien i kontekst og peker på bokens faglige og samfunnsmessige betydning, og dens relevans for dagens integrasjonsdebatter. Forfatter og statsviter **Zeshan Shakar**, og Korbøl selv, har skrevet hvert sitt tankevekkende etterord.

Denne boken er også tilgjengelig i åpen tilgang-utgave på Idunn.

ISBN trykt utgave (print on demand): 978-82-15-06573-1